

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

УНИВЕРЗИТЕТСКИ ЦЕНТАР ЗА
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ И
МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНЕ
СТУДИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА

**ПИТАЊЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА
У ЈУГОСЛАВИЈИ
(1918-1948)**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:

др Адриана Захаријевић

Кандидат:

мрр Кристина Јоргић Степановић

Нови Сад, 2021. године

УЦИМСИ

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Кристина Јоргић Степановић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	Др Адриана Захаријевић Виша научна сарадница Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд
Наслов рада:	Питање еманципације жена у Југославији (1918-1948)
Језик публикације (писмо):	Српски (ћирилица)
Физички опис рада:	Унети број: Страница 380 Поглавља 15 Референци 1440 Табела / Слика / Графикона / Прилога 1
Научна област:	Родне студије
Ужа научна област (научна дисциплина):	Родне студије, историја
Кључне речи / предметна одредница:	Женска еманципација, Југославија, феминизам, дискриминација, правна регулатива, парламентаризам, пропаганда, историографија
Резиме на језику рада:	На основу архивске грађе, законских аката, периодике, дневничких и мемоарских извора, као и домаће и стране литературе, у раду је анализирано питање еманципације жена у Југославији од 1918. до 1948. године. Процес женске еманципације карактерисала је изражена дискрепанција, будући да је за период Краљевине СХС/Југославије приметна политичка и идеолошка расутост, односно снажна и прецизна политичност са успоставом комунистичког режима по окончању Другог

	<p>светског рата. Још једна значајна карактеристика огледа се у одсуству линеарности. Проблематика модернизације југословенског (српског) друштва рефлектовала се на процес еманципације жена, који је такође био карактерисан специфичним односом између модерног и традиционалног.</p> <p><i>Женско питање</i>, сагледано из перспективе парламентаризма Краљевине, открило је не само савезнике већ и огорчене противнике женске еманципације у редовима тадашње политичке елите. У посебном фокусу рада налази се Женска странка, као један од највећих политичких домета феминизма међуратне Краљевине. Борба за грађанска и политичка права постала је готово неизоставни део деловања југословенских феминисткиња. Анализа правне регулативе указала је на дубоко дискриминаторан положај жене у већини грађанскоправних подручја тако да не чуди чињеница због чега је активност жена временом постала усмерена на измену конкретних области права, попут породичног, односно брачног и имовинског (наследног). Велика економска криза само је погоршала ионако тежак и неповољан положај жена. Смањењем зарада, породичних додатака и других облика финансијске подршке на коју су имале право, жене су постајале економски рањивије и материјално несигурније те се поставља питање колико су одређене државне мере кочиле процес женске еманципације.</p> <p>Положај жене након Априлског рата 1941. године био је условљен политиком колаборационистичких власти, али и покрета отпора. Са развијањем слике <i>идеалне Српкиње</i>, режим је јасно пројектовао примарну улогу жене у друштву: рађање <i>синова</i> који ће верно служити отаџбини и за њу, уколико је потребно, положити и животе. За разлику од колаборационистичких власти и равногорског покрета који су неговали традиционално-патријархалне погледе према жени, КПЈ се залагала за еманципацију жена, премда као део еманципације целокупне радничке класе. Приступање жена НОБ-у свакако је допринело њиховој еманципацији, али су оне, истовремено, биле предмет непријатељске пропаганде, а неретко и дискриминације у сопственим редовима.</p> <p>Процес женске еманципације, који је у Краљевини имао снажну карактеристику борбе за право гласа, 1945. године испунио је свој циљ, али у сасвим другачијем друштвено-политичком уређењу. <i>Женско питање</i>, суштински маргинализовано у периоду између два светска рата, у врло кратком временском периоду је дефинисано као <i>решено</i>. Уз сва наличја комунистичког модела еманципације, неоспорно се мора признати да су жене у Србији постале равноправне чланице друштва управо 1945. године, када су неповратно искорачиле на друштвено-политичку сцену.</p>
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	10. 09. 2020. Године
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	

Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: Члан: Члан: Члан:
Напомена:	

UNIVERSITY OF NOVI SAD

UCIMSI

KEY WORD DOCUMENTATION

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Kristina Jorgić Stepanović
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	Dr Adriana Zaharijević Senior Research Fellow Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade
Thesis title:	The Question of Women's Emancipation in Yugoslavia (1918-1948)
Language of text (script):	Serbian language (cyrilic)
Physical description:	Number of: Pages 380 Chapters 15 References 1440 Tables / Illustrations / Graphs / Appendices 1
Scientific field:	Gender studies
Scientific subfield (scientific discipline):	Gender studies, history
Subject, Key words:	Women's emancipation, Yugoslavia, feminism, discrimination, legal regulations, parliamentarism, propaganda, historiography
Abstract in English language:	This work deals with analysis of the women's emancipation in Yugoslavia from 1918 to 1948, based on archival material, legal acts, periodicals, diaries and memoirs, as well as local and foreign literature sources. The process of the women's emancipation was characterised by distinct inconsistency, considering significant political and ideological diversity typical for the Kingdom of SHS/Yugoslavia historical period, as well as strong and meticulous politicalness which was introduced by the communist regime after the end of the World War Two. Another distinctive feature of this process was

	<p>the lack of linearity. Overall issues related to the modernisation of the Yugoslav (Serbian) society were reflected in the women's emancipation process, which was equally characterised by a specific relation between modern and traditional.</p> <p>From the point of view of the Kingdom's parliamentarism, <i>Woman's Question</i> revealed not only allies, but also bitter opponents of the women's emancipation among the political elite of that period. <i>Women's Party</i> was particularly under spotlight, being one of the greatest feminist political achievements of the Kingdom in the interwar period. Battle for the civil and political rights became a practically vital feature of the Yugoslav feminist agenda. The analysis of the legal regulation revealed a deep discrimination of women in most of the legal and civil rights areas, so it is understandable that women's activities gradually became increasingly focused on changing legal acts related to specific issues, such as family, marital and property (inheritance) laws. The great economic crises of that time further aggravated an already difficult and unfavorable position of women. The fall of wages, family allowances and other forms of material support women were entitled to, led to further economic vulnerability of women, so one may legitimately ask whether certain measures introduced by the state were actually putting a break on the process of women's emancipation.</p> <p>The position of women following the 1941 April War was conditioned by the political agenda of the collaborationist regime, but also by the resistance movement. By developing an image of an <i>Ideal Serbian Woman</i>, the government clearly projected the primary role of women in the society: bearing <i>sons</i> who will serve their homeland and, if necessary, die for it. Contrary to the collaborationist regime and the Ravna Gora movement, the Yugoslav Communist Party advocated for women's emancipation, albeit within an overall emancipation of the working class. Participation in the National Liberation Front has certainly contributed to women's emancipation, but at the same time, they were targeted by the enemy's propaganda and very often, exposed to discrimination within their own milieu.</p> <p>The process of the women's emancipation which in the Kingdom of SHS was strongly related to the fight for the right to vote, finally met its goal in 1945, albeit in a completely different social and political environment. <i>Woman's Question</i>, essentially marginalized in the period between the two world wars, was declared <i>solved</i> within a very short period of time. Notwithstanding the downside of the communist model of the women's emancipation, we have to admit that women in Serbia became equal to men as members of society in 1945 precisely, when they permanently entered the social and political life.</p>
Accepted on Scientific Board on:	September 10 th , 2020.
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position,	President: Member:

institution)	Member: Member:
Note:	

Изјава захвалности

Мотив за истраживање прошлости жена, односно њихове борбе за еманципацију, јавио се у тренутку у коме сам први пут препознала утицај феминизма на сопствени живот: кроз разговоре са старијим генерацијама жена којима су многа права и *достигнућа* остала недостижна, а која сам ја узимала као датост.

Вишегодишње истраживање које је водило ка коначном облику ове дисертације обележили су многи људи. Посебну захвалност осећам према неколицини, те њима желим да се захвалим и на овај начин. Захвалност изражавам проф др Момиру Самарцићу, који ме је на мастер студијама историје оснажио да се упознам са родном, односно женском историјом. Проф др Драгица Кољанин, као менторка на мастер студијама са којом сам први пут историографски трагала за женама, такође је допринела формирању мог академског идентитета. У нади да ће дисертација испунити њихова очекивања, захваљујем чланицама комисије, које су препознале значај теме и одобриле ово истраживање.

Неизмерну захвалност дугујем др Адриани Захаријевић, која је била изврсна менторка и водич кроз целокупан процес рада на теми. Њена несебична подршка уз пажљива читања текста и бројне конструктивне критике дале су овом раду једну посебну димензију.

Будући да се један део истраживања временски преклопио са пандемијом изазваном корона вирусом, осећам обавезу да се захвалим запосленима из следећих установа који су максимално излазили у сусрет и омогућавали ми увид у различиту грађу и литературу: Архив Југославије, Историјски архив Шумадије, Универзитетска библиотека у Крагујевцу, као и Библиотека Матице српске и Универзитетска библиотека *Светозар Марковић* у Београду. Током рада на дисертацији променила сам и место запослења, тако да извесну захвалност дугујем установама Спомен-парку *Крагујевачки октобар* и Заводу за заштиту споменика културе у Крагујевцу.

Уколико се, у формалном смислу, израђена дисертација сматра за круну образовног процеса, онда је ово најзначајнија прилика да захвалност изразим својим родитељима, који су са мном прешли пут одрастања и сазревања, трудећи се да увек буду несебична подршка. Међутим, највеће *хвала* упућујем свом супругу, који је, понекад као најтврдокорнији традиционални историчар, чинио да другачије и још дубље промишљам о одређеним догађајима и феноменима. О емотивној и логистичкој подршци сувишно је и говорити.

Целокупан истраживачки подухват доживела сам као својеврсно враћање дуга женама које су остале ућуткане у својим личним борбама за равноправност.

Дисертацију посвећујем кћерки Ивони у нади да ће живети у свету који ће имати боље и *једнакије* услове за живот жена.

САДРЖАЈ

УВОД

- а) Теоријско-методолошки оквир.....1
- б) Структура поглавља.....12

I ПИТАЊЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1918-1945).....25

1. ЈУГОСЛОВЕНСКО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ

И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ.....26

2. ЖЕНСКО ПИТАЊЕ УНУТАР ПАРЛАМЕНТАРИЗМА КРАЉЕВИНЕ СХС

- 2.1. Кратак преглед друштвено-политичке ситуације по Уједињењу 1918. године.....36
- 2.2. Камен спотицања: право гласа за жене.....39
- 2.3. „Морал о коме се говори и морал по коме се живи”.....45
- 2.4. О проституцији пред Скупштинском говорницом.....52
- 2.5. Кокетирање са женским правом гласа уочи Шестојануарске диктатуре.....59
- 2.6. Женска странка – (не)пријатељ Женског покрета.....63

3. ПОЛОЖАЈ ЖЕНА ПОЧЕТКОМ ВЕЛИКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

- 3.1. Положај жена под Шестојануарском диктатуром.....76
- 3.2. Положај радница у Краљевини СХС/Југославији.....79

4. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ

- 4.1. Светозар Марковић и Ослобођење женскиња.....92
- 4.2. Српска социјалдемократска странка.....97
- 4.3. *The right man in the right place!*.....101
- 4.4. Милица Ђурић Топаловић и Јединствени фронт жена.....106

5. ДИСКРИМИНИСАНЕ У БОРБИ ЗА РАВНОПРАВНОСТ

- 5.1. Непожељне у државној служби: мере штедње и жене.....110
- 5.2. Југословенски женски савез против даље дискриминације жена.....118
- 5.3. Уочи новог рата – подсећање на заслужне жене.....126

6. НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЖЕНА И ЊИХОВЕ МЕЂУНАРОДНЕ

АКТИВНОСТИ

- 6.1. Народни женски савез КСХС.....130
- 6.2. Женски покрет и Алијанса.....134

6.3.	Омладинке КПЈ у Женском покрету.....	137
------	--------------------------------------	-----

7. НОВА ДРЖАВА – СТАРА ПРАВИЛА

7.1.	Проблем унификавања грађанскоправних подручја.....	140
7.2.	Положај жене у браку.....	144
7.2.1.	Склапање брака.....	144
7.2.2.	Дејство брака.....	148
7.2.3.	Престанак брака.....	149
7.3.	Положај жене у ванбрачној заједници.....	151
7.4.	Родитељско право жене.....	154
7.5.	Право жене на издржавање.....	156
7.6.	Имовински положај жене.....	157
7.7.	Правна регулатива о слободи вољног побачаја.....	159
7.7.1.	Невидљиве жртве – рефлексива на положај жена Краљевине Југославије...161	
7.8.	Најзначајније акције жена у борби за измену законске регулативе.....	165
7.9.	<i>И чекајући час погубљења расла су наша крила.....</i>	170

8. ЖЕНА У РАЗДОБЉУ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА (1941-1944)

8.1.	Основне карактеристике пропагандног апарата владе Милана Недића.....	174
8.2.	Трећи пол Димитрија Љотића.....	177
8.3.	Вера Пешић и обрачун са међуратним женским организацијама.....	181
8.4.	Најзначајније мере владе Милана Недића усмерене ка женама.....	188

9. РАВНОГОРСКИ ПОКРЕТ ПРЕМА ЖЕНАМА

9.1.	Жена у пропаганди.....	195
9.2.	Најзначајније женске организације.....	199

II ПИТАЊЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1945-1948).....203

10. ПИТАЊЕ ЖЕНСКЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ МАРКСИЗМА И МАРКСИЗМА-ЛЕЊИНИЗМА

10.1.	Основни теоријски осврт.....	204
10.2.	Концепт еманципације жена у СССР-у (1917-1948).....	209
10.3.	Женотдел.....	218
10.4.	<i>Нова жена</i> Александре Колонтај.....	223

11. КПЈ И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

11.1.	Кратак преглед историје КПЈ у периоду Краљевине СХС/Југославије.....	228
11.2.	<i>Феминизам – једнакост за све људе у једној лепшој и бољој будућности...</i>	233
11.3.	<i>Слободна љубав</i> између књижевности и политике.....	241

12. КПЈ И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ У РАТНИМ ВРЕМЕНИМА (1941-1945)

12.1.	Ступање жена у борбене редове.....	249
12.2.	Жена на фронту – између идеала и стварности.....	256
12.3.	Антифашистички фронт жена.....	264
12.3.1.	Оснивање и циљеви.....	264
12.3.2.	Материнство и породица у реторици АФЖ-а.....	269
12.3.3.	Неравноправно присуство равноправних.....	271

13. НОВА ДРЖАВА – НОВА ПРАВИЛА

13.1.	Основне разлике у решењима породичног права у односу на период Краљевине.....	278
13.2.	Положај жене у браку.....	280
13.2.1.	Склапање брака.....	280
13.2.2.	Дејство брака.....	283
13.2.3.	Престанак брака.....	285
13.3.	Положај жене у ванбрачној заједници.....	288
13.4.	Родитељско право жене.....	291
13.5.	Право жене на издржавање.....	293
13.6.	Имовински положај жене.....	294
13.7.	Правна регулатива и абортус.....	295

14. ЗАКЉУЧАК.....

15. APPENDIX: САВРЕМЕНИЦЕ И САВРЕМЕНИЦИ.....

15.1.	Ксенија Атанасијевић.....	317
15.2.	Јулка Хлапец Ђорђевић.....	322
15.3.	Милица Ђурић Топаловић.....	328
15.4.	Јаша Томић.....	340
15.5.	Драгољуб Јовановић.....	346
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....		350

УВОД

а) Теоријско-методолошки оквир

Појам еманципације најчешће се одређује као процес елиминисања правних, друштвених или политичких рестрикција у сврху ослобађања личности,¹ односно стицање друштвено-политичких слобода и права.² Иако се овај појам неретко повезује са марксистичком традицијом, његова историја сеже дубље у прошлост. Термин *ex manus capere* из римског права са својим преображајима кроз средњовековне законе одређивао је право ослобађања од очинске власти (*patria potestas*), што ће касније постати право на звање пунолетне особе. Ово ослобађање од очинске власти разликовало се у зависности од пола детета: удаја, односно напуштање породичног дома, доносило је различите облике еманципације од врховне власти оца.³ Карл Маркс (Karl Marx) снажно је утицао на обликовање схватања еманципације. Узимајући за еквивалент политичке еманципације „еманципацију грађанског друштва од политике”, Маркс захтева револуцију која ће, једним потезом, донети еманципацију, која представља више од скупа права, односно слобода.⁴ Да ће у потоњем периоду појам еманципације углавном имати марксистичко обележје доказ је чињеница да се у 20. веку везивао за нову левицу као и прве назнаке другог таласа феминизма. Ипак, треба напоменути да ће временом постати важна управо дистинкција *ослобађање/еманципација (liberation/emancipation)*, при чему се еманципација приписивала марксистичким круговима, од којих је жене такође требало ослободити.

Све бројнија истраживања женске и родне историје указала су на разноврсност националних политичких, друштвених и културних контекста кроз историју у оквиру којих су формиране различите феминистичке традиције.⁵ Последњих деценија у истраживањима су евидентна преиспитивања двострукости европског приступа: поред заједничке европске

¹ Merriam Webster Dictionary, “Emancipation”, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/emancipation> (приступљено 4. 10. 2018).

² Cambridge Dictionary, “Emancipation”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/emancipation> (приступљено 4. 10. 2018).

³ Adriana Zaharijić, *Život tela: politička filozofija Džudit Batler* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2020), 86-87.

⁴ Karl Marks, *Prilog jevrejskom pitanju (1844)*, <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1844/prilog-jevrejskom-pitanju/index.htm> (приступљено 28. 1. 2021).

⁵ Sylvia Paletschek and Bianka Pietrow-Ennker, *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective* (Stanford, California: Stanford University Press, 2004), 3–10.

перспективе све чешће се јављала и подела заснована на политичким, културним али и географским поделама Европе.⁶ Шведска историчарка Мајнеке Бош (Mineke Bosch) напоре за проналажење заједничких тачака у оквиру бављења женском историјом у европским земљама сматра методолошки нужнима, али тврди да су ипак претерана очекивања да се све националне женске и родне историје могу сместити под један корпус. Отуда закључује да „европско искуство” у различитим националним перспективама често има метафизички призвук.⁷ Међутим, понуђене тезе о пет процеса који су снажно обликовали историју феминизма у Европи, поред тога што имају историјско утемељење, истински отварају врата компаративним проучавањима историје феминизма у Европи у 19. и 20. веку. Растући ниво образовања жена (од основношколског до универзитетског), развој национализама у државама које се специфично односе према улогама жена, неприхватање жена у политичким партијама социјалдемократског и грађанског типа, учешће у међународним феминистичким организацијама као и чињеница да су неудате и младе жене све више чиниле урбану радну снагу,⁸ процеси су које са апсолутном сигурношћу можемо уочити у периоду међуратне Југославије.

Позиционирање женске и родне историје у Источној и Југоисточној Европи постало је актуелно након рушења Берлинског зида 1989. године и формирања посткомунистичких држава. Тако се проблематика историје феминизма и/или еманципације жена на постјугословенском простору најпре везује за комунистичко/социјалистичко наслеђе. Историографије у посткомунистичким друштвима такође су пролазиле кроз период транзиције, али је њихова заједничка карактеристика остала слаба заступљеност тема из родне и женске историје, које су практично и даље представљале ново истраживачко подручје.⁹ Са друге стране, током деведесетих година прошлог века земље бившег СССР-а

⁶ Ana Stolić, „Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata”, u *Feministička teorija je za sve: zbornik radova sa konferencije 'Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*, priredile Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka, 2018), 7.

⁷ Mineke Bosch, “History and Historiography of First Wave Feminism in the Netherlands 1860–1922”, in *Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective*, 54.

⁸ Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700-1950. Politička istorija* (Beograd: Evoluta, 2015), 103–105.

⁹ Maria Bucur, “An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe”, *American Historical Review* Vol. 113, No. 5 (2008): 1377.

представљане су као „terra incognita” те су се од њих очекивали озбиљни истраживачки подухвати.¹⁰

Премда је Џоан Скот (Joan W. Scott) упозоравала на неадекватности подела на Исток и Запад, оне су опстале, остављајући многе „оптерећујуће термине” попут географских одредница у области родне историје.¹¹ Отуда Андреа Пето (Andrea Peto) предлаже решење по којем би у Источној Европи, односно посткомунистичким земљама, требало радити на истраживањима општег прегледа феминистичке теорије о женама и историји, што би у пракси значило да женска историја обухвата развој историографије, усредсређујући се на улоге жена у прошлости.¹² Као главни проблем Пето види усмеравање истраживања на жене које се уклапају у „државно-феминистичку интелектуалну традицију” из времена комунизма, те да је већина радова из *женске историје* заправо заснована на позитивистичкој историографији.¹³ Тиме долазимо до кључног питања и код нас: каква је позиција родне, односно женске историје у српској историографији, као и какве су њене савремене карактеристике и тенденције?

Уколико се присетимо резултата истраживања историчара Мирослава Јовановића који је закључио да српска историографија на почетку 21. века и даље носи јасна обележја традиционализма, конзервативног историцизма и позитивизма те да несумњиво касни у односу на светске токове,¹⁴ оно што посебно забрињава јесте приметно одсуство мултидисциплинарног и проблемског приступа изучавању прошлости, које нарочито долази до изражаја када су предмет истраживања појаве и процеси који се тичу друштвене историје. Анализирајући водеће историјске часописе, односно њихов садржај у распону од пет година (2003-2008), Јовановић је закључио да су политичко-војне теме однеле превагу над друштвеним са 64,9%. Међутим, невоља није у томе што је свега 35,1% радова обрађивало теме из друштвене историје, колико је проблем коришћења научног метода. Иако су у српску историографију продрле теме из *нове историје*,¹⁵ овај историчар

¹⁰ Andrea Peto, “Writing Women’s History in Eastern Europe: Toward a ‘Terra Cognita’?”, *Journal of Women’s History* Vol. 16, No. 4 (2004): 173.

¹¹ Maria Bucur, *nav. delo*, 1376.

¹² Andrea Peto, *nav. delo*, 174.

¹³ *Исто*, 175.

¹⁴ Мирослав Јовановић и Радивој Радић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд: Удружење за друштвену историју, 2009), 68-69.

¹⁵ *Нова историја* проистекла је од групе историчара окупљених у Француској око часописа *Анали*, који су 1929. године покренули Марк Блок и Лисијен Февр. Увевши мултидисциплинарни начин мишљења, аналити

проницљиво уочава да „ако се приликом (...) обраде примењује метод традиционалног позитивизма, што по правилу значи и одсуство теоријског промишљања и позиционирања теме, не само што се у највећем броју случајева добијају практично неупотребљиви резултати, већ се јасно показује да се комплексним проблемима прошлости приступа без проблематизације.”¹⁶ Поражавајући су резултати да огромна већина радова (преко 90%) користи класични историцистички метод, односно избегава теоријску литературу која се односи на тему истраживања. Одсуство теорије, посебно приликом обраде феномена друштвене, економске или културне историје несумњиво умањује вредност резултата истраживања.

Поменута анализа Мирослава Јовановића показала је да је у престижним српским историографским часописима за пет година публиковано свега тринаест радова из родне историје, односно 3,86%.¹⁷ Деценију касније у односу на ово истраживање искристалисале су се историчарке и историчари које се баве родном историјом. Међу њима треба поменути Ану Столић, Ивану Пантелић, Веру Гудац Додић, Божицу Младеновић, Љубинку Шкодрић, Александру Вулетић и Момчила Исића, с тим да њихове публикације претежно обрађују период од 19. до савремене историје 20. века.¹⁸ Недостатак теорије и концептуализације довео је Јовановића до оштрог закључка: „Српска историографија почетком 21. века већим делом показује одлике једне мале, затворене историографије, усредсређене на себе, историографије која битно касни за светским токовима, и у којој је више него уочљиво одсуство разумевања важности мултидисциплинарног и проблемског приступа истраживању прошлости.” С обзиром на то да радови из родне историје нису били предмет пажње већег броја историчарки и историчара (премда историчарке бројчано преовладавају), јасно је да су многе теоријске расправе на ову тему српску историографију мимоишле. Као пример можемо узети расправу о појму рода и његовој користи за историју као дисциплину. Карен Офен (Karen Offen) се сложила са Џоан Скот да род представља корисну аналитичку категорију, али је додала и да је у питању примарна аналитичка алатка

су поставили нове захтеве пред историографију. Током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века присталице *нове историје* су отвориле низ нових тема: историју друштвених структура, економску историју, геоисторију, демографску историју, историју менталитета, родну/женску историју, историју 'одоздо', психоисторију и тако даље.

¹⁶ М. Јовановић и Р. Радић, *нав. дело*, 62.

¹⁷ *Исто*, 61.

¹⁸ Наведени су ауторке и аутор који су, захваљујући научној продукцији на српском језику, дали допринос познавању историје жена, што свакако не значи да се баве искључиво родном историјом.

у процесу истраживања историје жена и феминизма.¹⁹ Ова историчарка изнела је тврдњу да историја феминизма не може припадати ни друштвеној ни културној историји, јер су и друштво и култура неодвојиве од политике. Управо стога историју феминизма третира као „родни наратив политичке историје”.²⁰ Овакви и слични спорови, којима су већ осамдесетих година 20. века обиловале расправе у историјској науци, за наш научни миље нису карактеристични. Ана Столић је, анализом појава и процеса који су утицали на настанак покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији, дала извесни теоријски допринос разматрајући питање употребе појмова који се доводе у везу са феминистичким деловањем у Србији до почетка Првог светског рата.²¹ Ова историчарка сматра да се у Краљевини Србији до наведеног периода може говорити „о појави покрета за еманципацију жена као фази раног феминизма” (нагласила ауторка). Важно је нагласити да је Столић остала усамљена у теоријском промишљању, односно да су спорови у нашој академској заједници на ову тему сасвим изостали.

Позиционирање појмова је од велике важности и за ово истраживање. Будући да је *еманципација жена* присутна у самом наслову теме, неопходно је објаснити због чега је у овој приметно историјској анализи извршен избор овог термина. Избегавање употребе *феминизма* није узроковано пуком чињеницом да је он „увезен” из англосаксонског подручја,²² нити због ризика да, услед савременог коришћења и деловања, многи облици феминистичког деловања који су се појављивали у различитим околностима и формама не буду препознати.²³ Овде се следи идеја Иде Блум (Ida Bloom) према којој *покрет за еманципацију жена* представља далеко шири појам, обухватајући све организоване активности које су усмерене ка мењању родних односа и побољшању положаја жена.²⁴ Свакако да овај појам не подразумева јединствени приступ у борби за *еманципацију жена* јер ни стратегије ни циљеви жена нису били исти; међутим, Блум у увоме види могућност

¹⁹ Karen Offen, “The History of Feminism is Political History”, *Perspectives on History* www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/political-history-today/the-history-of-feminism-is-political-history (приступљено 12. 5. 2016).

²⁰ Karen Offen, “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”, *Journal of Women Culture and Society* Vol. 14, No. 1 (1988): 2.

²¹ Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Еволута, 2015), 14-15.

²² Adriana Zaharijević, *Postajanje ženom* (Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond, 2010), 12.

²³ S. Paletschek and B. Pietrow-Ennker, *нав. дело*, 7-8; А. Столић, *Сестре Српкиње...*, 24.

²⁴ Ida Bloom, “Modernity and the Norwegian Women’s movement from the 1880s to 1914: changes and continuities”, in *Women’s Emancipation Movements...*, 127-128.

„реконструкције великог богатства различитости женских идеја и акција”.²⁵ Овако широка дефиниција се од осамдесетих година прошлог века користи и као синоним за *женски покрет*, с тим да Силвија Палечек (Sylvia Paletschek) и Бјанка Пјетров Енкер (Bianka Pietrow Ennker) упозоравају да овакав приступ укључује „цео низ женских организација без обзира на њихове циљеве, дакле и конзервативне и антифеминистичке”.²⁶ У истраживању су постојали велики напори да се слабост овог приступа неутралише прецизним фокусирањем на појаве које су биле феминистичког карактера, али, будући да су границе често нестабилне, у основи је рад конципиран тако да обухвати најзначајније процесе, догађаје и личности који су део феномена женске еманципације.

Промишљајући о природи овог истраживања, неизбежно је указати на чињеницу да се оно константно кретало међу флуидним границама политичке и друштвене историје, чиме постоји извесна сагласност са изнетим ставом Карен Офен да се оваква питања не могу третирати мимо наратива политичке историје. Међутим, тиме се отвара још једно методолошко питање – доминација *мушке* историје,²⁷ без обзира на пол аутора. На овај проблем може се указати на примеру синтезе Неде Божиновић која се бави *женским питањем* у Србији у 19. и 20. веку. Ауторка је хронолошки обрадила период међуратне Југославије, али кроз историју женских организација и листова.²⁸ Иако представља пионирско дело на овом пољу, Неда Божиновић није била професионална историчарка, те њена синтеза, како је приметила Анђелка Милић, заправо јесте „стручна *мушка* историја женске борбе за равноправност” у којој жене немају активну улогу.²⁹ Искуство жена је остало ван оквира истраживања, нарочито наличја њихове антифашистичке борбе као и активности у процесу изградње социјалистичког друштва. Приметно је и да Божиновић положај жена у неким сегментима посматра искључиво легалистички, без задирања чак ни у однос који је „женски 'гето' партијског естаблишмента” имао према одређеним

²⁵ Исто, превела Ана Столић, *Сестре Српкиње...*, 24.

²⁶ S. Paletschek and B. Pietrow-Ennker, *нав. дело*, 7-8, превела Ана Столић, *Сестре Српкиње...*, 25.

²⁷ Као продукт другог таласа феминизма у Сједињеним америчким државама шездесетих година 20. века, *њена прича* (her-story) супротставила се главном току историје (his-story). Термин је први пут употребила Робин Морган (Robin Morgan) у својој антологији *Сестринство је моћно* (*Sisterhood is Powerful*) из 1970. године.

²⁸ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: Žene u crnom, 1996), 100-130.

²⁹ Anđelka Milić, „Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku”, *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* br. 5/6 (1996): 266.

законским решењима, а који је ауторки, како примећује Милић, морао бити познат.³⁰ На трагу ове значајне критике Анђелке Милић, у овом раду је посебна пажња усмерена на то да се истраживање не сведе на приказ историјске грађе, односно низа докумената, већ да саме жене прикаже као субјекте друштвеног деловања, које реагују на реалност коју живе – не само када се буне, већ и када остају неме. Тиме, пак, не можемо да не приметимо да многи гласови *снажније* допиру из прошлости у односу на неке друге: премда се културна политика бави тиме који гласови бивају ућуткани а који присутни, односно које представе друштвеног живота постају званичне а које потиснуте и маргинализоване,³¹ за ово истраживање појам *културне политике* нема значајно место. Међутим, у тексту су заступљене неке, како их традиционални историчари називају, *велике, знамените* личности, односно значајне личности друштвено-политичког живота Југославије у анализираном периоду, али су присутна и ништа мање вредна сведочења и приче *малих* људи, која неретко пркосе или сасвим другачије осветљавају званичну интерпретацију прошлости. Тако се паралелно са министрима и различитим представницима власти појављују *мале* и, за канонски, односно званични историографски ток, готово неприметне жене, попут Љубице Љубичић или Румице Скоуп Пилетић.

Велико ограничење истраживања еманципације жена у периоду Краљевине СХС/Југославије се огледа не само у недостатку публикованих истраживања, већ и у проблему архивске грађе. Архив Југославије представљао је полазну основу, будући да фондови и збирке овог архива покривају период од 1918. до престанка постојања Државне заједнице Србија и Црна Гора 2006. године. Примаран фонд који се тематски и хронолошки поклапао са темом истраживања је *Материјали из историје женског покрета 1918-1941. године*.³² Међутим, проблем са грађом овог фонда лежи у чињеници да се у њему налази свега двадесетак докумената који се односе на период од 1918. до 1939. године. Квантитативно-квалитативном анализом дошло се до закључка да се већи део Фонда односи на период Другог светског рата у Европи и Краљевини, будући да се у њему налазе и документа из каснијег периода (на пример, из 1943. године). Логично, ова грађа припада АФЖ-у или је блиско повезана са КПЈ. На пример, у документу који би требало да представи активности жена кроз часописе и који је датован у 1939. годину преовладавају

³⁰ Исто, 267.

³¹ Dubravka Đurić, *Politika poezije* (Београд: Autonomna ženska inicijativa, 2010), 4.

³² Архив Југославије (АЈ), фонд 141, *Материјали из историје женског покрета 1918-1941. године*, 141-10-47.

прокомунистички догађаји.³³ Сем неколико докумената, овај фонд је, нажалост, далеко кориснији истраживачима женских међуратних организација.

Развој историографије на југословенском простору која се бавила *женским питањем*, односно еманципацијом жена, такође је имао своје особености. За време трајања Титове Југославије, научна продукција која је поменутој теми обрађивала до 1941. године била је више него скромна тако да је диспропорција у односу на радове који су обрађивали еманципацију жена кроз Народноослободилачку борбу и након успостављања социјалистичке Југославије прилично очигледна. Поменутој синтеза Неде Божиновић и овде може послужити као пример методолошког проблема који неретко остаје неразрешен: иако пише о различитим женским организацијама у периоду Краљевине, срж публикације смештен је у решењима КПЈ, док истраживање (не)политичности *женског питања* у периоду до 1945. године остаје скоро у потпуности занемарено. Потешкоће, нажалост, не престају са концепцијским свођењем на КПЈ, односно подробним представљањем организационих решења које је Партија предузимала. Изузетно значајна монографија Јованке Кеџман, која се бави учешћем жена у радничком покрету и *грађанским* организацијама у периоду Краљевине Југославије,³⁴ има своју (идеолошку) специфичност: примера ради, Кеџман износи исцрпне податке о штрајковима радница за време Велике економске кризе, али не сагледава тежак положај преосталих жена, ван радничке класе, у истом временском периоду.

Становиште да су жене – партизанке еманципацију извојевале кроз Народноослободилачку борбу заузима битно место у наративу Другог светског рата на југословенском простору. Истраживања Барбаре Јанчар Вебстер (Barbara Jancar Webster), Лидије Склевицки (Lydia Sklevicky) и Барбаре Визингер (Barbara Wiesinger) утемељила су тврдњу о партизанкама као носиоцима женске еманципације у овом периоду, премда је важно нагласити да су већ ове истраживачице уочиле и постојање дискриминације жена у партизанским редовима, као и различитих негативних појава у односу према женама, које су биле последица традиционално-патријархалних односа.³⁵ Значајну ревизију ове теме

³³ На пример, значајно место је заузео наступ Митре Митровић на скупштини Женског покрета. Види: АЈ, 141-10-39.

³⁴ Јованка Кеџман, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941* (Београд: Народна књига и Институт за савремену историју), 1978.

³⁵ Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Denver, CO: Arden Press), 1990; Lydia Sklevicky, „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata”, *Polja:*

начинила је Јелена Батинић, указујући на постојање традиционалних норми и образаца понашања у оквиру нових, револуционарних становишта партизанских јединица.³⁶ О женама у послератном периоду, њиховом доживљају еманципације или третману и улози у друштву писано је у скромном обиму. Неизоставно треба поменути магистарску тезу Иване Пантелић, која се бавила идентитетом партизанки у послератном периоду.³⁷ Будући да прати развој женске еманципације након 1945. године, за ово истраживање изузетно је важна аргументација Нанет Фанк (Nanette Funk), која тврди да су женске секције при комунистичким партијама у Југоисточној Европи биле под апсолутном контролом партија, да су ретко показивале аутономију и, што је можда најинтригантније, да су активно гушиле делатности жена и женске покрете мимо партије.³⁸

Овај рад има за циљ да анализира и осветли процес еманципације жена у Југославији, изузимајући прву, почетну фазу која се везује за 19. век.³⁹ Обрађујући период од стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године све до сукоба Титове Југославије са Информбироом 1948. године и промене законске регулативе која се тичала понајвише области породичног и имовинског права, истраживање прати развој феномена женске еманципације у држави у којој долази до смене политичког режима, као и државног уређења. Подељено у две тематске целине, истраживање се најпре бави процесом женске еманципације у периоду Краљевине СХС/Југославије, укључујући и прелазни период, односно период окупације земље и владу Милана Недића, док друга истраживачка целина тематски покрива период након успоставе комунистичког режима у Југославији. Док се прва целина бави периодом Краљевине, друга обухвата период Демократске Федеративне Југославије (7. март – 29. новембар 1945. године), као последњу, формалну фазу монархије и почетну фазу државе новог друштвено-политичког уређења, као и прве године Федеративне Народне Републике Југославије.

časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja No. 308 (1984): 415– 417; Lydia Skelvicky, *Konji, žene, ratovi*, (Zagreb: Druga – Ženska infoteka), 1996; Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945.“ *Historijska traganja* No. 4 (2009): 201–226.

³⁶ Jelena Batinić, *Women and Partisan Resistance in Yugoslavia during World War II* (Cambridge: Cambridge University Press), 2015.

³⁷ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945- 1953* (Beograd: Institut za savremenu istoriju & Evoluta), 2011.

³⁸ Nanette Funk, “A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism”, *European Journal of Women’s Studies* Vol. 21, No. 4 (2014): 345.

³⁹ Ана Столић, разматрајући целокупан корпус који припада феномену појаве феминизма у Србији, одређује протофеминистичку, феминистичку и нефеминистичку поставку. Видети: А. Столић, *Сестре Српкиње...*, 13.

Будући да је проблем друштвено-политичког положаја жена требало решити у оквирима постојећих политичких режима, јасно је да се процес еманципације жена у Југославији не може сагледавати изван оквира политичке историје. Пажљиво сагледавање историјског контекста у коме се о еманципацији промишља и делује, као и у коме се она негира, кључан је фактор позиционирања саме теме. Истраживање у основи има хронолошки критеријум, сходно томе да је за овладавање темом неопходно разумевање друштвених промена и процеса, који процесу женске еманципације дају специфичне особености, односно националне карактеристике. Премда полазну тачку представља однос државе и политичких власти према женској еманципацији, једнака пажња је посвећена праћењу захтева и стратегија жена у одређеним периодима и околностима. Колико су се прокламовани планови и амбиције државног врха разликовале од онога што су жене истински живеле, уз уважавање међусобних разлика међу њима, посебно је важно истраживачко питање. Ко су били савезници а ко опозиција еманципацији југословенских жена, и да ли је линија њиховог разграничења била константна или пак променљива и клизајућа, сходно околностима и различитим притисцима, употпуњује слику борбе жена за излазак из сфере приватног. Борбу жена за освајање права од којих се данас многа сматрају елементарнима (попут права гласа и права на једнак приступ свим професијама) карактерише и изванредан степен дискрепанције, која нема само хронолошки карактер. Док је за период Краљевине СХС/Југославије карактеристична расутост, како идеолошка тако и политичка, јер режим периодично трага за (по себе) најпрактичнијим решењима, након доласка КПЈ на власт, односно од 1945. године на сцену ступа прецизна и несаломива политичност. Ово је веома важна карактеристика југословенске еманципације жена: колико ће политичност изостати у првој фази, до Другог светског рата, толико ће је бити у послератном периоду.

Овај део текста требало би да пружи јасан приказ специфичности теме, нарочито теоријски осврт и преглед постојећих извора и литературе. Премда су у наставку текста за свако поглавље дате основне назнаке за коришћени материјал, битно је нагласити да су историјски извори неретко остављали огромну празнину у истраживању појединих питања. То свакако не умањује значај који су Архив Југославије и Историјски архив Шумадије имали за ово истраживање, али је у историјским изворима жена често остајала невидљива. Примера ради, расположење одређених политичких странака као и женских

организација уочи доношења *Изборног закона* 1920. године не би могло бити реконструисано ни у најосновнијим цртама да је постојала искључива или претежна усмереност на званичне изворе (конкретно, стенографске белешке и партијску документацију). Са друге стране, чак и када је индиректно била поменута, било је неопходно пажљиво ишчитавање извора уз висок степен сензитивности на оно шта нам он казује.

Допуну архивској грађи представљала је друга врста историјских извора, међу којима је значајно место заузела периодика. Ово истраживање показало је да би, без коришћења штампе, многе изузетно значајне информације остале непознате. Указаћемо на случај Љубице Љубичић, девојке која је преминула од последица физичке тортуре у Главњачи. Не само да не бисмо прикупили детаљније податке о узроку њене смрти, већ би остао непознат одјек који је њено мучење имало како код комунисткиња и комуниста, тако и код других женских организација. Специфичност теме наметнула је потребу за анализом реакција женских организација на многобројне одлуке власти које су се тичале жена, тако да су часописи попут *Женског покрета* и *Домаћице* били од немерљивог значаја. За проучавање идеолошких ставова колаборационистичких власти према жени неизоставни су били периодични, недељни и дневни листови од којих се издвајају *Ново време*, *Обнова*, *Српски народ*, *Наша жена* и *Коло*. Премда спадају у периодику, *Службене новине* су биле незаобилазне за различите сегменте овог истраживања, будући да су у њима публиковани различити законски акти и уредбе, којима је обликован економски и друштвени положај жена.

Већа могућност коришћења мемоарске литературе карактеристична је за обрађивање периода који се односи на Други светски рат и евентуално послератни период. Учесници и, у свакако мањем броју, учеснице Народноослободилачког и Равногорског покрета најчешће су се присећали свог ратног искуства. Иако су сећања жена драгоцене, она су у овом истраживању коришћена у мери у којој је тема то изискивала. Акцент је остао на виђењу положаја жена и питању њихове еманципације: иако ова врста извора свакако пружа обиље информација, многа питања која су била предмет овог истраживања у мемоарима су остала прећутана, премда је и то, на индиректни начин, одраз положаја жене у датом тренутку.

Уколико би било потребно у једној реченици указати на начин на који је покушано да се методолошке потешкоће разреше, то би свакако била тежња за откривањем и интерпретацијом једног догађаја (процеса, проблема...) кроз већину тренутно доступних извора. Питање женске еманципације решавано је попут скалапања слагалице, прикупљањем различитих фрагмената који су преносили женско искуство, уз настојање да се добије једна динамична и потпунија историја борбе жена за еманципацију.

б) Структура поглавља

У овом делу текста сумарно је представљен садржај рада који је, како је већ указано, подељен у две тематске целине, подударне са периодизацијом историје Југославије. У хронолошком смислу прва целина обухвата период Краљевине СХС/Југославије, док друга обрађује период од успоставе комунистичког режима 1945. године.

Прво поглавље симболичног назива *Југословенско друштво између традиције и модернизације* пружа основни увид у стање друштва у којем ће се размишљати и у извесној мери решавати питање женске еманципације. Особеност социјалне структуре друштва Краљевине огледала се у чињеници да је око 80% становништва живело од пољопривреде, с тим да је готово половина била неписмена и веома ниског нивоа културе живљења. Анализирајући теорије модернизације и параметре модерности, долази се до закључка да је категорији модерног друштва релативно близу била само Дравска бановина, док су преостали делови земље остали оптерећени традиционалним наслеђем. Проблематика модернизације српског друштва рефлектовала се на процес еманципације жена, који је такође био карактерисан специфичним односом између модерног и традиционалног.

Друго поглавље *Женско питање унутар парламентаризма Краљевине СХС* отвара процес обрађивања феномена женске еманципације од 1918. године неодвојиво од политике, односно најзначајнијих друштвено-политичких прилика. Премда представља истраживачку тему која на подручју домаће историографије бележи све већи број радова, на овом пољу још увек постоје видне и велике празнине. Велики искорак за познавање прошлости жена дао је научни скуп *Положај жене као мерило модернизације*, чији су

радови публиковани у зборнику *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*,⁴⁰ као и зборник *Жене и деца*.⁴¹ Међутим, и у овим зборницима превагу је однео период друге половине 20. века, односно радови који су предствљали уопштен положај жене у Србији или само одређене аспекте њеног положаја у поменутом историјском периоду. Свеобухватније истраживање жене која живи у првој половини 20. века на простору Србије понудила је публикација историчара, Момчила Исића, *Селјанка у Србији у првој половини 20. века*.⁴² Пратећи положај жене у два оквира („у родитељској кући” и „у свом дому”), Исић је првенствено скренуо пажњу на недостатак адекватне архивске грађе услед чега се јавила неопходност ослањања на оновремена теренска истраживања.⁴³ Из овог истраживања свега неколико година касније произашла је и публикација *Жена је темељ куће...*, аутора Момчила Исића и Вере Гудац Додић, у којој је обрађен и период друге половине 20. века.⁴⁴ Са друге стране, теренска истраживања у првој половини 20. века, изузетно потребна за реконструкцију живота жена на простору Србије, односно Југославије, нису била честа. Александар Петровић је тридесетих година прошлог века објавио резултате својих истраживања у вези са социјално-здравственим и хигијенским приликама у српским селима⁴⁵, док је Сретен Вукосављевић такође бележио своја најразличитија непосредна запажања са терена и најчешће их публиковао у тадашњим дневним новинама.⁴⁶ Међутим, право благо за проучавање положаја жене у оквирима породице представљало је истраживање Вере Ерлих, која је социолошком и етнолошком методологијом обрадила обимну грађу са простора Краљевине Југославије.⁴⁷

⁴⁰ *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2: *Položaj žene kao merilo modernizacije*, priredila Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije), 1998.

⁴¹ *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 4: *Žene i deca*, priredila Latinka Perović (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji), 2006.

⁴² Momčilo Isić, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji), 2008.

⁴³ *Исто*, 8.

⁴⁴ Момчило Исић и Вера Гудац Додић, *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током 20. века* (Београд: Институт за новију историју Србије), 2011.

⁴⁵ Александар Петровић, *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике* књ. 1 (Београд: Централни хигијенски завод), 1935; Александар Петровић, *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике* књ. 2 (Београд: Централни хигијенски завод), 1939; Александар Петровић, *Ваљевска Тамнава: насеља, порекло становништва, обичаји* (Београд: САНУ), 2011.

⁴⁶ Већи број тих запажања објављен је у виду писама у засебној публикацији, док је око две стотине таквих писама објавио у *Правди и Политици*. Види: Сретен Вукосављевић, *Писма са села* (Београд: Социолошка библиотека, 1962), 15.

⁴⁷ Vera St. Erlich, *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslovenskih sela* (Zagreb: Naprijed), 1964.

Премда савремена истраживања еманципације југословенских жена овај процес све чешће хронолошки обрађују у оквирима трајања Краљевине СХС/Југославије (1918-1941),⁴⁸ овај феномен, сагледан из перспективе развоја парламентарног живота Краљевине, до овог рада није био предмет анализе. До сада су многа питања стајала отворена или тек делимично решена. Како су најутицајније политичке странке и њихови лидери гледали на ово питање, како се и да ли се уопште краљ као неприкосновена личност у држави опходио према захтевима жена, колико су и како саме жене успевале да се организују и крену у борбу за побољшање сопственог положаја – неретко тражећи потпуну равноправност са мушкарцима – само су нека од питања на која ће ово поглавље покушати да понуди одговоре. Иако ретко, помињање жена у току скупштинских седница представља извор од огромне важности за ову тему, будући да најдиректније пружа увид у то какав је став одређена политичка групација имала према конкретном питању које се тицало и жена, односно њиховог положаја и потенцијалних права. Анализа скупштинских седница са посебним освртом на питање права гласа и друга пратећа питања која су се тицала жена до сада није била извршена.⁴⁹ Управо оваква анализа открила је не само савезнике већ често и огорчене противнике женске еманципације у редовима тадашње политичке елите. У посебном фокусу ове целине налази се Женска странка, као један од највећих политичких домета феминизма међуратне Краљевине. Упркос ограниченим изворима за проучавање ове политичке организације жена, по први пут је реконструисан њен однос са Женским

⁴⁸ Овакав приступ се може пронаћи код, примера ради, Јелене Петровић, Иване Пантелић и Томаса Емерта. Видети: Jelena Petrović, *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle* (London: Palgrave Macmillan, 2019), 27-53; Ивана Пантелић, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”, *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 1, бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji> (приступљено 20. 6. 2019); Thomas A. Emmert, “Ženski Pokret: the Feminist Movement in Serbia in the 20s”, in *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, приредила Sabrina P. Ramet (Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999), 33-50.

⁴⁹ Анализа скупштинских седница извршена је на основу публикованих транскрипта који покривају овај период: *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 1-5 (Загреб: Тисак Кр. земаљске тискарне), 1921; *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (Загреб: Тисак Кр. земаљске тискарне), 1922-1923; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: Штампарија Саве Раденковића и брата), 1924; *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* (Београд: В. Јанићијевић и М. Недељковић), 1925-1927; *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: редован сазив за 1927/28. год* (Београд: Штампарија Владете С. Јанићијевића), 1928; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије* (Београд: Графички уметнички завод 'Планета'), 1932-1933; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије: II редован сазив за 1933/1934 годину*, књ. 1-3 (Београд: Народна штампариија), 1934; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампариија Краљевине Југославије) 1935-1939.

покретом, као тадашњим лидером женских (неполитичких) организација, са посебним акцентом на све тачке њиховог међусобног размимоилажења.

Треће поглавље *Положај жена почетком Велике економске кризе* осим што обрађује положај жена под Шестојануарском диктатуром, посебно се бави и проблемом положаја радница у међуратном периоду. Ова тематика могла је бити уврштена и у другу целину, у којој се обрађују идејна и практична решења КПЈ према *женском питању* до почетка Другог светског рата. Међутим, положај радништва у целини не само да је био условљен Великом економском кризом као и потезима државе која је покушавала да кризу ублажи, већ би измештање ове теме утицало на нарушавање целовитости друштвено-политичког развоја саме идеје о женској еманципацији. Будући да је искуство показало да се у време економских криза послодавци најлакше одричу жена, у овом поглављу приказане су конкретне мере које су власти спроводиле у циљу олакшавања тешког финансијског положаја жена. Са друге стране, анализирано је и законодавство које је утицало на положај радништва, попут *Закона о заштити радника* и *Закона о осигурању радника* из 1922. године. Посебно истраживачко питање које се наметнуло јесте колико је југословенска реалност коју су раднице живеле одражавала прокламоване циљеве законских решења, а колико је од њих одступала.

Четврто поглавље *Социјалистичка мисао и женско питање* условно крши хронолошку заснованост дисертације, будући да прави краћи тематски осврт на период Кнежевине и Краљевине Србије, односно идеје Светозара Марковића. Како је почетком двадесетог века проницљиво приметио Јован Скерлић,⁵⁰ „тешко је учинити то признање, али је истина, да је Марковић (...) са својим идејама социјалне правде, слободе мисли и феминизма, потпуније и тачније представљао демократски идеал но што то чини данашња демократија у Србији”.⁵¹ Сходно чињеници да су социјалисти у свој политички програм први унели концепт *еманципације жена*, важно је сагледати рад Српске социјалдемократске странке (основане 1903. године) у периоду Краљевине. Осим што је дат кратак преглед најважнијих резултата политичког ангажмана социјалиста,

⁵⁰ Јован Скерлић (1877-1914) увео је појам феминизам у српску књижевност, управо пишући о животу и делу Светозара Марковића. Виђење *женског питања* код Марковића Скерлић је обрадио у поглављу насловљеним *Феминизам*. Видети: Јован Скерлић, *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје* (Београд: Нова штампарија 'Давидовић'), 1910.

⁵¹ Љубица Марковић, „Почеци феминизма у Србији: женско питање седамдесетих година код нас”, *Женски покрет* бр. 7/8 (1933): 93.

истраживање је обухватило и анализу два текста Светозара Марковића, *Ослобођење женскиња* и *Певање и мишљење*, који су битно утицали на социјалисткиње и социјалисте који су деловали између два светска рата. У посебном фокусу овог поглавља налази се једна од најзначајнијих социјалисткиња овог периода, Милица Ђурић Топаловић, која се истакла у јеку економске кризе својим реаговањем на предлоге о потенцијалном смањењу јавних трошкова отпуштањем жена из државне службе. Са друге стране, за потребе разумевања дискурса који је ова странка заузимала поводом питања еманципације жена, али и личних уверења Ђурић Топаловић, анализиран је одломак из ауторкиног дела *Жена и политика*, у коме је јасно образложила своје виђење „јединственог фронта жена”, односно рад женских (грађанских) организација. Ђурић Топаловић нарочито је важна јер су, све до Конгреса у Вуковару 1920. године, социјалисти и комунисти чинили јединствени фронт те је важно испратити да ли се и колико мењао став КПЈ према *женском питању* у годинама које су уследиле у односу на фракцију која је иступила из Фронта предвођена Драгишом Лапчевићем.

Наредно, пето поглавље *Дискриминисане у борби за равноправност* ослања се на мере против којих је иступила Милица Ђурић Топаловић у циљу праћења процеса којим су жене постале непожељне у државној служби. Од 1932. до 1935. године режим се определио за више законских решења, најчешће у виду уредби којима су жене биле дискриминисане, најпре на тржишту рада. Смањењем зарада, породичних додатака и других облика финансијске подршке на које су имале право, жене су постајале економски рањивије и материјално несигурније те се поставља питање колико су одређене државне мере кочиле процес женске еманципације. Ситуација је кулминирала када је измењен *Закон о народним школама* (1929), којим је учитељицама практично забрањен брак са не-учитељима. Отуда и не чуди што се 1937. година показала као веома значајна за еманципацију југословенских жена. *Статут жена*, документ који су заједнички израдили *Алијанса женских покрета*, *Југословенски женски савез* и *Удружење универзитетски образованих жена*, био је последњи крик којим су различите женске организације скретале пажњу на тежак социјални и економски положај жена у Југославији. Како се ратна опасност буде приближавала, режим ће се окренути женама али углавном у сврху пропаганде: било је потребно подсетити нове генерације жена на све *хероине* претходних ратова које су се жртвовале за државу и народ, не тражећи ништа за узврат.

Шесто поглавље *Најзначајније организације жена и њихове међународне активности* пружа основни преглед у рад *Народног женског савеза КСХС, Женског покрета и Алијансе феминистичких друштава*, с тим да је посебан осврт направљен ка приступу омладинки КПЈ женским феминистичким, односно грађанским организацијама пред избијање Другог светског рата. Питање које је отворено у оквиру петог поглавља а које се тичало односа социјалистичкиња према женским грађанским организацијама овде је коначно разрешено. Од посебне је важности било анализирати мотиве комунистичкиња за приступ Женском покрету, уз осврт на аргументацију у дискусији са Милицом Ђурић Топаловић. Ово поглавље на симболичан начин затвара питање политичности женске еманципације у оквирима трајања Краљевине СХС/Југославије управо комунистичкињама, које ће са маргине женског покрета постати део партијског пројекта еманципације радничке класе, а у оквиру ње и жена.

За потребе истраживања било је потребно извршити анализу правне регулативе Краљевине Југославије у целокупном међуратном периоду из родне перспективе како би се стекао јаснији увид у друштвено-политички положај жене у Југославији у поменутом периоду, те је она представљена у оквиру седмог поглавља симболичног назива *Нова држава – стара правила*. Стручна мишљења у вези са положајем жене у првој половини 20. века на простору Југославије су прилично уједначена. Жена се налазила у изразито неравноправном положају, била је често неписмена и непросвећена, без могућности одлучивања чак и када су се одређена питања тичала највише ње саме (на пример, избор брачног друга). Неравноправност, односно изражен дискриминаторан положај жене, највише се огледао у законодавству. У овом поглављу доминира анализа породичног права јер области које оно покрива (брак, ванбрачна заједница, родитељско право, право жене на издржавање и имовинско право) најјасније указују на целокупни положај жене у једном друштву. Методолошки проблем, али уједно и подстицај за само истраживање правног положаја жене на различитим подручјима тадашње Југославије представља недостатак стручне литературе, посебно компаративних студија.⁵² Постоји незнатан број радова који

⁵² Компаративне студије које би обрађивале поједине аспекте положаја жена на различитим просторима Краљевине СХС/Југославије су изузетно ретке. Уколико се и користи компаративни приступ, онда се овај период углавном обрађује формално, односно у виду разматрања историјског концепта, попут студије Марине Благојевић. Као пример истраживања која нам недостају а тичу се наведеног периода може послужити мастер рад Ане Војиновић, која је обрадила питање положаја жене у српком и шеријатском праву. Видети: Marina Blagojević, *Položaj žena u zemljama Balkana: komparativni pregled* (Banja Luka: Gender

обрађују поједине сегменте *Српског грађанског законика* из родне, односно женске перспективе али се у њима најчешће даје осврт на *Аустријски грађански законик*, који је *Српском* заправо био један од изворника.⁵³ Последњих година приметан је пораст управо радова из ове перспективе, али је њихов број још увек недовољан да би се стекла свеобухватнија слика положаја жене у породичном праву међуратне Југославије.⁵⁴ Правници дају свој допринос овој теми, али је специфичност њиховог истраживања управо у њиховом усмерењу, које не сеже даље од анализе самих закона и законских аката.⁵⁵ Начин да се надомести недостатак оваквих истраживања представљала је анализа архивске грађе фондова Архива Југославије, најпре часописа *Бранич*, у коме су еминентни правници Краљевине обрађивали питања која су се у пракси најчешће јављала као проблематична.

У оквиру овог поглавља посебна пажња је посвећена ванбрачној заједници, иако она *de iure* није постојала, изузев на аустроугарским територијама које су ушле у састав Краљевине. Управо се проблем неунификавања и непостојања законских решења у овој сфери значајно одразио на број ванбрачне деце по бановинама, при чему је главни град био истински рекордер. У тесној вези са положајем жене у ванбрачној заједници, односно жене која дете роди изван брака, стоји и питање прекида трудноће. Отуда је било неопходно анализирати, са једне стране, законска решења која су се тичала слободе *вољног побачаја* (нарочито *Кривични законик* из 1929. године), али и испитати у којој мери и на који начин су жене постале невидљиве жртве управо такве правне регулативе.

centar Vlade RS; Sarajevo: Gender centar Vlade FBiH), 2004; Ана Војиновић, „Положај жене у српском и шеријатском праву” (мастер рад, Правни факултет Београд, 2015).

⁵³ Olga Popović Obradović i Marija Draškić, „Pravni položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku”, u *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, priredila Latinka Perović (Beograd: Heslinški odbor za ljudska prava, 2008), 339-356.

⁵⁴ Историчар Ђорђе Станковић дао је кратак преглед правног третмана жене у уставима овог периода. Видети: Ђорђе Станковић, „Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918-1945)”, u *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, knj.2: Položaj žene kao merilo modernizacije*, 36-40. Вера Гудац Додић примарно се бави питањем положаја жене у социјалистичкој Југославији, али је њена анализа имовинског права у овом контексту вредна помена: Вера Гудац Додић, „Жене и праксе наслеђивања на селу у Србији”, *Токови историје* бр. 2 (2018): 199-220. Правница Гордана Ковачек Станић је ауторка неколицине радова значајних за стицање увида у правни третман жене у периоду Краљевине, с тим да је фокус њеног истраживања усмерен на простор Војводине. Видети: Гордана Ковачек Станић, „Породичноправни односи родитеља и деце у Србији (Војводини) кроз историју и данас”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* год. 47, бр. 2 (2013): 107-129; Гордана Ковачек Станић, „Анализа судске праксе у Војводини из области односа родитеља и деце у двадесетим и тридесетим годинама XX века”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 125 (2008): 109-119; Gordana Kovaček Stanić, „Pravni položaj deteta u porodičnom pravu Srbije i Vojvodine pre II svetskog rata”, u *Građanska kodifikacija: zbornik radova*, sv. 1, priredile Radmila Kovačević Kuštrimović i Vesna Danković (Niš: Pravni fakultet, Centar za publikacije, 2002): 225-232.

⁵⁵ Примери су поменути радови Гордане Ковачек Станић.

Као прелазни део између две истраживачке целине посебно место заузима осмо поглавље *Жена у раздобљу владе Милана Недића (1941-1944)*, које се бави идеолошком основном владе Милана Недића, сагледаном из перспективе пропагандног апарата тадашњих власти. У средишту пажње налазе се ставови Димитрија Љотића према положају и улози жене у друштву, будући да су идеолошки ослонац колаборационистичкој политици у највећој мери пружале идеје Димитрија Љотића и покрета „Збор”. За сам процес женске еманципације на простору Србије неизоставно је важно имати на уму Љотићеве ставове. Анализа текстова Вере Пешић, чланице ЗБОР-а, који су објављивани у *Обнови* такође пружају увид у однос присталица Недићевог и Љотићевог режима према женским организацијама и, уопштено говорећи, женском покрету пре 1941. године. Паралелно са развијањем слике *идеалне Српкиње*, режим је величао женске ликове попут мајке Јевросиме и мајке Југовића, чиме се јасно назирала пројекција примарне улоге жене у друштву: рађање *синова* који ће верно служити отаџбини и за њу, уколико је потребно, положити и животе. Важно питање које се такође наметнуло огледало се у (не)приласку жена које су се у претходном периоду показале као феминисткиње и/или истакнуте боркиње за побољшање положаја жена Недићевом режиму. У том контексту значајно је било направити краћи осврт на деловање Исидоре Секулић и Маге Магазиновић у овом периоду.

У састав целине која обрађује период окупације Краљевине Југославије уврштено је и девето поглавље *Равногорски покрет према женама*. Овде је дат основни приказ суштине односа који је Равногорски покрет Драгољуба Михаиловића имао према женама. Иако нису освојили власт након рата, ово питање није могло остати маргинализовано јер је анализа пропаганде Равногорског покрета која је била усмерена ка женама пружила јаснију слику реалности у којој оне нису масовније пришле овом покрету. Оснивање и рад, односно проблеми са којима су се сусретале женске равногорске организације попут *Југословенске организације равногорки (ЈУОРА)* и *Женске равногорске организације санитета (ЖРОС)*, упућивали су на промишљање о прихватању неопходности ангажовања женских снага од стране самог Покрета, али и о истинском третману жена у њему.

Друга истраживачка целина бави се еманципацијом жена од успостављања комунистичког режима у Југославији 1945. године и обухвата наредне три године, све до

сукоба са Информбироом 1948. године. Да ли се и колико југословенско политичко руководство удаљило од совјетских решења *женског питања*, како се слика жене мењала након 1948. године, представља крупно истраживачко питање које се може апсолутно самостално третирати. Међутим, у току трајања овог истраживања, историчар Иван Симић одбранио је докторску дисертацију на тему совјетских утицаја на послератну *родну политику* Југославије, у којој је закључио да је, чак и када је штампа у потпуности престала да велича СССР, југословенско политичко руководство наставило да користи совјетске моделе приликом решавања *женског питања*.⁵⁶ Са друге стране, погрешно би било закључити да је истраживање заустављено закључно са 1948. годином искључиво због постављеног питања о (не)удаљавању од совјетског модела. До ове године, изузимајући *Закон о имовинским односима брачних другова*, донет је најзначајнији сет закона којим је драстично промењен положај жене. Еманципација жена у правном смислу биће утемељена на *Уставу ФНРЈ* од 31. јануара 1946. године, преко *Основног закона о браку* од 28. априла 1946. године до *Основног закона о односима родитеља и деце* од 1. децембра 1947. године. Ови законски акти утемељили су женску еманципацију, те се управо на основу њихових решења може сагледати не само основна супротност у односу на период Краљевине (немање и поседовање основних грађанских права), већ и степен политичности, толико карактеристичан за другу фазу женске еманципације у Југославији.

У циљу јаснијег сагледавања феномена женске еманципације, први део друге целине, односно десето поглавље *Питање женске еманципације између марксизма и марксизма–лењинизма*, како сам назив указује, пружа теоријски преглед *женског питања* на основу којег су, најпре у Совјетском Савезу а потом и Југославији, донета многа решења. Овај део рада расветљава кључну идеолошко-политичку позадину којом се југословенско политичко вођство руководило од 1945. године. Посебан простор посвећен је *Женотделу*, женској политичкој организацији у СССР-у по угледу на коју ће настати Антифашистички фронт жена, као и на програмски текст *Нова жена* Александре Колонтај. Концепт *слободне љубави* виђен очима совјетског руководства, најпре Лењина и Стаљина, као и Александре Колонтај, обрађен је у складу са интересовањем и реакцијама које је изазивао у периоду Краљевине Југославије, а нарочито након формирања комунистичког

⁵⁶ Ivan Simić, "Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945-1955" (докторска дисертација, University Colledge London, 2016), 8.

режима. У овом поглављу дат је и основни преглед совјетске правне регулативе која се тичала положаја жена од Октобарске револуције па све до краја четрдесетих година 20. века. У фокусу се налази декрет којим је допуштен, односно легализован абортус (1918-1920): иако ни сâм по својој суштини није представљао апсолутно либерално решење, државна статистика према њему је била неумољива, те је режим већ 1925. године одлучио да стане на страну *материнства и новорођенчади*. За време Стаљина вођена је кампања против абортуса, која је резултирала његовом скоро потпуном забраном 1936. године. У то време пропаганда је већ створила и *нову совјетску жену*, коју је било занимљиво упоредити не само са концептом *нове жене* раних бољшевика већ и сликом *нове (идеалне) Српкиње* стваране деценију касније од стране пропагандног апарата владе Милана Недића.

Наредно, једанаесто поглавље *КПЈ и женско питање до 1941. године* се надовезује на теоријску анализу идеолошке основе еманципације радничке класе, обухватајући и кратак преглед историје КПЈ у периоду трајања Југославије као монархије. Сходно томе да је КПЈ по окончању Другог светског рата отпочела темељан и опсежан модернизацијски и еманципаторски подухват који је обухватио и жене, ово поглавље се бави и историјом третмана *женског питања* у КПЈ до освајања власти. Нека од значајнијих питања на која је требало одговорити тичала су се учешћа жена у решавању *женског питања*, односно партијске *Резолуције по женском питању (1928)*, али не искључиво њеног садржаја већ и околности под којима је донета. Премда у званичној документацији КПЈ термин *феминизам* у овом периоду никада није употребљен, за истраживање се као веома важан показао текст објављен у првом броју *Жене данас* 1936. године. Символичног назива *Нови феминизам*, овај текст одражава есенцију комунистичког виђења феминизма: жени се упућује снажна порука да треба да се бори за општи концепт равноправности за све људе „у лепшој и бољој будућности” – никако не за изједначавање са мушкарцем у тренутној стварности, која заправо подразумева „једнакост у беди и незапослености”.

Осим теоријском основом *женског питања* (еманципације радничке класе), ово поглавље разматра и идеју *слободне љубави* као и *нове жене*. Крећући се од утицаја Александре Колонтај, односно њене рецепције на домаћој књижевној сцени, прати се (терминолошко) појављивање *нове жене* као и ауторке које се баве питањима попут слободне љубави, ванбраче деце и сличног. У овом контексту нарочито вредне помена су

биле Митра Митровић и Милка Жицина, које су као чланице КПЈ у другој половини тридесетих година прошлог века интензивно писале за *Жену данас*, али и Фрида Филиповић и Надежда Илић Тутуновић. Како је време одмицало, све је јаснији био јаз између *књижевног* и *политичког* виђења *слободне љубави*. Фактичко стање ствари и сви проблеми које је ова идеја изазвала код руководства КПЈ, довели су до тога да се идеја *слободне љубави* уочи избијања новог сукоба светских размера у значајној мери редефинише. Са друге стране, неопходно је било пружити основне податке о односу који су званични режимски листови имали према овој идеји, нарочито из перспективе *декаденције* тадашњег друштва.

Дванаесто поглавље *КПЈ и женско питање у ратним временима (1941-1945)* бави се практичним решењима КПЈ за време рата која су се тичала жена. Након обраде питања ступања жена у борбене редове следи анализа начина функционисања жена на фронту, уз све изазове које им је свакодневница доносила. Уз праћење партијске документације (на пример, мобилисање жена, давање свакодневних задатака и слично) ово поглавље пружа увид у стварно стање ствари на терену, оно које се крило иза идеологије и партијске реторике. Да ли је жена била истински топло прихваћена у борбеним одредима, да ли је била једнака мушкарцу; уколико није, који су разлози за њено одбацивање и/или дискриминисање, најважнија су питања на које овај део истраживања покушава да пронађе одговоре. Антифашистички фронт жена, као масовна женска организација за време Другог светског рата на југословенском простору, заузима значајно место у овој хронолошко-тематској одредници. О овој организацији квантитативно је писано највише, уколико поредимо са другим темама које се тичу жена за време Другог светског рата у Југославији. Лидија Склевицки је увела родну перспективу у историографију приликом проучавања АФЖ-а, бавећи се његовим успоном и падом;⁵⁷ Ивана Пантелић је увела метод усмене историје, док је вишеслојне анализе у односу на реторички, институционални и ниво свакодневице извршила Јелена Батинић. Приметно је да АФЖ представља и честу тему историографских истраживања.⁵⁸ Урађена је и прва интерсекционална интерпретација

⁵⁷ Lydia Sklevicky, "Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia", in *Current Issues in Women's History*, priredili Arina Angerman, Geerte Binnema, Annamieke Keunen, Vefie Poels and Jacqueline Zirkzee (London, New York: Routledge, [1989] 2013), 93–108.

⁵⁸ Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia*; Barbara Jancar-Webster, "Women in the Yugoslav National Liberation Movement", in *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, priredila Sabrina P. Ramet (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State

деловања активисткиња АФЖ.⁵⁹ Истраживање је прилично олакшано дигитализацијом грађе АФЖ-а: осим документације која се односи на антифашистичку борбу жена Босне и Херцеговине,⁶⁰ Национални архивски информацијски сустав Хрватске дигитализовао је целокупну грађу АФЖ-а Хрватске.⁶¹ Међутим, у овом поглављу акценат је стављен на истраживање процеса еманципације жена кроз деловање АФЖ-а, без намере да се детаљније представљају други аспекти деловања ове организације. Шта је значила политичка еманципација жена већ у првим данима Народноослободилачког покрета, како је концепт равноправности имплементиран у реторику чланица КПЈ али и идентификовање најчешћих места дискриминације равноправних жена најзначајнија су питања за чијим се одговорима трагало у овом поглављу. Иако укидање АФЖ-а 1953. године хронолошки излази из оквира теме, неопходно је скренути пажњу на околности под којима долази до гашења ове организације и дати одговор на питање да ли су жене, како је сматрала историчарка Барбара Јанчар Вебстер, постале жртва партије за коју су претходно поднеле огромне жртве.

Тринаесто поглавље *Нова држава – нова правила* бави се питањима правне регулативе, односно скупом законских решења којима су жене Југославије избориле равноправност са мушкарцима у свим сегментима живота и рада. *Устав ФНРЈ* из 1946. године је дефинитивно поставио темеље равноправности жена у Југославији, када их је изједначио са мушкарцима у свим областима живота. Међутим, као и за период Краљевине, било је неопходно анализирати законе који су задржали у области у којима се најбоље манифестовао положај жене. У ту сврху анализиран је скуп закона донетих до 1948. године, попут *Основног закона о односима родитеља и деце* (1947), *Основног закона о браку* (1948), са изузетком *Закона о имовинским односима брачних другова* који је донет нешто касније (1950).

University Press 1999), 67–88; Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941–1945.“; Vera Katz, „O društvenom položaju žena u Bosni i Hercegovini 1942.–1953.“, *Prilozi* n. 40 (2011): 135–155; Iva Jelušić, „Making a Partisan: Founding Narratives on the Participation of Women in the People’s Liberation Struggle in Yugoslavia”. (Master’s thesis. Central European University), 2015; Kristina Jorgić, „Pitanje ženske emancipacije između marksizma-lenjinizma i prakse KPJ”, *Genero* n. 22 (2018): 1–20.

⁵⁹ *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, priredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić (Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA), 2016.

⁶⁰ У питању је портал <https://afzarhiv.org/> (приступљено 22. 12. 2020).

⁶¹ Списак архивске грађе која припада овом фонду доступна на http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_5605 (приступљено 22. 12. 2020).

Након *Закључка* у коме су формално обједињени и представљени резултати истраживања следи Appendix насловљен са *Савременице и савременици*. Анализа текстова савременица и савременика који пишу о положају жена, женским правима и сродним темама посебно је важна за разумевање аргумената жена које живе у одређеном историјском тренутку и указују на проблематику сопственог положаја. У Appendix-у су се нашли: Ксенија Атанасијевић, Јулка Хлапец Ђорђевић, Милица Ђурић Топаловић, Јаша Томић и Драгољуб Јовановић, односно њихови основни биографски подаци уз кључне текстове у којима су се определили према проблематици женског положаја и/или еманципацији жена. Иако је постојала тежња да се ове ауторке и аутори уврсте у основни текст, чињеница је да су они пре *ломили* историјски контекст, него што су представљали *правило* у званичним токовима *женског питања*. Међутим, њихово потпуно изостављање не само што би послало поруку да наша феминистичка критика нема узоре у сопственој прошлости, већ би прећутно било потврђено слагање са њиховом елиминацијом из културног памћења, нарочито женског стваралаштва. Као репрезентативне фигуре једне епохе чији се текстови неретко могу третирати као више него актуелни ипак су добили своје место те је на овај начин пронађено компромисно решење.

I ПИТАЊЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА
У ЈУГОСЛАВИЈИ (1918-1945)

1. ЈУГОСЛОВЕНСКО ДРУШТВО ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

(Југо)словенство, посматрано као феномен јужнословенске узајамности, појмовно је мењало своја значења током различитих временских периода у оквирима различитих народних традиција. Како је то приметио Драго Роксандић, оно је у основи представљало „покушај да се ендогеним процесима, 'одоздо', дакле међу Јужним Славенима у средњо-југоисточној Европи изађе из (суб)регионалних логика опстанка на периферијама империјалних поредака, да се конституирањем вишеструко сложене државне заједнице свима зајамчи боља будућност, према мјери властитих потреба”.⁶² Међутим, услед различитих процеса, како спољних тако и унутрашњих, овакво „идеалтипско” југословенство није било лако остварити. Оно је добило своју велику шансу за време Првог светског рата распадом великих царстава, најпре Аустро-Угарске и Турске. Месец дана након ослобођења, 1. децембра 1918. године проглашено је стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Нова држава се простирала на површини од 248 666 км² са укупним бројем становника који је износио нешто мање од 12 милиона. Према подацима Бранислава Глигоријевића, најбројнији народи Краљевине били су Срби (39%), Хрвати (23,9%) и Словенци (8,5%) док су само још муслимани (становништво Босне и Херцеговине исламске вероисповести) прелазили 5% од укупног броја становника са скоро 760 000, односно 6,3%. Од осталих народа који су се третирали као националне мањине треба поменути Немце, Мађаре, Албанце, Румуне, Турке и друге словенске мањине.⁶³ По свим квантитативним и квалитативним критеријумима, било је тешко замислити подручје са већим степеном разноликости.

Социјалну структуру друштва новонастале државе карактерисала је висока заступљеност сељаштва, која се временом није битно мењала. Према подацима за 1921. годину пољопривредом, шумарством и рибарством бавило се 78,87% људи, индустријом и занатством 9,91%, трговином 4,35%, у јавној служби, војсци и слободним занимањима

⁶² Drago Roksanđić, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije”, u *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, priređivači Latinka Perović, Drago Roksanđić i dr. (Beograd: Delfimedia, 2017), 31.

⁶³ Исто, 35-36.

било је 3,80% становништва док је на преостала занимања одлазило свега 3,07%.⁶⁴ Подаци Министарства унутрашњих послова из 1925. године на неки начин потврђују овакву друштвену структуру: на територији Краљевине било је 24 255 села и 4 595 заселака, док је градова (мањих градова, варошица, трговишта, предграђа, бања, манастира и салаша) било 1 265. Рурална насеља су заправо чинила 96% укупног броја насеља у држави. Процент становништва запосленог у индустрији, трговини, јавним службама и слободним занимањима био је недовољан да покрене процес друштвене модернизације,⁶⁵ с тим да су регионалне разлике по овом питању биле очигледне.⁶⁶

Изгубивши око трећину целокупног становништва након Првог светског рата, односно оставши без 53% мушког становништва између 18 и 55 година старости,⁶⁷ жене су представљале већину становништва, посебно у редовима сељаштва.⁶⁸ Како примећује историчар Момчило Исић, „нагли процес индустријализације у послератним годинама још више је утицао на прелазак сељаштва у градове, првенствено мушкараца, тако да је крајем прве половине 20. века несразмера између броја мушкараца и жена на селу била још израженија”.⁶⁹ Деоба породичних задруга, као процес отпочет почетком 20. века, у послератном периоду само је настављен. Док је за 1905. годину констатован број од 542 651 домаћинства (15,65% више у односу на 1900. годину), према попису од 31. марта 1931. године на територији преткумановске Србије⁷⁰ било је 476 852 пољопривредних

⁶⁴ На основу података из 1931. године јасно је да се у периоду од десет година структура друштва није значајно изменила: пољопривредом, шумарством и рибарством бавило се 76,58% људи, индустријом и занатством 11,00%, трговином 4,85%, у јавној служби, војсци и слободним занимањима било је 4,08% становништва док се 3,49% становништва бавило преосталим занимањима. Видети: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, (Sarajevo: Državna štamparija, 1940), VII.

⁶⁵ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 1. (Београд: Стубови културе, 1996), 36.

⁶⁶ Примера ради, према подацима за 1931. годину, док се у Дравској бановини индустријом и занатима бавило 22,15% становништва, у Врбаској и Зетској тај број је износио нешто више од 5%. Уколико се сагледа укупан број становника који исте године не живи од пољопривреде, шумарства и рибарства, предњачила је Дравска бановина са 39,72% док је најнижи број имала Врбаска са 11,84% укупног броја радно способног становништва. Видети: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. IV, VII.

⁶⁷ Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914 - 1918. године* (Лесковац: Народни музеј, 1988), 67.

⁶⁸ Сељанке су биле најбројније у пожаревачком (53,19%), крајинском (53,08%), тимочком (52,81) и врањском (52,58%) округу. Видети: Момчило Исић, *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka* (Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008), 14.

⁶⁹ М. Исић, *nav. delo*, 17.

⁷⁰ Мисли се на територије Краљевине Србије уочи 1912. године.

домаћинства – за 29,02% више него 1905. године.⁷¹ Деоба породица уситњавала је и посед на којем се некада заједнички живело: све више земље било је у власништву мањег броја власника (крупни посед на простору Србије је у фази настајања) док су „гладни земље” били сви они са поседом мањим од 2 хектара.⁷² Честе суше и Велика економска криза услед које је дошло до обарања цена пољопривредних производа додатно су осиромашиле сељаштво, које је често продавало стоку како би обезбедило егзистенцију.

Као горући проблем друштва јавио се низак животни стандард управо најбројније категорије становништва. Низак ниво пољопривредне производње, низак степен приноса као и грцање у дуговима учинили су да социјална и здравствена заштита сељаштву буде скоро у потпуности недоступна. Историчар Љубодраг Димић, пишући о животу у сеоским срединама, примећује да се скромност понекад изједначавала са општом некултуром живљења.⁷³ Хигијенске прилике биле су нарочито проблематичне јер нису биле резултат искључиво сиромаштва, већ и нивоа (не)просвећености и (не)постојања одређених културних навика. Довољно је указати само на неколико параметара да би се стекао увид у реалан ниво културе живљења, премда је јасно да су регионалне разлике такође биле незанемарљиве. У међуратном периоду куће су најчешће имале три просторије (*кућу* – просторију са огњиштем, *собу* – простор у коме се једе, спава и слично и *сонче* – оставу или још један простор за спавање) и биле без купатила. Рубље се углавном прало у цеђу (вода са пепелом) али не често; постељина се ретко прала, спавало се у одећи у којој се ради. Јело се из једне чиније а судови су ретко прани врућом водом, још ређе сапуном. Начин и култура исхране уз хигијенске прилике битно су утицали на здравље становништва. Као последица наведеног јављали су се рахитис и пелегра (болест услед конзумирања кукуруза као најчешће хране). Туберкулоза је била хронична болест и само је у периоду од 1930. до 1937. године од ње умрло 267 173 људи; тифусно-паратифусна обољења, последица углавном нехигијенског уклањања измета и мокраће као и нехигијенског снабдевања водом, однела су у само једној деценији (1924-1934) 41 824 живота. Од дифтерије је у истом периоду умрло 45 505 лица, од малих богиња 24 844

⁷¹ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII (Београд: Управа државне статистике, 1908), 45-46; Момчило Илић, *Сељаштво у Србији 1918 - 1941*, књ. I (Београд: Институт за новију историју Србије, 2000), 43.

⁷² Број безземљаша такође је дискутабилан и тежак за утврђивање. Видети: Момчило Илић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији* (Београд: Институт за новију историју Србије, 1999), 70.

⁷³ Љ. Димић, *нав. дело*, 52.

особе док је од шарлаха преминуло 50 553 болесника. Ендемски сифилис⁷⁴ сретао се искључиво по селима Босне.⁷⁵

Услови становања, исхране као и болести одражавале су се на природни прираштај становништва. Највиши су бележиле Врбаска (21,60%) и Дринска (20,05%), док су најнижи имале Дунавска (9,83%) и Дравска бановина (11%).⁷⁶ Осим тога што је неухрањеност била честа појава (примера ради, око 40% ђачке популације у Скопљу било је неухрањено),⁷⁷ фрапантан је податак да је свако четврто дете умирало пре навршене десете године. Смртност деце млађе од десет година износила је 46,08% свих смртних случајева док је смртност дојенчади износила 16,14%.⁷⁸ У овом контексту треба поменути и проблем недостатка медицинског особља: у појединим градовима лекар је долазио на 300-400 становника, али је у одређеним областима овај број износио и до 50 000.⁷⁹ Почетком тридесетих година у Краљевини је било око 24 000 болничких кревета, док су реалне потребе биле сигурно три пута веће.⁸⁰ Статистика је посебно неумољива када су села у питању: без бабица је било 30 685 села док је у породицима било места за 1% породиља.⁸¹ Власти су пред собом имале јасан циљ, подизање стандарда живота свим становницима, те је непосредно по формирању државе основано Министарство народног здравља, указом од 3. новембра 1918. године, с тим да је оно практично заживело децембра 1920. године. Иако постигнути резултати када су здравствене прилике у питању у периоду Краљевине могу деловати као приличан неуспех у поређењу са европским државама, на унутрашњем плану је напредак заправо био значајан, премда мањи од законом прокламованог и планираног: морталитет је смањен за близу 5%, стопа наталитета за 9%, број оболелих од туберкулозе се преполовио, а број оболелих од маларије смањен за

⁷⁴ Инфекција се није ширила полним путем већ посредно, најчешће заједничком употребом личних предмета (кашике, тањира, чаше).

⁷⁵ Љ. Димић, *нав. дело*, 52-72.

⁷⁶ Матија Амброзић и Миливоје Сарван, *Mortalitet i morbiditet dece u Jugoslaviji: referati sa I jugoslovenskog pedijatrijskog kongresa na Bledu u septembru 1934 godine po prvoj glavnoj temi kongresa* (Београд: Централни хигијенски завод, 1936), 19-21.

⁷⁷ Љ. Димић, *нав. дело*, 63.

⁷⁸ М. Амброзић и М. Сарван, *нав. дело*, 11-16.

⁷⁹ Андрија Штампар, *Zdravlje i društvo* (Загреб: Хрватска наклада, 1939), 40-42.

⁸⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 2, 239.

⁸¹ АЈ 141-10-28.

готово 60%.⁸² Ови резултати свакако су били одраз и континуираног здравствено-просветног рада.

Један од значајнијих показатеља културне заосталости друштва била је неписменост. У држави од преко 12 милиона становника према подацима из 1921. године готово половина је била неписмена (51,5%), с тим да су регионалне разлике биле очигледне. Примера ради, десет година касније, највише писмених било је у Дравској бановини (99,4%) док је најмање било у Врбаској (27,4%). Када говоримо о писмености жена, ове разлике су још очигледније: Дравска бановина могла се похвалити са 94,2% писмених жена, док је њихов број у преосталим деловима земље био фрапантно низак (Врбаска 14,2%, Вардарска 14,5%).⁸³ У готово свим бановинама у процесу образовања и васпитања је доминантнија мушка популација. Изузетак је евидентиран само у предшколском образовању, где је, примера ради, 1929/30. године разлика у корист девојчица износила 2,50%. Међутим, у основношколском образовању исте године дечаки преовладавају за 17,32% што је јасан показатељ дубоког патријархалног стања свести тадашњег друштва. Регионалне разлике нам ипак казују много: док је у најразвијеној области, Дравској бановини, ова разлика занемарљива (0,58%), у Врбаској износи рекордних 57,46%, у Дринској 36,06% и у Моравској 30,63%.⁸⁴ У средњошколском образовању разлике су још израженије. Школске 1929/30. године предност мушке у односу на женску децу је износила 37,92%, док је на факултетима, високим и вишим школама, и поред једнаких права при упису, од укупно уписаних за време постојања Краљевине било до 22% студенткиња. Услед овакве реалности нимало не чуди да је један од приоритетних задатака културне и просветне политике југословенских власти постало просвећивање женске омладине.⁸⁵ Разлика у обухвату мушке и женске деце у образовном систему се временом смањивала. У основним школама са 17,32% у 1929/30. години се смањила на 14,81% школске 1938/39. године (умањење од 2,51%), док је у средњошколском образовању у истом временском периоду износила 16,56%. Ово су

⁸² Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 2, 246.

⁸³ Љубодраг Димић, „Просвета у Краљевини Југославији”, у *Образовање код Срба кроз векове*, приредили Радослав Петковић, Петар Крстић и Тибор Живковић (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара, 2003), 229.

⁸⁴ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 2, 190.

⁸⁵ Одлуком Министарства просвете бр. 7259, од 2. фебруара 1933. године, ступила је на снагу наредба да се све неписмене полазнице домаћичких течајева морају описменити. Видети: „О.н.бр.7259, Образовање аналфабетских течајева при домаћичким течајевима”, *Просветни гласник* бр. 2 (1933): 125.

несумњиво били јасни показатељи колико је југословенско друштво слабо напредовало у погледу образовања и просвећивања женске деце. Драгојло Дудић спада у ред ретких земљорадника-писаца који је већ 1919. године успешно указао на потребу за описмењавањем женске деце, али и далекосежне последице њиховог необразовања: „У селу је иста, ако не и већа потреба да женска деца уче школу. Од њих се много очекује. Али могу ли она добити потребна знања, ако не уче школу? Не могу. Она ће, постанком матере, бити само оно што су и до данас мајке биле на селу. *Сувише понизне слуге и извршиоци воље грубих мужева*. А деца њихова? – *Поље за експлоатацију*”⁸⁶ (подвукла К. Ј. С.).

Уколико се модерним друштвом у 20. веку сматрало оно које је имало преко 90% писменог становништва,⁸⁷ онда је јасно да је, према овом параметру, модерности могла да приђе само Дравска бановина. Да би се досегао само ниво ове бановине, према одређеним проценама било је потребно изградити 3 645 школа, отворити 16 068 одељења, запослити преко 20 000 просветних радника и радница.⁸⁸ За овакав подухват биле су неопходне деценије континуираног рада, који Краљевина, услед избијања Другог светског рата, није имала. Са друге стране, ово је било једно од питања на које нису утицале само мере државних власти. Менталитет људи често је био јачи од законских обавеза. На ово јасно указује текст публикован у *Политици*, који се бавио положајем жене у области Хомоља: „Женско дете за Влаха не представља створење које треба нарочито спремати за живот. Оно има једну предодређену улогу, да рађа и умре, а све што излази из тог круга непотребно је. Сви напори власти да девојчице добију обавезно образовање разбијају се о упорност Влаха и њихово схватање да је женском детету то непотребно.” У тексту је наведена изјава једног „трезвенијег и разборитијег Хомољца” који је признао да власти кажњавају уколико се женско дете на пошаље у школу, али да се овај проблем решава тако што се учитељу поклони „јагње или прасенце, па за час се дете огласи за неспособно за школу. Ћораво је, или кљакаво, напише уча у уверењу”.⁸⁹

Напори просветних власти у циљу смањења броја неписменог становништва нису давали завидне резултате. Министарство просвете признало је 1940. године да

⁸⁶ М. Isić, *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, 328.

⁸⁷ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 2, 452.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Р. Ст. „Жена у Хомољу обавља све најтеже послове”, *Политика*, 17. 4. 1936, 15.

„досадашњи рад на сузбијању неписмености и ширењу просвете у народу, није дао очекиване квалитативне и квантитативне резултате”. Септембра исте године Министарство је донело одлуку да обнови и прошири кампању организовања аналфабетских течајева али је нови светски сукоб прекинуо ове активности.⁹⁰

Српско грађанство, које је настајало паралелно са ослобађањем од турске власти, у друштву које није имало аристократију и племство, по завршетку Првог светског рата било је младо и малобројно, нарочито уколико га упоредимо са западноевропским друштвима, која су имала снажну грађанску класу.⁹¹ Градско становништво јесте временом постајало богатије у поређењу са сеоским: њихови приходи су били већи од пет до осам пута у зависности од професије коју су обављали.⁹² Разлике између градског и сеоског становништва, важно је уочити, нису биле само материјалне: јаз се, како је приметио историчар Љубодраг Димић, продубљивао услед често негативног односа грађанства према сељаштву, које се односило са непоштовањем и презиром према најбројнијој категорији становништва услед његовог несналажења у градовима чија правила неретко нису схватана.⁹³

У земљи у којој је готово половина становништва била неписмена, чиновници/це су, с обзиром на образовање, представљали својеврсну елиту. Србија је одређеним мерама још од 19. века пројектовала да чиновништво може имати капацитете за извођење процеса модернизације српског друштва.⁹⁴ Према одређеним проценама, број чиновника/ца и службеника/ца у међуратном периоду се удвостручио тако да их је уочи Другог светског рата било њих око триста хиљада. У његовом саставу нашле су се различите категорије интелектуалаца: судије, професори, учитељи, позоришни уметници и слично. Међутим, иако је плата чиновника била сигурна, дешавало се да не буде довољна за живот те су њих нарочито погађале економске кризе. Међу њима су посебно рањиве биле жене, које су неретко отпуштане у складу са прокламованим мерама штедње.

⁹⁰ Momčilo Isić, „Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka”, *Tokovi istorije* br. 1/2 (1993): 103.

⁹¹ Наташа Милићевић, „Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944” (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2016), 25.

⁹² Ivo Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini* (Zagreb: Ekonomski institut, 1970), 149.

⁹³ Љ. Димић, *Срби и Југославија...*, 79

⁹⁴ Н. Милићевић, *нав. дело*, 35.

У тежњи за објашњењем различитих цивилизацијских процеса, посебно у домену друштвених односа као и политичко-економског уређења, дефинисане су различите теорије модернизације.⁹⁵ Одбацујући идеалнотипске конструкције *традиционално versus модерно друштво* код класичних теорија модернизације, теоретичари/теоретичарке модернизације је данас доживљавају као комплексан процес који обухвата све области људске мисли и понашања, укључујући индустријализацију, урбанизацију, социјалну мобилизацију, диференцијацију, секуларизацију, медијску експанзију као и већи степен писмености, образовања и политичке партиципације. Будући да су традиционална друштва кроз историју имала „разноликост вредности и хетерогеност друштвене структуре” она се не могу сматрати статичним као што се због своје хетерогености не могу третирати као аналитички концепт. У сваком тренутку једног друштва преплићу се елементи традиционалног и новог тако да се модернизацијски процес не посматра као револуционарни феномен.⁹⁶

Српско искуство у модернизацији, сагледано из угла историографије, прилично је проблематично. Поларизован приступ према коме (не) постоје јаки антимодернизацијски модели додатно је оптерећивао историографска истраживања. Правна историчарка, Олга Поповић Обрадовић, није негирала значајне помаке у дуготрајном периоду владавине радикала,⁹⁷ али је њихово базично опредељење дефинисала као антизападно и антимодернизацијско. Њихова политика, одређена трајним историјским конфликтима, третирана је као корен антимодерне политичке културе у Србији.⁹⁸ Предвођени Николом Пашићем, као одговор на модернизаторски пројекат тада владајућих либерала, радикали су уобличили пројекат „народне државе” и као темељ политичке свести поставили

⁹⁵ Најзначајнији представници класичне теорије модернизације су Волт Ростов (Walt Rostow), Данијел Лернер (Daniel Lerner), Марион Леви (Marion Joseph Levy Jr.), Нејл Смелсер (Neil Smelser), Габријел Алмонд (Gabriel Almond), Шмуел Ајзенштат (Shmuel Noah Eisenstadt). Ревизионистички приступи у оквиру класичне теорије заснивали су се на критици оштре друштвене поделе на традиционално и модерно, јер у оквиру једног друштва одређени сегменти могу бити модернизовани док су други остали традиционални. Најпознатији представници ове струје су Александар Гершенкрон (Alexander Gerschenkron) и Ханс Улрих Велер (Hans-Ulrich Wehler). Савремене теорије модернизације заснивају се на приступу да модернизациони процеси могу бити успешнији уколико се базирају на специфичностима националних традиција.

⁹⁶ Samuel P. Huntington, “The Change to Change: Modernization, Development and Politics”, *Comparative politics* Vol. 3, No. 3 (1971): 286-290.

⁹⁷ Радикали се налазе у фокусу овог истраживања будући да су, од 39 влада колико их се сменило у периоду Краљевине СХС/Југославије, образовали чак 30, док су преосталих 9 формирали представници Демократске странке.

⁹⁸ Olga Popović Obradović, „Koreni antimoderne političke kulture u Srbiji”, u *Kakva ili kolika država?...*, 328.

антииндивидуализам, државу као патријархалну заједницу, економски егалитаризам и национално-територијалне митове.⁹⁹ Историчар Предраг Марковић, који је међу првима у историографију увео модернизацијски дискурс, оспорава многе аргументе Латинке Перовић и Олге Поповић Обрадовић, истичући да Срби током 19. и 20. века нису имали „ниједан значајни културни или политички покрет који се супростављао модернизацији, то јест, вестернизацији (љотићевци се више данас помињу него у време када су деловали)”.¹⁰⁰ Марковић такође указује да је погрешно у потпуности негирати модернизацијска стремљења српских политичких елита.¹⁰¹ Међутим, историчарка Мари Жанин Чалић је дала огроман допринос анализом друштвене и привредне модернизације Србије у дугом трајању (1815-1941) и уочавањем дванаест специфичних карактеристика српског развојног пута. То су: (1) недостатак свеобухватне реформе друштва (питање одржавања уситњеног земљишног поседа),¹⁰² (2) висок демографски раст (раширеност задруге), (3) „пропуштена аграрна револуција”,¹⁰³ (4) везаност радне снаге за пољопривреду, (5) очување сеоске породичне привреде, (6) слаб пораст ванпољопривредних сектора, односно хиперпродукција средње и високообразованих, (7) низак ниво преиндустријске производње, (8) развој индустрије из заната (успон тешке индустрије тек после Другог светског рата), (9) неповољно спољно окружење за привредну модернизацију, (10) неповољна структура у свим областима привреде (ниска потрошња, недостатак стручњака, слаба инфраструктура), (11) неразвијање адекватне образовне и социјалне политике од стране државе и (12) велика улога иностраног фактора (али не у корист домаћих интереса).¹⁰⁴

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Предраг Марковић, „Концепт модернизације и/или вестернизације у новијој српској историји: одбацити или преиспитати?”, *Култура полиса бр. 1* (2004): 43-44.

¹⁰¹ Исто, 46.

¹⁰² Предраг Марковић се на овом месту не слаже, аргументујући румунским случајем, где нестанак ситног поседа не само да није довео до модернизације, већ је, између осталог, створио масе беземљаша. Он такође нуди тумачење по коме „државна политика очувања ситног сељачког поседа не мора нужно да се посматра као антимодернизацијска, већ као изнуђен потез у ситуацији када за малу земљу и привреду нема места на светском и регионалном тржишту”. Видети: Предраг Марковић, „Концепт модернизације ...”, 47, 49.

¹⁰³ Термин преузет од Зундхаузена (Sundhausen); пољопривредна производња је константно стагнирала, домаћа потражња је била ниска а иновације у пољопривреди су веома споро увођене. Видети: Holm Sundhausen, “Die verpasste Agrarreolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern vor 1945”, in *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Suedosteuropa*, edited by Roland Schönfeld (München: Peter Lang International Academic Publishers, 1990), 45-60.

¹⁰⁴ Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815- 1941* (Београд: Клио, 2004), 417-424.

Наведене теорије и параметри требало би да послуже бољем разумевању проблематике модернизације српског друштва, посебно зато што су се многи од њих пресликали на југословенско искуство. Политичка модернизација је неретко наилазила на отпор услед јаког традиционалног наслеђа и њен пут никако није могао бити линеаран, праволинијски, већ кривудава. Са антимодернизмом или не, чињеница да су радикали били оријентисани ка сељаштву које је чинило већину становништва а самим тим и гласачког тела. Простор за политичку конкуренцију је био прилично сужен; власт је дефинитивно крајем 19. и почетком 20. века добила монистички карактер¹⁰⁵ са чврстим упориштем у хомогеном сељачком становништву. Процес еманципације жена управо треба сагледати у оваквим приликама: он се одвија непосредно по окончању сукоба светских размера и формирања нове државне заједнице, у друштву које носи снажно традиционално-патријархално наслеђе и чија је половина становништва потпуно неписмена а култура живљења на изразито ниском нивоу. Уколико је степен еманципације жена показатељ опште еманципације једног друштва,¹⁰⁶ већ на основу указаних параметара стиче се утисак да је српско, односно југословенско друштво имало велики проблем у овој сфери. У наредним поглављима тражи се одговор на питања каква је државна политика по овом питању била а каква феминистичка, која ће се неретко сводити на активности различитих женских организација. Да ли је политика доследно спровођена, какви су њени ефекти, као и сва значајнија места њеног спотицања јесу само нека питања на која наредна поглавља треба да пруже одговоре. Притом се не сме изгубити из вида правни оквир, односно чињеница да се еманципација одвијала у друштву омеђеном правним нормама које су жене држале у изразито дискриминаторном положају. Важно питање представља и узрочно-последична веза одређених промена, односно да ли промене у једној области нужно производе модернизацију на другом пољу. Сагледано из другачије перспективе, да ли немењање у одређеној сфери (на пример, породичног законодавства) нужно кочи промене

¹⁰⁵ Савременици су у Србији уместо дуалистичког и монистичког типа власти користили изразе монархијски и републикански. Водећи теоретичар радикала, Милован Миловановић, дао је тумачење по коме основна обележја монистичког режима представљају: неупотребљавање краљевог вета у законодавству, влада која политички одговара искључиво народном представништву (стога нужно произилази из његове већине) и право распуштања народног представништва које је номинално у рукама краља, суштински у рукама владе. Узор је нађен у енглеском обрасцу, с тим да је одступање извшено у погледу структуре представничког тела, јер се тражио искључиво принцип једнодомости. Видети: Милован Ђ. Миловановић, *О парламентарној влади* (Београд: Краљевска државна штампарија, 1888), 28.

¹⁰⁶ О. Поповић Обрадовић и М. Драшкић, „Правни положај жене према српском грађанском закоником”, у *Каква или колика држава...*, 339.

у другој (процесу еманципације жена)? Истражујући српско и југословенско искуство, Предраг Марковић је уочио да „модерне и традиционалне црте нису увек супротстављене једне другима, већ заједно и упоредо постоје не само у истим друштвима већ и код истих људи”.¹⁰⁷ Испитати феномен женске еманципације у светлу расветљавања односа према модерном и традиционалном представља посебно изазован задатак.

2. ЖЕНСКО ПИТАЊЕ УНУТАР ПАРЛАМЕНТАРИЗМА КРАЉЕВИНЕ СХС

2.1. *Кратак преглед друштвено-политичке ситуације по Уједињењу 1918. године*

Уколико би било потребно да двадесети век опишемо једном реченицом, највероватније не би било већих неслагања око тврдње да је у питању период умногоне дефинисан светским ратовима, односно њиховим узроцима и последицама у најширем значењу. Двадесети век био је век друштвених превирања, који је отворио многа значајна друштвено-политичка питања са далекосежним последицама. Србија је на самом почетку овог раздобља претрпела више дипломатских али и унутрашњих политичких криза, међу којима се истичу Мајски преврат (1903), односно смена династија на престолу, Анексиона криза (1908), с тим да су Балкански ратови (1912-1913) и Први светски рат (1914-1918) оставили највеће последице по друштвено-политички живот земље. Процене су да је у Великом рату живот изгубио сваки четврти становник Србије. У периодизацији историчара Милорада Екмечића раздобље од 1903. до 1918. године се у историји југословенских националних покрета назива *добом насиља*.¹⁰⁸

Политички живот у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и касније Југославији представља, сам по себи, изразито комплексну тему истраживања. Како је приметио познавалац овог периода, историчар Бранко Петрановић, између народа који су се 1918. године нашли у једној држави одвијао се отежан процес уједињења, будући да је

¹⁰⁷ Predrag J. Marković, „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге istočnoevropsке земље”, *Godišnjak za društvenu istoriju* god. I (1994): 12.

¹⁰⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 4. (Београд: Просвета, 1989), 5.

обједињавање било обрнуто, одвијајући се у смеру од политичког ка економском.¹⁰⁹ Са око 13 милиона становника, политички живот нове државе карактерисало је постојање двадесетак странака,¹¹⁰ од којих су неке наставиле свој рад из предратног периода, док су друге основане након 1918. године. У сваком случају, све оне су одражавале разноликост националног и верског састава и, у најширем смислу, различите политичке интересе и циљеве. Парламентаризам се на овим просторима, изузев Србије и Црне Горе, развијао као нова пракса политичког живота, непозната на тлу Аустро-Угарске.¹¹¹ Сходно предмету рада, односно његовој територијалној ограничениости на простор данашње Србије, програми и делатност Народне радикалне странке као и Демократске странке од кључне су важности за анализу односа који је ондашња владајућа структура имала према питању женске еманципације. Уколико се томе придода и чињеница да су радикали од 39 влада колико их се сменило у Краљевини, образовали чак 30, док су преосталих 9 формирали представници Демократске странке, онда је утолико јасније због чега анализа ставова посланика из редова Радикалне странке у овом поглављу преовладава.

Народна радикална странка формирана је 1881. године објављивањем програма у листу *Самоуправа*. Символ странке и један од најутицајнијих политичара са балканског простора с краја 19. и почетка 20. века био је Никола Пашић, који је Србију као председник владе провео кроз Први светски рат. До промене у програму странке у периоду након Уједињења није дошло: она ће остати „хомогена странка раширена углавном у српским крајевима”,¹¹² која се програмски позивала на принцип уставности, демократизма, изборно-представничког система и владавину парламентарне већине. Насупрот њој, стајала је Демократска странка, основана 1919. године од више либералних странака и група, с тим да су се у оквиру ње нашли и бивши радикали Љубомира Давидовића, као и група демократа из пречанских крајева са Светозаром Прибићевићем на челу.¹¹³ Историчари међуратне Југославије углавном су се фокусирали на рад политичких

¹⁰⁹ Мисли се на економске разлике међу различитим деловима земље, односно потребу да се држава на овом пољу унификује. У том контексту треба разумети речи министра трговине и индустрије, Стојана Рибарца, изречене непосредно по уједињењу: „(...) Да би политичко јединство које се постигло по тако скупу цену, било илузорно, ако у новој држави једна покрајна буде од друге удаљена преградама ма какве врсте.” Видети: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. I (Beograd: Nolit, 1988), 34.

¹¹⁰ Ivana Žebec Šilj, „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji”, *Studia lexicographica* god. 12 (2018): 31.

¹¹¹ B. Petranović, *nav. delo*, 117.

¹¹² *Исто*.

¹¹³ Прибићевић се 1924. године одвојио у Самосталну демократску странку.

организација, претежно кроз призму националних питања. Ако се и бавило женским питањем, односно питањем женске еманципације у овом периоду, најчешће се анализирано учешће жена у Комунистичкој партији Југославије.¹¹⁴

На простору Србије пре Првог светског рата постепено је долазило до промена у друштвеној и економској улози жена, које су се све чешће образовале и запошљавале.¹¹⁵ Први светски рат је, са друге стране, прилично изменио свакодневницу жена: многе су биле принуђене да се саме старају о породици, да обављају послове који су им раније били недостижни или једноставно нису поверавани, с тим да је међу њима било и оних које су вршиле одређене војне задатке као болничарке, курирке и слично.¹¹⁶ Међутим, упркос томе што је постала видљива и за време Балканских и за време Првог светског рата, жена је потискивана или игнорисана у комеморацијама у Краљевини Југославији, чиме је њено искуство делимично и негирано.¹¹⁷

Борба жена за право гласа претходила је Првом светском рату, премда на различите начине у различитим земљама.¹¹⁸ Будући да је први сукоб светских размера подстакао жене да се активирају, важно је подсетити на слоган „*рат из 1914. године био је 1789. година за жене*“.¹¹⁹ Интересантно је напоменути да је Милица Томић¹²⁰ са још шест жена учествовала у раду Велике народне скупштине у Новом Саду добивши право гласа, али оно им је одузето по уласку у Краљевину СХС. Управо се једна од заједничких карактеристика већине европских земаља након 1918. године огледала у напорима да се жена задржи у постојећим, патријархалним оквирима. Како је то приметио Марк Мазовер (Mark

¹¹⁴ Marina Vujnovic, *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender and Modernity in Interwar Yugoslavia* (New York: Peter Lang Publishing, 2009), 1.

¹¹⁵ Познат је случај Драге Љочић, која је дипломирала у Цириху 1879. године и тиме постала прва жена-лекар у Србији. Прве редовне студенткиње примљене су на Велику школу, претечу Београдског универзитета, 1887. године.

¹¹⁶ Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917* (Београд: Социјална мисао, 1996), 29.

¹¹⁷ Melissa Bokovoy, “Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918”, in *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 158.

¹¹⁸ A. Zaharijević, *Postajanje ženom*, 15-16.

¹¹⁹ Rose-Marie Legrave, “A Supervised Emancipation”, trans. Arthur Goldhammer, in *A History of Women in the West*, ed. by Georges Duby and Michelle Perrot, Vol. V (Harvard: Harvard College, 1993), 455.

¹²⁰ Милица Томић (1859-1944), књижевница и новинарка, као кћерка истакнутог либерала из јужне Угарске, Светозара Милетића, рано се заинтересовала за друштвено-политичка збивања важна за српски народ. Издавала је *Жену*, лист који се између осталог бавио и питањем еманципације жена као и искуством у борби за право гласа у Европи и САД-у. Након смрти супруга, повукла се из јавног живота и умрла скоро заборављена. Видети: Sofija Božić, „Milica Tomić: stremljenje ka modernom”, u *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, knj. 2: Položaj žne kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1998), 451-469.

Mazover), требало је прогнати „заstraшујућу приказу која се појавила у рату – независну и осамостаљену младу жену са сопственим местом међу радном снагом и сопственим примањима”.¹²¹ Догађаји који су уследили показале да ће и Краљевина СХС/Југославија имати овакве карактеристике.

2.2. *Камен спотицања: право гласа за жене*

Одмах по окончању Првог светског рата основано је *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права*, које је прву званичну конференцију имало 14. априла 1919. године у Београду, као „манифестација оног великог преокрета који је морао настати у унутарњем животу наше жене после свега што је доживела и преживела у току ратних година”.¹²² Доведено у блиску везу са ратним искуством жена, *Друштво* је требало, како сам назив указује, да се бави њиховим просвећивањем. Међутим, занимљиво је да је рад *Друштва* био усмерен на „на жене средњег сталежа”, будући да су се хуманим, односно филантропским активностима углавном бавиле жене „најимућнијег сталежа”. Ово диференцирање жена на богате и „средњи сталеж” условљено је виђењем да су раднице различитих професија као и жене без занимања представљале циљну групу *Друштва* које је требало укључити у социјални живот и васпитати за исти. Програм ове организације дефинисан је у 11 тачака: прву је чинило „извојевање политичких права жени” јер се ургентност овог питања огледала у чињеници да се у парламенту мора чути вапај жене „за опстанак свој, своје деце и своје куће”.¹²³ Осим рада на постизању друштвене равноправности жена и мушкараца, *Друштво* је свој рад усмерило на просвећивање жена на селу, организовање аналфабетских течајева, упознавање са модерним васпитним методама, подизање моралног и културног значаја породици као и борбу против проституције.¹²⁴ Политичко образовање није биле предвиђено, за разлику од „физичких,

¹²¹ Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku* (Beograd: Arhipelag, 2011), 94.

¹²² З. К., „Друштва и установе: Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права”, *Просветни гласник* бр. 4 (1920): 258.

¹²³ Зорка Каснар, „Програм нашег рада”, *Женски покрет* бр. 1 (1920): 5.

¹²⁴ У поређењу са АФЖ-ом, односно аналфабетским и другим течајевима који су организовани при КПЈ, Друштво је имало идентичне циљеве. Кључну разлику је представљао недостатак политичког образовања; КПЈ се, преко ликвидације неписмености, борила и за што масовније укључивање становништва у друштвено-политички живот, привреду, производњу, обнову и изградњу земље јер се идеолошко-пропагандним деловањем кроз штампу и литературу најбрже долазило до ширих слојева друштва. Видети:

моралних и интелектуалних” садржаја којима је требало просвећивати женску омладину. Програмом је истакнуто да се жена за политички живот не треба спремати у оквирима тадашњих партија него изван њих. Главна аргументација за искључивање жена из политичког (партијског) живота огледала се у становишту да политички живот има доста мана и да жена, кроз актуелне политичке партије, не би могла да унесе ништа ново, односно *Друштво* је негирало могућност оспособљавања жена за вођење „новог” и „свежег” политичког живота који је био толико потребан унутар постојећих (мушких) партија.¹²⁵ Међутим, *женско питање* чланице ове организације виделе су као ургентно тако да је изнето и мишљење да је мање важно којој ће политичкој странци жена прићи: „Она има да остане свесна своје улоге и да кроз сваку партију, ма у којој се налазила, истакне на дневни ред свој женски програм”,¹²⁶ који је поистовећиван са програмом рада самог Друштва. Из датог Програма се види да се о организовању феминистичког простора на овим просторима може говорити управо од 1919. године, односно од оснивања *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*.¹²⁷ За *Друштво* је важно рећи да је имало сопствено гласило, *Женски покрет*,¹²⁸ који представља изузетно важан показатељ ставова и реакција истакнутих поборница женске еманципације на многа друштвено-политичка збивања у Краљевини Југославији, нарочито она која су се тичала жена и њиховог положаја у друштву. Током 1919. године широм југословенског простора оснивани су огранци *Друштва*.

У међувремену, један од примарних задатака владе Миленка Веснића формиране 20. децембра 1918. године било је доношење устава као највишег правног акта једне

Dragomir Bondžić, „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci”, *Andragoške studije* br. 1 (april 2010): 92.

¹²⁵ З. К., „Друштва и установе”, 258.

¹²⁶ Зорка Каснар, „Програм нашег рада”, 5.

¹²⁷ У периоду пре Првог светског рата, тачније до 1901. године, на простору Србије било је око 30 женских друштава, која је карактерисао хуманитарни, односно социјални рад. Једно од најстаријих било је *Београдско женско друштво*, основано 1875. године, које је свој рад усмеравало на описмењавање девојчица и припрему за самосталан живот и рад. У периоду од 1901. године све до краја Првог светског рата међу најзначајнијим женским удружењима били су *Коло српских сестара*, основано 1903. године на иницијативу Надежде Петровић, друштво *Српска мајка*, основано 1911. године и *Друштво св. Јелене*, основано 1913. године. Док се *Коло српских сестара* третирао као установа хуманитарно-просветног карактера, друштво *Српска мајка* бринуло је примарно о одојчади сиромашних мајки а *Друштво св. Јелене* се усмерило ка збрињавању ратне сирочади. Види: АЈ 141-10-14 и АЈ 141-10-15.

¹²⁸ *Друштво за просвећивање и заштиту жена* проширило је своје делатности те је и променило назив у Женски покрет. Сам лист излазио је са мањим прекидима од 1920. до 1938. године. У даљем тексту ће Женски покрет исписан курзивом означавати часопис; у супротном је у питању истоимена организација.

државе. Ова влада дефинисала је назив државе и изабрала Привремено народно представништво са задатком да припреми одржавање Конституанте. Према се појавило неколико уставних концепата,¹²⁹ женско право гласа суштински је било скрајнуто, на маргинама дебате. Једино је нацрт Јосипа Смодлаке као у том тренутку нестраначке личности предвиђао опште право гласа, односно право гласа и за жене.¹³⁰ Како је приметила Катарина Богдановић,¹³¹ представници ондашњег политичког живота делили су се у три групе по питању женског права гласа: најбројнији су били они који су тврдили да би жене учешћем у политици „не само разориле породицу него упропастиле и државу”, те да се захтеви жена за остваривањем политичких права морају енергично сузбијати. Другу групу чинили су политичари који су се залагали да женама политичка права треба давати постепено док су се у трећој и квантитативној најмањој групи налазили „најнапреднији”, односно они који су се залагали за неограничено женско право гласа.¹³²

Привремено народно представништво усвојило је *Изборни закон* који је био модификација нацрта Стојана Протића и саме комисије 2. септембра 1920. године. Ово је у суштини био *Закон о изборима* Краљевине Србије из 1903. године, са допунама и изменама из 1910. године. Право гласа према Нацрту предвиђено је за сваког мушкарца, *по рођењу или прирођењу*,¹³³ са навршеном 21 годином, с тим да војна лица нису могла гласати.¹³⁴ Жене су остале без бирачког права. Међутим, политичке странке су према питању женског права гласа, како је већ указано, имале различит однос. Радикали, иначе творци овог изборног закона, оштро су му се супротставили. Стојан Протић је за скупштинском говорницом изјавио да се жене најпре морају изборити за право на равноправност приликом наслеђивања или право на једнаку зараду са мушкарцима.¹³⁵ Посланици Народне радикалне странке сматрали су да су жене још увек неспособне да самостално

¹²⁹ Мисли се на службени предлог саме Уставне комисије, нацрт Стјепана Радића, нацрт Стојана Протића, нацрт Јосипа Смодлаке, нацрт ЈМО, Трумбићев пројекат и нацрт Југословенског клуба.

¹³⁰ Анђелија Видаковић, „Женско бирачко право и нацрти новог устава”, *Женски покрет* бр. 6 (1920): 5-7.

¹³¹ Катарина Богдановић (1885-1969) данас се сматра за прву жену која је дипломирала филозофију на Београдском универзитету. Била је прва уредница *Женског покрета*.

¹³² Катарина Богдановић, „Женска политичка права”, *Женски покрет* бр. 3 (1920): 11-12.

¹³³ Прирођење, један од начина стицања држављанства, признато је из разлога што се странац може у толикој мери сродити са средином за коју формално није везан држављанством, али се садржајно сматра чланом заједнице. Види: Борислав Т. Благојевић, *Основи науке о држављанству* (Београд: Библиотека Југословенског удружења за међународно право, 1938), 34-36.

¹³⁴ Јанко Ницовић, *Уставни развој Србије 1804-2006* (Београд: Sezam medico, 2007), 263.

¹³⁵ Bojan Balkovec, „Izborni zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918.-1941.)”, *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 48, No. 1. (2016): 201.

расуђују и да се налазе под јаким утицајима (Католичке цркве, ислама или подређеног положаја према мужу у Србији) који формирају њихове ставове.¹³⁶ Упозоравали су и да ће женско право гласа довести до распадања породице.¹³⁷ Како је извештавао *Женски покрет*, босанске женске организације су три пута безуспешно покушавале да Стојану Протићу предају петицију за добијање права гласа, пошто су организације из других делова земље петиције претходно предале Љубомиру Давидовићу.¹³⁸ Демократска странка, која је 1919. године била наклоњена женском праву гласа, током расправе у Привременом народном представништву заузела је супротан, односно негативан став, с тим да је основни изговор био да о овом питању треба одлучивати у будућности.¹³⁹ Интересантан је став Словенске људске странке: посланик, иначе свештеник, Јосип Хохњец, тврдио је да женама треба дати право гласа али су његови политички противници сматрали да је заузео овакав став јер се жене налазе под јаким утицајем Католичке цркве те би оне у будућности заправо гласале за СЛС. Хохњец је повукао предлог, требало је да га предложи поново током другог читања изборног нацрта, али се то у пракси није догодило.¹⁴⁰ Републиканска странка, основана 1920. године у Београду, залагала се за потпуно изборно право жена, с тим да су њени посланици сматрали да је за почетак сасвим у реду да жене добију само права гласа у великим градовима, као и да изборним правом могу бити обухваћене и слободне, неудате жене.¹⁴¹ Остало је упамћено да је Јаша Продановић као републиканац ватрено бранио право жена да бирају и буду биране.¹⁴² Истакао је ратне напоре жена и њихове жртве као и своје гледиште да Парламент ради под утицајем реакције: одбацивао је приговоре да женама не треба дати право гласа – јер га нису ни тражиле – тврдњом да су се жене организовале и јасно указале на своје захтеве.¹⁴³ „Једна мати која је дала своју

¹³⁶ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919 – 1929* (Beograd: Narodna knjiga, 1979), 68.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ „Женско право гласа пред Народним представништвом”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 12.

¹³⁹ Према историчару Браниславу Глигоријевићу, који се бавио овим питањем, Демократска странка је због сарадње са социјалдемократима у влади током 1919. године заузела позитиван став према женском праву гласа. Види: В. Gligorijević, *nav. delo*, 69.

¹⁴⁰ *Slovenec*, 24. 6. 1920, према: Војан Balkovec, *nav. delo*, 201.

¹⁴¹ *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 4 (Загреб: Тисак Кр. земаљске тискаре, 1921), 579.

¹⁴² Продановић је у Новом Саду 1918. године штампао своју расправу *Шта је била жена и шта ће бити*. Сматрајући да је Први светски рат распламтао женско питање, он позива на његово што хитније решавање јер у супротном оно може „запалити кућу”. Више о овоме у оквиру поглавља *Appendix*.

¹⁴³ „Изводи из говора Г. Јаше Продановића”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 13.

деци на жртвеник Отаџбини има прече право да каже своју реч о уређењу земље којој је жртвовала свој пород, него један самац егоист ма како он био учен”.¹⁴⁴ Аргументација Јаше Продановића у вези са женским правом гласа више је него специфична за ондашњу политичку сцену:

„(...) Као да су жене под рђавим утицајем, поменут је клерикализам, па ће сви демократски елементи бити против женског права гласа, пошто је она одвећ подвргнута реакцији. Ја знам да ће и наша републиканска партија имати у женама највеће противнике. Ја то признајем као што ће и републиканске државе уопште страдати, јер ће жена тежити и ићи ка монархији. Кад бих ја гледао на свој [sic] партиски интерес, ја бих први имао разлоге да говорим против женског права гласа. Али ја не гледам и не узимам у обзир партиске интересе, него је мени пречи општи принцип.”¹⁴⁵

Жена као мајка војника, посебно погинулог, није била фактор при одбрани женског изборног права само код републиканаца. Српски либерали залагали су се да право гласа добију мајке и супруге погинулих у рату као вид признања. Посланик Либералне странке, Димитрије Машић, за скупштинском говорницом изјавио је:

„(...) Од давања права тим ратничким женама нема опасности за поремећај њихове домаћинске материнске дужности, јер *верујем да ни полутина од њих неће учинити употребу од тога права*, пошто су као мајке занете бригом за својом кућом и децом, али тиме би им дали знак признања и благодарности (...). Да се покажемо да смо народ благодаран и да нисмо дивљаци уживајући њихове плодове, а оне своју децу и чељад да упропашћују. Зато тражим да жене и мајке, чији су мужеви или синови изгинули и помрли у ратовима, да имају право гласања, које примају инвалиди”¹⁴⁶ (подвукла К. Ј. С.).

Српски социјалдемократи¹⁴⁷ такође су се залагали за женско право гласа без икаквих ограничења. Говор Васе Кнежевића на најпотреснији је начин указао на сву тежину жениног положаја у тадашњем друштву:

„Господо, докле се жени одриче право гласа дотле јој се дозвољава да туца камење, да вуче кола, да носи цакове, њој се дозвољава да стоји у фабрици пред машинама које је

¹⁴⁴ „Говор Јаше М. Продановића, народног посланика, о изборном закону”, *Република*, 16. 6. 1920, 1.

¹⁴⁵ „Изводи из говора Г. Јаше Продановића”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 15.

¹⁴⁶ *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 5 (Загреб: Тисак Кр. земаљске тискаре, 1921), 42.

¹⁴⁷ Српска социјалдемократска странка основана је 1903. године, али јој је 1909. име промењено у Српска социјалдемократска партија.

сваки час могу захватити, убити, истргнути руку, смрвити је... Као што видите данашње друштво, које пориче жени право гласа на темељу тврдње: да она није интелектуално толико развијена као мушкарац, не пориче јој право рада, право патње, право напора и ако по својој физичкој развијености стоји несумњиво ниже од човека. (...) Жена за време окупације ишла је на вешала, за националне идеале нашег народа, ишла је на вешала за опште интересе, то јој се дозвољава, а међутим јој се оспорава право да гласа, јер она, за име бога, није успела толико интелектуално да се развије као мушкарац.”¹⁴⁸

Премда се женско учешће у рату код социјалдемократа третирао као фактор који је требало да допринесе проширењу изборног права и на жене, социјалдемократе су у пракси пажњу усмеравали на положај жене као раднице, сматрајући да се радници морају дати политичка права на основу којих би њен економски положај био побољшан, када је већ у законодавству незаштићена.¹⁴⁹

Савез земљорадника, предвођен Михаилом Аврамовићем, сматрао је да женама треба дати ограничено изборно право, односно да би требало да гласају само на општинским изборима.¹⁵⁰ Од преосталих значајнијих странака, за женско право гласа залагали су се комунисти, премда нису били у Привременом народном представништву, као и Хрватска републиканска сељачка странка, која своје посланике није ни послала за Београд.¹⁵¹

Уставотворна скупштина први пут је заседала у недељу, 8. маја 1921. године и на тај дан *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* организовало је велики скуп у сали Касине на Теразијама, којем су присуствовале представнице из различитих крајева земље. Премда је *Политика* извештавала да су овом скупу присуствовали и мушкарци „из чисте радозналости”, јасно је да су жене у борби за право гласа стекле извесни број савезника ван својих редова.¹⁵² Жене су послале поруку да власт прети да ће их поново послати у „страшно ропство” уколико остану без права гласа као и других основних грађанских права. *Видовдански устав* донет 1921. године прокламовао је да је

¹⁴⁸ „Одломци из говора г. Васе Кнежевића”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 11.

¹⁴⁹ *Исто*.

¹⁵⁰ В. Gligoriјевић, *nav. delo*, 70.

¹⁵¹ Хрватска пучка сељачка странка основана је 1904. године али је уласком у Краљевину СХС променила назив у Хрватска републиканска сељачка странка 1920. године. Све до 1925. године странка није признавала монархистичко уређење државе.

¹⁵² „За женска права”, *Политика*, 9. 5. 1921, 2.

држава уставна, парламентарна и наследна монархија. Бирачко право ускраћено је официрима, подофицирима, војницима под заставом и женама, али је Устав предвидео доношење закона који би решио питање њиховог бирачког права, експлицитно наводећи у оквиру чл. 70: „Закон ће решити о женском праву гласа”. Анализирајући *Видовдански устав*, из перспективе правне регулативе према жени треба поменути Одељак III, односно Социјалне и економске одредбе. Чланом 23 предвиђено је да се жене и недорасли „имају посебно заштитити од штетних послова по њихово здравље”, док се Устав такође обавезао да ће нарочито штитити права мајки и мале деце (чл. 27).¹⁵³

Будући да су војна лица и жене остали без права гласа, правни историчари закључују да је практично половина изборног тела била искључена из процеса гласања те да је представнички карактер народних скупштина у потоњем периоду био само формалан, не и стваран.¹⁵⁴ Пракса ће показати да доношење накнадног закона који се предвидео у почетку а који је требало да реши бирачко право жена, неће бити донет за време постојања Краљевине.

2.3. „Морал о коме се говори и морал по коме се живи”¹⁵⁵

Период од доношења *Видовданског устава* па до увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године познат је као „привидан парламентаризам” или „псеудопарламентаризам”.¹⁵⁶ Законодавну власт су делили краљ и Народна скупштина (чл. 46) док је управну власт вршио краљ преко одговорних министара (чл. 47). Премда је Народна скупштина произлазила из слободне воље бирача а влада се образовала из састава скупштинске већине, краљ Уставом није био у обавези да именује министре из састава Народне скупштине (чл. 49). Будући да је краљева личност неприкосновена и да му се ништа не може ставити у одговорност (чл. 55), у пракси је краљ рушио владе које су имале скупштинску већину, као што је могао и да подржи оне владе коју ту исту већину нису имале. Општа политичка нестабилност у земљи допринела је томе да ниједна скупштина

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Ј. Ницовић, *нав. дело*, 266.

¹⁵⁵ Поднаслов преузет из истоименог чланка објављеног у *Женском покрету* поводом самоубиства Руже Стојановић. Видети: Катарина Богдановић, „Морал о коме се говори и морал по коме се живи”, *Женски покрет* бр. 7 (1920): 10.

¹⁵⁶ В. Petranović, *нав. дело*, 151.

изабрана у периоду 1921-1929. године није испунила свој четворогодишњи мандат.¹⁵⁷ Колико је политички живот био нестабилан и раздробљен, сведочи и чињеница да се на општим изборима 1925. године појавило чак 45 странака.¹⁵⁸ У држави коју карактерише постојање псеудопарламентаризма и у којој је национално питање третирано као најважније,¹⁵⁹ лако се може претпоставити да политичка елита није била предусретљива ни нарочито благонаклона према активностима жена, посебно ако су те активности биле политичког карактера.

Оставши *Видовданским уставом* без права гласа, женске организације јесу изгубиле првобитни оптимизам, али се свакако нису одрекле даљих настојања да остваре једно од основних грађанских права. У овом периоду интензиван је настанак различитих организација жена.¹⁶⁰ У Бечу је 1921. године основано *Удружење жена СХС*, у Љубљани *Коло југословенских сестара*, у Загребу је 1922. године основано друштво *Кнегиња Љубица* као подружница истоименог друштва у Београду. Наредне године је у главном граду основано *Друштво за образовање домаћица и матера*,¹⁶¹ као и *Алијанса женских покрета*, и то на иницијативу *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*. *Алијанса* је окупљала сва друштва која су у својим програмима и/или статутима имала борбу за женско право гласа. *Женски покрет* постао је заједничко гласило *Алијансе* и *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*.

Ране двадесете године прошлог века обележили су догађаји који можда нису изазвали адекватну или жељену реакцију владајућих политичких структура, али су са огромном сигурношћу утицали на процес еманципације жена Југославије. Догађај који је приметно уздрмао јавност, односно њен женски део, одиграо се септембра 1920. године. У питању је било самоубиство Руже Стојановић, наставнице женске гимназије у Београду и једне од оснивачица *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*. Ова дипломирана математичарка извршила је током трудноће самоубиство након што је др Младен Берић, доцент на Математичком одсеку у Београду, одбио да је ожени. Готово све

¹⁵⁷ Исто, 153.

¹⁵⁸ Истине за вољу, оне су се после ових избора проредиле.

¹⁵⁹ Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010), 8.

¹⁶⁰ О најзначајнијим међународним активностима женских организација више у оквиру поглавља *Најзначајније организације жена и њихове међународне активности*.

¹⁶¹ АЈ 141-10-17.

дневне новине извештавале су о овом догађају, неке су писале и сензационалистичке чланке, али *Женски покрет*, односно текст Катарине Богдановић, јасан је показатељ односа који је *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* заузело по овом питању. Анализирајући ситуацију у којој се Стојановић нашла, Катарина Богдановић диференцирала је жене које остану трудне ван брачне заједнице у две групе, како би указала на сву тежину положаја своје сараднице: „Овде наима није у питању девојка заведена, увучена у сексуалне односе лепим речима и великим обећањима, и принуђена да једног дана, заједно са дететом, падне на терет човеку да је издржава и привеже уза се за цео живот. Овде је реч о *једној интелегентној и економски независној жени*, чији последњи захтеви несумњиво сведоче колико је њој било *више стало до тога да њено дете добије легалног оца*, него да она стекне себи мужа. И то што нама данас изгледа тако дирљиво и честито у њеном несрећном односу, то је та очајна борба мајке ради детета, према коме се она осећала извесно највише крива”¹⁶² (подвукла К. Ј. С.). Богдановић је указала да двојаки морал погађа све жене те да се од њега не могу отргнути чак ни образоване и, у материјалном смислу, самосталне жене. Ружа Стојановић са ванбрачним дететом изгубила би ранији друштвени положај и углед, те Катарина Богдановић закључује да њена смрт мора утицати на програм *Друштва*, које ће у будућности посветити више пажње сексуалном питању: „(...) Покушаћемо принудити цело наше друштво да над њим дубоко сагне главу како би могао [проблем двоструког морала] поштено и правично да се реши.”¹⁶³

Колико је судбина Руже Стојановић утицала на даље потезе женских организација питање је на које се не може дати потпун одговор. Чињеница је да је нешто дуже од годину дана при *Народном женском савезу Краљевине СХС* Даница Христић покренула Секцију за заштиту напуштене женске младежи, 19. јануара 1922. године. Из рада ове секције резултирало је отварање *Девојачког склоништа*, основаног личним напорима Христић, које је само у периоду од априла до краја 1923. године примило 182 девојке, од којих је 80 директно послато из Амбулантае за кожне и венеричне болести.¹⁶⁴ Једна у потпуности нова организација произашла је из поменуте секције: било је то друштво *Заштита девојака* у Београду, основано 10. јуна 1924. године са задатком да „морално, физички и материјално

¹⁶² Катарина Богдановић, „Морал о коме се говори...”, 11.

¹⁶³ *Исто*, 13.

¹⁶⁴ „Годишњица једне нове установе: склониште за посрнуле девојке”, *Време*, 24. 3. 1924, 4.

заштићава незбринуту женску младеж”. Ова организација била је од огромне важности будући да је свој рад нарочито усмеравала на девојчице од седме године, односно девојке до двадесет прве. Ове „посрнуле девојке” распоређиване су у домове како би се новим родитељским старањем подигло „њихово повређено и пало достојанство”.¹⁶⁵ Тежи случајеви упућивани су у дом у Славонској Пожеги.¹⁶⁶ Зорка Јанковић, социјална радница која је са Даницом Христић поставила темеље овом удружењу, дала је током 1926. године серију интервјуа часопису *Жена и Свет*. Док је у првом разговору објаснила чиме се удружење бави, у наредним интервјуима представила је његове кориснице. Предњаче приче о младим девојкама које су побегле од куће због алкохолизма једног родитеља (најчешће оца), физичког насиља или свеопште небриге.

Народни женски савез Краљевине СХС основао је одбор за заштиту слепих девојака 1924. године будући да је брига о слепима престајала у њиховој 16. години живота. У ову сврху су основана два склоништа за слепе девојке: једно у околини Ниша и друго на непознатој локацији у Срему.¹⁶⁷ Међутим, 1924. годину је заправо обележила смрт две девојке, Љубице Љубичић и Лепосаве Петровић.¹⁶⁸ *Политика* је подробно извештавала о смрти Љубичић, будући да је постојала основана сумња да је двадесетдвогодишња девојка преминула од последица пребијања у полицији.¹⁶⁹ Наиме, ова „врло мирна и повучена” девојка радила је у Фабрици текстила која је 1. априла поднела пријаву о крађи 25 метара платна. Осумњичена од стране шефа продавнице за крађу, полиција ју је истог дана у вечерњим часовима привела. Пошто је негирала кривицу и клела се да о крађи платна не зна ништа, проведена је у београдску Главњачу. Међутим, већ 4. априла нашла се у притворском одељењу болнице да би за неколико сати била пребачена на хируршко одељење Државне болнице. Пацијенткиња Анка Т. и болничарка Станимирка Јечменица изјавиле су да је Љубица Љубичић донета на одељење скоро полумртва. „Изгледала је страшна: лево око било јој је изашло за читавих пет сантиметара из дупље и било је сво криво. Више њега, баш изнад обрве била је велика рана коју је било страховито

¹⁶⁵ „О Палима”, *Жена и Свет* бр. 3 (1926): 8.

¹⁶⁶ АЈ 141-10-19.

¹⁶⁷ АЈ 141-10-20.

¹⁶⁸ Део текста који обрађује смрт Љубице Љубичић и Лепосаве Петровић претходно је публикуван: Кристина Јоргић, „Тајне београдске Главњаче 20-их година XX века”, *Култура* бр. 162 (2019): 13-21.

¹⁶⁹ „Тајне београдске главњаче”, *Политика*, 20. 4. 1924, 5; „Смрт Љубице Љубичић: полиција демантује, али сви знаци говоре да је Љубица Љубичић претучена у београдској Главњачи и од тога грозном смрћу умрла”, *Политика*, 22. 4. 1924, 3.

погледати. Лице јој је било унакажено од још свежих повреда, а по целом телу била је модра. Уста су јој била пуна усирене крви и неопрана, а готово сви предњи зуби били су јој пољуљани. Коса изнад ране почупана, те се види гола лобања.” Од задобијених повреда готово да није могла ни да говори, само је у бунилу понављала да није крива и молила да је не туку.¹⁷⁰ Несрећна девојка преминула је истог дана а др Поповић, који је примио девојку, одмах је писао суду и тражио обдукциони налаз, изразивши јасну сумњу да је Љубичић преминула од последица физичке тортуре. Случај је брзо доспео на насловне стране дневних новина, полиција се нашла на удару тако да је министар унутрашњих послова, Милан Сршкић, повео „енергичну истрагу”, вршећи притисак на медије да *тачно* извештавају. Међутим, обдукциони налаз утврдио је да је смрт Љубице Љубичић наступила насилно и да је последица озледа. Када је јавност, шокирана и узнемирена, поставила питање где је и како девојка задобила повреде, полиција је давала различите изјаве – од те да је боловала од епилепсије те да се повредила при паду, иако је *Политика* писала да има сведоке који знају имена њених мучилаца, све до тога да је била дрска при хапшењу и да је одбијала да се легитимише, као и да ниједан жандарм није тукао ухапшену нити видео неког колегу да је туче.¹⁷¹ Врхунац осиноности полиције представљала је изјава по којој је ухапшена боловала и преминула од грипа.¹⁷² Са друге стране, Фабрика текстила послала је саопштење *Политици* да Љубица Љубичић никада није била запослена у њиховој фабрици, као и да им никада није нестало платно нити да су поднели пријаву поводом крађе. Иако је Управа града Београда имала податак да је ова девојка две пуне године радила у фабрици, случај је тиме затворен.¹⁷³

Друга девојка, Лепосава Петровић, студенткиња фармације из Пожаревца, отровала се у Загребу у међувремену, 30. априла 1924. године. Овај случај не би привукао пажњу да се по Загребу није пронела прича о томе да је за смрт ове девојке такође крива полиција, односно „одељење за чување морала”. Укратко, загребачка полиција издала је саопштење да је пријављена извесна Лепосава Петровић, која је имала љубавну аферу са ожењеним мушкарцем и од кога је имала финансијску корист, у циљу да се породица овог мушкарца

¹⁷⁰ „Тајне београдске главњаче”, *Политика*, 20. 4. 1924, 5.

¹⁷¹ „Убиство Љубице Љубичић: полиција упола признаје”, *Политика*, 24. 4. 1924, 3.

¹⁷² „Страшне оптужбе противу београдске полиције: лекари тврде да је Љубица Љубичић умрла од удараца”, *Време*, 22. 4. 1924, 4.

¹⁷³ „Смрт Љубице Љубичић: полиција демантује, али сви знаци говоре да је Љубица Љубичић претучена у београдској главњачи и од тога грозном смрћу умрла”, *Политика*, 22. 4. 1924, 3-4.

сачува од пропасти. Легитимисана је и у полицију одведена погрешна особа истог имена и презимена, али је представник полиције изјавио да се „није десило ништа што би је могло толико потрести да себи одузме живот”.¹⁷⁴ У исто време, чуле су се гласине како је ожењени мушкарац заправо син једног министра, чија љубавница је била извесна артисткиња. У сваком случају, чињеница је да се студенткиња Лепосава Петровић јавила у полицијску станицу, где је провела два сата, након чега је пуштена. Брату је признала да је подвргнута санитетском, односно гинеколошком прегледу. Међутим, од тада су започели нервни напади; девојка више није напустила своју собу. Отровала се морфијумом и преминула.

Ова два случаја нису показала само сву страхоту третмана девојака у полицији и њихову рањивост, већ и (не)спремност друштва да на њих адекватно реагује. Најексплицитнија и најенергичнија реакција у вези са убиством Љубице Љубичић дошла је из редова комунистичкиња и комуниста, који су већ неколико година практично били приморани на рад у илегалу.¹⁷⁵ Некоректно и погрешно би било навести да су само комунистичка гласила извештавала о случајевима у којима су кршена основна људска права, али за бруталне одмазде над радницама и радницима је искључиво ова политичка опција кривца налазила у самом режиму. Тако је смрт Љубичић означена као још једно „убијање без пресуде”, које је заправо део система „једног до сржи [sic] корумптивног и у крви огрезлог режима”. Наводећи да радништво трпи различите облике тортуре који ни не доспевају у јавност (за разлику од случаја поменутог раднице), „одговорност за систематско убијање” директно је приписана „полицијско-војничкој влади Николе Пашића”.¹⁷⁶ Две изузетно бројне организације, Синдикати радника и Независна радничка партија, најпре су протествовале на улицама Београда због убиства Љубице Љубичић 20. априла а потом и најавили велики протестни скуп за Први мај 1924. године. Синдикат графичких радница и радника такође је узео учешћа, упутивши посебно позив на протест Првог маја, уз вршење притиска да се пронађе убица страдале девојке.¹⁷⁷ У рекапитулацији овогодишњег

¹⁷⁴ „Смрт Лепосаве Петровић”, *Политика*, 5. 5. 1924, 5.

¹⁷⁵ Више о овоме у оквиру потпоглавља *Кратак преглед историје КПЈ у периоду Краљевине СХС/Југославије*.

¹⁷⁶ „Крвави злочин у Управи града Београда”, *Организовани радник*, 24. 4. 1924, 1.

¹⁷⁷ „Са збора графичких радника-ца”, *Организовани радник*, 24. 4. 1924, 1.

Празника рада забележено је да је убиство ове „невине другарице”, пробудило београдски пролетаријат и дало подстрек за јачање радничког покрета.¹⁷⁸

Док је реакција комунисткиња и комуниста имала јасну политичку ноту и била сведена само на настрадалу радницу, важно је уочити да је *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* остало овог пута немо. Организација која је свега пар година раније извештавала о самоубиству Руже Стојановић, доводећи овај чин у шири друштвени контекст, није имала шта да каже о *de facto* убиству девојке у просторијама полиције. Разлог за ово ћутање може се пронаћи у чињеници да је смрт Љубице Љубичић прилично притискала власт: питање је да ли би се лично министар оглашавао у штампи да јавност, која је била огорчена и уплашена, није захтевала одговоре. Стиче се утисак да *Друштво* није желело да се конфронтира са властима те се опеделило за принцип игнорисања догађаја који су имали извесну политичку проблематичност. Ова пракса ће се, нажалост, понављати у наредним годинама.

Једина женска организација која је устала са циљем да укаже на пропусте, често фаталне и са трагичним исходом, који су извршени над женама од стране представника полиције широм земље, било је Удружење студенткиња београдског универзитета, које је организовало збор 11. маја 1924. године најпре поводом смрти колегинице, Лепосаве Петровић, али се и те како осврнуло и на случај Љубице Љубичић. Премда им Загребачко удружење студенткиња није одговорило на молбу да истовремено одрже збор, београдске студенткиње су инсистирале да се пошаље јасна порука да полиција мора престати са вршењем насиља над ухапшенима и притворенима, без обзира на пол.¹⁷⁹ Био је ово важан моменат у историји женске еманципације у доба Краљевине, јер је једна женска организација јасно устала против конкретног и очигледно системског проблема у држави. Притисци јавности резултирали су изјавом тадашњег министра унутрашњих послова, радикала Милана Сршкића, да је лично наредио „најенергичнију истрагу” и обећао да ће се применити „пуна законска мера према кривцима, ако истрага буде утврдила да их има”.¹⁸⁰ Нажалост, кривци никада нису утврђени.

¹⁷⁸ „Извештаји са Првог Маја: Први Мај у Београду”, *Радник: централни орган Независне радничке партије Југославије*, 4. 5. 1924, 3.

¹⁷⁹ „Београдске студенткиње против полиције”, *Политика*, 12. 5. 1924, 5.

¹⁸⁰ „Изјава управника града о убиству Љубице Љубичић”, *Време*, 24. 4. 1924, 12.

2.4. О проституцији пред Скупштинском говорницом

Као што је већ указано у првом делу овог поглавља, један од циљева *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права* (Женског покрета) одмах по оснивању била је борба против проституције. Тражећи „једнак морал за људе и жене”, ова организација образлагала је суштину поменутог проблема на следећи начин:

„Нама женама не сме да остане равнодушно хоће ли годишње хиљадама те невинне дече да постају жртве нечистих изгона и хоће ли ти људи без гриже савести, без свести о своме злочину мирно да напредују у својој каријери. Наша је дужност да се заинтересујемо за судбу тих девојака и да приступимо већ једном спровођењу једног морала за људе и жене. Ми не смемо допустити да за једно исто дело дете од дванаест до деветнаест година, без родитеља и заштите, буде прогоњено, жигосано и осуђено, а човек зрео и свестан уважаван и цењен. (...) Приђимо тим девојкама. (...) Већина њих је заражена, или била заражена. Заразили су их једни људи, да би оне заразиле друге, који се као заражени жене и оснивају породице, воде трговину и богате се, стичу положаје и уживају најбољи углед у друштву, док су оне прогнане, провлаче се кроз апсане. Доцније су подвргнуте најстрожим прегледима и понижењима свих врста, која отврдну и оно мало срца што остане и униште оно мало стида, што би се још дало сачувати. И при свем том се још каже: *Ово питање не треба и није да решава и расправља жена.*”¹⁸¹

Већ је поменуто да је друштво *Заштита девојака* основано 1924. године у Београду на себе преузело терет прихватања као и рада на опоравку и ресоцијализацији „посрнутих девојака”,¹⁸² премда је очигледно да се Женском покрету пребацивало за потребу за укључивањем у решавању овог питања због уверења да овим проблемом не треба да се бави жена већ, закључује се, мушкарац коме је остављена моћ политичког деловања и одлучивања. Међутим, дневна штампа у овом периоду обилује случајевима где су малолетне девојке, практично девојчице од десетак година, најчешће биле сексуално искоришћене или силоване те су се потом одале проституцији. Упркос релативно честим текстовима ове природе који ондашњу јавност сасвим сигурно нису могли остављати равнодушном, раних двадесетих година само је Васа Кнежевић из редова активних

¹⁸¹ Д. Игњачевић, „Ослобођење жене у сексуалном погледу”, *Женски покрет* бр. 3 (1920): 6.

¹⁸² „Годишњица једне нове установе: склониште за посрнуле девојке”, *Време*, 24. 3. 1924, 4.

политичара проговорио о проблему проституције. Револтиран текстовима који су објављени у *Балкану* и *Политици* након још једног случаја који је скандализовао тадашњу јавност,¹⁸³ овај посланик из редова опозиционе Републиканске странке¹⁸⁴ објавио је свој ауторски текст у *Женском покрету*. На текст објављен у *Балкану* у коме се апелује да би женска друштва требало да врше већи васпитно-морални утицај на омладину, те да се одврате од борбе за политичка и грађанска права „која су у свима законодавствима резервисана била мушкима”,¹⁸⁵ Кнежевић поставља, чини се реторско питање, на кога треба вршити такав утицај: на децу, која се аутоматски означавају као кривци и „узрок злу” или према мушкарцима који сексуално искоришћавају девојчице од девет година.¹⁸⁶ Помало иронично, Кнежевић упућује питање *Балкану*, да ли мисли да би женска удружења требало да „снабду своје чланице моткама” како би биле оспособљене да се одбране, с тим да ће њихова одбрана сасвим сигурно бити кривично-правно санкционисана док кривична дела према жени често остају некажњена.¹⁸⁷ У наставку текста, Кнежевић се оштро обрачунао са др Ђорђевићем, управником амбуланте за кожне и венеричне болести, који је у ауторском тексту у *Политици* објавио да само жене преносе венеричне болести, не и мушкарци, и да, када се докаже да је жена заражена, она бива прогнана из Београда.¹⁸⁸ Анализа Кнежевићевог текста указује да је лично био нарочито револтиран тврдњом др Ђорђевића да је сва кривица „угледних и разумних људи” што се уопште интересују за „најгоре женске типове”: оваква мишљења га и не чуде, чак и кад долазе од доктора медицине, јер „друкчије не може ни бити кад [sic] се је мушкарац, имајући политичку и економску власт у својим рукама толико заборавио да (...) за те злочине чини одговорним жене, сматра да треба да их гоне, презиру као 'најгоре типове', док злочинце мазе као 'угледне и разумне људе', ради чије заштите се дижу и институције као што је амбуланта, коју г. Ђорђевић брани као чувара јавног морала”.¹⁸⁹ Кнежевић је закључио

¹⁸³ У питању је била „подвачица од 14 година”, која се одала проституцији након што је у детињству била сексуално напастована.

¹⁸⁴ Дешавања су се одиграла за време петнаесте владе Николе Пашића (децембар 1921 – децембар 1922).

¹⁸⁵ „О правом позиву жене”, *Балкан* бр. 132, 16. 5. 1922.

¹⁸⁶ Васа Кнежевић, „Друштвени преглед: Наша јавност и мере противу проституције”, *Женски покрет* бр. 5/6 (1922): 170-171.

¹⁸⁷ *Исто*, 171.

¹⁸⁸ Ђорђе Ђорђевић, „Проституција у Београду”, *Политика*, 23. 5. 1922, 3.

¹⁸⁹ Васа Кнежевић, „Друштвени преглед...”, *Женски покрет* бр. 5/6 (1922): 173.

свој текст тврдњом да ће проституција и однос према њој у друштву бити такав све док жене не извојују политичка права и постану у потпуности једнаке са мушкарцима.

Питање односа према проституцији у женској штампи све чешће почиње да се доводи у везу са питањима правне регулативе (однос према ванбрачној деци, утврђивање очинства и слично). Тадашњи закон који се тицао сексуалног морала црпео је своју снагу из *Казненог законика* из 1865. године, с тим да је, како би се пратио дух тадашњег времена, држава донела посебна правила о регулисању проституције 1900. године. *Казнени законик* сексуални неморал третира као блуд и дели га у две категорије: (1) блуд уопште и (2) сексуални неморал у оквирима породице. Друга категорија, односно блуд у оквирима породице, такозвано браколомство, биће објашњен у засебном поглављу,¹⁹⁰ али је на овом месту важно напоменути да је законодавац предвиђао казну „само за женскиње” које блуд проводе као „занат”.¹⁹¹ Другим речима, кажњив је искључиво женски професионални блуд, уколико од њега жена зарађује, док блуд мушкарца није предмет репресије. Овакав закон делимично је измењен поменути *Правилма* из 1900. године, када је призната „слобода професије блуда”, с тим да се обавља под строгим надзором санитетских и државних власти. У пракси, тадашња држава, Краљевина Србија, по овом питању заузела је принцип реглементације.¹⁹² С почетка 20. века датирају и називи попут „здравствена полиција”, „полиција неморала” и слично. Оправдање за појачано и систематско праћење проститутки од стране полиције, сводило се на следеће разлоге: (1) спречавање заразних кожно-венеричних болести, (2) заштита становништва од јавног испољавања проституције, (3) социјална заштита проститутки и (4) локализација ванбрачног полног односа.¹⁹³ Међутим, чак и када су биле локализоване у, примера ради, борделу или другом виду јавне куће, из полицијског извештаја који сведочи управо о периоду двадесетих година, јасно је да проститутке нису биле ни социјално ни здравствено заштићене, с тим да је доведено у питање и спречавање ширења полних болести. Као један од показатеља може послужити управо део поменутог извештаја:

¹⁹⁰ О правној регулативи више у оквиру поглавља *Нова држава – стара правила*.

¹⁹¹ *Кривични законик* из 1860, чл. 365, став 6.

¹⁹² Под појмом реглементације подразумева се „здравственополицијски надзор над особама које јавно проводе блуд”. Видети: Богољуб Константиновић, *Проституција и друштво: социјално-медицинска разматрања са нарочитим обзиром на проблем проституције и њено сузбијање у Југославији* (Београд: Књижарница Фрање Баха, 1930), 43.

¹⁹³ *Исто*, 46.

„Готово у свим борделима установљено је да се лекарски преглед проститутки обавља у самим борделима и то доста површно, без микроскопа и инструмената. Установљено је чак и то да у појединим јавним кућама лекарски преглед проститутки обављају такозване „мадам”, које тек ако им се која од девојака учини сумњива, шаљу такве девојке на редован лекарски преглед. Какво лекарско знање има оваква једна „мадам” лако је замислити, па није чудо да је јавна кућа, унаточ тог стручног прегледа, легло венеричне заразе.”¹⁹⁴

У међувремену су полицијске рације по престоници постајале све чешће. Власт је тврдила да оваквих „ноћних доживљаја” није било у предратном Београду, док је стање 1925. године било такво да је надлежним органима био потребан санитетско-полицијски апарат много већи од политичког или криминалног да би се изборила са овим злом.¹⁹⁵ У једној рацији јула 1925. године ухапшене су две најчувеније београдске монденке, Ружица Ђорђевић и Ленка Моторовић, познатија као Грофица, с тим да је полиција разоткрила и тајне салоне по елитним београдским кућама. Међутим, полиција се обрачунавала хапшењем проститутки и, најчешће, њиховим притвором у Главњачи, док мушкарци као клијентела нису привођени.¹⁹⁶ Услед целокупног стања било је јасно да држава тешко може остати нема, односно без реакција на проблеме ове природе са којима се целокупно друштво суочавало.

У оваквој атмосфери Славко Милетић,¹⁹⁷ министар социјалне политике и народног здравља, за скупштинском говорницом јавно је отворио проблем проституције. Приликом расправе о буџету, Милетић је изјавио да ће Министарство здравља заузети аболиционистички став, односно да ће се аболиција (потпуно укидање) применити наспрам дотадашње регламентације. Иако је женска штампа изразила одушевљење због оваквог приступа министра,¹⁹⁸ прва влада радикала Николе Узуновића (8-15. априла 1926. године) у историју је ушла као влада са најкраћим мандатом у историји међуратне Југославије тако да Славко Милетић није стигао да предузме потребне мере.

¹⁹⁴ Исто, 45.

¹⁹⁵ „Закулисни живот и тајни салони престонице”, *Време*, 17. 7. 1925, 5.

¹⁹⁶ Анђелија Бунушевац, „Друштвени преглед: Нешто о проституцији”, *Женски покрет* бр. 9/10 (1922): 279-281; „Закулисни живот и тајни салони престонице”, *Време*, 17. 7. 1925, 5.

¹⁹⁷ Син Светозара Милетића, школовао се на Западу и каријеру започео као лекар у Вршцу.

¹⁹⁸ „Трговина женама: осврт на једну скорашњу изјаву Министарства здравља”, *Жена и Свет* бр. 4 (1926): 7.

Ни до каквих значајнијих потеза, било на политичком било на правном пољу, по овом питању није дошло све до увођења диктатуре, јануара 1929. године. Доношење новог *Кривичног законика* који је ступио на снагу 1. јануара 1930. године предвиђало је укидање јавне проституције. Већина одредби се налази у 24. глави, *Кривична дела против јавног морала*. Чланом 280 санкционисано је намерно помагање проституције, односно *сводништво*, с тим да није било неопходно да дође до блудне радње: довољно је да постоји особа спремна да изврши блуд, као и друга која је у томе подржава из користољубља. Предвиђена је казна затвором у трајању од две до пет година.¹⁹⁹ Наредним чланом дефинисано је искоришћавање проститутке као извора прихода којим та особа подмирује сопствене трошкове. Казна за ово дело била је новчана или затворска.²⁰⁰ Члан 282 и 283 баве се сводништвом, односно подвођењем девојака које нису проститутке и које су млађе од 18 година. За подвођење у земљи предвиђена је казна затвора до десет година и, идентично као у члану 280, није било неопходно да дође до блудне радње, већ је довољно постојање намере подвођења. Члан 283 прописује казне за одвођење девојака у иностранство ради проституције или о предавању тих девојака особама које су у ланцу проституције. Особа не мора лично да одведе девојке у иностранство: санкционише се чак иако их пошаље преко трећег лица или превозним средством, најчешће возом.²⁰¹ На овај начин држава је покушала да стане на пут трговини женама, што је било у складу са међународном конвенцијом Лиге народа о сузбијању трговине женама и децом, чија је потписница била Краљевина СХС.²⁰²

Тридесетих година, у жеку Велике економске кризе која је погодила и Краљевину, проблем проституције бивао је све актуелнији. На њега се све чешће гледало као на друштвену болест²⁰³ тако да је питање аболиције поново дошло на дневни ред. Богољуб

¹⁹⁹ *Кривични законик Краљевине Југославије*, чл. 280.

²⁰⁰ *Исто*, чл. 281.

²⁰¹ *Исто*, члан 282 и 283.

²⁰² Мисли се на конвенцију ратификовану 30. јуна 1921. године у Женеви (*International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children*), која се чланом 2 обавезала да ради на спречавању трговине децом оба пола док је чланом 5 подигла старосни ниво заштите младих са 20 на навршену 21 годину. Видети: European Commission, "International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children, concluded at Geneva on 30 September 1921, as amended by the Protocol signed at Lake Success, New York, on 12 November 1947", https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/1921_international_convention_en_1.pdf (преузето 22. 10. 2019).

²⁰³ „При сузбијању проституције морају се узети у обзир чиниоци који су утицали на њено појављивање”, *Правда*, 29. 10. 1932, 5; „Г. др. Богољуб Константиновић каже да аболиција није циљ већ средство за сузбијање проституције”, *Правда*, 30. 10. 1932, 3.

Константиновић, као шеф социјално-медицинског одељења Централног хигијенског завода у Београду и аутор стручне публикације о проституцији, својим изјавама битно је утицао на однос према овом проблему:

„Проституција није нужно зло, она нема корена у бићу женског створења, она не значи никакву накнаду у животу за друге недостатке, она није средство за одржање егзистенције женских, а најмање потреба мушкараца, како све желе да објасне ову друштвену појаву разни биолози, социолози и економисти. Проституција је само доказ слабе свести о човечјем задатку у друштву (...). Решење проституције се јавља као веома сложен и тежак проблем, она је истовремено и здравствено и друштвено питање у најширем смислу те речи.”²⁰⁴

Влада Николе Узуновића усвојила је *Закон о сузбијању полних болести* 28. марта 1934. године²⁰⁵ након дискусије која је трајала чак три редовне седнице. Иван Пуцел, министар социјалне политике и народног здравља, пред Сенатом је указивао на значај овог закона, којим је укинута јавна проституција (чл. 8) као и „све полицијске и административне мере које су до сада уређивале надзор над проституткама” (чл. 18). Осим што је предвиђао оснивање домова, односно установа за смештај „посрнуле женске младежи”, *Закон* је обавезивао све мушкарце да, пре склапања брака, доставе лекарско уверење које потврђује да не болују од полних болести (сифилиса, гонореје и меког шанкра). Санкција за оболелог мушкарца огледала се у томе да он не би могао да ступи у брак.

Уочи ступања овог закона на снагу, министар Пуцел донео је и *Правилник* за извршење поменутог закона, који је ступио на снагу 31. јуна 1934. године. Овај акт дао је рок од три месеца за затварање јавних кућа и одузимање дозвола јавним проституткама.²⁰⁶ Све проститутке су морале да се подвргну прегледу лекара па да се онда евентуално упуте на своја редовна занимања, у специјалне установе (домове) или назад у домовину, уколико су биле странкиње. Међутим, уколико су оболеле од полне болести, најпре би биле упућене на лечење.

²⁰⁴ „Г. др. Богољуб Константиновић каже да аболиција није циљ већ средство за сузбијање проституције”, *Правда*, 30. 10. 1932, 3.

²⁰⁵ Закон је отпочео са применом 1. јула 1934. године.

²⁰⁶ *Закон о сузбијању полних болести: са правилником за његово извршење, упутством за рад по закону и правилнику*, чл. 13.

Из говора министра Пуцелја уочи ратификовања *Закона* стидљиво се назирало његово лично виђење значаја решавања овог питања. Пуцелј је сматрао да се овим законом жени враћа достојанство и да се „избавља из ропства” у којем је до тада била, али и да је ово само почетак законских измена које ће ићи у корист женама. „Нама је стало да у будуће пред законом оба пола буду једнака, без обзира на имовно стање и друштвени положај.”²⁰⁷ Иако је министров говор изазвао одобравање и плесак, *Закон о сузбијању полних болести* није довео до жељених резултата. Власти се јесу заузеле за обезбеђивање смештаја (бившим) проституткама отварањем такозваних домова, али је мало или нимало учињено за њихово интегрисање у друштво. Стигматизоване због, условно бивше, професије, најчешће су бивале маргинализоване и друштвено одбачене. У пракси су многе наставиле да се баве истим занатом, само у отежаним околностима. Поједини истраживачи сматрају да је забрана проституције и јавних кућа довела до бољег организовања тајне проституције и везивања за хотеле, што је постала основна карактеристика проституције у потоњем периоду у Краљевини.²⁰⁸

За разлику од жена у Енглеској које су се „најделотворније груписале око питања проституције”²⁰⁹ те је овај феномен био преломна тачка за развој ондашњег феминистичког покрета, у Краљевини је ситуација била прилично другачија. Чак и формулисање самог програма *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права* упућује на равни на којима су жене у новој држави успеле да се окупе и организују. Прву тачку програма чинило је „извојевање политичких права жени”, другу „заштита жениног и дечијег рада”, затим право на запослење жена у свим професијама и васпитна улога жене у друштву (питање народног здравља и борба против алкохолизма).²¹⁰ Дакле, борба против проституције нити је имала примат, нити је поставила темељ борби жена у процесу еманципације. Она свакако јесте препозната као велики друштвени проблем, држава је покушавала да се ухвати у коштац са овим проблемом прошавши пут од наслеђене регламентације из доба Краљевине Србије до аболиције тридесетих година, али је борба за остваривањем политичких права у Краљевини Југославији била далеко важнија за

²⁰⁷ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије: редован сазив за 1933. и 1934. годину*, књ. 1 (Београд: За народну штампарију Мирко Дробац, 1934), 119.

²⁰⁸ Dragan Radulović, *Prostitucija u Jugoslaviji* (Beograd: Filip Višnjić, 1986), 178.

²⁰⁹ А. Zaharijević, *Postajanje ženom*, 62.

²¹⁰ Зорка Каснар, „Програм нашег рада”, *Женски покрет* бр. 1 (1920): 5.

целокупни феминистички покрет овог периода. Теоријски приступ проучавању проституције и односа према њој држава је усмеравала више на индивидуалне интерпретације девијантног понашања него што се бавила тражењем узрока и проучавањем конкретног друштвеног поретка са којим су овакве девијације стајале у чврстој вези.

2.5. *Кокетирање са женским правом гласа уочи Шестојануарске диктатуре*

Уколико би једном реченицом било потребно описати однос најистакнутијих политичких странака према питању изједначавања мушкараца и жена средином двадесетих година прошлог века, онда би одговор био садржан у неколико речи: кокетирање политичких структура са женским правом гласа. Оно се најчешће манифестовало у виду предавања истакнутих политичких лидера која су одржавана у просторијама Женског покрета, будући да је ова женска организација позвала све политичке странке да се изјасне о женском бирачком праву. То су и учиниле Самостална демократска странка, Словенска људска странка, Савез земљорадника, Хрватска сељачка странка, Народна радикална странка и Републиканска странка.

Светозар Прибићевић, председник Самосталне демократске странке,²¹¹ на предавању одржаном марта 1926. године позвао је жене да се што пре политички одреде јер им то може знатно помоћи да остваре своја права. Пошто је европска пракса показала да се жене, када стекну политичка права, највише интересују за социјална и хигијенска питања (борба против проституције, алкохолизма и слично), Прибићевић верује да би и жене у Краљевини у политички живот унеле више „социјално хигијенског елемента, тако потребног за наше доба”. Препоручујући Женском покрету да врши више агитације међу женама по питању политичког ангажмана, он истиче да овакав вид деловања неће жену одвојити од куће, како се погрешно мисли, већ напротив: још више ће је везати за кућу јер ће жена бити у прилици да осети „благодотворне последице” свог рада. Ипак, предавање је закључио тиме да Самостална демократска странка није заузела дефинитиван став по питању женског права гласа те да изражава свој лични став.²¹²

²¹¹ Већ је указано на чињеницу да се Прибићевић одвојио од демократа 1924. године.

²¹² В. Ј. „Г. Прибићевић о женском праву гласа”, *Женски покрет* бр. 3 (1926): 89-91.

Наредно предавање одржао је Јосип Хохњец испред Словенске људске странке. Најпре је важно истаћи да, за разлику од Прибићевића, Хохњец није изразио свој лични, већ став странке: рад на постизању политичке равноправности жена и мушкараца.²¹³ Овај политичар подсетио је на атмосферу уочи изгласавања *Изборног закона* 1920. године као и на обећање након доношења *Видовданског устава* да ће жене накнадним законом добити право гласа. „Само би та господа требала и да одрже реч”, подсетио је Хохњец, мисливши најпре на радикале који су били на власти за време доношења поменутих аката, с тим да су и даље најчешће управо они образовали владе.²¹⁴

Позиву Женског покрета одазвао се и Савез земљорадника.²¹⁵ Урош Стајић, бивши народни посланик, одржао је предавање о односу Савеза земљорадника према питању политичких права жена. Истакао је да је жена на селу главни показатељ напретка села уопште и окосница друштва.²¹⁶ Међутим, Стајић је истовремено изразио убеђење да је жена на селу неспремна да схвати процес еманципације као и борбу за политичку равноправност те саветује Женски покрет да се усмери на просвећивање управо жена које живе у сеоским срединама. Верујући да „свесне куглице дају само просвећени људи”, Стајићев став да женама треба најпре дати политичка права по општинама и самоуправама, па тек онда у парламенту, топло је прихваћен од Женског покрета.²¹⁷ У оквиру рада Савеза неопходно је поменути др Драгољуба Јовановића, ванредног професора Правног факултета у Београду, који је неретко скретао пажњу на тежак положај жене – нарочито раднице и сељанке.²¹⁸

²¹³ Хохњец је приликом гласања за Изборни закон 1920. године гласао позитивно за женско право гласа.

²¹⁴ В. Ј. „Словенска Људска Странка о женском праву гласа”, *Женски покрет* бр. 3 (1926): 91-93.

²¹⁵ Савез земљорадника, познат и као Земљорадничка странка, основан је 1919. године као политичка организација сељака. После избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године, Савез земљорадника се конституише као јединствена југословенска странка. Са Савезом земљорадника из Србије и Војводине уједињују се Савез тежака из БиХ, Тежачки савез из Далмације и Сељачки савез из Хрватске. У страху да Савез земљорадника не постане републиканска странка, краљев режим је изазвао раскол у странци тако да је Савез постизао изузетно лоше резултате на изборима до Шестојануарске диктатуре, да би касније био и политички крајње маргинализован. Видети: Момчило Исић, „Милош Московљевић о вођству Савеза земљорадника 1929–1941. Први део: време шестојануарске диктатуре 1929–1934”, *Токови историје* бр. 2 (2013): 11-53.

²¹⁶ Попис становништва из 1921. године показао је да је око 83% становништва живело од пољопривреде. Овај проценат је занемарљиво опадао у наредним годинама, будући да је 1931. године износио 79,3%. Видети: Srđan Milošević, „Društvo Jugoslavije 1918-1991: od stagnacije do revolucije” u *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, 335.

²¹⁷ „Савез земљорадника о женском покрету”, *Политика*, 10. 4. 1926, 5.

²¹⁸ Више о овоме у оквиру *Appendixa*.

Хрватска сељачка странка такође се одазвала позиву. Стјепан Радић, тадашњи министар просвете и председник странке, већ је био познат по ставовима о друштвеној улози жене: уочи и током Првог светског рата залагао се за опште право гласа.²¹⁹ Сада, са позиције министра, Радић је послао поруку да се ХСС залаже за поступно давање права гласа женама, прво по општинама па областима, да би се испратио њихов „културни напредак”. Саветовао је Женском покрету да свој рад усмери ка селима јер је неопходно радити на просвећивању жена.²²⁰

На крају се обратила и Народна радикална странка, с тим да је важно напоменути да је она у датом моменту била и владајућа.²²¹ Др Лазар Марковић, истакнути радикал и блиски сарадник Николе Пашића, у просторијама Женског покрета одржао је предавање *Радикална странка према женском питању*. Иако се одмах оградио да неће изражавати личне, већ ставове странке, Марковић је женско питање означио као „крупно политичко, социјално и економско питање”, истичући да су питање брака и наслеђа два горућа проблема која захтевају хитно решавање. Међутим, он се у исто време и правдао да је земља млада, суочена са бројним проблемима, од којих је најважније национално, те да ниједна странка није могла у претходном периоду да претреса питање женског права гласа. Марковић је признао да старији радикали заузимају конзервативан став, док млађи, нарочито „они из крајева изван Србије”, показују више симпатија. Ипак, за разумевање става странке која је формирала највећи број влада у овом периоду, важне су и индиректне поруке које је Марковић послао. Изјаве да је „свака трезвена жена свесна тога, да политика није најважнија у животу” као и да се нада „да ће се жене решити за умерену акцију” сведоче о степену отпора који је постојао међу овим посланицима и на само теоријско питање о укључивању жена у политички живот. Као могуће решење радикали су се заузели за принцип постепености: најпре је потребно да Женски покрет узме учешћа у изградњи националног јединства земље како би се касније приступило и решавању конкретних женских питања. Радикали су се још једном определили за тактику обећавања, изјављујући да ће жене добити право гласа у блиској будућности.²²²

²¹⁹ Branka Boban, „Stradanje žena u Prvome svjetskom ratu. Zauzimanje Stjepana Radića za pravo glasa žena i njihov ravnopravan položaj u društvu”, *Kruh & ruže* br. 15 (2001): 8

²²⁰ V. J. „G. Radić o ženskom pravu glasa”, *Ženski pokret* br. 4 (1926): 140-142.

²²¹ На челу владе налазио се Никола Узуновић.

²²² „Г. др. Лаза Марковић говори о теми: Радикална Странка према женама”, *Време*, 12. 5. 1926, 5.

Још једном је неопходно вратити се на *мотив правдања* Лазара Марковића:

„Од 1 [sic] децембра 1918. када смо се званично ујединили, па целе 1919. године имали смо разговор са савезницима и непријатељима о разграничењу. 1920. год. се припрема питање устава. Све друго било је ван интереса. 1921. година била је одређена за одбрану устава, и када је био већ изгласан, онда се 3 и по год. решавало да ли је добар или не, да ли смо један или три народа. Прошле год дошло је до преокрета у странци²²³ која је била највећа опозиција уставу и тако је се дошло до споразума. *Природно је, да ни једна политичка странка под овим околностима није могла да узме у оцену питања, да ли жена треба да уђе у политику*”²²⁴ (подвукла К. Ј. С.).

Посматрано из перспективе националних интереса, посебно специфичности послератног уређења земље (уједињења, разграничења, питања правне унификације и тако даље), став странке која је била најдуже на власти и тиме кројила многа решења могао се чинити оправданим и разумљивим. Држава која је из Првог светског рата изашла као победница имала је толико унутрашњих проблема, од којих је као најзначајније иступило народно јединство, рефлектовано у питању *колико је који народ принео на олтар Уједињења*. Изгласавање *Видовданског устава* добар је показатељ тадашње политичке климе: највиши правни акт изгласан је са разликом од свега 12 гласова, с тим да су словеначки и хрватски посланици углавном бојкотовали гласање. Међутим, проблематика односа према женском праву гласа не огледа се само кроз перспективу дипломатије и виших националних интереса. Како је приметио Јаша Продановић, странке су временом схватиле да у јавности не треба иступати против изједначавања жена са мушкарцима. Срж проблема сезала је у опортунизму странака: један програм би пропагирале као опозиција, други када учествују у власти.²²⁵ „Не дајте се обманути празним речима иза којих неће доћи дела”, биле су, испоставиће се, пророчке речи Јаше Продановића.

²²³ Мисли на Хрватску сељачку странку.

²²⁴ Олга Јосиповић, „Предавање Г. Др. Лазе Марковића”, *Женски покрет* бр. 5 (1926): 179.

²²⁵ Као пример, Продановић наводи случај ХСС која се, по њему, одрекла републике и конфедерације зарад учешћа у власти. Види: „Републиканска странка и женско питање”, *Женски покрет* бр. 6 (1926): 179.

2.6. Женска странка – (не)пријатељ Женског покрета²²⁶

Велико ограничење истраживања еманципације жена у периоду Краљевине Југославије огледа се, како је указано у уводном делу, не само у недовољном обиму публикованих истраживања већ и у проблему доступности архивске грађе. Овај проблем посебно долази до изражаја приликом истраживања Женске странке. Примера ради, у Архиву Југославије који представља кровну институцију за историјску грађу овог периода не постоји документација која се тематски односи на њен рад. Слична је ситуација са мањим, локалним архивима, попут Историјског архива Шумадије у Крагујевцу, премда је један од првих огранака Странке управо у овом граду био основан. Како је већ указано, женска еманципација сагледана из угла развоја парламентарног живота Краљевине Југославије до сада није била предмет анализе, те су многа питања остала нерасветљена. Међу њима свакако значајно место заузима проблематика првог политичког организовања жена на простору Југославије, односно стварање Женске странке, као и свих пратећих догађаја који су уследили након овог чина.

О Женској странци основне информације донела је Неда Божиновић у својој синтези која се бави женским питањем у Србији у 19. и 20. веку.²²⁷ Са друге стране, Јованка Кеџман у својој монографији која се бави учешћем жена у радничком покрету у међуратном периоду такође пажњу посвећује Женској странци, пружајући детаљнији увид у оснивање ове политичке организације.²²⁸ Међутим, већина историографских дела публикована за време трајања друге Југославије под влашћу Јосипа Броза Тита носе снажан идеолошки печат званичне државне политике те, упркос важним подацима које износе, могу имати и прилично спорне ставове. Тако Кеџман не уочава ниједну разлику између Женског покрета и Женске странке, осим чињенице што се Странка „сама” сматрала политичком организацијом, док се Покрет није на овај начин одређивао, односно да у методама рада и захтевима између ове две организације није било никаквих разлика. Као ману она наводи и то да су се представнице Женске странке „залагале за очување

²²⁶ Овај део текста изложен је на конференцији „Часопис Женски покрет (1920-1938)”, те ће бити објављен у истоименом зборнику: *Часопис Женски покрет (1920-1938): зборник радова*, уреднице Јелена Милинковић и Жарка Свирчев (Београд: ИКУМ), 2021.

²²⁷ Neda Božinović, *nav. delo*, 115.

²²⁸ J. Kečman, *nav. delo*, 193-196.

постојећег режима”, заборављајући да ова организација као што није била ни анархистичка, исто тако није била ни некритична према тадашњем режиму, што се види из њеног Статута и Програма. Из тона ове историчарке провејава да је Странка заправо највећи успех донела „појединим интелектуалкама и буржујкама” које су се кроз њу афирмисале,²²⁹ не уочавајући њен значај за целокупни процес женске еманципације у Краљевини, премда се о степену тог значаја свакако може дискутовати. Нажалост, детаљнијих истраживања Женске странке нема; истраживачице и истраживачи углавном је само успутно помињу, обрађујући неки од аспеката друштвено-политичког положаја жена у југословенском друштву прве половине 20. века.²³⁰

Сагледано из шире историјске перспективе, истакнуте боркиње за побољшање положаја жена у Краљевини одлучиле су да оснују организацију жена искључиво политичког карактера само осам година након оснивања *Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права* и шест година након што су *Видовданским уставом* остале без права гласа. У таквом историјском тренутку настала је Женска странка, која је требало да под један кров смести све жене Југославије.²³¹ Странка је настала из уверења да је ради културног, моралног и здравственог опстанка државе неопходно да жене узму политичког учешћа у њеном животу. Оснивачки одбор је маја 1927. године истакао као свој циљ потпуну равноправност мушкараца и жена пред законом као и женско право гласа. Изнето је уверење да су се све политичке странке изјасниле да начелно нису против да жене добију бирачко право, али да те исте странке нису учиниле пуно на овом пољу после доношења *Видовданског устава*. Наглашено је и да је „грађанска дужност сваке жене да се бори за феминистичке идеје”. Оснивачки одбор је такође оценио да дотадашње женске организације жена немају политички карактер те да не одговарају духу времена,²³² односно да Женска странка нема ничег заједничког са Женским покретом.²³³ Основна разлика се огледала у следећем: „Женска друштва и удружења, која данас постоје код нас, мада су сва израз женске делатности и женског социјалног рада, не одговарају, или по своме програму,

²²⁹ Исто, 196.

²³⁰ Ивана Пантелић, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”, *Књижевство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 1, бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji> (преузето 20. 6. 2019).

²³¹ „Проглас нове Женске странке”, *Време*, 8. 5. 1927, 4.

²³² Исто.

²³³ „Изјава Г-це Ксеније Атанасијевић”, *Време*, 10. 5. 1927, 3.

или по својој организацији и тактици политичким задацима, које време намеће.”²³⁴ Био је ово почетак разбијања илузије о заједничким, уједињеним акцијама жена. Година 1927. у историји југословенског феминизма дефинитивно је обележена видним разилажењем, односно појавом оштрих полемика унутар женског покрета. Са друге стране, *Политика* је брито извештавала да је Женска странка одмах по оснивању „почела храбро да прима ударце, ма да још није приметила борбу”.²³⁵

Ксенија Атанасијевић, тадашња потпредседница Женског покрета, на оснивање Женске странке реаговала је изражавањем сумње у намере новоформиране странке, будући да су се њене представнице одмах оградиле од рада Женског покрета. Истакла је да Женски покрет већ седам година посвећено ради на „остваривању феминизма” и то „дизањем просвећености (...) наших жена и заштићавањем њихових права”. Атанасијевић је тактички истакла да је Женски покрет радио поступно и поуздано, „без операција и екцеса”, чиме је изразила сумњу у методе рада Женске странке. Посебно је замерила представницама Женске странке што су Женски покрет оцениле као „застарео и реакционаран”, када је било општепознато да је Покрет неретко нападан управо због своје напредности. Ипак, Атанасијевић је изразила и спремност да активно помогне Женску странку, будући да је она заправо у потпуности усвојила идеје Женског покрета.²³⁶ Са друге стране, када се први пут огласио, Женски покрет, осим што је послао поруку да оснивачице Женске странке „цепају и поништавају снагу” Женског покрета, упутио је и молбу свом чланству да се не одазива никаквим позивима Женске странке, посебно не организовању ове странке широм земље.²³⁷

Међутим, Женска странка је на изјаву Атанасијевић објављену у *Политици* и *Времену* 10. маја 1927. године бурно реаговала. У свом саопштењу још једном је послала поруку да ова странка тежи да политичким методама оствари своје циљеве, за разлику од Женског покрета који има обележја најпре просветно-културне врсте. Странка се оградиле од свих изјава Ксеније Атанасијевић, оцењујући их као „прехитре” и „нетачне”.²³⁸ Подсетила је још једном на проглас Странке у коме стоји да су жене „силом околности

²³⁴ „Нова феминистичка организација”, *Женски покрет* бр. 8 (1927): 4.

²³⁵ „Основана је Женска странка”, *Политика*, 8. 5. 1927, 6.

²³⁶ *Исто*.

²³⁷ „Нова феминистичка организација”, *Женски покрет* бр. 8 (1927): 4.

²³⁸ „Из секретаријата женске странке”, *Време*, 11. 5. 1927, 4.

стављене у један табор и приморане да се групишу у засебну политичку организацију”, будући да од доношења *Видовданског устава* постојеће странке нису учиниле ништа по питању женског бирачког права. Примарни циљ Женске странке било је „буђење политичке и друштвене свести код жена”, затим освајање правне и политичке равноправности те је, у складу са тим, ова странка била спремна да сарађује са свим политичким организацијама које буду спремне да заступају ово становиште.²³⁹

Часопис *Женски покрет* доноси нам вредне податке како о самој странци (примера ради, публикован је њен Проглас), тако и о позицији коју је истоимена организација заузела према новоформираној странци. Наиме, часопис је пренео текст Прогласа, али уз уводну констатацију да је заправо створено још једно феминистичко удружење, а не политичка партија, „која по нашем мишљењу није ни потребна”.²⁴⁰ Аргументацију неслагања са формирањем Женске странке заправо је на насловној страни истог броја изнела Алојзија Штеби, чији текст стоји у дијалошком односу са поменутиим Прогласом. Ауторка сматра да оснивање Женске странке „иде на штету здравог политичког развитка”, негирајући тезу о „културном, моралном и здравственом опстанку државе”, коју су изнеле оснивачице Странке. Штеби, у покушајима да сагледа шири контекст државне политичке сцене, сматра да у вишестраначју нису успели да се снађу „ни мушкарци, који имају политичку традицију” јер ни они „нису успели да сведу наш политички живот на неколико јасних, изразитих политичких групација”.²⁴¹ Штеби *a priori* смањује женама шансу за успех у вишестраначју, односно парламентаризму Краљевине, управо због непостојања „политичке традиције”, која би у овом контексту лако могла да се термилошки замени *искусством*. Интересантно је тумачење ауторке које се тиче разлике у половима: третирајући пол као „само једну природну појаву, потребну за одржавање живота”, она сматра да се на основу категорије пола не смеју правити никакве групације. У том контексту тврди да је „за све жене и мушкарце, култура само једна, морал је само један, и здравље је само једно једино”, алудирајући на поменути „културни, морални и здравствени опстанак државе”. Она такође критикује оснивачице које нису објасниле због чега је жена „биће другог ранга” и на овом месту је њена аргументација најупечатљивија. Штеби експлицитно изражава став да је положај жене данас једнак положају радничке

²³⁹ „Проглас Женске странке”, *Женски покрет* бр. 9 (1927): 4.

²⁴⁰ Алојзија Штеби, „Женска странка”, *Женски покрет* бр. 9 (1927): 1.

²⁴¹ *Исто*.

класе пре педесет година те сматра да се жена бори за политичка права како би стекла економску и социјалну независност, односно да освајање политичких права, самих по себи, жени не представљају циљ. На овај начин се Штеби теоријски приближила Бебелу (August Bebel), који је сматрао да је предуслов за ослобођење жена стварање економски независне жене.²⁴²

Анализа текста Алојзије Штеби указује да је ауторка Женској странци замерила дефинисање Програма у којем „нема ни једне једине политичке идеје”, мислећи на државно-правна, социјална и економска решења која је Странка требало да понуди. На овом месту аргументација Штеби је кратка, одсечна али и најјача: чињеница је да је Женска странка свој фокус деловања ставила на исправљање недостатака *Видовданског устава*, односно на борбу за добијање женског права гласа, не наводећи даље кораке нити евентуална решења за горућа друштвена питања.²⁴³

Полемика је настављена наредних недеља. Женска странка тврдила је да њено формирање није довело ни до каквог „цепања” или „растурања снага” Женског покрета, будући да су ове две организације различитог карактера. Међутим, као што се ове две организације због своје различитости не могу цепати, исто тако не могу ни склапати коалиције нити бити у савезништву. Странка је отворено пребацила Женском покрету што своје чланице не позива да се учлане или бар приђу Женској странци, већ се и даље опредељују према „мушким партијама”. Заправо, из публикованог Прогласа не сазнаје се пуно осим да су оснивачице Странке оцениле да је неопходно да се жене што хитније политички организују како би обезбедиле основна грађанска права, односно „бољи живот свих жена”. Примарни циљ требало је да буде корекција *Видовданског устава*, који је жене ускратио активног и пасивног бирачког права.²⁴⁴ Убрзо се искристалисало становиште Женске странке да би жене требало да се определе према сопственом полу: да би оствариле своје интересе, жене треба да се нађу у *женској* странци, док ће мушкарци остати у *мушким*, односно у оним у којима до тог тренутка није било ни једне жене.²⁴⁵ Евентуална каснија сарадња је, према Прогласу Странке, свакако била и пожељна и

²⁴² August Bebel, *Žena i socijalizam* (Zagreb: „Naša snaga”, Jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga, 1913), 6-9.

²⁴³ Алојзија Штеби, „Женска странка”, *Женски покрет* бр. 9 (1927): 1.

²⁴⁴ „Проглас Женске странке”, *Женски покрет* бр. 9 (1927): 4.

²⁴⁵ „Однос Женске странке према Женском покрету”, *Време*, 21. 9. 1927, 4.

могућа, јер је постојало уверење да су, и поред свих разлика, различите женске организације ипак радиле на „остварењу феминизма”. „Грађанска је дужност сваке жене да се бори за идеје феминистичке”, с тим што је тачку раздора са Женским покретом дефинитивно представљало политизовање женског питања, односно тврда да се политички циљеви (борба за право гласа, измене законодавства) могу остварити искључиво кроз политичку организацију.²⁴⁶

Као новоформирана политичка организација, Женска странка путовала је широм земље не би ли привукла жене у своје редове и тиме повећала своје чланство. Нажалост, имена чланица, посебно у огранцима широм земље, још увек су непозната. Са друге стране, имена жена које су се нашле у Оснивачком одбору су позната. Од њих осамнаест, поменућемо само неке од њих: др Ана Милијановић (лекарка), Ангелина Даковић (докторанткиња права), др Марија Вучетић (лекарка), Маја Зога, Даринка Љубојевић (наставница), Ружа Нешић (лекарка), Надежда Петровић (наставница) и Оливера Пачић (студенткиња права). Проблем са архивском грађом узрокује немогућност реконструисања биографских података оснивачица и чланица, односно њихове мотиве за приступање Странци.

Када говоримо о огранцима странке, међу првима је основан огранак у Крагујевцу,²⁴⁷ док је до краја године основао готово 80 пододбора, односно огранака.²⁴⁸ Међутим, било је и средина у којима су жене биле суздржане према политичком организовању. Пример су жене из Сарајева, које су се среле са представницама Женске странке, али су одбиле да истој приступе.²⁴⁹ Постало је евидентно да је жене из патријархалнијих и конзервативнијих средина теже политички организовати, односно окупити у некој политичкој организацији.

Програм као и циљеви саме странке најјасније су представљени на првој конференцији странке, одржане у београдској Касини на Теразијама 2. октобра 1927. године. Конференцијом је председавала Атанасија Мајзнер, с тим да је уводну реч имала Ангелина Видаковић, докторанткиња права. Видаковић је акценговала борбу за бирачко

²⁴⁶ „Проглас Женске странке”, *Женски покрет* бр. 9 (1927): 4.

²⁴⁷ Према се тачан датум оснивања огранака услед недостатка архивске грађе у Историјском архиву Шумадије Крагујевац не зна, на основу анализе штампе из овог периода крагујевачки огранак постојао је у октобру 1927. године.

²⁴⁸ „Партиско забавно вече Женске Странке у Кларицесу”, *Време*, 19. 12. 1927, 6.

²⁴⁹ „Сарајевске жене неће у женску странку, али траже право гласа”, *Време*, 2. 8. 1927, 5.

право, које је у Краљевини женама било ускраћено. Потом је реч имала извесна г-ђа Митровић, кројачица из Београда, која је говорила о тешком положају жене као раднице у ондашњем друштву. Стиче се утисак да је ово излагање имало за циљ да умири *зле духове*, будући да је она обећала да „добијањем бирачких права жена неће напустити кућу”, већ ће се поправити положај жене која зарађује и својим радом издржава или учествује у издржавању своје породице. Може се рећи да је Митровић у извесној мери кокетирала са патријархатом, будући да у јавном дискурсу раних тридесетих година „удата радница” бива представљена као жена која мање брине о кући и кућним пословима. Насупрот томе, она доста времена посвећује деци тако што их води у позориште или биоскоп.²⁵⁰ Међутим, наглашавајући да је политичко организовање жена неопходно ради освајања бирачког права, Митровић је позвала раднице да приђу странци, односно постану њене чланице.²⁵¹ На жалост, на питање колико је радница приступило Женској странци, наука, услед поменутих проблема са грађом, није дала одговор.

Прва конференција Странке је посебно скренула пажњу на „неправде према удатим женама”, посебно према онима које су високообразоване, будући да је њихов професионални напредак био крајње онемогућен. Наведени су примери из којих се види да жене лекари нису могле бити управнице болница, правнице нису могле постати суткиње и тако даље. Осудиле су се све законске неправде које су овоме допринеле и тражена потпуна професионална равноправност жена и мушкараца.²⁵²

Осим што жене из патријархалнијих средина нису у већем броју приступале Женској странци, за кратко време колико је странка постојала лако се могло уочити да су неслагања и разилажења често имала изражене кулминације, које су доспевале и до различитих дневних листова. Пример је случај у Скопљу, када су три чланице ондашњег одбора претиле оставкама и напуштањем странке због „спровођења личне диктатуре” са врха, односно из Београда.²⁵³ Детаљи разилажења нису познати: договор након међусобних оптужби о личној диктатури и праву избора чланица у извршни одбор,

²⁵⁰ „Жена која зарађује свој хлеб: наша данашња радница, економски независна и слободна, одбацила је многе патријархалне предрасуде”, *Правда*, 8. 11. 1934, 9. Видети више у оквиру потпоглавља *Положај радница у Краљевини СХС/Југославији*.

²⁵¹ „Велика конференција Женске Странке код Касине”, *Време*, 3. 10. 1927, 5.

²⁵² *Исто*.

²⁵³ „Чланице обласног одбора Женске Странке у Скопљу протестују против догађаја који су се одиграли у Оснивачком одбору у Београду”, *Време*, 4. 4. 1928, 3.

односно несавесном раду није био могућ: три чланице из Скопља биле су трајно искључене из странке.²⁵⁴ У штампу је такође доспео и случај Надежде Петровић, студенткиње филозофије, која је за *Време* изјавила да сматра да је из странке искључена потпуно неочекивано и нелегално.²⁵⁵ Може се рећи да ови примери, иако не превише бројни, сведоче о централистичком уређењу странке: главна решења доносила су се у Београду, а случај из Скопља појачава утисак да *периферни* простор није имао права на самостално организовање и одлучивање.

Услед опште политичке нестабилности у Краљевини, Женска странка поднела је петицију 28. октобра 1927. године председнику Народне скупштине, др Нинку Перићу. Петицијом је примарно тражено право гласа за жене, будући да су оне стрпљиво чекале да се испуни обећање дато приликом доношења *Видовданског устава* о регулисању овог питања. Указано је на проблем законодавства, односно да правне норме које дефинишу положај жене не одговарају карактеристикама модерних држава. Набрајајући улоге жене (грађанка, радница, интелектуалка, домаћица, мајка, супруга), констатовано је да жена заслужује да ужива сва права као и мушкарац: „Ми тражимо за нашу жену сва политичка права која ужива и човек (...). Право гласа које ми тражимо за жену мора да буде потпуно; право да бира и да буде бирана; потпуно право гласа и за општине и за области и за Народну Скупштину.”²⁵⁶ Иако се посланици нису изјашњавали о овом захтеву Женске странке и премда је овај чин суштински истоветан акцијама које су различита женска удружења реализовала уочи конституисања Уставотворне скупштине 1920. године,²⁵⁷ ова петиција јасног политичког карактера имала је снажан одјек у штампи. Изузетно критички текст о Женској странци на насловној страни *Политике* само пар дана касније никако није могао бити случајност.

Новинар који „начелно” нема ништа против проширивања женских права, поставио је питање „колико је код нас већ дошло време” за снажну друштвену реформу за коју се Женска странка залаже. Подсећајући на опште стање у друштву (број неписмених, смртност деце, нехигијена – посебно у селима, заразне болести и слично), аутор је упитао оснивачице Странке да ли је *нашој жени* потребнија едукација из здравствено-хигијенске

²⁵⁴ „Женска странка у Скопљу”, *Време*, 7. 4. 1928, 7.

²⁵⁵ „Цепање Женске Странке”, *Време*, 28. 2. 1928, 7.

²⁵⁶ „Жене у борби за право гласа”, *Политика*, 29. 10. 1927, 7.

²⁵⁷ „Женско право гласа пред Народним представништвом”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 12.

области или партијска књижица. У реторици овог аутора јавља се лик „наше племените српске жене” која има дух Мајке Јевросиме: она је „остала у традицији” и противница је новонасталог покрета. Важно је приметити да ће се слични топоси (Мајка Југовића, Мајка Јевросима) јавити код Димитрија Љотића, вође профашистичког и националистичког покрета „Збор”, уочи Другог светског рата са истим циљем: да жене одврате од борбе за право гласа, будући да је циљ сваке жене да подари храброг војника држави.²⁵⁸ Величајући улогу и значај ранијих женских организација, аутор, у намери да поентира молбом о јединству женског покрета, заправо дискриминише чланице Женске странке третирајући их као жене „нездравих амбиција” чије активности могу довести до „моралне пропасти”:

„О, ви наше добре жене и сестре, ви које рођењем носите на себи традиције Косовке Девојке и оне класичне српске жене и мајке, оставите се тога посла којим ћете наудити и себи, к народу своме, деци својој. У нашој земљи су још пространа поља за ваш благотворни рад. Пођите оним трагом што су га до сада у јавноме животу нашега народа обележиле оне племените жене, које су се до сада већ посветиле томе јавноме раду.

Не разједињујте, већ својом сестринском љубављу сједињујте оно што је поратна партизанска затрованост разједињавала!”²⁵⁹

На овај текст чланство Женске странке није остало немо: из секретаријата Странке упућен је одговор, који је такође објављен на насловној страни *Политике*. Наведено је да текст г. Лазаревића има јасан циљ - „да се негативно делује на мишљење врло многих политичара и јавних радника”. Огорчене што је женски покрет поделио на „старе родољубиве српске жене” и „жене које оснивају Женску странку”, навеле су да су Странка и њене чланице овим претрпеле велику увреду и неправду. Док је подсећао Женску странку на суморно стање у друштву, из протестног обраћања Лазаревић је добио питање зашто „није нашао за потребно да каже ма и једну реч о бесправном положају наше жене и као мајке и као грађанке и као физичке и умне раднице”. Секретаријат је текст затворио питањима да ли аутор може да докаже да ће Женска странка наудити „нашем народу и деци” као и да она ради на „разједињавању” женског покрета. Важно је напоменути да Женска странка за кривца поменутог разједињавања види, како је сам Лазаревић навео,

²⁵⁸ Више о овоме у оквиру поглавља *Жена у раздобљу владе Милана Недића (1941-1944)*.

²⁵⁹ „Женска странка”, *Политика*, 3. 11. 1927, 1.

поратну партизанску затрованост, мислећи на карактеристике политичког живота у Краљевини и ниво политичке свести.²⁶⁰

Иако се може рећи да је са Женском странком био на ратној ноzi, Женски покрет такође је одреаговао на Лазаревићев текст. Ауторка Милена Атанацковић навела је да текст садржи нека тачна запажања, иако је у закључцима „потпуно погрешан”. Сматрајући да целокупан народ „иде спорим корацима напред” и да је за то одговорно и апсолутно одсуство жена у институцијама у којима се одлучује, Атанацковић износи став Покрета да је политичко изједначавање жена најхитнија потреба друштва. Уз све разлике које постоје у односу на Женску странку, ауторка инсистира на томе да је доба „хуманих акција” којима би се могао поправити положај жена одавно прошао те да акције жена неоспорно морају имати и политичку ноту. Значај овог текста огледа се у чињеници да Атанацковић нуди конкретно решење за даљи ангажман жена: „Да би се ублажиле партиске [sic] страсти, да би се прешло на најшири рад за благостање нашег народа, потребно је да се жене, не преко једне женске странке, већ у политичко неутралној феминистичкој организацији боре за могућност, да као потпуно равноправни чланови, заједно са мушкарцима, преко политичких партија могу допринети побољшању општих животних прилика у нашој земљи”²⁶¹ (подвукла К. Ј. С).

Пре него што је укинут парламентаризам, Краљевина је добила још једно женско удружење. Међународно удружење универзитетски образованих жена у Лондону најпре се обратило професору Николи Вулићу²⁶² новембра 1926. године са молбом да замоли универзитетски образоване жене у својој земљи да се повежу са међународним покретом.²⁶³ Током лета 1927. године Елен Гледич, доценткиња на Универзитету у Ослу, као председница *Међународне федерације универзитетски образованих жена* боравила је у Београду. Гледич је сазвала скуп универзитетски образованих жена на коме је објаснила сврху и начин функционисања организације на чијем се челу налази, искористивши прилику да позове интелектуалке из Краљевине да се организују и приступе Међународној

²⁶⁰ „Женска странка”, *Политика* 7. 11. 1927, 1.

²⁶¹ „Зашто жене траже право гласа”, *Женски покрет* бр. 20 (1927): 1-2.

²⁶² Никола Вулић (1872-1945), српски историчар, класични филолог и археолог, био је професор Београдског универзитета и члан САНУ.

²⁶³ „Енглеске и наше жене”, *Правда*, 9. 11. 1926, 4.

федерацији радећи на остварењу њених циљева.²⁶⁴ Формално, *Удружење универзитетски образованих жена* у Краљевини је основано 11. децембра 1927. године. За председницу је изабрана Паулина Лебл Албала, професорица књижевности, која је на тој функцији остала све до 1940. године, када је изабрана Милица Војиновић, библиотекарка Универзитетске библиотеке.²⁶⁵ Програм Удружења формулисан је у 15 тачака, међу којима се истичу одбрана професионалних интереса универзитетски образованих жена као и развијање опште просвећености. Са циљем да у потпуности одговори постављеним циљевима, Удружење је постало члан *Међународне федерације универзитетски образованих жена* на саветовању одржаном у Мадриду 1928. године.²⁶⁶

Судбина парламентарног живота у Краљевини дефинитивно је запечаћена атентатом у Народној скупштини, 20. јуна 1928. године када је Пуниша Рачић убио Павла Радића и Ђуру Басаричека и ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и Стјепана Радића, који је од задобијених рана преминуо 8. августа. Премда је краљевска власт била неприкосновена, прокламована начела *Видовданског устава* ипак су била „извесна кочница за пуну самовољу краља”.²⁶⁷ Суспендовање Устава отворило је врата проглашењу апсолутизма. Шестог јануара 1929. године краљ Александар Карађорђевић завео је диктатуру суспендовањем *Видовданског устава*, забраном политичких странака и удружења која су носила племенско или верско обележје. Распустио је Народну скупштину а за новог председника владе именовано генерала Петра Живковића. Краљ је том приликом изјавио да „парламентарни ред и сав наш политички живот добијају све више негативно обележје, од чега народ и држава имају за сада само штете. (...) Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама Мога незаборављенога Оца остао и Мој идеал, почеле су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у Држави.”²⁶⁸ На насловној страни водећих дневних новина објављен је 25. јануара 1929. године проглас који је обелоданио да је, међу

²⁶⁴ Паулина Лебл-Албала, *Десет година рада Удружења универзитетски образованих жена у Југославији (1928-1938)*, (Београд: Удружење универзитетски образованих жена у Југославији, 1939), 3.

²⁶⁵ Историјски архив Београда, Удружење универзитетски образованих жена, кутија 13.

²⁶⁶ „Други редовни конгрес Удружења универзитетски образованих жена”, *Правда*, 13. 2. 1939, 8.

²⁶⁷ Ferdo Ćulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knj. 2 (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961), 6.

²⁶⁸ *Службене новине*, 6. 1. 1929, 1.

осталима, распуштена и Женска странка.²⁶⁹ Битно је, међутим, нагласити да након укидања Диктатуре Женска странка неће обновити свој рад.

Упркос ограниченим изворима за проучавање кратког живота ове политичке организације, Женска странка представља један од највећих политичких домета феминизма међуратне Југославије. Спремност групе жена, по правилу високообразованих, да искажу незадовољство дотадашњом борбом за побољшање женског положаја – и то формирањем сопствене странке – за једну дубоко патријархалну и конзервативну средину каква је Краљевина била, представља огроман искорак. Иако се не сме занемарити чињеница да одређени број жена у исто време приступа и делује у КПЈ, истраживачице које су се бавиле питањем партиципације жена у овој политичкој организацији оправдано су закључиле да је у међуратном периоду овај број био на минимуму.²⁷⁰ На овом месту важно је уочити тачке диференцирања: док жене, у случају КПЈ, прилазе већ формираној организацији, прилично утврђеног програма, те у тој странци партиципирају са око 1% од укупног броја чланства, Женску странку су оформиле жене, Проглас, у коме је требало да укратко буде представљен програм Странке, такође су написале жене и у овој странци партиципирају такође само жене - примера ради, Женска странка је до краја 1927. године успела самостално да оформи преко 80 пододбора. Важну разлику такође представља сама природа деловања ових странака: док је КПЈ револуционарна, тежи да сруши постојећи државно-правни поредак, Женска странка се усмерава на реформски рад у оквирима постојећег система, што је свакако приближава организацији коју сама критикује – Женском покрету. У овом контексту треба сагледавати и спремност Женске странке да сарађује са другим политичким опцијама: уколико се присетимо Прогласа, односно примарне тежње за корекцијом *Видовданског устава* и освајањем женског права гласа, нимало није изненађујуће да Женска странка нуди могућност сарадње јер право гласа за жене обећавају и друге политичке странке. На том месту би, теоријски гледано, могло доћи до коалиције са неком од многобројних странака које су чиниле парламентарни живот Краљевине, али због кратког живота Странке, о овоме је излишно говорити.

Распуштена за непуне две године од оснивања, у периоду када није дошло до значајнијих промена законске регулативе која би се тицала жена, Женска странка

²⁶⁹ „Распуштање странака у Београду”, *Време*, 25. 1. 1928, 1.

²⁷⁰ J. Кесман, *nav. delo*, 413-414.

засигурно није успела да остави ни приближно значајан траг на државној политичкој сцени. Међутим, реаговања на *неправде* које се чине женама, односно које жене трпе од законодавца као и борба за освајање права гласа два су битна елемента када се говори о раду ове странке. Премда је постојао помало поједностављен полни приступ – *све жене* у Женску странку, мушкарци у *мушке* – чланицама Странке вероватно се овај став чинио као оправдан и логичан јер се само формирањем јаког женског фронта, положај жена могао побољшати. Како су саме оснивачице странке приметиле, „ипак су жене у нашој држави – услед неправде која их сврстава у ред бића другог ранга и искључује из учешћа у решавању питања заједничког живота у држави – силом околности стављене у један табор и приморане да се групишу у засебну политичку организацију”.²⁷¹ Гледано са ове временске дистанце, можда је то и био усуд ове организације: инсистирање на хомогеном и апсолутно усаглашеном женском фронту, које је, како је пракса показала, више штетило него користило самој Странци. Иако је јануара 1929. године било немогуће прогнозировать, распуштање странака, међу њима и Женске, онемогућиће сваки вид масовнијег политичког отпора и борбе жена у Краљевини. Оне ће чекати на дефинитивну промену режима 1945. године.

²⁷¹ „Основана је Женска странка”, *Политика*, 8. 5. 1927, 6.

3. ПОЛОЖАЈ ЖЕНА ПОЧЕТКОМ ВЕЛИКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

3.1. Положај жена под Шестојануарском диктатуром

Период владавине краља Александра Карађорђевића од распуштања Скупштине 6. јануара 1929. године све до доношења Септембарског устава 1931. године у историографији је познат као Шестојануарска диктатура. Овај период уједно се поклапа са почетком Велике економске кризе, која је била резултат низа економских, политичких и друштвених чинилаца.²⁷² Према не постоји апсолутни консензус око овог светског феномена, историографија и економија се углавном слажу да се слом берзе у Њујорку 29. октобра 1929. године (*Црни уторак*) може узети за почетак Велике економске кризе, која је потрајала све до краја тридесетих година 20. века. Први знакови назирали су се у лето пре слома берзе у Њујорку у виду пољопривредне кризе. У Југославији се производња пшенице није смањила него повећала, како би произвођачи надокнадили губитак у цени.²⁷³ Вредност спољноекономске размене Краљевине значајно је опала у овом периоду: девизни прилив текућих трансакција од 1929. до 1932. године пао је са 11,6 милијарди на 3,9 милијарди динара, док су приходи од извоза услуга са 2,1 милијарди пали на 612 милиона динара. Такође, државни буџет Краљевине Југославије је 1931/32. године остао без редовног прилива девиза у противвредности од 406 милиона динара по основу репарација од Немачке.²⁷⁴ У жеку економске кризе, 1932. године, јавни дуг Југославије досегао је 38 783,5 милиона динара.²⁷⁵ Краљевина је успевала да редовно исплаћује ратне дугове закључно са 1931. годином. Након Конференције у Лозани 1932. године обустављена је исплата ратног дуга, иако је рата требало да буде исплаћена 15. јуна.²⁷⁶ У буџету за 1933/34. годину ставка исплате ратног дуга више није ни планирана.²⁷⁷

²⁷² Већ половином 20-их година постало је јасно да политичка криза узрокована питањем репарација представља претњу за економску стабилност најпре Европе, али и света. Види: John Kenneth Galbraith, *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize* (Zagreb: VBZ, 2010), 22.

²⁷³ Ivan T. Berend, *Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća* (Zagreb: Mate, 2011), 63-70.

²⁷⁴ Dragana Gnjatović, „Politika stabilizacije dinara za vreme Velike svetske ekonomske krize”, *Megatrend revija* br. 4(1): 31-47.

²⁷⁵ Dragana Gnjatović, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme Velike svetske ekonomske krize”, *Megatrend revija* br. 13(3): 21-44.

²⁷⁶ На конференцији у Лозани проглашен је мораторијум за плаћања немачких репарација.

²⁷⁷ D. Gnjatović, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije...”, 35.

Заосталост ситних сељачких поседа, опадање куповне моћи сељаштва, велики распон цена између пољопривредних и индустријских производа, задуживање сељака и повећана стопа незапослености основни су проблеми са којима се Краљевина суочавала у овом периоду. Најбројније становништво, сељаштво, било је нарочито погођено: „ухваћено у мрежама дугова, незадовољно пореском и другом политиком власти” било је „изнурено од последица економске кризе”.²⁷⁸ У држави у којој је већ постојала видна неравноправност мушкараца и жена евидентно је да жене нису могле избећи погоршавање положаја у време Велике економске кризе, макар само у економском смислу. Уколико пођемо за тврдњом да у времену сваке економске кризе долази до ретрадиционализације родних улога,²⁷⁹ додатно је важно испратити активности жена у овом периоду.

У првој години краљеве диктатуре значајнијих акција жена готово да није било. Међутим, већ 1930. године држава је препознала проблем жена у светлу економске кризе. Било је евидентно да криза потенцира дискриминацију жена на тржишту рада јер их се послодавци најлакше одричу. Министарство социјалне политике, Радничка комора и град Београд отворили су четири нове социјалне установе: два склоништа за збрињавање незапослених радника оба пола као и два обданишта за децу чије су мајке запослене.²⁸⁰ Лука Павићевић, секретар Одбора за незапослене раднике, овом је приликом изјавио: „Дајући кров и нужну исхрану незапосленим радницима, склоништа ће вршити колико хуману и социјалну, толико и привредну и националну задаћу. (...) Одељење за жене у Женском радничком склоништу има још и задатке: 1) да незапослене младе девојке, које данас пропадају посредством такозваног „бироа за млађе” запослењем у поштеним кућама и породицама, сачувају од пропасти и направе их добрим мајкама друштвеног подмладка и 2) да оне сироте породиље, кад из болница на седам дана по порођају излазе, сачува здраве као и њихов пород.”²⁸¹ Ово склониште имало је четири одељења: (1) одељење за преноћиште жена-радница које се налазе у Београду без посла или су пак тренутно без стана, (2) одељење за породиље, које по изласку из болнице још увек нису спремне за рад, (3) деце одељење за децу до четврте године, (4) обданиште за децу до четврте године. За

²⁷⁸ В. Petranović, *nav. delo*, 203.

²⁷⁹ Smiljana Leinert Novosel, „Promjena društvenog položaja žene u razdoblju tranzicije”, *Politička misao: časopis za politikologiju* Vol. 35, No. 1 (1998): 152-154.

²⁸⁰ *Општинске новине*, 1. 3. 1930, 210.

²⁸¹ *Исто*.

жене са децом предвиђен је максималан боравак у Склоништу у трајању до седам дана. Ако до тада не пронађе посао или стан, жена се упућује или другој институцији или општини у којој је рођена.²⁸² Иако није било најсрећније решење, Женско склониште сигурно је представљало значајан вид подршке женама, нарочито мајкама, у веома осетљивим тренуцима као што су тражење посла или места становања. Статистика говори о овоме у прилог: за нешто више од годину дана, од априла 1930. до марта 1931. године, издато је 114 427 кревета у дечјим обдаништима, док је Раднички фонд за исто време дао 19 160 obroка. Евидентно је да су се жене са децом прилично често окретале Склоништу: на пример, трошкови боравка детета по дану износили су 21,58 или 35,40 динара, али је за дете плаћано само 5 динара по дану – остало је покривао Фонд.²⁸³ Посебна пажња поклоњена је дојиљама, које немају простор за становање као ни посао: „У загрејаним, проветреним, чистим и хигијенским собама свака добија удобан кревет, рубље, склониште, купање, лекарски преглед, а по потреби врши се и дезинсекција хаљина.”²⁸⁴ Чак и да опис из дневних новина није у потпуности одговарао реалном стању, за незапослену дојиљу, без пребивалишта и запослења, Склониште је сасвим сигурно представљало *сламку спаса*. Држава је посебно показала социјалну одговорност потражујући свега 5 динара дневно по дану за дојиље, али су и ових трошкова у пракси могле бити лако ослобођене прилагањем адекватне документације са Берзе рада.²⁸⁵

Осим по одржавању две међународне конференције,²⁸⁶ крај 1931. године за анализу женске еманципације у Југославији значајан је због интервјуа који је краљица Марија дала у Паризу 27. децембра. Иако кратка, њена изјава од огромне је важности за разумевање званичног става, односно става краљевског пара према улози жене у југословенском друштву. Краљица је изјавила да се у потпуности држи ван политике и да је срећна због тога. „Да би се једна жена одала политици, треба да она на то буде приморана и да само од тог тренутка врши једино тај посао. То, међутим, није природна улога жене, која има много других послова. Једна жена је толико заузета и њена улога је у њеном дому.”²⁸⁷

²⁸² Исто.

²⁸³ „Рад Фонда за стварање и одржавање радничких установа у Београду”, *Време*, 14. 7. 1931, 7.

²⁸⁴ „У мушком радничком склоништу основаће се кухиња за беспослене раднике”, *Време*, 16. 10. 1932, 12.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ Више о овоме у оквиру поглавља *Најзначајније организације жена и њихове међународне активности*.

²⁸⁷ „Неколико тренутака са Југословенском Краљицом Маријом”, *Време*, 28. 12. 1931, 3.

Колико је ово био заступљен став владајуће елите, односно учесника политичког живота Краљевине, доћи ће до изражаја већ следеће године.

Када је после непуне три године краљ Александар донео *Септембарски* или *Октроисани устав* 1931. године јавила се нада да је диктатура тиме окончана, иако је Парламент, предвиђен *Видовданским уставом*, остао изостављен. Уведен је Сенат: сенатори су се бирали непосредно те је краљ могао да спречи усвајање закона који су мимо његове воље прошли кроз скупштину (чл. 116). Краљ је остао неприкосновен, личност која је симболизовала државно јединство. *Октроисани устав* давао је краљу право да у ванредним околностима поступи и мимо прописа, тражећи накнадно сагласност за свој поступак. *Октроисани устав* је, у својој суштини, само створио заблуду да се режим враћа на (парламентарно) стање пре јануара 1929. године, док је диктатура заправо настављена у нешто другачијем облику.

3.2. Положај радница у Краљевини СХС/Југославији

Основна проблематика истраживања положаја радништва у периоду Краљевине СХС/Југославије лежи у специфичности литературе и објављених истраживања. Већ је указано на чињеницу да публикације објављене за време трајања социјалистичке Југославије карактерише снажан идеолошки печат и многи спорни ставови у вези с периодом Југославије као монархије. Одличан пример за то је поменута монографија Јованке Кецман, која се, како је наведено у уводном делу текста, прилично детаљно бави штрајковима радница за време Велике економске кризе, али у њен фокус не долазе преостале жене, ван радничке класе, у истом временском периоду.²⁸⁸ Коректности ради, мора се приметити да Кецман већ у уводном делу своје монографије истиче да „жене нису биле обесправљене само као раднице већ и као жене”,²⁸⁹ али по начину на који дефинише еманципацију жена она је радикалнија од Бебела²⁹⁰ додељујући „мисију ослобођења жена”

²⁸⁸ Већ у уводном делу Кецман наводи да је у свом истраживању пажњу посветила и женским „грађанским” организацијама како би боље проучила положај жена у датом периоду, али их већ на почетку критикује: „U ovoj knjizi dat je pregled delovanja tih organizacija, koje zbog svoje klasne ograničenosti nisu sagledavale suštinu problema potpune emancipacije žena.” Видети: Ј. Кецман, *nav. delo*, 1.

²⁸⁹ Ј. Кецман, *nav. delo*, 1.

²⁹⁰ Бебел оставља могућност за сарадњу пролетерки и представница грађанских организација које се залажу за побољшање положаја жена. Видети: А. Bebel, *nav. delo*, 141.

искључиво радничкој класи, која, ослобађајући себе, ослобађа и жене „од обесправљености и експлоатације”. Према Кецман, еманципација жена унутар радничке класе представља „напредни” женски покрет. Иако не пише о његовој супротности, односно о уназађујућем делу женског покрета у целини, логично се може закључити какав је њен однос према грађанским (не-радничким) организацијама и активностима. Додајући да је „развитак напредног женског покрета нераскидиво повезан са борбом КПЈ”,²⁹¹ евидентно је да се према виђењу ауторке истинска еманципација, односно ослобођење жена, могло реализовати искључиво у радничком покрету, под патронатом једне партије – КПЈ.

Бављење положајем радништва у Краљевини СХС/Југославији отежано је и чињеницом да ни њена привреда у историографском смислу није истражена. До данас је објављена само једна свеобухватна монографија о индустрији Краљевине²⁹² те и она још увек представља прилично неистражено подручје,²⁹³ с тим да се последњих година појављују истраживања која осветљавају одређени сегмент индустријског живота Краљевине.²⁹⁴ Према хронолошки припада првом делу дисертације, како је у уводном делу већ указано, ради очувања логичке нити и надовезивања на однос КПЈ према *женском питању* пре и после освајања власти, положај радништва је обрађен у овом делу истраживања. При томе је важно истаћи да се проблему радништва не приступа са позиције идеологија странака које су чиниле парламентарни живот Краљевине. Напротив, овде је дат краћи, хронолошки заснован пресек овог питања, са посебним освртом на најзначајније чиниоце који су утицали на положај радништва у целини за време постојања Југославије као монархије.

Утврђивање броја радница, односно запослених жена, за период пре 1922. године није могуће јер до тада држава није водила статистику о броју осигураних лица. Децембра

²⁹¹ J. Kecman, *nav. delo*, 2.

²⁹² Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918–1938* (Београд: Balkanska štampa), 1941.

²⁹³ Jelena Petaković, „Prilog proučavanju industrijske konjunktуре u Kraljevini Jugoslaviji - proizvodnja uglja od 1920. do 1938. godine”, *Tokovi istorije: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije* br. 2 (2011): 42.

²⁹⁴ Nikola Žutić, *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941* (Београд: Institut za savremenu istoriju), 2004; Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС* (Београд: Институт за новију историју Србије), 2010; Бранко Надовеза, *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије: војна и ваздухопловна индустрија* (Београд: Метафизика), 2014; Небојша Ђокић, Бранко Надовеза, *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС* (Београд: Метафизика), 2017; Јелена Рафаиловић, *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини СХС и Бугарској 1919-1929* (Београд: Институт за новију историју Србије), 2018.

поменуте године, од укупно 387 603 радника, раднице су чиниле мање од четвртине укупног броја (77 831). Њихов број прогресивно је растао у доба Краљевине, да би уочи Другог светског рата досегао рекордних 28% (од укупно 730 709 радника, било је 201 052 жена).²⁹⁵ Међутим, са бројевима постоји додатан проблем: ови подаци односе се на раднице и раднике који су били социјално осигурани па самим тим и видљиви за државну статистику. Раскорак у броју пријављених и непријављених радница није био занемарљив. Према писању Ђорђа Дедића, већ 1937. године у индустрији Југославије радило је око 230 000 радница, али је осигурање у истом периоду имало само 167 000.²⁹⁶

У односу на број жена које су, према званичној статистици, биле у радном односу, оне су у одређеним привредним гранама предњачиле док су у некима биле заступљене у прилично малом броју. Примера ради, 1926. године, у текстилној индустрији су жене чиниле 57,5% од укупног броја запослених, у угоститељству 44,7%²⁹⁷, док су пет година раније у рударству биле заступљене са свега 6,6% и саобраћају са 8,3%.²⁹⁸ Запосленост жена се прилично разликовала у односу на делове земље: према подацима доступним за 1934. годину, у Љубљани је на 100 запослених мушкараца долазило 85 запослених жена, у Загребу 73,87, у Београду 42,76 док је на Цетињу тај број износио 18,69.²⁹⁹ Ни зараде нису биле једнаке: премда су наднице константно расле до 1930. године, односно Велике економске кризе, њихова просечна годишња вредност битно се разликовала у односу на то да ли посао обавља мушкарац или жена. Тако је просечна надница 1923. године износила 21,52 динара за раднике а 14,92 динара за раднице.³⁰⁰ Уочи економске кризе оне су досегле свој максимум, али се разлика у зарадама између мушкараца и жена није смањила (28,34 динара за раднике и 20,86 за раднице).³⁰¹ Истраживања су показала да је најнижи просек надница карактеристичан за индустрију одеће, где је био запослен велики број жена. Већих

²⁹⁵ J. Kecman, *nav. delo*, 26.

²⁹⁶ Ђорђе Дедић, „У нашој индустрији запослено је око 230 000 радница а осигурано само 167 000”, *Правда*, 20. 3. 1937, 16.

²⁹⁷ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati (1921-1929)*, knj. III, sv. 1 (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967), 169.

²⁹⁸ Sergije Dimitrijević, *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine: predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka* (Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1962), 11.

²⁹⁹ J. Kecman, *nav. delo*, 35-41.

³⁰⁰ Radnička zaštita, 30. 4. 1940, према: J. Kecman, *nav. delo*, 42.

³⁰¹ Исто.

разлика у зарадама није било у оним гранама где су жене биле присутне у скромном броју, као што је Завод за израду новчаница или саобраћај.³⁰²

Закон о осигурању радника, донет 14. маја 1922. године, предвидео је обавезно социјално осигурање радница и радника. Обухватајући све ризике изузев незапослености, базирао се на принципу обавезности осигурања и јединственој примени у целој држави. Сматран је једним од напреднијих прописа ове врсте у тадашњој Европи.³⁰³ Међутим, највећи проблем са овим законом била је његова примена: због многобројних аката који су га допуњавали (уредбе, правилници и слично), почео је да се примењује готово петнаест година касније, од 1. јуна 1937. године. Исти проблем је постојао и са *Законом о заштити радника*, донетим нешто раније, 28. фебруара 1922. године, чије многобројне уредбе нису заживеле све до 1928. године. Један од важнијих циљева овог Закона било је сузбијање незапослености,³⁰⁴ али и дефинисање законских оквира који су важили за жене на раду. Ноћни рад је био забрањен за жене, без обзира на године живота, као и мушкарце млађе од 18 година.³⁰⁵ Законодавац је посебну пажњу поклатио породиљама, забрањујући сваки облик рада два месеца пре и након порођаја, с тим да породиља, према *Закону о осигурању радника*, прима финансијску помоћ која јој у овом периоду следује.³⁰⁶ Власници предузећа били су у обавези да мајкама дају посебан одмор ради дојења деце. Такође, у предузећима са „више од 100 радника од којих су бар 25 са малом децом” власници су били дужни да у непосредној близини предузећа оснују децја склоништа, у којима би се чувала деца запослених.³⁰⁷ Иако озбиљнијих статистичких података о примени ових закона у пракси нема, неоспорно је да су многе њихове одредбе неретко биле грубо кршене. Према подацима државне инспекције рада, у периоду од 1920. до 1935. године, евидентирано је преко 400 случајева радног ангажовања жена мимо прописа, најчешће на ноћним и прековременим радовима.³⁰⁸ Дobar је показатељ и случај Фабрике цвећа у Београду у којој

³⁰² Исто, 44.

³⁰³ Vlado Puljiz, Gojko Bežovan, Teo Matković, Zoran Šućur i Siniša Zrinščak, *Socijalna politika Hrvatske* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2008), 80.

³⁰⁴ „Закон о заштити радника”, пар. 70-107а, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. XIX/117, 30. 5. 1922.

³⁰⁵ Исто, Одељак V, чл. 17. Изузеци су дефинисани чланом 18 и предвиђени у следећим ситуацијама: за жене старије од 18 година и децу од 16 година „а) у случају више силе, кад је неопходно потребно да се предузеће спасе од непредвидљивих опасности или већих штета; б) у случају када се ради са сировинама, које су склоне квару (...) и то највише 50 пута у години; в) у случајевима неизбежне више државне потребе”.

³⁰⁶ Исто, чл. 22.

³⁰⁷ Исто, чл. 26.

³⁰⁸ Петар Милосављевић, *Положај радничке класе Србије 1918-1929* (Београд: Рад, 1972), 139.

је почетком 1924. године радило око 60 девојчица по 9 сати дневно за надницу од 4 до 6 динара.³⁰⁹ Уколико се оствари увид у просечне цене животних намирница у том периоду, јасно је колико је зарада ових девојчица била мизерна.³¹⁰

На проблеме радница почетком двадесетих година прошлог века међу првима је указала Драга Стефановић из редова социјалдемократа.³¹¹ Као горући проблем истакла је недостатак обданишта, јер жене које свакодневно одлазе на посао практично децу „остављају на улици”.³¹² У њима би деца, осим хране, требало да имају и адекватне активности које би им јачале тело и дух. Као други значајан проблем Стефановић види лоше хигијенске услове по градовима, нарочито у Београду, сходно броју његовог становништва. За радницу је проблем недостатка воде огроман, јер „када после заморног и исцрпног рада дође кући, жену чека огроман посао домаћице, посао мајке. Потребно је веш опрати, децу окупати, зготовити нешто за јело. Јест, али воде нема! И тада онако уморна трчи из улице у улицу [и] тражи воду.”³¹³ Генерално узевши, стамбене прилике радница и радника су биле тешке. Због ниских зарада дешавало се да је било немогуће платити станарину. Принуђени да станују у неусловним објектима због ниже кирије, често су оболевали и губили радну способност већ у раним годинама живота.³¹⁴

За период Краљевине СХС/Југославије карактеристично је да на проблем радница периодично указују представнице женских организација, попут поменуто Драге Стефановић из *Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права* (Женског покрета) и Делфе Иванић која је у овом контексту деловала кроз Малу антанту жена,³¹⁵ али да се на сурова кршења основних људских права (у овом случају радница и радника) и бруталне одмазде над њима најексплицитније и најенергичније реагује у комунистичким редовима. Као добар показатељ наведеног може послужити већ поменути случај Љубице

³⁰⁹ Драга Стефановић, „О невољама наше деце”, *Женски покрет* бр. 4 (1924): 163.

³¹⁰ Примера ради, једно јаје у Београду коштало је један динар, килограм живине 23 динара, док се за исту количину сланине или сувог меса плаћало до 30 динара. Види: „Цене жита, стоке, воћа и пића на домаћим и страним тржиштима”, *Тежак*, 1. 6. 1924, 7.

³¹¹ Налазила се у Секретаријату жена социјалдемократа од његовог оснивања 1910. године. За време Другог светског рата сарађивала са народнослободилачким покретом. Видети: Ј. Кесман, *nav. delo*, 67-68.

³¹² Драга Стефановић, „Општина и наша деца”, *Женски покрет* бр.5 (1926): 168.

³¹³ *Исто*, 170-171.

³¹⁴ Ј. Кесман, *nav. delo*, 52.

³¹⁵ Делфа Иванић се залагала за отварање искључиво женских фабрика, у смислу да жене буду не само раднице, већ и руководитељке и сувласнице. Види: „Други дан рада Мале Антанте жена: Како да се победе мушкарци?”, *Време*, 2. 11. 1924, 6.

Љубичић.³¹⁶ Енергичност приликом реаговања на овакве стравичне случајеве као и директно кривљење режима и целокупног државно-друштвеног система за злочине над радништвом јесу сигурно направили значајну разлику између грађанских, односно не-радничких и радничких организација. Као што је приметила Милица Ђурић Топаловић пишући о Женском покрету, може се оправдано претпоставити да је размимоилажење поменуте организације са радницама и/или активисткињама странака које су окупљале радништво већ током раних двадесетих година било на видику.³¹⁷

У немогућности да добију институционалну подршку, раднице су, притиснуте невољама, некада самостално и спонтано иступале. Тако је *Правда* објавила случај „сиротих радница са малом децом” које су дошле до уредништва овог листа како би апеловале да се не затвори обданиште друштва *Српска мајка* у Мишарској улици у Београду. Уколико до овога дође, „оне би остале са малом децом на рукама, што би им онемогућило сваку зараду.”³¹⁸ Иако се очигледно радило о самохраним мајкама, обданиште је затворено услед тешког финансијског стања поменутог друштва.³¹⁹

Када је 1927. године основана Женска странка, деловало је да ова политичка организација може привући значајан број радница. На великој конференцији странке октобра 1927. године у сали београдске Касине на Теразијама, реч је имала и извесна „г-ђа Митровић, кројачица из Београда”, која је скренула пажњу на проблеме жене која ради а у исто време „одржава породицу и кућу”. Наглашавајући да је политичко организовање жена неопходно ради освајања бирачког права, Митровић је позвала раднице да приђу странци, односно постану њене чланице.³²⁰ Међутим, на питање колико је радница приступило Женској странци, нема одговора. Са једне стране, примарни циљ Странке било је „буђење политичке и друштвене свести код жена”: раднице нити су представљале приоритет, нити је Странка искључиво њима била окренута. Такође, суспендовање *Устава* и увођење Шестојануарске диктатуре 1929. године означило је крај свих активности

³¹⁶ Случај је представљен у оквиру потпоглавља *Морал о коме се говори и морал по коме се живи*.

³¹⁷ Више о овоме у оквиру потпоглавља *Милица Ђурић Топаловић и Јединствени фронт жена*.

³¹⁸ „Затварање децјег обданишта друштва „Српска Мајка”, *Правда*, 27. 4. 1928, 6.

³¹⁹ Када је Друштво *Српска мајка* обелоданило план о изградњи модерног обданишта, тадашњи министар здравља, др Славко Милетић, донирао је износ од 25 000 динара и помогао у процесу набавке неопходних средстава за рад обданишта. Видети: Јасмина Милановић, „Материнско удружење и Српска мајка у борби за здравствену заштиту жена и деце” у *800 година српске медицине*, приредио Зоран Ваџић, (Београд: Српско лекарско друштво, 2018), 456.

³²⁰ „Велика конференција Женске Странке код Касине, *Време*, 3. 10. 1927, 5.

Женске странке тако да се може претпоставити да она за непуне две године свог деловања није ни могла да окупи значајнији број радница, иако конкретних података о томе у архивској грађи нема.³²¹

Велика економска криза одразила се и на положај радништва у целини. Просечна надница почела је да опада од 1930. године, да би најнижа била шест година касније.³²² Ово је и период када се раднице, због ниских зарада и погоршања положаја, окрећу синдикалним организацијама.³²³ Радништво, погођено економском кризом, све чешће користи штрајк као легитимно средство за побољшање сопственог положаја. Примера ради, током 1931. године на простору читаве Југославије одржано је свега пет штрајкова са нешто преко 1 000 учесница и учесника, да би само *Уједињени савез шивачко-одевних радника и радница* од 1934. до 1938. године реализовао 155 штрајкова.³²⁴ Први масовни штрајк у индустрији везан је за загребачку фабрику *Херман Полак и синови*, у којој су око 80% запослених чиниле жене.³²⁵

Већ на самом почетку кризе држава је реаговала отварањем Склоништа за раднике оба пола као и два дечја обданишта 1930. године. Обданиште у улици Милоша Поцерца било је под надзором Универзитетске дечје клинике и примало је око 40 деце дневно. Друго обданиште, у Млетачкој улици, примало је око 50 деце дневно, али и породиље у периоду до 14 дана након порођаја. Сиромашне и незапослене мајке нису плаћале услуге ових установа.³²⁶ Међутим, појединци су апеловали на власт да овај број није довољан те да је неопходно основати бар још три обданишта са по 30 места. Критикована је и локација постојећих: налазили су се у деловима града у којима не живи пуно радница тако да је мајкама било теже да децу одводе у ове удаљеније вртиће.³²⁷

³²¹ Слична проблематика односи се и на *Женски покрет*. Примера ради, на једном скупу организације у Новом Саду 1937. године наглашено је да је Женски покрет окупио жене „из свих друштвених редова”, али се број радница не наводи. Видети: „Г-ђа Ленголд-Маринковић, претседница новосадског Женског покрета, о његовим циљевима и организацији”, *Правда*, 11. 7. 1937, 17.

³²² Ј. Кесман, *nav. delo*, 42.

³²³ *Исто*, 204-219.

³²⁴ *Исто*, 220.

³²⁵ Више видети у оквиру потпоглавља *Југословески женски савез против даље дискриминације жена*.

³²⁶ Димитрије Ј. Стојановић, „Неколико социјалних проблема у Београду (3)”, *Београдске општинске новине* бр. 9 (1934): 598.

³²⁷ *Исто*, 601.

Са друге стране, како је економска криза надлазила, положај жена, нарочито радница, бивао је све тежи. Еклатантан је пример Румице Скоуп³²⁸ Пилетић, која је убила своју колегиницу, Славку Ђукић, у државној Маркарници у Београду децембра 1934. године. Штампa је подробно извештавала о догађају који је запањео југословенску јавност, али су се ретки посветили питању правог узрока ове трагедије. Наиме, Скоуп Пилетић издржавала је сама своју породицу, две девојчице и мужа, који је због болести пао у постељу.³²⁹ Иако су једно време биле блиске, Ђукић је, како се претпостављало, клеветала своју пријатељицу код шефа одељења те јој је он уручио решење о отказу након четрнаест година рада под образложењем да се показала „мање вредном и уредном”.³³⁰ Уверена да је посао изгубила захваљујући Ђукић која је, према каснијем писању штампе, била у „опскурној вези” и „постала утицајна у питању отпуштања и примања радника”,³³¹ Скоуп Пилетић кухињским ножем је усмртила своју колегиницу. Премда свесна да за њен чин нема оправдања, ова жена дала је потресну изјаву полицији, која открива сву суштину тешког положаја у којем се нашла особа која самостално издржава породицу: „Да, убила сам је, јер је она мене убила. Ја сам то већ учинила као мртва, јер мени је једино било остало да се бацим у Саву или ово да робијам.”³³²

Истрага је утврдила да је, према изјавама запослених у Маркарници, Славка Ђукић била „у милости” свог претпостављеног те да је захваљујући њој за три недеље отпуштено девет радница, док је супруг ухапшене изјавио да је убијена била „метреса једног од млађих директора и да о тој њиховој вези зна цео Београд” као и да је Ђукић заправо била „бог Маркарнице”. Установљено је и да је Скоуп Пилетић отпуштена након краћег боловања.³³³ Иако није било могуће реконструисати судски поступак, чињеница је да је Румица Скоуп Пилетић одговарала за убиство које је починила. Овај догађај несумњиво је уздрмао јавност, која је проговорила о тешким условима у којима радништво живи,

³²⁸ Презиме се у штампи наводи на различите начине: Скоуп, Сокуп и Сокуп. У тексту се наводи Скоуп, како је пренела *Политика*. Видети: „Крвави обрачун у државној Маркарници: Једна отпуштена радница, мати двоје деце, убила је девојку за коју је веровала да је узрок њеног уклањања из службе”, *Политика*, 16. 12. 1934, 7.

³²⁹ „Убиство у радионици државне Маркарнице, *Време*, 16. 12. 1934, 7.

³³⁰ „Крваво разрачунавање радница у Маркарници: Радница Румица Сокуп – Пилетић убила је своју другарицу Славку Ђукић”, *Правда*, 16. 12. 1934, 5.

³³¹ „Убиство у радионици државне Маркарнице, *Време*, 16. 12. 1934, 7.

³³² *Исто*.

³³³ „Болна позадина јучерашњег убиства у Маркарници: Због чега је Румица Сокуп убила Славку Ђукић”, *Правда*, 17. 12. 1934, 4.

посебно се осврћући на страхотан положај жена. Тако је новинар Велибор Глигорић упитао да ли постоје друге мере поред отпуштања, нарочито жена које издржавају породицу, када се зна да отпуштање одређује „повест једног живота који је пао у крвавој борби за кором хлеба”.³³⁴ Аутор/ка *Правде* британским језиком је дао/дала одговор на овакве појаве које нису биле реткост у југословенској свакодневници: „Страх од чекања на добротворне акције и помоћ добрих људи, и живота у чатрљама и шупама далеке периферије, у хладним собама, међу децом која најпре моле, а доцније захтевају баш све оно чега нема – све ово ствара легије оних који повећавају цифре у статистикама социјалног зла. (...) Случај раднице у маркарници, Румице Скоуп (двоје деце), случај кафеције Александра Пајкића³³⁵ (петоро деце), случајеви непознатих са легијама незбринутих сирочића еклатантни су примери хипокризије, административног решавања социјалних [sic] проблема и нераздевања оних који, уживајући често повластице наслеђених и незарађених добара, обесни од изобиља, не могу разумети шта значи живот у шупама Јатаган мале (...).”³³⁶

Међутим, у оваквој стварности, у јеку економске кризе, у југословенској јавности радница постаје симбол економски независне и слободне жене. Она је та која улази у сукоб са патријархалним поретком јер је она, пре свега, „жена која зарађује свој хлеб”. Иако економски положај раднице нимало није лак, она је „изашла из оквира старог патријархалног живота, (...) више није чврсто везана за породицу и огњиште”, одбацила је „уски породични морал, робовску послушност према мужу и живот који је испуњен само радом у кући (...)”³³⁷ (подвукла К. Ј. С.). Уколико се присетимо да је прва половина тридесетих година заправо период притисака на жене које раде у државним службама и која је резултирала смањењем зарада великом броју жена и њиховим отпуштањем,³³⁸ долази се у један парадоксални положај. Са једне стране, еманципована жена, економски независна, има битно одређење: она више није упућена искључиво на сферу приватног („породицу”, „огњиште”, „рад у кући”), односно њен живот почиње да испуњава улазак у

³³⁴ Велибор Глигорић, „Између самоубиства и злочина”, *Политика*, 17. 12. 1934, 6.

³³⁵ Кафеција Александар Пајкић преминуо је од последица повреда које је задобио након покушаја самоубиства убог тешких материјалних прилика. Видети: „Кафеција Кафане 'Знак питања' умро је у болници”, *Време*, 19. 12. 1934, 8.

³³⁶ Б. Ст. „Акције и реакције”, *Правда*, 28. 12. 1934, 4.

³³⁷ „Жена која зарађује свој хлеб: наша данашња радница, економски независна и слободна, одбацила је многе патријархалне предрасуде”, *Правда*, 8. 11. 1934, 9.

³³⁸ Више видети у оквиру поглавља *Непожељне у државној служби: мере штедње и жене*.

јавну сферу кроз радни ангажман. Бојазан политичке елите да ће се раднице по фабрикама широм Краљевине одвојити од породице и мање бринути о деци готово да није постојала; она је заправо била специфично *резервисана* за жене које су посао налазиле у државној служби. Ову појаву треба сагледавати из перспективе тадашњих друштвено-економских околности. Наиме, бројне миграције ка већим градовима подразумевале су становништво које је напуштало сеоске средине у потрази за пословима у индустрији, занатству и трговини. Довољно је присетити се да је број незапослених у Краљевини константно прогресивно растао.³³⁹ Разлика у надницама радница и радника током тридесетих година била је највећа код кућне послуге, где је жена зарађивала 35,84% мање у односу на мушкарца као и у индустријским пословима (25,3% мања). Са друге стране, најнижа разлика била је у државној служби. Према подацима које износи Сергије Димитријевић, она је износила свега 9,29% у новчарству³⁴⁰ и 9,92% у комуналним пословима.³⁴¹ Јасно је да је дискриминација у исплаћивању зарада била далеко мања у државном сектору где су, са друге стране, зараде свакако биле знатно више од просечних. Иако је претерано закључити да је државна служба у Краљевини била елитистичка, уколико се у обзир узму само параметри висине зарада и тежине обављања послова, јасно је одакле проистиче грчевита борба мушкараца за очување послова у државном сектору као *мушких*. Неки већ представљени примери сведоче управо о наведеном: Ксенија Атанасијевић је апеловала да је Министарство просвете пошаље у привремену пензију, између осталог, због многобројних клевета и малтретирања, правнице су преклињале да им се омогући постављање за суткиње, а и сâм *Статут* из 1937. године је молио да се укину сви изузеци у законима који се односе на пријем жена у државну службу, односно да се заснивање радног односа врши само на основу квалификација – не пола.³⁴²

Током тридесетих година у штампи се појављује слика идеалне раднице као неудате и удате жене. Прва је карактерисана као слободна и независна жена, која живи сама. Њен идеалан физички изглед састојао се у краткој, дотераној коси, укусном одевању и „некинђурењу”. Међутим, оно што њу истински краси јесу широка интересовања и

³³⁹ Примера ради, са 35 000 у 1922. години на 580 000 у 1938. години.

³⁴⁰ Подразумева Народну банку Краљевине СХС/Југославије и њене филијале, Завод за израду новчаница и друге државне и полудржавне банке.

³⁴¹ Анализа вршена на основу података центара бановина. С. Димитријевић, *нав. дело*, 156.

³⁴² Више о Статуту у оквиру потпоглавља *Југословески женски савез против даље дискриминације жена*.

продуховљеност: „Строго води рачуна о своме тешко зарађеном новцу, али често иде у биоскоп и позориште. Посећује предавања Народног универзитета као и сва друга предавања. Све је интересује. Чита много. Стварима не прилази површно. Енергична је, без оног лажног патријархалног стида, ненамештена, природног понашања и весела. Врло често се виђа и у библиотекама. Она не лупа много главу о удаји. (...) Ако се уда, па јој се брак не свиђа, одмах се разводи. Она не трпи ни љубавно ни брачно подјармљивање”³⁴³ (подвукла К. Ј. С.). Евидентна је сличност ове „неудате раднице” са новом женом Александре Колонтај. Са друге стране, као идеална „удата радница” представљена је жена која мање брине о кући и кућним пословима. Насупрот томе, она доста времена посвећује деци тако што их води у позориште или биоскоп. „Све раднице су добре и нежне мајке”, али ће се такође развести уколико им је брак тежак и неподношљив. Важно је уочити да се у јавном дискурсу идеална (неудата) радница није доводила у везу са концептом слободне љубави, која је карактеристична за СССР тог времена. Међутим, ни на једном другом месту развод као резултат жениног незадовољства у браку није представљан као решење, нити фактор еманципације жене, као што је то случај са југословенским радницама. Примера ради, иако се често позивала на Бебела, Милица Ђурић Топаловић у својим текстовима не следи његову мисао по којој разводом брака жена највише губи у привредном и друштвеном животу.³⁴⁴ Разлог за то се не мора тражити у искључивом идеолошком неслагању колико у бојазни да ће навођењем овакве тврдње женама заправо послати поруку да су ипак сигурније у браковима, какви год они да су. Управо као истакнута социјалисткиња која се примарно обраћа радништву, Ђурић Топаловић критикује „двојни морал” који постоји у „буржоаским браковима” и као битан елемент реформе брака захтева могућност развода. Тек када буде слободно засновала брак, из кога слободном вољом може и иступити, жена ће освојити део слободе, односно еманципације.³⁴⁵ Истини за вољу, развод као (квалитетно) решење брачних конфликта појављује се у женској штампи управо тридесетих година 20. века, те се он може третирати и као показатељ све уочљивијег процеса еманципације жена у Краљевини Југославији. Примера ради, часопис *Жена и Свет* објављује на десетине текстова са овом

³⁴³ „Жена која зарађује свој хлеб: наша данашња радница, економски независна и слободна, одбацила је многе патријархалне предрасуде”, *Правда*, 08. 11. 1934, 9.

³⁴⁴ А. Bebel, *nav. delo*, 166.

³⁴⁵ Више у оквиру потпоглавља *Appendix-a*, Милица Ђурић Топаловић.

темом а све је приметније да су, како ауторке наводе, жене постале доста самосталније, те се више не боје ни брачних конфликта нити развода.³⁴⁶

Још једна специфичност овог времена јесте стидљиво признање женама за целокупни допринос развоју привреде. Ова признања нису била честа, напротив; анализом штампе пронађен је свега један текст који женама одаје признање: „Жена је постала важан фактор целокупне индустријске [sic] производње и она је нераздвојива од ње. (...) Утицај и рад жене осећа се све више на свим пољима друштвенога рада, а нарочито жене раднице, индустријске [sic] раднице.”³⁴⁷ Кроз ова стидљива и спорадична признања постепено се назирао и концепт равноправности мушкараца и жена: „Радећи раме уз раме са човеком радница постаје равна њему. Исто тако вредна, паметна, храбра и озбиљна.”³⁴⁸

Статут жена из 1937. године, који је за циљ имао представљање социјалног и економског положаја жена у Југославији, такође се бавио проблематиком радница и уједно представља последњу важну акцију у циљу побољшања положаја жена у Краљевини Југославији. Ауторке *Статута* оцењивале су да законодавство које се тичало радница у целини заправо стоји на задовољавајућем нивоу, али да проблем лежи у кршењу закона у пракси (на пример, отпуштање трудница, прековремени, по правилу неплаћени рад жена).³⁴⁹ Као посебан проблем изложена је висина надница и зарада радница: од 167 839 осигураних жена 67 053 налазило се у прва четири најнижа платна разреда те је због тога тражено утврђивање егзистенцијалног минимума.³⁵⁰

Уочи избијања Другог светског рата у дневним листовима су све чешћи текстови који указују на проблеме радништва у целини, с тим да је скретана пажња и на тежак и комплексан положај радница. Штампа је преносила и изјаве жена над којима је грубо кршен закон: „Ја сам, каже једна радница, добила свега 7 дана отсуства [sic] за порођај. Морала сам да се седмог дана вратим, сасвим малаксала. Сад не могу да стојим, боле ме

³⁴⁶ Зора Пр. „Брачни конфликт”, *Жена и Свет* бр. 2 (1934): 9-10; „Само не ћутати!...”, *Жена и Свет* бр. 2 (1935): 5; Стојан Живадиновић, „Психолошки узроци неспоразума у браку”, *Жена и Свет* бр. 4 (1938): 1.

³⁴⁷ „Жена која зарађује свој хлеб: наша данашња радница, економски независна и слободна, одбацила је многе патријархалне предрасуде”, *Правда*, 8. 11. 1934, 9.

³⁴⁸ *Исто*.

³⁴⁹ Социјалиста др Живко Топаловић је, критикујући економску политику земље, изнео податак да би, уколико би држава санкционисала индустријски сектор за прековремени рад запослених, аутоматски настала потреба за упослењем око 125 000 радница и радника. Видети: „Конгрес У. Р. С. Уједињени раднички синдикати изабрали су јуче нову централну управу”, *Политика*, 17. 12. 1934, 6.

³⁵⁰ „Statut žene”, *Ženski pokret* br. 1/2 (1937): 11.

ноге, помрачује ми се свест.”³⁵¹ Важно је уочити да се управо у овом периоду чују ставови који истичу двоструко оптерећење жене – као раднице и мајке, под „најтежим материјалним и социјалним условима”.³⁵²

Краљевина, осим што је била војно неспремна за сукоб светских размера, није добро стајала ни на економском пољу. За само годину дана, од краја 1939. до краја 1940. године, цене биљних производа порасле су за 150,30%, сточних производа за 78,20%, хране за 60,80%, огрева и електричне енергије за 32,89%. У исто време просечна надница порасла је за само 12%. Колико је тежак положај радништва уочи Другог светског рата био, илуструје и пример по којем је килограм хлеба коштао 6 динара док је просечна радничка надница износила 24 динара.³⁵³ Није тешко закључити да је тежак социоекономски положај жене-раднице управо утицао на стварање потенцијала за њен прилазак КПЈ и, по завршетку рата, на пружање чврсте подршке режиму.

³⁵¹ Ђорђе Дедић, „У нашој индустрији запослено је око 230 000 радница а осигурано само 167 000”, *Правда*, 20. 03. 1937, 16.

³⁵² *Исто*.

³⁵³ *Proleter* br. 7/8 (avgust-septembar 1940): 15.

4. СОЦИЈАЛИСТИЧКА МИСАО И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ

4.1. Светозар Марковић и Ослобођење женскиња³⁵⁴

За историју социјалистичке мисли у Србији незаобилазно је име Светозара Марковића (1846-1875), издавача *Раденика*, првог социјалистичког листа на Балкану. Будући да су прва сазнања о социјализму и комунизму у Србију стигла преко *Србских новина* и то као одјек револуција у Европи 1848/49. године, у оквирима Уједињене омладине српске искристалисала се подела на либерале око Владимира Јовановића и социјалисте око Светозара Марковића. Камен спотицања између присталица ових идеологија била су питања економске једнакости и слободе.³⁵⁵ Међутим, чињеница је да су социјалисти у свој политички програм први унели концепт *еманципације жена*, те за истраживање велики значај има анализа ставова Светозара Марковића о друштвено-политичком положају жена.

Пре анализе Марковићевог текста *Ослобођење женскиња* неопходно је напоменути да просветитељство у Србији, преко Доситеја Обрадовића (1739/1742-1811), у широк спектар тема које се баве интелектуалним и друштвеним процватом укључује и *женско питање*. Као српски просветитељ и први попечитељ³⁵⁶ просвете, Обрадовић се залагао за школовање женске деце. Позната је његова реченица: „Нек' се не узда један народ никад довека к просвештенију разума доћи у којему жене у простоти и варварству остају.”³⁵⁷ Поређењем са европским токовима лако се може утврдити да (не)образовање жена постаје опште место просветитељске критике³⁵⁸ те у том смислу Обрадовић не представља изузетак.³⁵⁹ Међутим, док је у Енглеској и Француској дошло до публиковања великог

³⁵⁴ Овај део текста као и наредно потпоглавље прихваћени су за публиковање у часопису *Шумадијски анали*, Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 2021, под насловом: „Социјалистичка мисао и женско питање – Светозар Марковић и Димитрије Туцовић”.

³⁵⁵ Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka: prilog istoriji socijalističke misli*, knj. II (Београд: Рад, 1985), 157-166.

³⁵⁶ У данашњем смислу министар.

³⁵⁷ Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума* (Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007), 19.

³⁵⁸ К. Ofen, *Evropski feminizmi...*, 61.

³⁵⁹ Овај аргумент у слично време износи и Мери Вулстонкрафт у *Одбрани права жена*. Видети: Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman with Strictures on Political and Moral Subjects* (London: J. Johnson, 1792). 10-12. (https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/126/Wollstonecraft_0730_EBk_v6.0.pdf преузето 14. 5. 2020).

броја текстова који су се бавили одбраном *женског ума* и културолошким објашњењима женске подређености,³⁶⁰ за простор устаничке Србије неизоставно је важно поменути Обрадовића као пионира, који је својим ставом допринео да се јаве оне критичке традиције које ће много времена касније моћи да се повежу са феминизмом.

За анализу Марковићеве мисли из перспективе еманципације жена су незаобилазна два текста: *Ослобођење женскиња* (1871) и *Певање и мишљење* (1868). Најпре треба напоменути да Марковић супротставља патријархалну заједницу грађанском поретку, који би у будућности Србије тек требало да буде створен. Објашњавајући разлику између патријархалног и демократског друштва, он наводи да је прво засновано „на истом начелу на коме је и породица; где се дакле природни старешина признаје као законита власт као год и отац у породици, и где је поглавици остављено неограничено право и неограничена власт, да управља целим народом и државом као и глави породице са кућом”.³⁶¹ Сходно томе да, према аутору, патријархално друштво и породица имају исте основе, та се база огледа у чврстој повезаности у животу и раду свих чланова породице, али и кроз потчињеност „млађих старијему и женских мушкима”. Међутим, патријархалне односе који владају у српској задрузи и/или породици он не доводи у корелацију са положајем жена: „подчињеност” је заснована „на љубави што долази од крвног сродства, на благодарности (...) и на поштовању старости и искуства.”³⁶² Укратко говорећи, Марковић о патријархалним односима унутар задруге и/или породице пише похвално, не примећујући негативне карактеристике које се рефлектују на положај жене. Насупрот томе, јасан показатељ тога колико велича овакве односе, представља тврдња да су управо они заслужни што у српском друштву никада није било проституције, пијанства и разврата.³⁶³

Европски утицај присутан је и у делу Светозара Марковића, кога је, како сам наводи, Џон Стјуарт Мил навео да промисли о *женском питању*. Овај британски филозоф значајан је за целокупну борбу за женска права: када је књига *Потчињеност жена* публикована 1869. године, појавили су се „најречитији аргументи” женске еманципације од патријархалних институција стога готово да није било државе у Европи која није имала

³⁶⁰ К. Ofen, *nav. delo*, 55-65.

³⁶¹ Насупрот томе, демократским друштвом влада закон, односно сам народ. Светозар Марковић, *Србија на Истоку* (1872) (<https://www.marxists.org/srpsrva/biblioteka/markovic/1872/srbija-na-istoku/5.htm>, преузето 28.05.2020).

³⁶² Исто.

³⁶³ Исто.

превод овог дела.³⁶⁴ Сматрајући да Мил „показује да жена има и право и способност да заузме право једнак положај у друштву као и човек”,³⁶⁵ Марковић први на простору Србије поставља питање о *ослобођењу* жена, прихватајући Милов концепт равноправности полова када је у питању лична слобода. Овде је важно напоменути да је све до револуција 1848. године на европској сцени било изражено заједништво феминиста/феминисткиња и социјалиста/социјалисткиња³⁶⁶ стога не чуди Марковићево неоспоравање Мила, премда је Мил свакако био типски либерал.

„Како да се цела половина човечанства, женски пол извуче из незналачког мрака, из потчињености и празне сујете, а задобије за науку и људски напредак”, питање је којим Марковић започиње своју анализу у *Ослобођењу женскиња*. На самом почетку он доводи у директну везу размишљања о положају жена са образовањем и народном моралношћу. Наиме, човечанство је најпре увидело да су им потребни судови и полиција, али, будући да „број разбијених глава” није зависио од полиције, убрзо се дошло до закључка да мир зависи од „количине хлеба и његове равноправне поделе у народу”, као и од нивоа образовања и морала у народу.³⁶⁷ Мислећи о сопственом образовању и моралности, друштво се запитало како васпитава своје чланове. У том контексту Марковић сагледава *женско питање*, анализирајући га кроз концепт васпитања деце, односно васпитне улоге коју жена као мајка има у породици. Будући да „жена није грађанин”, те не познаје основна грађанска права и дужности, она не може ваљано ни васпитати своје дете: „није ни чудо кад *роб* васпитава будућег 'грађанина'” (подвукао аутор).

Марковић за, по њему присутне негативне особине жена, налази оправдање управо у њиховој необразованости и беспослености: „Жена чим не живи у сиротињи и не мора једнако о 'насушном хлебу' да мисли, већ 'ступи у друштво', тј. почиње да се бави беспосличењем – постаје сујетна, грамежљива, празнија, уопште гора него што је човек из истога сталежа у друштву.”³⁶⁸ Из истих разлога она често „загорчи живот човеку и породици”, јер не разуме племените циљеве и ангажман свог мужа ван породице. Марковић посебну пажњу усмерава на економски положај жене, налазећи у њему сву

³⁶⁴ К. Ofen, *nav. delo*, 163.

³⁶⁵ Jovan Đorđević, *Žensko pitanje: antologija marksističkih tekstova* (Beograd: Radnička štampa, 1975), 189.

³⁶⁶ Супарништво ће кулминирати оснивањем Друге интернационале 1889. године. Видети: К. Ofen, *nav. delo*, 109-110.

³⁶⁷ J. Đorđević, *nav. delo*, 186.

³⁶⁸ *Исто*, 187.

тежину њеног положаја. Поново доводећи у везу понашање жене са образовањем, аутор се не чуди што жена толико пажње поклања моди, односно одевању и улепшавању. Посебно проблематично за њега је усавршавање многих грана индустрије у сврху праћења моде и то само зато што „жена не схвата своје лично и човечанско достојанство”. Марковић огорчено закључује да је жена толико потчињена *човеку* (мушкарцу) да неретко представља само „средство за његово уживање, а не равноправну личност.”

Промишљање о жени из перспективе њеног третмана у књижевности Марковић доноси у делу *Певање и мишљење*, где замера српским песницима приступ према жени: „Једноме је драга ,анђелчић враг мали' па само не зна од чега је створена ,да л' од злата или сребра' (Абердар); другоме је ,ђаво гарави' (А. Груићу), а неколицини опет, луче моловано.' Код свију је опште то, да сви они сматрају женско као неко *ваздушасто створење*, које је *само зато створено*: да грли и љуби, да пали очима, да има косу меку, свијону или ,тавну као ноћ', (...) и т. д. и т. д [sic]”³⁶⁹ (подвукла К. Ј. С.). Марковић се управо из овог разлога не изненађује чињеници да жене доста пажње поклањају физичком изгледу и моди, јер „их тако васпитава цео ред наших песника”. Међутим, он у исто време дискретно оснажује жене упућујући јасну поруку: „(...) Као да мора паметна женска заволети првог који јој испева неколико будаластих стишића”³⁷⁰.

Идеја о равноправности полова тако улази на *мала врата* на српску политичку сцену: сматрајући да неравноправност и дискриминаторни положај жена не представља само неправду према женама већ према читавом човечанству, Марковић *женско питање* види као политичко питање. Оно што је можда најупечатљивије и најважније истаћи јесте повезивање *женског питања* са комплетним друштвеним преображајем.³⁷¹ Нажалост, Марковић није разрадио ову тезу, али је несумњиво остављена потоњим социјалистичкињама и социјалистима као својеврсни аманет. Када Српска социјалдемократска странка буде формално оформљена 1903. године, скоро три деценије након Марковићеве смрти, у програм Странке ући ће опште право гласа, како за мушкарце, тако и за жене. У овом контексту може се закључити да су Марковићеви политички наследници и наследнице,

³⁶⁹ Светозар Марковић, *нав. дело*, 62-63.

³⁷⁰ *Исто*, 63.

³⁷¹ Ј. Ђорђевић, *нав. дело*, 189.

најпре Димитрије Туцовић и Милица Ђурић Топаловић, разрадили идеје свог „учитеља”, које је он, можда и због преране смрти, оставио недовршеним.³⁷²

„Женско питање није за нас прерано, већ је оно прво које треба ставити на дневни ред”, последња је реченица Марковићевог *Ослобођења женскиња*.³⁷³ Управо ће у текстовима Милице Ђурић Топаловић бити детаљно представљено на који начин социјалисткиње и социјалисти виде решавање *женског питања*. На жалост, време ће показати да оно на политичкој сцени Србије, односно Краљевине СХС/Југославије, није постављено као ургентно ни у време Светозара Марковића као ни наредних генерација политичара које је Српска социјалдемократска странка изнедрила.

Специфичност Светозара Марковића у друштву тадашње Кнежевине Србије, још увек неослобођене турске власти и без државне независности, лежи у чињеници да се он није отргао снажном утицају патријархалних односа, које неретко велича. У том контексту Марковић не уочава репресије које се тичу жена а које проистичу из основа патријархата. Ипак, он остаје значајан као први филозоф и политички активиста који је на простору Србије поставио питање о ослобођењу жена, пружајући конструктиван приступ *женском питању*.³⁷⁴ Усавршавајући се у Цириху у време када је тамошњи Универзитет отворио врата женама,³⁷⁵ у његовим ставовима сасвим сигурно је садржано искуство са Запада. Колико се Марковићева анализа *женског питања*, сагледана најпре из перспективе васпитања деце, поклапа са тенденцијама социјалисткиња и социјалиста широм Европе сведоче и аргументи Поле Минк (Paule Mink).³⁷⁶ Заједничка линија огледа се у одбрани аутономије женине личности, која мора бранити своје достојанство, истовремено не пристајући да буде искључиво „средство мушкарцу за његово уживање”. Под непосредним

³⁷² Интересантно је приметити да *Женски покрет* није писао о Светозару Марковићу; он је поменут у само једном тексту ауторке Љубице Марковић, у коме му је одато следеће признање: „Светозар Марковић је први код нас формулисао основне принципе феминизма, распростирао савремена, позитивна схватања о њему, потицао друге да раде на примени тих идеја и припремао неизбежни развој овога покрета код нас. (...) Он је предвидео његов правац у будућности, и у погледу феминизма за њега се не може рећи да је био утопист, него визионар.” Љубица Марковић, „Почеци феминизма у Србији: женско питање седамдесетих година код нас”, *Женски покрет* бр. 7/8 (1933): 93.

³⁷³ J. Đorđević, *nav. delo*, 189.

³⁷⁴ Ана Столић, „Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја”, у *Хуманизација универзитета: тематски зборник радова*, приредила Бојана Димитријевић (Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013), 384.

³⁷⁵ Thomas Neville Bonner, “Rendezvous in Zurich. Seven Who Made a Revolution in Women's Medical Education, 1864-1874”, *Journal of the History of Medicine* No. 44 (January 1989): 7-27.

³⁷⁶ Пола Минк (1839-1901), француска феминисткиња и социјалисткиња. О њеној аргументацији видети: Karen Offen, *The Woman Question in France, 1400-1870* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 226-227.

утицајем Светозара Марковића и његових следбеника неколико девојака отишло је на студије у Цирих, међу којима се истичу Милица и Анка Нинковић из Новог Сада, Драга Љочић из Београда, Милева Андрејевић и Јелисавета Марковић из Смедерева.³⁷⁷

4.2. Српска социјалдемократска странка

На простору Србије у формалном смислу прве политичке организације настају у периоду 1881-1882. године, али оне свакако имају своју неформалну предисторију. Тако је Светозар Марковић већ половином шездесетих година 19. века утемељио социјалистичко учење у Србији. Од тренутка када се појављују на српској политичкој сцени, социјалисти заступају управо Марковићеве идеје: „социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе.”³⁷⁸ Уколико би у свега неколико реченица требало рекапитулирати Марковићеве политичке ставове, онда би појам федерализма заузео значајно место. Одбацујући историјско право, будући да оно не представља правну категорију већ политичку претензију на одређену територију која је у одређеном историјском периоду била у саставу државе која је сада потражује, Марковић као његову својеврсну алтернативу уводи федерализам.³⁷⁹ Како је забележио Слободан Јовановић, управо Марковићево супротстављање концепту решавања српског питања које је до тада подразумевало обнову Душановог царства а које би, у коначном исходу, од Србије на спољном плану створило освајачку, а у унутрашњем војно-полицијску државу, изазвало је прву озбиљну кризу српског национализма.³⁸⁰ Као творац идеје о Балканској федерацији, Светозар Марковић остаће упамћен и по залагању за политику сарадње српског народа са другим балканским народима насупрот поменутој политике остваривања историјског права. Са друге стране, тражећи узор у руском револуционарном покрету, за њега *spiritus movens* постаје „интелигенција која се каје”³⁸¹ због ропског положаја

³⁷⁷ N. Božinović, *nav. delo*, 61.

³⁷⁸ L. Perović, *Srpski socijalisti 19. veka...*, 335.

³⁷⁹ Latinka Perović, *O historiografiji i istoriji levice u Srbiji* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, godina izdanja nepoznata), 6-7. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/edulit.html> (преузето 12. 4. 2020).

³⁸⁰ L. Perović, „Olga Popović-Obradović i njeno čitanje istorije Srbije u moderno doba” u *Olga Popović-Obradović: Kakva ili kolika država...*, 30-31, 63-64.

³⁸¹ *Isto*, 30.

народа.³⁸² Међутим, утицај Марковића неће се свести само на редове социјалиста. Суштину његових идеја преузеће Народна радикална странка,³⁸³ која је готово пола века имала кључан утицај на унутрашњу и спољну политику најпре Србије, а потом и Краљевине СХС/Југославије.

Српска социјалдемократска странка формално је организована јула 1903. године. Основни захтеви формулисани Програмом неће се мењати за време постојања Странке: опште право гласа које је подразумевало и жене („опште право гласа за оба пола преко 20 година”),³⁸⁴ непосредно народно законодавство, општа војна обавеза, слобода мисли, право збора и удруживања, еманципација жена, секуларизација друштва, прогресивни порез, бесплатна медицинска нега као и бесплатна правна помоћ.³⁸⁵ Еманципација жена није сагледавана засебно већ у контексту решавања класног сукоба: „Ми имамо да се боримо за побољшање нашег положаја пре свега *не као жене*, већ *као раднице, пролетерке*. Наша борба мора бити не само борба жена, већ још пре борба радница, класна борба. *Ми не сматрамо да је женско питање засебно питање* које се као такво има сасвим одвојено да реши без обзира на остала питања. *Не, за нас је женско питање само један део опште радничког питања* и са решењем овога пада истовремено и решење женског питања!”³⁸⁶ Социјалистичкиње и социјалисти на овом месту деле мишљење са марксисткињама и марксистима; исти приступ имаће и југословенске комунистичкиње и комунисти.

Упркос својој малобројности, Странка је успела да у раздобљу до Првог светског рата буде присутна у Парламенту те тиме оствари извешан утицај у политичком животу земље.³⁸⁷ За програм као и делатност Странке посебно је важно окретање ка селу од 1909. године. Врхунац утицаја социјалиста догодио се на изборима 1912. године, када су успели да однесу превагу над самосталним радикалима. Јован Скерлић је ово објаснио последицом занемаривања социјално-економских проблема тадашње власти, те да у

³⁸² У царској Русији је мужик (сељак) практично сведен на својину племића све до Царског указа о ослобођењу сељака 1861. године.

³⁸³ Радикали су такође одбацивали капитализам и залагали се за народно самоопредељење као и потпуну народну самоуправу.

³⁸⁴ „Окружна конференција на Тимоку: О социјалистичком програму”, *Радничке новине*, 17. 6. 1914, 3.

³⁸⁵ Драгиша Лапчевић, *Историја социјализма у Србији; Рат и српска социјална демократија; Окупација*, (Београд: Слово Љубве, 1979), 141-143.

³⁸⁶ „Наши задаци”, *Једнакост*, бр. 5 (март 1914): 1.

³⁸⁷ *Исто*, 165.

Србији постоји расположење за „једну аграрну партију”.³⁸⁸ Међутим, један од највећих проблема свих мањих странака, па и Социјалдемократске, био је однос радикала као владајуће политичке странке према њима. Сви који се не би слагали са Пашићем били би обележени као издајце. Тако је Трифун Триша Кацлеровић, првак Странке, за скупштинском говорницом једном приликом изјавио да радикали „сматрају да једино они имају патент на патриотизам”, односно да социјалдемократе неретко називају погрдним именима попут „изрод човек”, „крвни душманин Србинов” и слично.³⁸⁹

Доследност Марковићевим идејама са аспекта политике неосвајања суседних територија социјалдемократе доказују уочи избијања Првог светског рата приликом гласања против кредита за наоружање. Када је избијање рата било већ извесно, након аустроугарског ултиматума Србији из 1914. године, у свом гласилу устају против „уличних и кафанских патриота”, тврдећи да државу у амбис гура „безумље неодговорних шовиниста у мундиру и цивилу”.³⁹⁰ У овом периоду најистакнутији представник странке био је Димирије Туцовић, чија мисао је била изразито антиратна и феминистичка. Због теме самог истраживања, посебно хронолошког оквира, детаљнија анализа Туцовићевих ставова је изостављена те ће овде бити поклоњена пажња његовим погледима на *женско питање*.

На иницијативу Димитрија Туцовића основан је лист *Једнакост*, као гласило жена-социјалдемократа и уједно први женски политички лист на Балкану. Управо у овом листу он је представљен као кључна фигура која је довела до еманципације жена унутар Социјалдемократске странке.³⁹¹ Туцовић се недвосмислено залагао за излазак жене из приватне сфере у домен јавног: „У све тежој борби за одржање куће и живота у њој, жена је принуђена да изађе из куће, да се отисне у таласе привреднога и друштвенога живота, да се појави на пијаци рада, да закуца на врата фабрике и бироа, јер без њене помоћи

³⁸⁸ Народна скупштина: I претходни састанак: ванредни сазив период 1912-1915. год.: 20. септембра до 30. септембра 1912. године (Београд: Народна скупштина, 1912), 8.

³⁸⁹ Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1909. годину: стенографске белешке, књ. 4 (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1910), 1156.

³⁹⁰ „Резултати шовинистичке политике”, *Радничке новине*, 14. 7. 1914, 1.

³⁹¹ Stanislava Barać, „Једнакост – Die Gleichheit – L’Egalité: наслеђе Dimitrija Tucovića u 1920. godini”, u *En Garde 20/21*, priredili Branislav Dimitrijević, Srđan Veljović, Milan Bogdanović, Maja Matić i Marija Šimoković (Београд: Heinrich Böll Stiftung i Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2016), 77-85.

човекова зарада није довољна за опстанак њихов и њихове породице.”³⁹² Тврдећи да просечна породица не би преживела од једне (мушкарчеве) зараде, он истиче да жена не излази из куће ни због чега другог осим „што тако мора”. Међутим, оно што „упропашћава породицу, сатире пролетерску децу, а мајку упућује ван куће” јесте друштвено уређење, односно капитализам. Док једни „не знају шта ће са богатством, а други „не могу да опстану ако се у капиталистички најам не преда и човек и жена и дете”, Туцовић сматра нужном елиминацију капиталистичког поретка, односно увођење социјализма. Овде се огледа снажан утицај Бебела, што нимало не чуди, будући да су чувену *Жену и социјализам* први пут на српски језик превели управо Туцовић и Душан Поповић још 1909. године.

У последњој реченици текста садржана је суштина Туцовићевих погледа по овом питању. Сагледавајући проблем из перспективе радничке класе, он се залаже за њено ослобођење; дакле, ослобођење радница и радника. На тај начин жене изван ове класе остају изузете из његовог програма. Са друге стране, ослобођење за радницу обухвата „стресање не само окова капиталистичке експлоатације већ и окова женске потчињености”.³⁹³ Иако не разрађује питање женске потчињености, залагањем да се жене морају укључити у јавне делатности³⁹⁴ и да не постоји ништа што занима мушкарце а да не би смело ни могло да занима жене, Туцовић наставља пут трасирања социјалистичког концепта равноправности полова које је започео Светозар Марковић.

Стварање Краљевине СХС донело је промене и у Социјалдемократској странци. Она се ујединила са Југословенском социјалдемократском странком Словеније и Социјалдемократском радничком партијом Југославије³⁹⁵ крајем 1919. године у јединствену Социјалистичку партију Југославије. Њени истакнути представници били су Етбин Кристан, Драгиша Лапчевић, Витомир Кораћ и Живко Топаловић. Међутим, како наводи Бранко Петрановић, овај јединствени социјалдемократски фронт само је формално

³⁹² Димитрије Туцовић, „Нов положај – нова дужност”, *Једнакост*, 16. 1. 1914; наведено према: *Сабрана дела Димитрија Туцовића*, књ. 8 (Београд: Рад, 1980), 14-16.

³⁹³ *Исто*.

³⁹⁴ Туцовић се посебно залагао за заштиту деце и жена на раду. Сматрајући да се ова осетљива популација мора заштити од „претеране експлоатације”, бавио се питањем радног времена јер је, како је веровао, оно „темељ на коме лежи цела грађевина радничке заштите”. Данас се може рећи да је највише утицао на садржај *Закона о радњама* из 1910. године, на основу кога је само годину дана касније у Србији основана Радничка комора. Видети: *Сабрана дела Димитрија Туцовића*, књ. 2 (Београд: Рад, 1975), 83–133.

³⁹⁵ Касније КПЈ.

био створен: „странка [је] остала лабаво повезана и изнутра нагризана сталним трвењима и борбом за власт”.³⁹⁶ На Конгресу у Вуковару 1920. године фронт се поцепао у две фракције иступањем Драгише Лапчевића против бољшевика као ауторитарних комуниста. Тако је настало демократско крило под Лапчевићем и такозвано *ауторитарно крило* које ће наставити своје постојање под окриљем КПЈ. Лапчевић ће се убрзо повући из политичког живота, уверен да радничка револуција не искључује постојање политичке демократије већ напротив, да се она подразумева. На тај начин су изворни социјалисти, односно српска предратна Социјалдемократска странка, завршили свој рад, чиме је питање проблема радништва у потпуности препуштено КПЈ.

4.3. *The right man in the right place!*³⁹⁷

У претходном делу текста указано је на чињеницу да је Велика економска криза свој врхунац доживела средином тридесетих година 20. века. Бурне расправе о државном буџету, приходима и расходима као и мерама штедње биле су део свакодневнице политичке сцене у овом периоду. Почетак 1932. године ни по чему није био другачији: требало је усвојити предлог буџета државних расхода и прилога са финансијским законом за 1932/33. годину.³⁹⁸ Међутим, предлог *Закона о државној трошарини* био је иницијална каписла за сукоб истакнутијих боркиња за побољшање положаја жена са политичким руководством. У жеку расправе о поменутом закону, дискутујући о могућим начинима уштеде, посланик Народне радикалне странке, Драгић Шелмић, изјавио је: „Женске, госпо, треба редуцирати из надлештва и упутити их да буду добре домаћице и добре мајке.”³⁹⁹ Премда нико од скупштинских посланика није реаговао,⁴⁰⁰ Шелмићева изјава представљала је снажан ударац и понижење за женски покрет. Истини за вољу, *Време* ову

³⁹⁶ Петрановић у свом капиталном делу *Историја Југославије (1918-1988)* фаворизује искључиво КПЈ као странку социјалдемократске оријентације, која се посветила решавању проблема радничке класе. Видети: В. Петрановић, *nav. delo*, 31.

³⁹⁷ За поднаслов узет цитат из изјаве Милице Ђурић Топаловић објављене у *Времену*, 10. 3. 1932, 9. Овај део текста као и наредно потпоглавље је публикован: Кристина Јоргић Степановић, „Милица Ђурић Топаловић и женско питање у Краљевини Југославији”, *Токови историје* бр. 1 (2021): 85-108.

³⁹⁸ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, год. 1 (Београд: Штампарија, литографија, књиговезница Раденковић, 1932), 131-171.

³⁹⁹ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, год. 1 књ. 2 (Београд: Штампарија, литографија, књиговезница Раденковић, 1932), 211.

⁴⁰⁰ У стенографским белешкама нема реакција на ову Шелмићеву изјаву.

изјаву није ваљано пренело,⁴⁰¹ Шелмић није био са апсолутном тачношћу цитиран,⁴⁰² али случајна или намерна грешка медија није била пресудна за бурну реакцију истакнутијих феминисткиња, колико покушај радикалног посланика да објасни своје погрешно интерпретиране речи. Одмах је изјавио да не дели мишљење „сентименталних мушкараца” по питању феминизма, односно да се не залаже да право гласа треба дати женама. Истакао је да је жена „природно упућена на брак и породицу” те да је природно да ради искључиво у васпитно-образовним установама. „Деловодни протокол, регистар, књиговодство, писаћа машина, благајнички посао, адвокатура, судство и слично нису за жену.”⁴⁰³ Још је додао да жене које се баве феминистичким питањима заслужују назив *залудне жене*. Шелмић је, дакле, још једном упутио недвосмислену поруку да жену не види као чиновницу, односно представницу одређених занимања, те да би свој професионални ангажман требало да усмери искључиво на васпитно-образовни рад.

На овај Шелмићев политички и јавни иступ најпре су реаговале Милица Ђурић Топаловић⁴⁰⁴ и Олга Палић⁴⁰⁵ а потом и Марија Илић Агапов⁴⁰⁶, док је Женски покрет издао прилично штуро саопштење, не именујући посланика, којим оцењује да се жени угрожава право на рад.⁴⁰⁷ Палић је свој текст достављен медијима отпочела тврдњом да феминистички покрет никада није негирао да је жена упућена на брак и породицу, али да ова упућеност никако не сме спречавати професионални рад и развој жена. „Враћање жена на искључиво домаћи посао” види као тежак пораз, будући да су дошла времена када је женин рад једнако важан за егзистенцију породице. У самом закључку била је нешто оштрија: навела је да предлогу господина Шелмића нема равна „ма у којој културној земљи”.⁴⁰⁸ Текст Милице Ђурић Топаловић обојен је бесом и огорченошћу због политичке атмосфере у којој се жене у Краљевини боре за своја права. Анализирајући буџет, Ђурић

⁴⁰¹ За разлику од *Времена* које је о овом догађају ипак извештавало, *Политика* није пренела ни речи о Шелмићевим ставовима. Види: „Начелна дискусија о буџету”, *Политика*, 5. 3. 1932, 4.

⁴⁰² Његова изјава пренета је у следећем облику: „Никада буџет неће бити уравнотежен док не нађуримо све жене из канцеларија и дамо места људима...!” *Време*, 5. 3. 1932, 2.

⁴⁰³ Драгић Н. Шелмић, „Да ли жену треба пустити у надлештво као чиновника”, *Време*, 9. 3. 1932, 9.

⁴⁰⁴ О биографији Милице Ђурић Топаловић и погледима на *женско питање* и феминизам више у оквиру поглавља *Appendix*.

⁴⁰⁵ Олга Палић Сзанто (1890-1971), очна лекарка у београдској болници.

⁴⁰⁶ Марија Илић Агапов (1895-1984), правница, библиотекарка и прва управница Библиотеке и Музеја града Београда.

⁴⁰⁷ „Борба против женског права на рад”, *Женски покрет* бр. 3 (1932): 43-44.

⁴⁰⁸ „Поводом једног напада: да ли жену треба уклонити из државних и приватних установа?”, *Време*, 10. 3. 1932, 9.

Топаловић предлаже нове мере, доводећи до апсурда предлог Драгића Шелмића. Наводећи да би требало што пре отворити Уред за женидбу и удадбу, тражи од радикала да предложе закон по којем ће свака девојка од 18 година морати да се уда јер је „брак најприродније решење свих женских питања”. Предлаже и да је логично да се сваки мушкарац до двадесете године ожени, али поставља питање: шта држава да ради са два милиона жена за које, као последица ратова, нема мушкараца? Ђурић Топаловић са дозом сарказма предлаже решење: увести многоженство или протерати ове жене. Будући да је јасно навео која занимања би жена требало да обавља због своје *нежности и благородности*, Ђурић Топаловић упућује јасно питање Шелмићу: зашто не диже глас против мучења жене у руднику, каменолому, чишћењу улица, раду у фабрикама и сличним местима? Завршавајући свој више него упечатљив текст, ауторка за крај шаље поруку *the right man in the right place*, инсистирајући на томе да мерило за радно ангажовање не сме бити ништа друго до способност и ваљаност појединца, као и потреба администрације.⁴⁰⁹

Након неколико објављених текстова на рачун Шелмићеве изјаве, било је логично да се и овај радикалски посланик још једном обрати јавности. У опширном тексту Шелмић је испрва похвалио Палић за тврдњу да жена јесте упућена на брак и породицу, не осврћући се на контекст целокупне изјаве. Оштрица пера окренута је заправо ка Милицы Ђурић Топаловић, са којом Шелмић покушава да се обрачуна, подробно анализирајући њен текст и наводећи, како сам верује, контрааргументе. Оспоравајући њену тврдњу да жена мора имати право да се професионално оствари, Шелмић наводи да „нормалној, природној супрузи и мајки, неизвештаченој” поред свих послова у оквиру породице и брака „не преостаје ништа за залудницу”.⁴¹⁰ Истичући да „увођење жене у парламент није отворило никакву нову епоху човечанства”, Шелмић као негативни пример наводи дешавања у Совјетском Савезу, односно присуство жена у политичком животу земље. Тако за жене бољшевичке Русије Шелмић каже да су „одметнице од моралних и хришћанских тенденција”, да су „грла из ергеле” и „подивљале”. У намери да опонира што убедљивије, Шелмић упућује савет Ђурић Топаловић да прочита текстове Марије Селаковић Ткач.⁴¹¹ Да би се став овог радикалског посланика најбоље разумео, као и

⁴⁰⁹ Исто.

⁴¹⁰ Драгић Н. Шелмић, „Да ли жену треба уклонити из државних надлештава”, *Време*, 17. 3. 1932, 7.

⁴¹¹ Марија Селаковић Ткач, дипломирала филозофију, преводила са руског језика а у јавном ангажману позната по ставу да жена треба остати у оквирима породице, односно сфери приватног.

његова истрајност у браћењу сопствених погледа, наводи се завршни део публикованог текста:

„Жена чиновник удата за чиновника морала би остати код куће, јер њена плата иде на млађе и на личне њене потребе којих се мора одрећи, да би упразнила место мушкарцу. (...)

Жена чиновник без квалификација мора уступити место мушкарцу са квалификацијама, јер је то његово право.

Жена из богате куће, са трајним приходима, мора уступити место мушкарцу без обзира на његово економско стање.⁴¹²

Моје је мишљење правилно, јер жену ваља уклонити из сваке околности које би наводиле на моралне преступе, на издају брака и проституизирање. Ма како јака жена, тешко ће се снаћи уз писаћи канцеларијски сто, за којим седи седам сати дневно изван куће, гледајући наспрам себе симпатична човека. И ниједна жена разборита неће побити ово моје тврђење.⁴¹³

Присуство нужне везе између разврата и рада у Шелмићевој реторици делимично се може довести у везу са питањем запослења удатих жена, посебно мајки, у ширем контексту. У САД-у је још 1908. године одлуком Врховног суда⁴¹⁴ за жене у државној служби предвиђено мање радних сати: судија је одлуку образложио, између осталог, тиме да је стопа смртности деце запослених мајки већа него код незапослених као и да прековремени рад будућих мајки штети добробити читаве нације.⁴¹⁵ До 1920. године 39 од 48 држава регулисало је радне сате за жене док је 16 држава женама забранило ноћни рад. Иако су феминистичкиње окарактерисале да су ове законске одредбе по жене заправо дискриминишуће, у САД-у је све више јачала улога жене као мајке и домаћице.⁴¹⁶ У Уједињеном Краљевству је ситуација била слична: двадесете године карактерисало је „заштитно законодавство”,⁴¹⁷ које је поставило низ ограничења приликом запошљавања жена. Биле су искључене из опасних и нездравих занимања (на пример: рударство) као и

⁴¹² Нагласио аутор.

⁴¹³ Драгић Н. Шелмић, „Да ли жену треба уклонити из државних надлештава”, *Време*, 17. 3. 1932, 7.

⁴¹⁴ У питању је био случај *Muller v. Oregon*, 208 U.S. 412 (1908).

⁴¹⁵ Megan McDonald Way, *Family Economics and Public Policy, 1800s–Present: How Laws, Incentives, and Social Programs Drive Family Decision-Making and the US Economy* (New York: Palgrave Macmillan, 2018), 153-154.

⁴¹⁶ *Исто*, 154.

⁴¹⁷ У оригиналу: protective legislation.

ноћног сменског рада. Међутим, када се о овим питањима расправљало у британском парламенту, није било јасног разграничења међу становиштима странака: лични ставови посланика у вези са улогом жена обично би пре долазили до изражаја.⁴¹⁸

Случај Драгића Шелмића на ондашњој политичкој сцени Југославије представљао је први директан сукоб на релацији политичар – истакнуте боркиње за побољшање женског положаја. Анализа Шелмићевих текстова указује на непостојање принципа „заштите”, која се сретала у америчком и британском законодавству. Залажући се за апсолутно уклањање жена из државне службе, за аргументацију узима и присуство „симпатичног човека” који жени само додатно отежава услове за рад. Притом је важно нагласити да Шелмић није био политичар без стварног утицаја, већ лице које је у одређеном моменту учествовало у законодавној власти земље, заузимајући посланичко место. Да ситуација буде гора, Шелмић је био представник најбројније странке, која је била најдуже на власти. Да ли његови ставови одражају ставове свих радикала тог времена или не, мање је важно. Истина је да су против његових конзервативних предлога устале само жене, оставши усамљене у својој борби. Ниједан политичар, ни владајуће ни опозиционе странке, није стао уз жене – ни за скупштинском говорницом, ни у медијима. Сама краљица је, подсетимо, сматрала да је улога жене у дому, никако у политици. Да овај иступ неће бити изолован случај, односно да ће се током економске кризе наставити притисак на жене кроз законодавство, време ће убрзо показати.

⁴¹⁸ Martine Stirling, “Politics and the Working Woman in Great-Britain 1928-1939” (рад представљен на Women, history and the business environment, London, United Kingdom 26. 2. 2004).

4.4. Милица Ђурић Топаловић и *Јединствени фронт жена*

Милица Ђурић Топаловић сврстава се у ред социјалисткиња које су у својим наступима истискивале феминистички дискурс приликом анализе улоге жене у јавном животу уопште. Осим што се не декларише као феминисткиња, Ђурић Топаловић према (грађанском) феминизму има прилично негативан став, у чему се подудара са социјалисткињама овог времена широм Европе. Према је посебна пажња њеним публикованим радовима који се баве друштвеним положајем жене и њиховом еманципацијом посвећена у оквиру *Appendix*, у овом делу истраживања пажња је поклоњена разлозима због којих се она разилази са „јединственим фронтом жена”, као и њеним личним виђењима при решавању актуелних проблема који су се тicali друштвено-политичког положаја жена у Краљевини.

У делу *Жена и политика* Милица Ђурић Топаловић даје прецизну слику сопственог погледа на феминизам и активности женских (грађанских) организација у Краљевини СХС/Југославији, али и разлоге неслагања са њима. Према њеном виђењу, у тадашњем друштву створена је клима по којој све „званичне” феминисткиње прилазе или Женском покрету или *Жене данас*⁴¹⁹ те је тако формиран *Јединствени фронт жена* (који је јединствен само према Ђурић Топаловић). Под, како сама бележи, примамљивом паролом „жене на окуп”, Фронт се залагао за женско право гласа. Ауторка, међутим, већ у самој поставци Фронта види озбиљну ману: „парола 'жене на окуп' (...) је широка и у њу се може метнути сваки програм, свака идеологија и свака акција”⁴²⁰ (подвукла К. Ј. С.). Опаска да је ово само „врло смешна имитација јединственог народног фронта” управо указује на основни разлог неслагања са поставком Фронта: требало је да заузме јасну, политичку позицију са које би се приступило решавању *женског питања*. Постављајући хипотезу да, чак и да жене у блиској будућности добију право гласа, Ђурић Топаловић указује на чињеницу да *Јединствени фронт жена* због избегавања политичког опредељења не би ни могао да по овом питању предузме даље кораке. Она на овом месту поентира са

⁴¹⁹ Први број *Жене данас* изашао је октобра 1936. године и око њега су се, према мишљењу Милице Ђурић Топаловић, окупиле „напредне омладинке” из некада јединствене Социјалистичке партије Југославије, које су тада заправо деловале у оквиру КПЈ у илегалу. Више о овоме у оквиру поглавља *Најзначајније организације жена и њихове међународне активности*.

⁴²⁰ Милица Ђурић Топаловић, *Жена и политика* (Београд: „Ослобођење”, социјалистичка књижара Туцовић, без године издања), 18.

политичком (идеолошком) расутошћу приступу идеји женске еманципације, која ће бити карактеристична за целокупан период Краљевине. Тек ће промена власти 1945. године донети прецизну и несаломиву политичност на овом пољу.

Критика Женског покрета у тексту заузима значајно место јер се из ње не уочавају само разлози неслагања са деловањем ове организације, већ се преко ње најјасније осликавају решења за која се Ђурић Топаловић залаже. Колико има негативан став према Женском покрету, најбоље илуструје тврдња по којој до удруживања „напредних омладинки” у *Жени данас* не би ни дошло да је Женски покрет радио како треба. Ауторка критику отпочиње бритко, наводећи да „Женски покрет вегетира двадесет година без икаквог утицаја на жене”, истовремено негирајући његов значај на друштвено-политичкој сцени Краљевине.⁴²¹ Као важну примедбу она наводи и пристанак на одлагање решавања *женског питања*, у складу са општим ставом владајућих режима, истичући да је увек право време за борбу људи за политичка права.⁴²² Промишљајући о аргументацији Ђурић Топаловић, неопходно је присетити се иступа радикалног посланика Драгића Шелмића, који је затражио отпуштање жена из државне службе 1932. године а на који је *Женски покрет* реаговао само штурим саопштењем, за разлику од ње која је ушла у оштру полемику са овим политичарем.

Премда признаје да се у њему налази „стотинак интелектуалки”, Ђурић Топаловић истиче да се за Женски покрет везују искључиво старије генерације жена, док се млађе, најпре раднице и студенткиње, опредељују за *Жену данас*. Онај мали број радница и студенткиња који се налазио у Женском покрету, одржавајући илузију о „јединственом фронту жена”, иступио је из организације након скупштине одржане у јануару 1940. године. Иако је сукоб представљен као неслагање „младих и старих”, Ђурић Топаловић наводи да је свима јасно да је разилажење идеолошког карактера: „буржоаског и комунистичког”.⁴²³ Ђурић Топаловић није узела учешће у раду ове скупштине: „ми смо одбиле сарадњу (...) тврдећи, да је та заједница⁴²⁴ немогућа (...).”⁴²⁵ Из ове реченице прилично је нејасно ко је тачно био позван на поменути скупштину; највероватније је реч о

⁴²¹ Исто.

⁴²² Исто, 24.

⁴²³ Исто, 19.

⁴²⁴ Мисли се на јединствени фронт жена.

⁴²⁵ Исто, 19.

одређеном броју социјалисткиња, будући да су до тада комунисткиње и социјалисткиње већ увелико биле подељене. Ипак, евидентно је да Ђурић Топаловић не спочитава комунисткињама учешће на овој скупштини, чиме показује и доследност у подржавању свих акција жена које долазе из радничког покрета.⁴²⁶

Уз опаску да су „србијански грађански политичари готово сви листом реакционари у односу на жену”,⁴²⁷ Ђурић Топаловић похваљује Словенску људску и Хрватску сељачку странку због окупљања жена у циљу обезбеђивања њиховог учешћа у политичком животу земље. Констатујући да ће само муслиманке и православке остати без скорих изгледа за укључивање у политички живот, она несвесно рефлектује политичку климу тог времена (опредељивање за странке на основу вероисповести). У овом контексту највише жали Српкиње, посебно сељанке, које остају на маргини јавног живота.⁴²⁸

Према Женској странци има негативан став, сматрајући је „екстремом” југословенског феминизма. Међутим, Ђурић Топаловић, за разлику од Женског покрета, овој странци не негира значај: она је успела да „растресе велики број жена од зачмалости и једностраности домаћег рада”.⁴²⁹ Ставом према Женској странци она је још једном потврдила своју доследност, али у другачијем светлу. Негирањем значаја ове странке на тадашњој друштвено-политичкој сцени земље, она би довела у питање сопствену тезу о неопходности ангажовања жене као политичког чиниоца.

Своје неслагање са феминистичким приступом женском праву гласа аргументује на следећи начин: док за феминисткиње оно представља „циљ и природно право”, социјалисткиње на њега гледају као на „средство [sic] и друштвено право”. Из овога следи да социјалисткиње теже да измене целокупну структуру тадашњег друштва, док се феминисткиње задовољавају променом законодавства.⁴³⁰ Као камен спотицања, попут Бебела и Цеткин, и у редовима Ђурић Топаловић јавља се приватна својина: њено укидање, увођење колективизма уместо капитализма а уместо индивидуализма социјализма, основни је циљ странке којој ауторка припада. За разлику од принципа постепеног увођења права гласа за жене на који би, према виђењу Ђурић Топаловић,

⁴²⁶ Исто, 21.

⁴²⁷ Исто, 22.

⁴²⁸ Исто, 23.

⁴²⁹ Исто.

⁴³⁰ Исто.

феминисткиње пристале, социјалисткиње се залажу за право гласа као друштвено право, те оно мора свима бити доступно. Ауторка потом образлаже да, као што ни сви мушкарци нису исти, жене се такође међусобно разликују по нивоу образовања, професији, васпитању, религијском и политичком опредељењу и слично. Будући да се „балканска жена мора дићи технички и социјално, да би могла бити неопходна политички”,⁴³¹ Ђурић Топаловић још једном истиче неопходност ангажовања жене на политичком пољу. Међутим, пошто то имплицира разврставање жена у политичке партије, она понавља тезу Бебела и Цеткин: „(...) Жене једне исте класе, позива, васпитања или образовања ближе [су] људима исте класе, позива, васпитања или образовања, него женама супротних”.⁴³²

Затварајући тему понављањем својих ставова у вези са еманципацијом жена, Ђурић Топаловић још једном позива жене да се окрену социјализму као идеологији која нуди највиши степен слободе, једнакости и братства. Императив који оставља како савременицама, тако и генерацијама жена које ће тек доћи, заснован је на самопоштовању личности: тек када „укроти своје обожаваоце”, жена ће задобити поштоваоце своје личности и својих права што представља први корак на путу ка потпуној еманципацији.⁴³³

⁴³¹ Исто, 26.

⁴³² Исто.

⁴³³ Исто, 28-29.

5. ДИСКРИМИНИСАНЕ У БОРБИ ЗА РАВНОПРАВНОСТ

5.1. *Непожељне у државној служби: мере штедње и жене*

Маја 1932. године политичка ситуација значајно се изменила формирањем нове странке, Југословенске радикалне сељачке демократије. Чинили су је прорезимски кадрови Народне радикалне странке, Демократске странке као и десно крило Словеначке народне странке. Била је ово права режимска странка, која је иступала искључиво у складу са краљевим намерама или захтевима. Годину дана касније, јуна 1933, променила је назив у Југословенску националну странку, поставши главни заступник централизма и југословенског национализма.

Будући да је економска криза бивала све израженија, било је јасно да држава мора предузимати конкретне мере – како штедње, тако и мере подршке најугроженијима. Управо ово поље, односно законска регулатива у време економске кризе, представља добар показатељ како се кретала државна амплитуда у односу према женама. Анализа историјске грађе је показала да није био дуг пут од хуманих државних интервенција у виду давања финансијске помоћи до одузимања удатим женама готово 75% личног дохотка на скупоћу, што ће се учинити *Уредбом* из 1934. године.

У пролеће 1932. године Југославија је осетила сву тежину дубоке аграрне и економске кризе. Питање земљорадничких дугова постало је ургентно те је у датом тренутку решено такозваним мораторијумом, односно одлагањем отплате дугова земљорадника на шест месеци.⁴³⁴ Држава је донела и *Уредбу о додацима на скупоћу државних службеника*, којом је заправо предвиђен вид финансијске помоћи за државне службенике према разредима, односно реонима у којима су чиновници постављени.⁴³⁵ Интересантно је да је ова уредба чланом 4 предвиђала да муж и жена, уколико су обоје државни чиновници, истовремено остварују право на потпун лични доходак на скупоћу, и

⁴³⁴ У пракси је ово провизорно стање „сељачког мораторијума” трајало све до септембра 1936. године. Видети: Dragana Gnjatović, „O moratorijumu zemljoradničkih dugova – hronologija jednog dugotrajnog provizorijuma”, *Jugoslovensko bankarstvo* br. 7/8 (2011): 10-33.

⁴³⁵ „Уредба о додацима на скупоћу државних службеника”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 14. 3. 1932, 170.

то без обзира да ли заједно станују или не.⁴³⁶ Жена је овом уредбом у односу на мушкарца дискриминисана само са аспекта породичног додатка, јер јој исти не припада уколико је жена активна/пасивна државна, бановинска или општинска чиновница; уколико има више од 200 динара месечно личног дохотка и када живи одвојено услед брачних размирица, без обзира на бракоразводну парницу. Што се тиче додатка за дете, он је, уколико су супружници државни чиновници, припадао оцу али је *Уредба* препознавала неопходност помоћи самохраним мајкама, те је овај додатак исплаћиван мајци која није државна службеница, уколико је разведена или живи одвојено од мужа.⁴³⁷

Иако је *Уредба о додацима на скупшћу државних службеника* из 1932. године имала своје добре стране са аспекта економског положаја жене, већ наредне године отворено је питање око присуства жена у државним службама, којим се истовремено отворило и питање у вези са давањем права гласа женама. Повод за ову полемику представљао је *Законски предлог о општинама* који се нашао пред скупштинском процедуром почетком 1933. године. У интерпелацији председнику владе Милану Сршкићу⁴³⁸ посланик Јован Принцип је изјавио да постоје многи сведоци да „у државним надлештвима виђамо запослено и мужа и жену, и ако је муж у дотичном надлештву виши функционер. Сведоци смо тога, да у државним надлештвима седе жене, које своју плату употребљавају искључиво да могу набављати луксузне артикле, као шминку, пудер, свилену тоалету и слично. Познато нам је и то, да неке лепе и младе жене или девојке, које су на рђавом гласу добијају запослење у државним надлештвима и да зато запослење нису уложиле никаквог труда, па чак немају никаквих квалификација, осим што у друштву важе за лаке жене, па да, ипак и поред свега тога, уживају поверење свога шефа, јер су доведене ту, не да шта раде, него да по жељи свога шефа, скупљају око себе пријатељице и на тај начин оскрнављују дотично државно надлештво.” Принцип у име народних посланика моли председника владе да се „макне ма и једна таква проблематична жена” као и да се на њено место постави „сиромашни интелектуалац”. Закључујући свој говор, још једном је директно питао Сршкића: „Шта мислите предузети, да се из државне службе отпусте све

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Исто.

⁴³⁸ Дисидент Народне радикалне странке, односно један од оснивача ЈРСД.

женске, којима упослење не служи за издржавање него само за проводњу и луксуз и за покриће свог неморалног живота?”⁴³⁹

Народна скупштина Краљевине Југославије је усвојила *Законски предлог о општинама* у коме је експлицитно стајало (чл. 26): „Бирачку способност имају сви становници, који су уведени у бирачки списак општине према закону о бирачким списковима.”⁴⁴⁰ У Скупштини се др Милослав Стојадиновић⁴⁴¹ истакао залагањем да и жене буду укључене у бирачке спискове, односно да коначно добију право гласа, позивајући се на *Видовдански устав*.⁴⁴² Излажући о статуту који је ЈРСД поднела, Стојадиновић је посланике заправо упознао са расположењем које влада у његовим редовима када је у питању право гласа за жене. У самој ЈРСД преовладало је мишљење да жене које самостално воде радње треба да добију право гласа, али је у међувремену стигла препорука министра унутрашњих послова, Живојина Лазића, да се овај предлог не може усвојити. Епилог је био тај да и они посланици који су били *за*, на крају не гласају за овај предлог. Стојадиновић на крају поентира доношењем оцене о политичкој клими у држави: „(...) Колико је ова конзервативна скупштина имала напредних и лепих идеја, јер само модерна демократија тражи шире учешће жена у јавним пословима.”⁴⁴³

Милош Драговић покренуо је бурну дискусију о женском праву гласа, молећи посланике да не говоре са подсмехом и иронијом о овом питању, како су то до тада чинили.⁴⁴⁴ Драговић је више пута био прекидан коментарима других посланика, од којих су многи били негативни.⁴⁴⁵ У свом излагању овај посланик био је кратак, али ефектан: „Веома је потребно и са социјалне стране оправдано да и наше жене учествују бар код општинских избора, да у комуналној политици буду један регулатор, јер су много

⁴³⁹ *Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije*, god.1 (knj.2) (Subotica: Štamparija Jugoslovenskog dnevnika, 1933), 90.

⁴⁴⁰ *Исто*, 108.

⁴⁴¹ Архитекта и политичар, Милослав Стојадиновић специфична је историјска личност. Од јуна до септембра 1941. године налазио се на функцији председника града Београда те је морао блиско да сарађује са колаборационистичком владом Милана Аћимовића. Међутим, Стојадиновић је остао упамћен као велики хуманиста који је спасао неколицину Јевреја, те је 1966. године проглашен за Праведника међу народима. Видети: Nenad Fogel, *Pravednici iz Srbije: izložba o dobrim ljudima* (Zemun: Grafostil Kragujevac, 2011), 7.

⁴⁴² *Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije*, god. 1 (knj. 2), 108-109.

⁴⁴³ *Исто*, 109.

⁴⁴⁴ *Исто*, 161.

⁴⁴⁵ Коментари који су прекидали посланике углавном нису забележени, али јесте по нека реакција посланика чије је излагање бивало прекинуто. Тако је, на пример, забележена Драговићева реакција на упадицу Игњата Стефановића: „Па шта ћу, Игњате, кад си ти несавремен.” Видети: *Stenografske beleške Narodne Skupštine Kraljevine Jugoslavije*, god. 1 (knj. 2), 161.

осећајније и много мушкије у појединим питањима него ли мушкарци, имају више кичме и куражи као жене да своје право мишљење кажу него поједини људи који заузимају више положаје. (Аплауз). Ја бих желео да се Народна скупштина не оглуши о ово важно питање и о ову социјалну нужду, него да једним амандманом ово унесе у закон о општинама.”⁴⁴⁶

Миливоје Перић, такође из прорезимске Југословенске националне странке, осврнуо се у својој анализи овог законског предлога на *женско питање*, жалећи што женско право гласа није унето у предлог. Свој став да је жене требало укључити у процес бирања у општинама објаснио је тврдњом да се многе жене баве самосталним занимањима те да су тиме и оне привредни фактори. Будући да те жене плаћају све порезе и различите намете, Перић управо у томе види и примарни разлог за њихово укључивање у бирачке спискове: „Једном праву одговара дужност, а једној дужности кореспондира право. То је принцип који се кроз целокупно законодавство провлачи. Кад дакле жене учествују у дужностима и сnose све дажбине и терете општинске, право је да врше и контролу како се распоређују и троше ти њихови приноси.”⁴⁴⁷ Међутим, у Перићевој реторици осећа се и залагање за економску независност жене:

„Имам један конкретан случај. Један трговац, имућан човек, имао је жену и више деце. Жена му је живела без икаквих брига. Гледала је кућу и децу — ништа више. То је било за време полета у раду. — Одједанпут његови се послови окрећу наопако. — То доводи до последица стечаја, што значи његову грађанску смрт. Тај трговац био је јако осетљив и частан човек па није могао да поднесе грађанску смрт. После ње дошла је и његова физичка смрт. Остала је жена да се бори са шесторо деце. Она се знала мушки снаћи и прихватила се посла. Радила је напољу, подносећи све терете и бринући се у исто време о својој деци. Та је жена била у ствари и домаћин и домаћица, и отац и мајка, и муж и жена. Господо, оправдано је ако се њој не даје право као *домаћици*, као *жени* и *мајци*, да јој се даде као *оцу*, *домаћину*, и као *човеку*, јер она у ствари има двоструку улогу” (нагласила К. Ј. С.).

У јеку претреса законског предлога о општинама, др Богумил Вошњак, словеначки политичар, истакао се критиковањем истог. У мноштву аргумената, Вошњак је навео да *Закон* није савремен „пошто он не даје женско право гласа”. Међутим, он у исто време

⁴⁴⁶ Исто, 162.

⁴⁴⁷ Исто, 164.

наводи да би давање права гласа свим необразованим женама имало „запрепашћујући ефекат”, док је сасвим логично да га стекну (универзитетски) образоване жене. Жене које учествују у економском животу земље такође би требало бити обухваћене овим *Законом*. Са њим ће се сложити у наставку седнице и Људевит Ауер, такође из Југословенске националне странке.⁴⁴⁸ Поређења ради, Вошњак наводи да у Енглеској и „последњи неписмени пастир или чобан” има ово право. Аргументација овог политичара остаје упамћена и по томе што у његовој реторици нема традиционалног става да постоје преча, важнија питања. Насупрот томе, он јасно истиче да и хрватско (национално) питање као и *женско питање* види као питање државне савремености те су оба по важности једнака.⁴⁴⁹

Премда је постало јасно да жене неће бити обухваћене општинским изборним законом, ово питање још једном је указало на огроман отпор припадника странке која је чинила већину влада, односно чији су посланици били одлучујући фактор у Скупштини и/или Сенату за време Краљевине. У скупштинском говору Светислав Хођера⁴⁵⁰ је истакао да су се током писања програма ЈРСД бивши чланови Народне радикалне странке нарочито бунили против женског права гласа. Директно је прозвао већ поменутог Шелмића, затим Јоцу Селића и Владу Милетића,⁴⁵¹ тврдећи да и програм радикала из 1881. године предвиђа да члан странке може бити српски грађанин као и српска грађанка.⁴⁵²

Буџетска дебата која је ушла у финиш само месец дана касније, марта 1933. године, још једном је показала осетљивост владајућих партија на присуство женских чиновника у државној служби. Чула су се мишљења по којима је требало онемогућити „да се у службу примају оне, које своју плату употребљавају за то, да би биле по најновијој бечкој или париској моди одевене.”⁴⁵³ У склопу ове дебате министар просвете, Раденко Станковић, приметио је да у Југославији постоји „чудна појава” да наставнички кадар у огромној већини чине жене, те да размештај жена у удаљеније, пасивније крајеве често није могућ, што отежава рад образовних установа.⁴⁵⁴ Истини за вољу, министар је скренуо пажњу на

⁴⁴⁸ Исто, 181.

⁴⁴⁹ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, год. 2, књ. 3, (Београд: Графички уметнички завод Планета, 1933), 19-20.

⁴⁵⁰ Светислав Хођера (1888-?), оснивач Југословенске народне странке, која је углавном била опозициона странка, нападајући и владајућу ЈРСД као и друге њој опозиционе странке.

⁴⁵¹ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, год.2 (књ.3), 173.

⁴⁵² *Самоуправа*, 8. 1. 1881, 1.

⁴⁵³ „Буџетска дебата: искључење посланика г. Урека са једне седнице због инцидента”, *Време*, 16. 3. 1933, 4.

⁴⁵⁴ „Претрес буџета у појединостима: Експозе министра просвете г. др. Р. Станковића”, *Време*, 18. 3. 1933, 4.

мањак основних школа као и да је око 5-6% одељења празно, односно да школу похађа мањи број деце од оног који је очекиван.⁴⁵⁵

Ни буџетска расправа за 1934/35. годину није донела бољитак. Напротив, наставио се тренд притисака на жене које раде у државним службама.⁴⁵⁶ Разрађујући мере штедње, држава је као методу којом ће смањити расходе видела у смањењу исплата, по различитим основама, управо женама. Прво је поменута *Уредба* из 1932. године претрпела крупне измене: уколико су муж и жена државни службеници, додатак на скупоћу више не остварују обоје, већ се женин додатак умањује:

- а) у целости уколико је муж у положајним групама од I до VI;
- б) за 75% уколико је муж у положајним групама VII, VIII и XIX;
- в) за 50% уколико је муж у положајној групи X;
- г) за 30% уколико је муж званичник или служитељ.⁴⁵⁷

Из ове измене изузете су жене које не живе са својим супрузима услед размирица, без обзира на то да ли је поведен поступак за развод брака или не (чл. 6).⁴⁵⁸ Слично је учињено и са пензионерима и чиновничким приправницима.⁴⁵⁹

Измена поменуте *Уредбе* није означила крај материјалних притисака на жене, напротив: само месец дана касније, маја 1934. године, на основу предлога Министарства финансија донета је *Уредба о смањењу припадности бановинских службеника*,⁴⁶⁰ што је у пракси значило смањење плата највећем броју жена које су биле запослене у државној служби. Уколико су и муж и жена општински службеници или пензионери, хонорарни службеници, дневничари и слично, овом *Уредбом* изгубили су право на пуне месечне зараде. Предвиђено је да се женина плата или пензија умање:

- а) за 50% уколико месечна бруто зарада мужа прелази 5000 дина;
- б) за 40% уколико месечна бруто зарада мужа износи између 3500 и 5000 дина;

⁴⁵⁵ „Претрес буџета Врховне државне управе, Министарства правде и Просвете”, *Политика*, 18. 3. 1933, 3.

⁴⁵⁶ Први забележени случај који се односио на предлог о отпуштању свих чиновника из државне службе ради смањења трошкова државног апарата забележен је 1925. године, када је Јелена Зрнић реаговала на изјаву Зарије Варјачића као народног посланика. Иако штуро, Зрнић је у ауторском тексту навела да овај посланик представља „дивљака у Парламенту” те да се нада да његов предлог нико неће „узети за озбиљно”. Јелена Зрнић, „Дивљак у Парламенту”, *Жена и Свет* бр. 11 (1925): 5.

⁴⁵⁷ „Измене уредбе о додацима на скупоћу државних службеника”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 13. 4. 1934, 381.

⁴⁵⁸ *Исто*.

⁴⁵⁹ *Исто*, 382-383.

⁴⁶⁰ „Уредба о смањењу припадности бановинских службеника”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 15. 5. 1934, 451.

- в) за 35% уколико месечна бруто зарада мужа износи између 2500 и 3500 дин;
- г) за 30% уколико месечна бруто зарада мужа износи између 1600 и 2500 дин;
- д) за 25% уколико месечна бруто зарада мужа износи између 1100 и 1600 дин;
- ђ) за 20% уколико месечна бруто зарада мужа износи испод 1100 дин.⁴⁶¹

Из ове *Уредбе*, која је ступила на снагу већ 1. јуна, остале су изузете жене које не живе са својим супрузима услед размирица, без обзира на то да ли је поведен поступак за развод брака или не (чл. 3).

Сумирајући резултате почетка тридесетих година прошлог века, може се приметити да је било расправа око различитих закона које су се завршавале њиховим усвајањем, с тим да су жене и даље остајале искључене из активног и пасивног бирачког права. Чак ни предлог одређеног броја посланика да ово право добију макар образоване жене и жене које су водиле самосталну трговину и слично није уродио плодом.⁴⁶² У овом периоду дефинитивно је постало јасно да, са једне стране, на политичкој сцени Краљевине има све више актера који су препознавали важност и ургентност *женског питања*, али, у исто време, био је изразито видљив отпор владајућих структура блиских режиму који су у пракси онемогућавали сваки политички помак жена у држави у којој су живеле. Стенографске белешке нису сачувале ниједан пример негодовања или отвореног супротстављања владиним мерама, односно усвајању *Уредбе о смањењу припадности бановинских службеника*. Евидентно је да су чак и доказани браниоци женских права по погледу редуције жена из државних служби имали релативно негативне ставове. Пример је др Коста Јовановић, који је сматрао да се никако не сме усвојити општа уредба по којој треба отпустити све жене (нарочито не оне које издржавају своју породицу или себе), али жене које „прекраћују време” у служби и којима приходи од исте „служе као џепарац” треба искључити, с тим што исти овај принцип треба применити и на мушкарце.⁴⁶³ Женски покрет на *Уредбу о смањењу припадности бановинских службеника* реаговао је доношењем резолуције, у којој позива на анулирање овог акта, сматрајући да свако смањење припадности мора бити прогресивно, односно према висини прихода.

⁴⁶¹ Исто.

⁴⁶² У стенографским белешкама нема сачуваних појединачних гласова, односно немогуће је реконструисати како су о конкретном закону посланици појединачно гласали.

⁴⁶³ Др Коста М. Јовановић, „Да ли жену треба редуцирати из службе у корист мушкараца?”, *Жена и Свет* бр. 3 (1933): 1.

Тражено је да се одреди егзистенцијални минимум једне породице уз поруку да је „крајње неправедно да најтежи терет морају сносити у највећем броју жене-државне службенице”.⁴⁶⁴ Власти, међутим, нису реаговале на ову резолуцију.

Веза економске кризе и женског законодавства представља специфичну појаву, не само у Краљевини, већ и у другим земљама. У претходном поглављу је поменуто да је у Уједињеном Краљевству током двадесетих година доношено такозвано „заштитно законодавство”, које је поставило низ ограничења приликом запошљавања жена. У САД-у, на пример, до Велике економске кризе само је девет држава законском регулативом спречавало удате жене да се запосле; у току кризе и након ње, тачније до 1940. године, укупно је 26 држава забрањивало удатим женама заснивање радног односа у државној служби.⁴⁶⁵ У хронолошком смислу скоро подударно са Југославијом, Федерална влада САД-а *Наредбом 213* из 1932. године отпустила је све чиновнице из државне службе које су биле у браку са лицем запосленим у федералном сектору.⁴⁶⁶ Оправдано се може закључити да, док су се жене неретко бориле за пуку егзистенцију у време Велике економске кризе, власти су у њима успеле да виде, метафорично, *жртвеног јарца*, на кога је најлакше било усмерити мере штедње. На крају, смањење месечних зарада само зато што су биле удате за чиновнике или релативно имућније људе представљало је изузетан дискриминаторски потез према женама. Тиме се значајно утицало на њихову економску (не)зависност и материјалну (не)сигурност, чиме је и процес еманципације, као логична последица, бивао успорен.

⁴⁶⁴ Alojzija Štebi, „Skupština Jugoslovenskog ženskog saveza”, *Ženski pokret* br. 5/6 (1934): 50-51.

⁴⁶⁵ M. McDonald Way, *nav. delo*, 152.

⁴⁶⁶ *Исто*.

5.2. Југословенски женски савез против даље дискриминације жена

Година 1935. за државни режим није почела обећавајуће. Девог јануара избио је штрајк у загребачкој фабрици *Херман Полак и синови*. Према постоје извесне нејасноће око природе овог штрајка,⁴⁶⁷ остао је упамћен по специфичности да су око 80% радника фабрике чиниле жене. Радно време трајало је од 8 до 16 часова, плате су износиле од 50 до 100 динара недељно, с тим да су неквалификоване раднице (углавном са села) радиле за 20 до 30 динара недељно.⁴⁶⁸ Поређења ради, у жеку економске кризе 1932. године, процењена минимална средства за самца који живи у Београду и која су на месечном нивоу покривала трошкове хране, кирије, одеће, обуће, струје и огрева износила су 716 динара док су за четворочлану породицу износила 1803 динара.⁴⁶⁹ Дакле, јасно је да су плате у овој фабрици биле више него ниске и да је, чак и са пуном платом, живот и даље био тежак. Након што су раднице и радници *Хермана Полака* ступили у штрајк, преостале текстилне фабрике из Загреба послале су своје делегате штрајкачком одбору са изјавом да ће ступити у штрајк солидарности. Полиција је, у међувремену, ухапсила 16 радница које су се истакле у штрајку али су оне убрзо пуштене на слободу. Након седам дана штрајк је успео: загарантована је минимална недељна зарада од 144 динара, с тим да се управа фабрике обавезала да у наредних шест месеци нико неће бити отпуштен.⁴⁷⁰ Овај догађај јасно је показао терет егзистенције са којим су живеле многе жене, раднице фабрика, али и њихову спремност да се боре за побољшање сопственог положаја.

Другу половину тридесетих година више су обележиле афере, од којих су многе показале истински третман и/или положај жена у Краљевини, него што су то биле конкретне активности жена. Почетком 1936. године збио се догађај који, случајно или не, није значајније окупирао пажњу медија. *Време* и *Политика* донели су основне информације о хапшењу службеника Министарства просвете због трговине белим робљем.

⁴⁶⁷ У архивској грађи постоји тврдња да је ово први штрајк након Шестојануарске диктатуре. Истини за вољу, 1929. године такође је дошло до штрајка у овој фабрици, али свакако да се штрајк из 1935. године не може третирати као први. Такође, у грађи се наводи да је штрајк отпочет због захтева за повећањем плата и склапања колективног уговора, док у литератури постоји мишљење да је повод за штрајк представљало отпуштање око 250 радника ткаонице. Видети: АЈ, 141-10-289; Marija Sentić, Narcisa Lengel-Krizman, *Revolucionarni Zagreb 1918-1945: kronologija* (Zagreb: Vjesnik, 1979), 62; J. Kecman, *nav. delo*, 220-221.

⁴⁶⁸ J. Kecman, *nav. delo*, 220.

⁴⁶⁹ Bogdan Krekić, *Stanbeno pitanje kao oblast javnoga staranja. Referat na 5. kongresu radničkih komora 3. i 4. dec. 1932. godine u Beogradu* (Beograd: Ž. Madžarević, 1933), 459.

⁴⁷⁰ J. Kecman, *nav. delo*, 221.

Јован Стојчевић из Београда овај посао тако је развио да је у сваком већем месту у унутрашњости земље имао своје редовне клијенте, најчешће власнике кафића. Будући да је успела у последњем тренутку да побегне из Сремске Митровице, једна млада девојка пријавила га је полицији и објаснила да су девојке прихватале његов позив на неку локацију јер им је обећавао озбиљну и часну службу. Полиција је утврдила да је девојке одводио по унутрашњости земље власницима кафића, тражећи од истих да му покрију путне трошкове и дају новчану надокнаду од 200 до 500 динара.⁴⁷¹ Иако је службеник једног министарства био актер овако криминогене радње, ни држава ни Министарство просвете нису се оглашавали овим поводом. Са друге стране, фебруара 1936. у југословенској престоници основан је Одсек дечје полиције при одељењу кривичне полиције града Београда. Овај одсек требало је да сузбија криминалитет и врши надзор над напуштеним малолетницима. Предвиђено је да у службу полиције ступи и изванредан број женских агената, будући да је рад са децом морао бити „хуман и пријатељски”, као и да је међу напуштеном децом било и девојчица.⁴⁷²

Поменути *Закон о општинама* из 1933. године био је предмет дебате првог конгреса Савеза градова Краљевине Југославије, који је одржан на Цетињу септембра 1936. године. Конгрес је изразио захтев за једнаким и непосредним тајним гласањем за градске општине, што је заправо укључивало активно и пасивно бирачко право за жене.⁴⁷³ У пракси, сходно пређашњем искуству, било је јасно да овај захтев неће бити тако лако услишен. Међутим, не само што жене ни овог пута нису укључене у бирачко право, већ се наставио тренд даљег притиска на њих кроз законодавство. *Финансијски закон* за 1937. годину за време друге владе Милана Стојадиновића донео је новину која је крајње дискриминисала значајан број запослених жена. Овог пута оштрица законодавног ножа била је усмерена ка учитељицама.⁴⁷⁴ Министарство просвете иницирало је промену *Закона о народним школама* (5. 12. 1929), односно члан 93 је измењен у 93а:

⁴⁷¹ „Ухапшен служитељ који се узгред бавио трговином белог робља”, *Политика*, 8. 2. 1936, 8; „Послужитељ Министарства просвете трговао белим робљем”, *Време*, 8. 2. 1936, 7.

⁴⁷² „У Београду је образована и дечија полиција”, *Време*, 13. 2. 1936, 7.

⁴⁷³ „Савез градова тражи изборе за градске општине једнаким и непосредним тајним гласањем... и активно и пасивно бирачко право за жене”, *Време*, 16. 9. 1936, 4.

⁴⁷⁴ *Народни женски савез КСХС* својевремено је успешно интервенисао у Министарству просвете у циљу измене закона који је важио за простор Босне и Херцеговине из 29. 3. 1913. године, којим је учитељицама било забрањено да се удају за не-учитеље. Поменути закон је 1925. године стављен ван снаге. Видети:

„Учитељицама народних и домаћичких школа, као и забавиљама престаје служба, кад ступе у брак са лицем које није учитељ народних школа. Ако су овакве учитељице односно забавиље испуниле услове за стицање личне пензије, добивају уједном за свагда уместо пензије отпремнину у износу једногодишње плате и положајног додатка, а ако нису испуниле услове за стицање личне пензије а имају више од пет година ефективне учитељске (забавиљске) службе, добивају отпремнину у износу шестомесечне плате и положајног додатка.”⁴⁷⁵

Премда притисци на женски учитељски подмладак нису представљали новину,⁴⁷⁶ овај закон изазвао је снажне реакције појединаца у Скупштини. Народни посланик, Велимир Јојић,⁴⁷⁷ директно је прозвао министра просвете, Димитрија Стошовића, који жели „да буде проводација нашим учитељима за женидбу”.⁴⁷⁸ Јојић је подсетио да је још Андра Николић, као тадашњи министар просвете, покушао да донесе скоро идентичан „назадан и мрачњачки” закон, али је због огромног отпора он морао бити повучен. Такође је појаснио колико овај закон заправо газии основна људска права:

„А најжалоснија чињеница, браћо и господо моја, је ова. Кад се забрани једној учитељици која има двадесет до двадесет пет година службе да се уда за неучитеља, шта ће бити од ње у моралном погледу? Зар ће се таква једна учитељица моћи решити да се уда за неучитеља и да због тога остане без хлеба? Овим законом биће доведен у питање сам морал; нека ме извине поштоване даме, које су овде, а и сви остали, али, овде се овим законом иде на укидање нашег подмлатка и на уназађивање нашег становништва. Зар једна учитељица се не сме удати за професора? Професор је као учитељ. Они раде исти посао. Ако ове године буде донет овакав закон, друге године можемо очекивати опет такав неки закон, тако ће се из године угодину поништити сва стечена права. Доношењем таквих закона на такав начин ликвидираће

„Извештај о раду Народног женског савеза Краљевине С. Х. С. у 1924-1925 год”, *Женски покрет* бр. 8 (1925): 277.

⁴⁷⁵ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, књ. 2 (Београд: издавач непознат 1937), 1332.

⁴⁷⁶ Захваљујући процени да тек свршене учитељице не могу опстати на селу, просветне власти су почев од 1933/34. године практично смањивале упис девојака у учитељске школе. Од укупно планираних 965 ученика, учитељским школама је дозвољено да само 1/3 места буде попуњена девојкама. Видети: Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 1, 348.

⁴⁷⁷ Велимир Јојић (1887-1945), професор историје и латинског језика. Осим по бављењу политиком, познат и по свом успешном педагошком раду. Директор неколико гимназија, међу којима се истичу Беранска и Пећка.

⁴⁷⁸ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, књ. 2, 1401-1402.

се једно по једно право наших грађана, и не дај Боже да једног дана оваквим законом не ликвидирамо и ову земљу.”⁴⁷⁹

Јеремија Протић⁴⁸⁰ у основи је делио Јојићево мишљење те се само надовезао за скупштинском говорницом. Измену закона окарактерисао је као „атак на просветне раднице”. Посебно је замерио што се није добро проучио положај свих женских службеница („писмених и неписмених, неодатих и удатих”), јер се на основу овог потеза закључује да државна служба има понајмање места за учитељице.⁴⁸¹ Др Часлав Никитовић⁴⁸² бранио је министра просвете и владу, појашњавајући да ће *Закон* ступити на снагу од 1. августа 1937. године, али да ће до тада учитељице моћи да ступе у брак са не-учитељима. Ово би требало да олакша положај најпре учитељицама вереним за не-учитеље. Једино *оправдање* које је наведено за доношење оваквог закона садржи се у следећем: уколико је учитељица удата за не-учитеља и уколико он у неком тренутку добије премештај, логично је да учитељица као супруга пође са њим. Тиме се стварају два проблема: честа немогућност да се упражњено место попуни (посебно у неразвијенијим крајевима Југославије) као и стварање вишка незапослених (можда у новој средини за учитељицу неће бити посла).⁴⁸³

Скупштина *Кола српских сестара* са преко 300 делегаткиња само из унутрашњости земље временски се поклопила са расправом о Финансијском закону маја 1937. године. Председница *Југословенског женског савеза*, Лепосава Петковић, прочитала је резолуцију којом је организација на чијем се челу налазила упутила оштар протест против амандмана *Финансијског закона*. Све учеснице скупштине прихватиле су резолуцију и осудиле закон о целибату учитељица.⁴⁸⁴ Поменути амандман изазвао је реакције и ван Београда: на пример, штампа је забележила да су крагујевачке учитељице, нарочито неодате, биле револтиране овом изменом закона, сматрајући да власт врши „атак на слободу избора

⁴⁷⁹ Исто, 1402.

⁴⁸⁰ Јеремија Протић, председник Клуба Југословенске националне странке, која је од 1933. године означавала Југословенску радикално-сељачку демократију. За време немачке окупације у влади Милана Аћимовића био је комесар Министарства исхране.

⁴⁸¹ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, књ. 2, 1416.

⁴⁸² Часлав Никитовић (1917-1978), докторат из права стекао на Сорбони. Од истакнутијих функција које је обављао су положај главног секретара Занатске коморе за Вардарску бановину и министарско место у влади Цветковић – Мачек (1941).

⁴⁸³ *Стенографске белешке Народне Скупштине Краљевине Југославије*, књ. 2, 1428.

⁴⁸⁴ „У присуству 300 делегата из унутрашњости одржана је скупштина Главног одбора Кола српских сестара: све делегаткиње устале су против целибата учитељица”, *Време*, 17. 5. 1937, 7.

њиховог брачног друга” као и да се осећају обесправљено јер амандман не захтева да се учитељи такође морају женити учитељицама.⁴⁸⁵ Међутим, иако су представници како краљице тако и неколико министарстава присуствовали скупштини *Кола српских сестара*, реакције власти није било. Амандман је усвојен у атмосфери скоро потпуне тишине. Да није било резолуције *Југословенског женског савеза*, лако би се стекао утисак да *целибат учитељица* за ондашњу јавност није нимало био проблематичан.

Сумирајући 1937. годину никако се не може занемарити *Статут жена*, документ који је *Алијанса женских покрета* у сарадњи са *Југословенским женским савезом* и *Удружењем универзитетски образованих жена* израдила како би тачно представила социјални и економски положај жена у Југославији. *Статут* је заправо био намењен Друштву народа, али је достављен *Интернационалној феминистичкој алијанси* у Цириху, на њено тражење.⁴⁸⁶ Објављен у *Женском покрету*, документ је имао следећа поглавља: *Увод, Политичка права, Грађански законик, Кривични закон, Социјално законодавство, Статут економски, Настава и Стручно школство*. Ауторке су најпре представиле актуелан положај жена, да би касније дале сопствене предлоге за унапређење одређених законских решења са детаљним образложењима.⁴⁸⁷ У кратком уводном делу *Статута* објашњава се како је Друштво народа затражило „опсервације (...) и тачно обавештење о положају жена”⁴⁸⁸ од свих влада те су, како је већ напоменуто, *Алијанса женских покрета* у сарадњи са *Југословенским женским савезом* и *Удружењем универзитетски образованих жена* израдиле овај документ. У делу који се бави *Политичким правима* акценат је стављен на чињеницу да је Октроисани устав из 1931. године чланом 55 жене поново оставио без бирачког права, обећавајући, као и *Видовдански устав*, да ће женско право гласа бити накнадно дефинисано. *Статут* указује да законодавац ово питање још увек није решио. Наводећи да су жене „без класне разлике” једнодушно годинама протествовале због неуживања активног и пасивног бирачког права, *Статутом* се предлаже: (1) што скорије доношење закона којим би се постигла политичка равноправност жена и мушкараца, односно којим би жене добиле неограничено бирачко

⁴⁸⁵ Милош Јовановић, „Правда вас интервјуише сваког дана”, *Правда*, 18. 5. 1937, 11.

⁴⁸⁶ „Statut žene”, *Ženski pokret* br. 1/2 (1937): 4-5.

⁴⁸⁷ *Исто*, 6-15.

⁴⁸⁸ *Исто*, 6.

право, (2) да се потом жене позову у банска већа и бански санитетски савет⁴⁸⁹ и (3) да влада почне да укључује и жене као чланице делегација за различите активности Друштва народа.⁴⁹⁰ *Грађанском закону* посвећено је највише простора, али ће он, уз део о *Кривичном закону*, бити представљен у засебном делу рада.⁴⁹¹

Социјално законодавство је изузетно важан сегмент *Статута* зато што доноси прецизну анализу закона из овог домена који се тичу жена.⁴⁹² Инострана јавност се овим путем информисе да је ноћни рад у индустрији и занатству женама у Југославији забрањен, као и рад два месеца (или шест недеља по *Закону о радњама*) пре и након порођаја, с тим да новчану надокнаду трудници/породиљи обезбеђује социјално осигурање. Дојиле су биле посебно заштићене, будући да је послодавац морао да им обезбеди паузу од 30 минута на сваких 4-5 часова рада, односно 15 минута ако је дете у „склоништу предузећа”.⁴⁹³ *Статутом* су ове одредбе оцењене као веома напредне, али да, нажалост, не дају адекватне резултате јер се не примењују строго. Наведено је да послодавци користе прву прилику да отпусте трудницу, посебно ако је неудата. Са друге стране, услед економске кризе, неретко се саме жене одлучују да не остваре своје право на одсуство са посла, бојећи се да ће без њега остати непосредно по повратку.⁴⁹⁴ Због свега наведеног *Статут* предлаже „стриктну примену социјално-заштитног законодавства са свима санкцијама за неиспуњавање одредаба закона” тако што ће се у инспекцији рада наћи и жене, које ће водити рачуна о примени поменутих закона.

Статут економски обухвата најзначајније проблеме жена у државној и приватној служби, индустрији и занатима, затим проблеме кућних помоћница и жена у сеоским газдинствима. Што се домена државне службе тиче, скренута је пажња на закон по коме

⁴⁸⁹ Саветодавни орган Министарства социјалне политике и народног здравља био је Бански санитетски савет. Бановине су имале прилично велика овлашћења у доношењу прописа и спровођењу здравствених мера. Видети: Момчило Павловић, „Здравствена служба у Краљевини СХС/Југославији 1919-1941” у *Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине, одржаног 24-25. маја 2006. године у Зајечару*, приредили Момчило Павловић и Надежда Педовић (Београд: Институт за савремену историју; Зајечар: Историјски архив Тимочка крајина, 2007), 39-48.

⁴⁹⁰ „Statut žene”, 7.

⁴⁹¹ Више о томе у поглављу *Нова држава – стара правила*.

⁴⁹² У питању су *Закон о заштити радника* (1922), *Закон о осигурању радника* (1922) и *Закон о радњама* (1931).

⁴⁹³ Склониште предузећа је заправо обданиште, које је свако предузеће са најмање 100 радника са 25 деце морало да организује у својој непосредној близини.

⁴⁹⁴ „Statut žene”, 11.

жене не могу бити судије⁴⁹⁵ као и на низ различитих уредби које су се негативно одразиле на економски положај жене (посебно на *Уредбу о смањењу припадности бановинских службеника*). Тражено је да се укину сви изузеци у законима који се односе на пријем жена у државну службу, односно да се заснивање радног односа врши само на основу квалификација и способности, не пола, као и примена принципа „једнак рад – једнака награда”, односно да жене не буду мање плаћене само зато што су – жене.⁴⁹⁶ Када су приватни и индустријски сектор у питању, као горуће проблеме *Статут* је навео прековремени (по правилу неплаћени) рад жена као и минималне зараде. Од мера које треба посебно поменути, тражено је стриктно поштовање законских прописа,⁴⁹⁷ утврђивање егзистенцијалног минимума и забрана прековременог рада. Указујући на положај кућних помоћница, скренута је пажња на проблематику неунификованог законодавства у држави те да у различитим бановинама важе различити прописи. Тражено је не само унификовање, већ и прецизно дефинисање законске регулативе на овом пољу.⁴⁹⁸ Будући да се око 80% становништва Југославије бавило пољопривредом, *Статут* положај *сељакиње* посматра кроз перспективу свеукупног економског стања сељаштва. У мору проблема, највећи је здравствена нега на селу: због високе стопе смртности породиља и/или новорођене деце, предлаже се хитно оснивање здравствених задруга које у многим крајевима ни крајем тридесетих година нису постојале.⁴⁹⁹

У делу који се бави проблемима наставе, *Статут* говори о „фаворизацији мушкараца на свим положајима”: иако закон предвиђа могућност постављања и наставница за директорке средњих и учитељских школа, у пракси се на тим местима налазе мушкарци. Отуда је сасвим логичан предлог по коме за директоре женских средњих и учитељских школа морају бити биране жене. Као главни аргумент наведено је да „само жена може бити добар и поверљив саветодавац женској омладини у годинама, у којима наступа тако пресудан преокрет у телесном и душевном развоју девојчица”.⁵⁰⁰ У последњем делу под називом *Стручно школство* овај документ још једном указује на

⁴⁹⁵ Т. И. „Могу ли жене бити судије”, *Бранич* бр. 3 (1928): 57.

⁴⁹⁶ „Statut žene”, 12.

⁴⁹⁷ Најпре се мисли се на Уредбу из 1929. године, која, између осталог, у занатским и трговачким радњама предвиђа десеточасовно радно време, с тим да се прековремени рад плаћа 50% више од редовног рада.

⁴⁹⁸ „Statut žene”, 13.

⁴⁹⁹ *Исто*, 14.

⁵⁰⁰ *Исто*, 15.

дискриминацију жена: будући да им нису све стручне школе законом доступне⁵⁰¹, тражи се измена закона у циљу постизања једнаких услова оба пола приликом оспособљавања за рад.⁵⁰²

Друга половина тридесетих година у Краљевини Југославији женама је несумњиво донела многе репресивне мере. Законска решења из двадесетих година која су била изразито дискриминишућа према женама нису била измењена. Нека од њих свакако су била производ постојећих предрасуда, попут забране женској деци да уписују средњу саобраћајну, односно железничку школу. Међутим, о женама се у овом периоду углавном говори у контексту мера штедње, с тим да је изузетно тешко реконструисати колико је заиста државни буџет уштедео одређеним мерама. Да статистика може да завара и наведе на криви траг, говори чињеница да је у САД-у, на пример, за време Велике економске кризе број запослених жена значајно порастао: са 10,5 милиона из 1930. године на 13 милиона из 1940. године. Проблем је у томе, између осталог, што су жене пристајале да раде послове далеко мање плаћене у односу на оне које су обављали мушкарци, те се тиме ни њихов економски статус није драстично побољшао.⁵⁰³

Међутим, важно је размислити о порукама које је држава усвајаним законима и уредбама (ин)директно слала: ако се уопште расправља о томе да ли удате жене треба удаљити из државне службе или ако се усвоји закон којим жене одређеног занимања (конкретно: учитељице) губе свој посао ако не ступе у брак са лицем чије је занимање држава одредила, јасно је да становништво стиче одређени утисак о приоритетима државе приликом запошљавања и отпуштања. На основу анализе *Статута жена* недвосмислено се запажа да су жене биле прве на удару, без обзира на чињеницу да је у неким областима законодавство, теоријски посматрано, према њима било наклоњено. Последњи специфичнији догађај у години пре почетка Другог светског рата у Европи обележен је још једном скупштином жена, одржаном у Загребу 11. марта 1938. године. Око 600 учесница констатовало је да се женама у Југославији за исти рад просечно плаћа од 15% до 35% мање него мушкарцима.⁵⁰⁴ *Алијанса женских покрета* у међувремену је реаговала изразом

⁵⁰¹ Мисли се на две врсте школа, које су законски онемогућиле пријем женске деце: текстилне школе (постојале две у целој земљи) и Саобраћајна железничка школа у Београду.

⁵⁰² „Statut žene”, 15.

⁵⁰³ Linda K. Kerber, Jane Sherron De Hart, *Women's America: Refocusing the Past* (Oxford: Oxford University Press, 1991), 410-411.

⁵⁰⁴ J. Kecman, *nav. delo*, 55.

Меморандума заснованог на поменутом *Статуту* из претходне године који би био упућен свим сенаторима и посланицима, како би, као крајњи циљ, стигао и до председника владе. То ће се догодити тек крајем наредне, 1939. године, када ондашња политичка елита буде преоптерећена питањем рата који се полако надвијао над читавом Европом.

5.3. Уочи новог рата – подсећање на заслужне жене

Размишљајући о билансу тридесетих година, односно о догађањима до отпочињања Другог светског рата у Европи, неопходно је уочити да 1939. година функционише као прекретница. Почев од ове године па све до априла 1941. године, све већа ратна опасност условила је како активности жена, тако и однос власти према њима, карактеристично оличен кроз дневне (режимске) листове. Пропаганда је чинила своје: уочи и током Другог светског рата власти су користиле средства јавног информисања, нарочито новине, радиостанице и плакате, како би исказале потребу за променом улоге жена у ратним временима. Најпре се слала порука да би жене биле изузетно корисне као болничарке или раднице, посебно у фабрикама.⁵⁰⁵ Режим у Краљевини од тога није нимало одударао. Признавање улога и доприноса жена у Југославији се, јавно и помало театрално, дешавало упоредо са надлазећом ратном опасношћу:

„Последњих деценија жена у стопу прати човека, у друштву и животу. Она је и правник, и лекар, и професор. Налазимо је и као научника, истраживача. Данашња жена је доказала, да је потпуно дорасла задатку, који јој заједница поставља. (...) Она је отпорна и способна колико за телесни, толико и за умни рад. Па ипак, поред свега тога, она остаје и добра мајка и савесна домаћица.

Жена је у тежим данима доказала да је дорасла човеку. Она прихвата дужности, које јој постављају. Исто као мушкарац. Можда још са много више полета и одушевљења. Она не избегава опасности. Не бежи ни од најтежих ситуација. Сматра, да је то праведно и пријављује се у масама и онда када је не зову, да би била потпуно спремна и дорасла задатку који је чека...”⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Susan Mathis, “Propaganda to Mobilize Women for World War II”, *Social Education* Vol. 58, No. 2 (1994): 94.

⁵⁰⁶ *Време*, 1. 10. 1939, 10. Курзивом нагласио аутор текста. Наведени садржај је ненасловљен и непотписан.

Уз наведени текст следило је подсећање на Мару Петровић, резервну потпоручницу, која је у Првом балканском рату изгубила брата, а у Великом рату ногу. Према писању новинара В. В., Мара је живела у крајњој беди на периферији Београда, иако је имала дванаест одликовања, међу којима и орден Карађорђевог ордена. Међутим, њен лик одлично се уклапао у пропагандни задатак: текст над којим је доминирао наслов *Жена ратник* представио је сећања Маре Петровић на најважније битке у којима је учествовала. Новинар је посебно истакао одговор ове несумњиво храбре и заслужне жене на питање колико јој је живот без ноге обележио живот: „Не жалим је, прича она. Да сам и обе дала за Краља и народ, још увек би било мало. Само ме једно мучи: шта ћу почети, ако би опет требало? Да немоћно гледам, како други уместо мене служи отаџбини? Верујте, боље да то не доживим...”⁵⁰⁷

Колико је пропаганда са овог аспекта била снажна, репрезентативно показује следећи пример: одмах до текста којим се представља обука жена у Црвеном крсту, представљени су живот и дело докторке Ангелине Јакшић, која се налазила на челу Војне болнице у Крагујевцу за време Првог светског рата. Док се у првом тексту истиче да се за добровољне болничарке јављају и раднице и факултетски образоване жене између 18 и 50 година,⁵⁰⁸ иако заборављена са свим заслугама и орденима, др Јакшић такође шаље поруку да ће радо бити спремна да своје знање поново стави у службу домовине.⁵⁰⁹

Већ је поменуто да је *Алијанса женских покрета* израдила Меморандум, који је био заснован на *Статуту жене* из 1937. године. Након консултација са одређеним организацијама које су биле повезане са женским покретом уопште, *Алијанса* је предала Меморандум 10. октобра 1939. године потпредседнику владе, Влатку Мачеку, који је изјавио да је „спреман да захтеве жена размотри у Министарском савету, а да ће са своје стране настојати да се питање женског права гласа реши у хрватској бановини, али у почетку само у општини”.⁵¹⁰ Ово обећање улило је наду *Алијанси* да ће питање права гласа жена бити решено у скоријој будућности.

⁵⁰⁷ В. В. „Жена ратник: Резервни потпоручник Мара Петровић у току ратова изгубила једну ногу и добила дванаест одликовања”, *Време*, 1. 10. 1939, 10.

⁵⁰⁸ Љуб. Божиновић, „Шест хиљада добровољних болничарки и болничара прошло је кроз течајеве Црвеног крста”, *Време*, 10. 9. 1939, 15.

⁵⁰⁹ Вера Влашић, „Жена носилац Албанске споменице: за време Светског рата др. Ангелина Јакшић била је управник Сталне војне болнице”, *Време*, 10. 9. 1939, 15.

⁵¹⁰ Ј. Кестман, *nav. delo*, 62.

Са нападом Немачке на Пољску 1. септембра 1939. године и практичним почетком Другог светског рата у Европи, био је приметан ангажман женских организација које су за циљ имале да помогну држави у случају рата. Тако је секција *Југословенског женског савеза* са друштвом *Кнегиња Зорка* на Цетињу позвала све Црногорке, без обзира на то да ли су биле чланице неке женске организације или не, како би се прикупио довољан број радница за случај одбране Југославије.⁵¹¹ *Коло српских сестара* такође је опремило болницу предвиђену за пријем око две стотине војних лица којима би била потребна лекарска нега.⁵¹² Међутим, нису све активности жена биле општег југословенског карактера. Упечатљив је пример *Хрватске женске заједнице* која се у првом броју свог гласила, *Хрватске зоре*, огласила поводом потписивања споразума Цветковић – Мачек.⁵¹³ Истини за вољу, текст одише духом јединства српског и хрватског народа, инсистира се на очувању слоге и хармоније,⁵¹⁴ али у сваком случају представља специфичност овог времена будући да се први пут једно удружење жена у Југославији изјаснило поводом важног политичког и националног питања. Јасно је да став *Хрватске женске заједнице* нимало није био у колизији са мишљењем водећих политичких кругова у земљи, односно оних који су споразум и склопили.

Са друге стране, упоредо са последњим вапајима женских организација пред сукоб светских размера и распарчавање земље, дискриминација и отпуштања жена били су настављени. Штампa је забележила да су приликом редукције туристичког друштва *Путник* без посла остале удате жене као и девојке које родитељи могу да издржавају.⁵¹⁵ Упечатљив је и пример из Суботице, где су се радници електричне централе побунили против примања жена у радни однос. Као разлог навели су чињеницу да држава радије прима жене, јер су њихове накнаде за рад ниже од накнада мушкараца. Све ово изазвало је револт њихових колегиница, које су се нашле „у борби конзервативних људи против напредних жена”. Суботичанке су колегама замериле зато што нису протествовали у циљу изједначавања плата, већ ради отпуштања жена, док су београдским и загребачким

⁵¹¹ „Црногорке повеле акцију за прикупљање добровољних радница у случају рата”, *Време*, 28. 9. 1939, 9.

⁵¹² „Коло српских сестара организује болницу са 200 постеља: коло је израдило велики број војничког рубља и преобука”, *Време*, 20. 5. 1940, 5.

⁵¹³ Споразум су потписали председник владе Драгиша Цветковић и вођа хрватске опозиције, Влатко Мачек, 26. августа 1939. године. Њиме је створена Бановина Хрватска.

⁵¹⁴ „Ми желимо помоћи Хрватицама...”, *Време*, 25. 2. 1940, 4.

⁵¹⁵ „За сада се приступило редукцији, а ускоро се има решити да ли ће се „Путник” ликвидирати”, *Време*, 3. 10. 1939, 8.

женским организацијама упутиле помало прекорну констатацију да су остављене саме у овој борби.⁵¹⁶

Пут од почетка пропаганде која је подсећала на улогу жене у ратним временима све до конкретне мере о делимичном ангажману женског елемента у случају ратне опасности није био дуг. Покоривши Норвешку и Данску, Хитлер је 10. маја 1940. године напао Француску као и Белгију, Холандију и Луксембург, који су се држали неутрално. Ратна бојазан као и све већи изгледи да ће Краљевина Југославија тешко очувати неутралност, више нису могли бити сузбијани. Министарски савет приступио је изради уредбе о помоћној југлословенској војсци, која би прецизно дефинисала која би лица била мобилисана и на који временски период. Жене нису препознате као војно-активни елемент. Предвиђено је да се за обављање неодложних пољопривредних радова могу позвати способна женска лица старости од 17 до 50 година, која стално бораве у општини у којој би требало да се одређени радови обаве (чл. 51).⁵¹⁷ Међутим, државна политика по овом питању биће сасвим другачија након војног пораза априла 1941. године. Влада Милана Недића ће легитимет црпети на негирању међуратних тековина те ће међу њима свакако бити и питање еманципације жена, али ће о овоме касније бити више речи.

⁵¹⁶ „Жене-кондуктери у Суботици отпуштене су на захтев радника”, *Време*, 20. 8. 1940, 13.

⁵¹⁷ „Уредба о помоћној војсци земаљске одбране”, *Службене новине*, 18. 5. 1940, 1071.

6. НАЈЗНАЧАЈНИЈЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ЖЕНА И ЊИХОВЕ МЕЂУНАРОДНЕ АКТИВНОСТИ

6.1. Народни женски савез КСХС

Већ је указано на чињеницу да је до 1901. године на простору Србије постојало око тридесет женских друштава, која је карактерисао хуманитарни, односно социјални рад. Међу њима се истичу *Јеврејско женско друштво* (1874), *Женско друштво* (основано на иницијативу Катарине Миловук 1875. године), *Српско-јеврејско друштво* (1895) *Кнегиња Љубица* (1899), *Коло српских сестара* (1903) и *Материнско удружење* (1904). Када је формиран *Српски народни женски савез* (1906), у његов састав су ушли *Београдско* и *Крагујевачко женско друштво*, *Коло српских сестара*, *Кнегиња Љубица*, *Српско-јеврејско друштво* и *Материнско удружење*. Иако је *Савез* имао намеру да се укључи у организације интернационалног типа,⁵¹⁸ питање женског права гласа постало је камен спотицања. Руководство *Савеза* је пристало да уврсти борбу за женско право гласа у своје циљеве под образложењем да ће се на међународним трибинама излагати проблеми српског народа и његова борба за национално ослобођење и уједињење.⁵¹⁹ По стварању Краљевине СХС, на иницијативу *Српског народног женског савеза* основан је *Народни женски савез Српкиња, Хрватица и Словенки*, који је окупио око 250 различитих женских друштава и организација. На скупштини организације која је одржана у Загребу следеће године, изабрани су чланови управног тела са мандатом од три године. Даница Христић (1865-1923) изабрана је за председницу (испред Београда), док су две потпредседнице биле Злата Ковачевић – Лопашевић (Загреб) и Фрања Тавчар (Љубљана). До 1921. године

⁵¹⁸ Делфа Иванић (1881-1972) је инсистирала на новој садржини програмских активности СНЖС те је понудила прилично широк феминистички програм, по угледу на тадашње програме *Међународне алијансе за женско право гласа* и *Међународног женског савеза*. Суштина њених ставова огледала се у тврдњи да је жена политичка права заслужила након искуства у ратовима: српска жена је свој историјски задатак извршила тако што је сачувала за време Османлија „српску расу у свој својој чистоти”. Видети: Делфа Иванић, „Наше жене у својој друштвеној улози”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 23.

⁵¹⁹ „Али како правила нашег Савеза са својим програмом рада нису имала одредаба које би нам омогућиле наше ступање у Међународни Женски Савез, јер нису имала задатак: право женског гласа, то је учињена допуна правилима (...). А међутим на Међународном Женском Конгресу у Лондону месеца маја 1909 године измењена су правила феминистичка тиме: што у Међународни Женски Савез могу бити увршћени и они Савези који због националних прилика имају *право женског гласа* као други задатак” (подвукла ауторка). На поменутој конференцији у Лондону Савез је представљала Ана Христић, која је тамо студирала. Видети: „Рад конференције Српског народног женског савеза”, *Домаћица* бр. 1 (1910): 30.

Народни женски савез Краљевине СХС бројао је око 50 000 чланица.⁵²⁰ У састав НЖС КСХС ушла су различита друштва просветног и хуманитарног типа као и женска удружења на професионалној основи. Неда Божиновић наводи да је „као поборник југословенства” *Савез* „уживао подршку владајућих кругова”,⁵²¹ али се заиста може дискутовати о томе колико се *Савез* изјашњавао по одређеним политичким питањима да би добио епитет *поборника југословенства*, не рачунајући општа места попут поздрављања краља, краљевске породице, полагање венаца на гробовима истакнутијих личности и слично. Још један показатељ да симпатије режима према овој организацији сигурно нису биле на високом нивоу сведочи и чињеница да је *Савез* често имао финансијске проблеме због којих није могао да делегира своје представнице на различите скупове ван земље.⁵²²

На конгресу у Кристијанији (Копенхаген, Данска) 1921. године *Савез* су представљале Мира Кочонда из Загреба, Цирила Плешко Штеби из Љубљане и Исидора Секулић из Београда, која је уједно била и секретарка *Савеза* за страну кореспонденцију. Плешко Штеби је говорила о социјалној заштити деце а Кочонда о образовању жене у Краљевини.⁵²³ Да је *Савез* окупљао жене различитих вероисповести, доказ је конференција у Загребу одржана 1. јула 1920. године, на којој се појавила муслиманка Расема Бисић. Њено појављивање изазвало је револт муслиманске клерикалне беговске странке, која јој је још у Сарајеву „приредила одвратну хајку” при поласку за Загреб. На конгрес је упућена и депеша, којом се Бисић прети „да ће зло проћи кад се врати кући”. Иако је ова девојка учествовала на конгресу и пажњу скренула на „харемско ропство” својих сестара, у њену одбрану је стао Хасан Ребац,⁵²⁴ пишући о тешком положају муслиманки међу којима се, на срећу, јавља одређени број школованих жена које су отпочеле „неједнаку борбу за спас и напредак својих сестара”.⁵²⁵

⁵²⁰ „Извештај о раду Народног женског савеза”, *Женски покрет* бр. 11/12 (1921): 363.

⁵²¹ N. Вођиновић, *nav. delo*, 106.

⁵²² Примера ради, када је за време трајања Велике земаљске изложбе у Лондону 1924. Године упоредо требало да се одржи одређени вид феминистичке конференције, ХЖС КСХС је позван али, будући да није могао никога да пошаље, Краљевину је представљала жена конзула Михаила Гавриловића, Стојанка Гавриловић. Видети: „Наши делегати на женским конгресима у иностранству”, *Време*, 4. 5. 1924, 4.

⁵²³ „Извештај секретара Савеза за страну кореспонденцију, у години 1921.”, *Женски покрет* бр. 11/12 (1921): 378.

⁵²⁴ Хасан Ребац (1890-1953), по занимању оријенталиста, у овом периоду је био на функцији инспектора Министарства вера.

⁵²⁵ „Појава муслиманке међу сестрама Југословенкама”, *Женски покрет* бр. 4/5 (1920): 25-27.

Маја 1922. године одржана је још једна седница *Међународног женског савеза* у Хагу. Представнице Краљевине биле су Ана Христић и Делфа Иванић. Једну од тема представљала је проституција тако да је приметно да ће *Савез* многе предлоге властима формирати управо на основу искустава других земаља.⁵²⁶ Као пример може послужити и предлог разматрања норвешког искуства о давању паузе у трајању од једне године за време школовања девојчицама које су у пубертету, како би физички и душевно оснажиле.⁵²⁷

Јануара 1925. године *Савезу* је стигао позив из Вашингтона за учешће на *Међународном конгресу женског савеза*, који се одржава сваке пете године. Истакнутије представнице овог удружења тада су тражиле пријем код министра спољних послова, Момчила Нинчића, који је показао „пуно разумевања и предусретљивости” и обећао учешће делегаткиња на овом Конгресу.⁵²⁸ За САД је крајем априла отишло шест представница: Милена Атанацковић,⁵²⁹ Алојзија Штеби,⁵³⁰ Адела Милчиновић,⁵³¹ Аспазија Аџемовић,⁵³² Милица Крстић⁵³³ и Зора В. Лазаревић.⁵³⁴ Конгрес је заседао десет дана, од 4. до 14. маја, имајући на дневном реду следећа питања: (1) школа и пацифизам, (2) борба против неписмености, (3) размена професора и студената, (4) увођење жена као цензора филмова, (5) борба против легалне проституције и (6) увођење жена у полицијске редове.⁵³⁵ Како је *Време* информисало своју читалачку публику, делегација Краљевине

⁵²⁶ „Реглемантирања мора нестати! Првих корак наших жена нека буде покрет, да се реглемантирање сасвим укине. Ми хоћемо од проститутке да створимо жену! (...) Проститутку треба прво учинити равноправним грађанином, који има сва права као и сваки други венерично оболели грађанин. Треба јој омогућити бесплатно лечење.” Видети: Мила др Симића, „Проституција и наша борба против ње”, *Женски покрет* бр. 9/10 (1923): 415-416.

⁵²⁷ Делфа Иванић, „Извештај нашег делегата са седнице извршног одбора Међународног Савеза Жена”, *Женски покрет* бр. 7/8 (1922): 224.

⁵²⁸ „Народни Женски Савез спрема се за Конгрес у Вашингтону”, *Време*, 29. 1. 1925, 4.

⁵²⁹ Милена Атанацковић, тадашња председница Женског покрета у Београду, касније је била секретарка Удружења универзитетски образованих жена.

⁵³⁰ Алојзија Штеби (1883-1956), истакнута феминисткиња из Словеније, чланица истакнутијих женских удружења у доба Краљевине.

⁵³¹ Адела Милчиновић (1878-1968), истакнута хрватска књижевница и феминисткиња, која је после учешћа на Конгресу у Вашингтону остала у САД-у како би водила Исељеничку канцеларију.

⁵³² Аспазија Аџемовић, кћерка хемичара и ректора Велике школе Марка Лека. Удајом за Бранка Аџемовића, краљевског посланика, преселила се за САД.

⁵³³ Милица Крстић (1887-1964), сматра се једном од најзначајнијих жена-архитекти прве половине 20. века на југословенском простору. Феминисткиња, често објављивала текстове у *Женском покрету*.

⁵³⁴ За Зору В. Лазаревић са апсолутном сигурношћу се може тврдити да је радила при Конгресу у Вашингтону у Комисији за заштиту деце.

⁵³⁵ „Међународни конгрес женских савеза у Вашингтону”, *Време*, 3. 6. 1925, 5; „Време у Америци: Међународни конгрес женских савеза у Вашингтону”, *Време*, 16. 6. 1925, 4.

СХС остала је упамћена по становишту „да на женским савезима свију земаља лежи првенствена дужност да раде на учвршћивању постојећег светског мира и отклањању свих узрока рата”. Делегаткиње Краљевине су у овоме виделе узвишену улогу жена, што је наишло на опште одобравање.⁵³⁶ Нажалост, осим површних вести да су се делегаткиње вратиле из Вашингтона у Београд, других медијских одјека није било.

Међутим, односи унутар НЖС КСХС нису били идеални. Како је време одмицало, Управа је заузимала став да све организације унутар *Савеза* имају своју аутономију док НЖС КСХС само координира њихов рад и регулише односе са иностранством, односно женским иностраним организацијама. Међутим, јавило се и мишљење да је *Савез* потпао под утицај феминисткиња и да је запоставио „традиционалне” проблеме (хуманитарне, културне и социјалне).⁵³⁷ Из савеза је крајем септембра 1926. године иступило десет друштава – међу њима и некадашњи оснивачи.⁵³⁸ Уочи редовне скупштине *Савеза* октобра исте године Јелена Лазаревић је објавила текст којим је задала снажан ударац руководству *Савеза*. Уверена да су „буре и потреси нових, несређених, непроучених, полутанских, али бурних и необузданих налета феминистичког покрета” погодиле *Савез*, Лазаревић је констатовала да чланице ове организације знају шта је феминизам западноевропских земаља, али да им још увек није појашњено шта је феминизам у Краљевини СХС. Циљ ове критике ауторка јасно изражава на крају текста: повести међународну акцију под „новом организацијом и бољом оријентацијом”.⁵³⁹ Удружења која су напустила *Савез*, њих 46, основала су *Народну женску заједницу*, те су „то углавном била конзервативна друштва, која су се бавила добротворним акцијама”.⁵⁴⁰ Након увођења диктатуре и промена назива земље, *Савез* је наставио са радом под новим именом – *Југословеснки женски савез*, организујући своје секције по бановинама.

⁵³⁶ „Међународни конгрес женских савеза у Вашингтону”, *Време*, 3. 6. 1925, 5.

⁵³⁷ Јелена Лазаревић, „Шта хоће жене око Савеза? Како је Женски Савез требало водити а како је вођен”, *Политика*, 24. 10. 1926, 5.

⁵³⁸ N. Vožinović, *nav. delo*, 108.

⁵³⁹ Јелена Лазаревић, „Шта хоће жене око Савеза?...”, 5.

⁵⁴⁰ N. Vožinović, *nav. delo*, 108.

6.2. Женски покрет и Алијанса

На почетку овог поглавља налазе се основне информације у вези са оснивањем и програмом *Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права* (Женског покрета). У овом делу истраживања пажња је посвећена најзначајнијим међународним активностима *Друштва*. Од свог оснивања ова организација била је чланица Међународне алијансе за женско право гласа те су се њене делегаткиње појавиле већ на Деветом конгресу у Риму маја 1923. године. Неда Божиновић износи податак да су млађе чланице Друштва, након овог конгреса, одлучиле да иступе из НЖС КСХС.⁵⁴¹ Међутим, важно је нагласити да су и након формалног иступања из НЖС КСХС, многе активности неретко реализоване заједничким снагама као и да су се и истакнуте феминисткиње и/или боркиње за побољшање положаја жена у њима преклапале. Тако је, примера ради, Лепосава Максимовић Петковић била председница *Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права* (1923-1925/6) а од 1925. године и НЖС КСХС, с тим да је у међувремену била и председница *Мале женске антанте* (1924-1925). Оснивањем многобројних огранака широм земље, *Друштво* је заједно са *Удружењем југословенских жена* из Загреба и *Сплошним женским друштвом* из Љубљане, уз присуство многих других женских организација, на скупштини у Љубљани 22. и 23. септембра 1923. године формирало *Алијансу феминистичких друштава* у Краљевини СХС. Основни циљ *Алијансе* била је борба за политичка права жена а женско право гласа представљало је само средство на путу еманципације жена.

Говорећи о међународној активности жена са југословенског простора двадесетих година прошлог века не може се никако заобићи оснивање и рад у *Малој женској Антанти*. На Међународном конгресу за женско право гласа у Риму 1922. године појавиле су се и делегаткиње Краљевине СХС које су са представницама Чехословачке, Румуније, Пољске, Грчке и Бугарске (која ће због разилажења око ставова касније иступити) оформиле *женски* пандан Малој Антанти.⁵⁴² За циљ заједничког деловања *Мала женска Антанта* одредила је освајање политичких и грађанских права, потпуне законске равноправности, као и борбу против експлоатисања жене у циљу остварења што бољих

⁵⁴¹ N. Vožinović, *nav. delo*, 112.

⁵⁴² Формирање Мале Антанте отпочело је већ 1920. године.

професионалних позиција.⁵⁴³ Будући да се феномен ове организације мора посматрати у контексту функционисања и организовања међународне женске сцене, овде је важно скренути пажњу да је *Мала женска Антанта* за све време свог кратког века радила на промовисању феминизма, пацифизма и регионалне сарадње.⁵⁴⁴ За историју женског покрета у Краљевини било је значајно редовно заседање ове организације 30. и 31. октобра 1924. године у Београду. За председницу је том приликом изабрана Лепосава Максимовић Петковић. Један део седница био је отворен за јавност, док је други, на коме су се претресала најделикатнија политичка питања, остао затворен.⁵⁴⁵ Ово београдско заседање изазвало је велику пажњу: отварању су чак присуствовала три министра,⁵⁴⁶ као и краљица, која је својим присуством увеличала чак и отварање изложбе. У току формалног заседања делегаткиње Краљевине жалиле су што не могу да се похвале ниједним значајнијим успехом, осврћући се нарочито на *Видовдански устав* којим нису добиле право да бирају и буду биране.⁵⁴⁷ Ипак, ово заседање остало је упамћено не само по више пута поновљеној тврдњи да су *мушкарци и жене једнаки међу собом* и да законодавство треба ускладити, већ и по прокламацији да су ванбрачна деца у свему једнака са брачним. Међутим, у самом раду удружења дошло је до изражаја колико је велика сумња у државни апарат, односно администрацију, када је у питању решавање женских захтева. Разматрајући идеју о оснивању Фонда за ванбрачну децу и да ли нека решења препустити државном апарату, једна делегаткиња је изјавила: „Онда целу ствар стављамо у руке администрације, а она ће у више земаља бити толико брза, да ће се ванбрачна ћерка пре удати него што ће јој администрација пронаћи оца.”⁵⁴⁸ Подстакнуте *Женском Антантом* или не, али у исто време у Београду је донета одлука да се у Београду оснује Фонд за незбринуте и сиромашне жене, будући да је њихов број био све већи.⁵⁴⁹

У раду *Мале женске Антанте* треба скренути пажњу и на чињеницу да су делегаткиње у извесној мери деловале под притиском својих влада. Као пример могу

⁵⁴³ „Мала Женска Антанта”, *Жена и Свет* бр. 1 (1925): 6.

⁵⁴⁴ Најсвеобухватније истраживање Мале Антанте из југословенске историјске перспективе спровеле су Ида Ограјшек Горењак и Маријана Кардум. Видети: Ida Ograjšek Gorenjak, Marijana Kardum, „Mala ženska antanta (1923-1939): mali savez s velikim ambicijama”, *Historijski zbornik* Vol. 72, No. 1 (2019): 111-138.

⁵⁴⁵ *Исто*.

⁵⁴⁶ У питању су министар иностраних дела, Војислав Маринковић, министар трговине и индустрије, Илија Шуменковић, и министар социјалне политике, Шефкија Бехмеи.

⁵⁴⁷ „Конгрес Мале Женске Антанте”, *Политика*, 31. 10. 1924, 3.

⁵⁴⁸ „Конгрес Мале Женске Антанте”, *Политика*, 1. 11. 1924, 4.

⁵⁴⁹ „Фонд за незбринуте и сиромашне жене”, *Време*, 2. 11. 1924, 6.

послужити управо сукоби бугарске и југословенске делегације, који су двадесетих година били „више правило, него изузетак”.⁵⁵⁰ Међутим, нетрпељивости су се стишале током тридесетих година, када су се смањиле и тензије између бугарске и југословенске владе око Македоније. Такође, треба имати на уму да је југословенски министар спољних послова, Момчило Нинчић, условљавао пут своје делегације искључивањем Бугарске из рада конференције у Букурешту 1923. године.⁵⁵¹

Криза која је захватила НЖС КСХС убрзо је, из истих разлога, захватила и *Алијансу феминистичких друштава*. Организације које су биле у саставу *Друштва за просвећивање жена и заштиту њених права* (Женског покрета) а које су биле феминистичког карактера су одржале скуп крајем октобра 1926. године у Босанском броду. Том приликом је одлучено да будући чланови *Алијансе* могу бити само организације која су у саставу Женског покрета те је име *Алијансе* промењено у *Алијанса женских покрета* са седиштем у Љубљани.

На почетку економске кризе, 1931. године, у престоници су одржане две међународне конференције. Конференција *Алијансе женских покрета* одржана је крајем маја и на њој је запажено учешће имала Ксенија Атанасијевић говором о утицају феминизма на ширење пацифизма, будући да феминизам искључује сваку злоупотребу човека.⁵⁵² Конференција је усвојила и *Резолуцију о миру и разоружању*. Убрзо за њом је одржана и Балканска конференција жена, која је разрађивала могућности за повезивањем балканских удружења жена.⁵⁵³ Конференција је одисала напорима за стварањем сигурног и трајног мира у циљу чувања човечанства од евентуалних ратова, те је у ту сврху изнет предлог о оснивању међународног удружења жена балканских земаља, која би, између осталог, пропагирала рад Балканске конфедерације.⁵⁵⁴ Француски лист *L'Eco de Paris* посебно је похвалио активности југословенских жена на овој конференцији.⁵⁵⁵

У годинама када су женска удружења била далеко пасивнија управо због економских прилика на светском нивоу од изузетног је значаја било одржавање конгреса

⁵⁵⁰ I. Ograjšek Gorenjak, M. Kardum, *nav. delo*, 119.

⁵⁵¹ *Исто*.

⁵⁵² „Резолуција о миру и разоружању”, *Време*, 20. 5. 1931, 3.

⁵⁵³ „Жене балканских народа за мир”, *Политика*, 20. 5. 1931, 5; „Јуче је у Београду свечано отворена балканска конференција жена”, *Време*, 21. 5. 1931, 2.

⁵⁵⁴ „Жене балканских народа за мир”, *Политика*, 21. 5. 1931, 5.

⁵⁵⁵ *L'Eco de Paris*, 27. 5. 1931, www.historia.net (приступљено 12. 2. 2019).

Интернационалног женског савеза у Дубровнику септембра 1936. године. Присуствовало је око 300 делегаткиња из различитих делова света: од Енглеске и Француске до Индије.⁵⁵⁶ Лепосава Петковић, као председница *Југословенског женског савеза*,⁵⁵⁷ имала је највећег удела у организацији поменутог конгреса. Бароница Боел, новоизабрана председница Савеза, била је примљена од стране краљице Марије у Милочеру те је у изјави *Времену* објаснила да је стекла утисак да краљица посебно брине о деци и омладини. Из целокупне изјаве не може се не приметити да ова посета оставља утисак да је до ње дошло управо по основи племства, не због деловања *Интернационалног женског савеза*. Будући да су се политичке прилике у Евопи све више заоштравале, Боел је послала јасну поруку да ће мир сигурно бити сачуван – ако се удруже све жене на свету.⁵⁵⁸ Овај конгрес имао је снажан пацифистички карактер: жене су апеловале да *Друштво народа* заузме одлучнији став у процесу изградње светског мира као и да би све земље требало да се нађу у овој организацији, без обзира на политички утицај, како би делиле иста права и сносиле исту одговорност.⁵⁵⁹

6.3. Омладинке КПЈ у Женском покрету

У делу текста који се бавио анализом *женског питања* код Милице Ђурић Топаловић указано је на постојање *Јединственог фронта жена*. На овом месту у фокусу се налази прилазак комунисткиња грађанским организацијама, односно Женском покрету, премда ће о односу КПЈ према *женском питању* бити више речи у наставку текста.

Будући да је након доношења *Обзване* 29. децембра 1920. године у Краљевини забрањен рад КПЈ те је она била принуђена да делује у илегалу, руководство Партије је јуна 1935. године саветовало своје чланство да се, условно речено, легализује преко синдикалних, професионалних, омладинских и сличних организација. У Србији су у

⁵⁵⁶ „Делегат француске владе г-ђа Бруневих присуствоваће конгресу Интернационалног женског савеза у Дубровнику”, *Време*, 31. 8. 1936, 2.

⁵⁵⁷ *Народни женски савез Српкиња, Хрватица и Словенки*, основан 1919. године, по увођењу Шестојануарске диктатуре променио је назив у *Југословенски женски савез*.

⁵⁵⁸ „Ако се удруже све жене на свету онда ћемо сигурно успети да одржимо мир” рекла је нова председница Интернационалног женског савеза бароница Боел”, *Време*, 4. 10. 1936, 7.

⁵⁵⁹ „Представнице жена из 42 државе које заступају 40 милиона организованих жена учествоваће на конгресу Међународног женског савеза у Дубровнику”, *Време*, 13. 9. 1936, 10.

комисији Покрајинског комитета за рад међу женама биле одабране Митра Митровић⁵⁶⁰ и Добрила Карапанџић,⁵⁶¹ које су се договориле са руководством Женског покрета да се при овој организацији оснује Омладинска секција. Према мишљењу Неде Божиновић, ово је било добро решење за обе струје: „Женски покрет је рачунао на то да ће добити феминистички подмладак, а антифашистичке могућности за легалан рад.”⁵⁶² Митра Митровић на следећи начин је објаснила приступање комунисткиња Женском покрету: „Шта нас је руководило да уђемо у Женски покрет? Са каквим тежњама, задацима и перспективама смо ушле у њега? Диктатура и њене реакционарне снаге, поред насилничких и назадних мера предузетих против народа, спровеле су и према женама своје назадне мере и запретиле им новим одузимањем и оно мало стечених права. (...) Одузимање додатка женама државним службеницама, избацивање из служби, очајно ниске наднице радница, претње нумерус-клаузусом, све је то говорило да жене, као и читав народ преживљавају тешке дане и да им прете још тежим условима за живот. Нас младе чекала је тешка борба за хлеб, сваког дана је пред нама било све више затворених врата радионица, канцеларија и школа (...). Зато смо ушле у Женски покрет, као у организацију у чијем је програму јасно наглашена девиза борбе жена за њихова права и окупљање свих жена без обзира на расу, веру, народност и политичка схватања. Јасно наглашена начела борбе за демократију и мир везала су нас за програм Женског покрета, у који смо ушле са тежњом да наше другарице, неспремне за живот, не остану усамљене под тим налетом реакције на њих већ да, окупљене, станемо у редове бораца за права жена и народа, појачамо ту борбу која је за време диктатуре само тињала и створимо од Покрета МАСОВНУ ОРГАНИЗАЦИЈУ ЖЕНА”⁵⁶³ (нагласила ауторка).

Присећајући се рада Омладинске секције Женског покрета у Београду, Драгица Витоловић Срзентић изјавила је да чланице Секције нису биле довољно самосталне и независне у односу на Женски покрет: „Постојао је један женски покрет. То су биле

⁵⁶⁰ Митра Митровић (1912-2001), истакнута комунисткиња и учесница Народноослободилачке борбе. Доприnela је оснивању АФЖ-а. Током каријере је обављала различите функције: била је прва министарка просвете у влади НР Србије, у више сазива Скупштине НР Србије била посланица и тако даље. Носилац је више југословенских признања.

⁵⁶¹ О Добрили Карапанџић, нажалост, нема пуно доступних података. Осим што се као омладинка прикључила КПЈ познато је да је крајем 1940. године била ухапшена у Београду. Видети: *Жене Србије у НОБ-у* (Београд: Нолит, 1975), 95.

⁵⁶² N. Božinović, *nav. delo*, 117.

⁵⁶³ „Ženski pokret kroz omladinsku sekciju”, *Bilten Omladinske sekcije* br. 2 (1940) prema: N. Božinović, *nav. delo*, 118.

старије госпође. Ту је постојала и омладинска секција, где смо биле ми, мање-више левичарке, младе студенткиње. (...) Почеле смо да причамо женама која су њихова права и да треба да се боре за право гласа, да треба да добију своје место. Масовно су нас подржавале и долазиле на наше скупове. (...) На Правном факултету смо направиле једно књижевно вече, под именом Омладинске секције. Дошла је само једна од тих старијих жена из Женског покрета. И после су нас оне критиковале, између осталих и филозофиња Ксенија Атанасијевић. Критиковале су нас зато што смо то организовале без њиховог знања, а под њиховим кишобраном. Није им било право.”⁵⁶⁴

Иако под окриљем Женског покрета,⁵⁶⁵ оснивањем листа *Жена данас*, чији је први број изашао октобра 1936. године, на феминистичкој сцени Краљевине дефинитивно се појавила једна нова, прилично политична и бескомпромисна струја. Комунисткиње не само да су успеле да се легализују, већ су повећале чланство своје Секције, окупивши најпре велики број студенткиња. Већина њих даће свој допринос у Народноослободилачкој борби за време Другог светског рата на југословенском простору.

Чврсто уверење да је могуће обезбедити ширу подршку жена борби за њихову еманципацију доказале су Милица Шуваковић и Митра Митровић одговарајући Милицы Ђурић Топаловић на њену критику „јединственог фронта жена”: „ Свака је жена, била она политички или феминистички опредељена или не, животно заинтересована свим тим, и само се ради о томе да се та животна заинтересованост претвори у јединствен иступ. *Није, дакле, зло у издвајању жена у посебна женска друштва, већ у непостављању женског питања као општедруштвеног питања свих жена* и прикупљања свих снага за одбрану тих права и борбу за један бољи и човечнији свет. (...) Нужност те заједничке борбе г-ђа Топаловић не схвата”⁵⁶⁶ (подвукла К. Ј. С.). Овде ће се полако назирати поглед југословенских комунисткиња по коме (*нови*) феминизам треба да обезбеди једнакост свих људи, који рефлектује марксистички приступ еманципације целокупне радничке класе.

⁵⁶⁴ Ивана Пантелић, „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”, *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 1, бр. 1 (2011), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji> (преузето 20. 6. 2019).

⁵⁶⁵ Потребно је напоменути да је одређени број комунисткиња пришао и *Удружењу универзитетски образованих жена*, те да су и оне дале свој допринос при покретању *Жене данас*. Видети: I. Simić, *nav. delo*, 33.

⁵⁶⁶ N. Božinović, *nav. delo*, 119.

7. НОВА ДРЖАВА – СТАРА ПРАВИЛА

7.1. Проблем унификавања грађанскоправних подручја

Уколико друштвени положај жене посматрамо као мерило модернизације, историчари су углавном сагласни да дихотомија представља главну карактеристику развоја Србије друге половине 19. и прве половине 20. века, односно да не постоји патријархално друштво без елемената модернизације као ни модернизација без елемената патријархалног друштва.⁵⁶⁷ Положај жене у Краљевини Србији и касније Краљевини СХС/Југославији био је условљен израженим наслеђем патријархата⁵⁶⁸ и традиционалног морала. Према процес модернизације стоји у директној вези са грађанским револуцијама и индустријском револуцијом 19. века, за Кнежевину и потом Краљевину Србију која је у 19. веку представљала руралну и индустријски неразвијену област, модернизација је била „слабог интензитета и одоцнелог карактера”.⁵⁶⁹ Данас постоји сагласност да парадигму за разумевање родних односа у предмодерној историји представља патријархат, док за модерно доба стоји сукоб патријархата и тенденција еманципације од њега.⁵⁷⁰ У патријархалној матрици жена је била подређена мушкарцу, деца родитељима, те је *pater familias* уживао апсолутну послушност чланова породице. Жена има две улоге, мајке и домаћице, те је обе упућују искључиво на приватну сферу док у јавној она суштински бива невидљива.

Дискурзивне политике биле су већином засноване на концепту разлике, односно на темељу биолошке разлике између мушкараца и жена одређивале су се њихове

⁵⁶⁷ Пеђа Ј. Марковић, *Beograd i Evropa 1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda* (Beograd: IŠP Savremena administracija, 1992), 15-17.

⁵⁶⁸ Иако суштину патријархата чини власт и моћ оца – мушкараца, он заправо има више облика: од умерених, који „могу дозволити релативно уравнотежене односе међу споловима” до апсолутног, где се мушкарац поставља као апсолутни господар и, присвајајући сву власт, намеће крајњу несиметричност међу половима. Адиса Газетић сматра да јужнословенске заједнице није карактерисало постојање радикалне патријархалне културе која би *a priori* искључивала сва права других/друге у одређеном историјском раздобљу, али да права других свакако јесу била маргинализована. Видети: Elisabeth Badinter, *Jedno je drugo* (Sarajevo: Svjetlost, 1988), 79; Adisa Gazetić, „Patrijarhat nekad i sad: tranzicija i tradicijski obrasci”, *Tranzicija* Vol. 10, No. 21-22 (2008): 49-52.

⁵⁶⁹ Dragica Vujadinović, „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodних односа u savremenosti: slučaj Srbije” u *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije: zbornik radova*, knj. 6, priredio Stevan Lilić (Beograd: Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje), 2016, 100-107.

⁵⁷⁰ Исто, 95-96.

различите улоге и доприноси у друштву.⁵⁷¹ Посматрајући европске токове овог периода не може се не приметити да, чак и када су истицане идеје о потреби изједначавања права мушкараца и жена, оне су засноване управо на концепту различитости а не на једнаким људским правима.⁵⁷²

Истраживање процеса еманципације жена стоји у нераскидивој вези са анализом правне регулативе из два разлога. Еманципација се, најпре, одвија у оквирима постојећих закона и правних норми, које, у овом случају свакако, одражавају друштвене норме док, са друге стране, она бива и усмерена на промену одређених законских решења. Стога је за истраживање еманципације жена у Југославији неопходно извршити анализу правне регулативе Краљевине СХС/Југославије у целокупном међуратном периоду из родне перспективе, како би се стекао јаснији увид у друштвено-политички положај жене у Југославији у поменутом периоду.

Стручна мишљења у вези са положајем жене у првој половини 20. века на простору Југославије прилично су уједначена. У уводном делу је напоменуто да се жена налазила у изразито неравноправном и дискриминаторном положају, који се највише огледао у законодавству. Међутим, већ из самог дефинисања проблема (*правни положај жена*) огледа се лингвистичко-синтаксички проблем: премда наведено у облику сингулара, породично право Краљевине СХС/Југославије није било унификовано, те се суштински ова област односи на шест различитих грађанскоправних подручја. На овом месту важно је истаћи да се истраживање фокусира на простор Србије, односно на простор који је у правној историји означен као грађанскоправни простор Србије и Македоније. У правној терминологији изворима права најчешће се означавају такозвани формални извори права, односно они правни акти који садрже опште правне норме, којима се уређују породични односи, а које се налазе формулисане у законима и другим општим актима. Историја извора породичног права у Републици Србији доста је богата и траје од настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године до усвајања закона који данас

⁵⁷¹ Историчарка Ана Столић сматра да су дискурзивне политике у Србији биле у директној вези са двоструким политичким положајем жена и њиховог активизма, који је посебно изражен у првој деценији 20. века када су жене биле „истовремено и објекат и активан чинилац политичког деловања у најширем смислу речи, иако према правном и политичком положају нису биле уважаван грађански субјект”. А. Stolić, *Sestre Srkinje...*, 5-6.

⁵⁷² Питање разлике и једнакости широко је проблематизовано у феминистичкој теорији и у оквиру женске/родне историје у последњим деценијама XX века. Видети: *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, edited by Gisela Bock and Susan James (London: Routledge) 1992.

представљају изворе позитивног породичног права. За прво раздобље историје извора породичног права неопходно је рећи да оно покрива комплетан период трајања Краљевине СХС/Југославије, односно од уједињења 1918. године, па све до почетка Априлског рата, 6. априла 1941. године. На територији Краљевине постојало је шест грађанскоправних, односно породичноправних подручја:

- а) Србија са Македонијом – важио *Српски грађански законик* из 1844. године;
- б) Црна Гора – постоји *Општи имовински законик* из 1888. године који не садржи одредбе из породичног права;
- в) Војводина са Међумурјем – важило је некодификовано мађарско право, уз *Закон о браку* из 1894. године;
- г) Словенија, Далмација, део Истре са Прекомурјем – важио *Аустријски грађански законик* из 1811. године са новелама из 1914, 1915. и 1916. године;
- д) Хрватска са Славонијом – важио *Аустријски грађански законик* из 1811. године без новела, будући да се Хрватски сабор због ратних прилика није могао сазвати;
- ђ) Босна и Херцеговина - важио *Аустријски грађански законик* из 1811. године, верско, односно шеријатско право за муслиманско становништво, а од 1929. године и *Закон о уређењу шеријатских судова*.

Прокламовано уједињење у јединствену, унитарну државу подразумевало је стварање јединственог правног поретка: „Јединство државе, једнакост држављана пред законом, учвршћење правног поретка и сигурност у држави захтијева, да се барем најважнији закони, који постоје у различитим правним подручјима државе, што прије изједначе.”⁵⁷³ Међутим, у пракси су се појавила два фронта. Правници из крајева некадашње Аустро-Угарске („пречански фронт”) залагали су се да се аустријско законодавство прошири на територије на којима оно претходно није важило, док је, насупротив њима, „србијански фронт”, односно група правника углавном из Србије тврдила да се правна еволуција као ни правне институције које су одговарале потребама српског народа не могу одбацити.⁵⁷⁴

⁵⁷³ Edo Lovrić, „Rad oko izjednačenja zakona u našoj državi”, *Mjesečnik* br. 1 (1921): 43.

⁵⁷⁴ Најпознатији представник ове струје био је Живојин Перић, који се залагао за забрану доказивања сведоцима, која је на простору Србије постојала од 1865. године. Тако је различит правни развитак србијанских и пречанских крајева резултирао спором око доказивања сведоцима приликом доношења *Законика о судском поступку у грађанским парницама* 1929. године. Видети: Biljana Gavrilović, „Srbijansko-

У пракси, за време постојања Краљевине, приватно право није у потпуности изједначено. Уопште говорећи, главни закони попут *Кривичног*, донети су тек под режимом диктатуре, односно у току и након 1929. године. Осим њега, Шестојануарска диктатура утицала је и на доношење *Закона о кривичном судском поступку*, *Закона о ванпарничком поступку* као и *Закона о грађанском парничном поступку*. Са друге стране, *Трговачки законик* проглашен 1937. године никада није ступио на снагу. Грађански законик није донет за време трајања Краљевине те је до краја свог постојања Југославија, када је такозвана грађанска материја у питању, остала подељена на шест правних подручја. Премда је југословенски законодавац пошао од претпоставке да у једној држави треба да буде једно право те је, у складу са тим, почело да се ради на унификацији одмах по уједињењу,⁵⁷⁵ чињеница да брачно право није уједначено најпре сведочи о томе колико је било тешко пронаћи консензус и компромис између различитих историјских, друштвених и правних прилика. Важно је напоменути да је сама идеја о унификацији и принципу једно право у једној држави имала опозицију, углавном у хрватским редовима: као пример навођена је Француска, као централистичка држава, која у Алзас-Лорену има немачко материјално и процесно право.⁵⁷⁶

У овом поглављу доминира анализа породичног права јер области које оно покрива (брак, ванбрачна заједница, родитељско право, право жене на издржавање и имовинско право) најјасније указују на целокупни положај жене у једном друштву. Сходно областима које покрива породично право, насловљени су и делови овог поглавља. Посебно поглавље које се не тиче породичног права а које је важно за целокупно истраживачко питање, обухвата анализу законодавства у области прекида трудноће, односно *вољног побачаја*.

пречanski spor oko dokazivanja svedocima prilikom donošenja jugoslovenskog Zakonika o građanskom parničnom postupku”, *Pravni zapisi* god. IX, br. 1 (2018): 111-126.

⁵⁷⁵ Branislav Nedeljković, „Primena novog građanskog parničkog postupka”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* knj. XXX (XLVII), br. 2 (1936): 208-209.

⁵⁷⁶ Исто.

7.2. Положај жене у браку

7.2.1. Склапање брака

Појам брака као правног института једно је од најспорнијих питања брачног права у теоријском смислу. Још је у Старом Риму било више дефиниција брака, од којих су најпознатије две: „брак је веза мужа и жене установљена ради трајне животне заједнице” и „брак је веза мужа и жене, доживотна заједница, установа божанског и људског права”.⁵⁷⁷ У модерном друштву појам, односно дефинисање брака, зависи најпре од аспекта са којег се он посматра. Углавном преовладавају социјални, религијски и правни аспект.⁵⁷⁸

Брачно право данас се сматра делом породичног права. Породично право представља систем правних норми које регулише личне и имовинске односе који настају између чланова породице, а који углавном произилазе из брака и сродства. Породично право стога уређује искључиво „правно релевантни” сегмент породичних односа; изван њега остају многи породични односи који су предмет морала, обичаја и слично.⁵⁷⁹ Брачно право обухвата скуп прописа којима се уређују брак и односи у браку, али и ванбрачна заједница и односи ванбрачних партнера. У савременом смислу правно уређење брака и брачних односа обухвата прописивање чињеница релевантних како за склапање брака (претпоставке за постојање и пуноважност брака, поступак склапања брака и правне последице склапања брака), тако и за престанак брака (претпоставке, поступак и правне последице престанка брака).⁵⁸⁰

Србија са Македонијом представљала је грађанскоправно подручје на коме су важили *Српски грађански законик* из 1844. године, *Закон о старатељству* из 1872. године и црквени закони Српске православне цркве. *Српски грађански законик* признавао је црквеним органима искључиву надлежност за закључење брака а црквеним судовима једину надлежност у свим брачним споровима хришћана православне вере. Због релативно великог броја црквених прописа Српска православна црква је 1933. године извршила

⁵⁷⁷ Marija Draškić, *Porodično pravo i prava deteta* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015), 63.

⁵⁷⁸ Bertrand Russell, *Marriage and Morals* (New York: Bantom Books, 1959), 88.

⁵⁷⁹ Nikola Visković, *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava* (Split: Logos, 1981), 81.

⁵⁸⁰ M. Draškić, *nav. delo*, 68.

кодификацију црквеног брачног права усвајајући *Брачни правилник Српске православне цркве*.

Према *Српском грађанском законнику*, брак се сматрао „заједницом између два лица разног пола (...) која се изјасне да желе неразлучно живети, заветујући се уједно на вековечиту љубав и ненарушиву верност”.⁵⁸¹ Друга глава овог законика, назива *О правима и дужностима супружника* у члану 60 истиче да права и дужности супружника проистичу из брака, који се закључује и „венчањем чрез свештеника по пропису православне цркве свршује, почем се она пред два или три сведока изјасне, да желе неразлучно живети, заветујући се у једно на вековечиту љубав и ненарушиву верност”.⁵⁸² Дакле, инсистира се на црквеној форми брака, љубави и верности.⁵⁸³ Из основне дефиниције брака такође се уочава да *Српски грађански законик* не само да не допушта полигамију, односно полиандрију, већ је и кажњава. Кривично дело познато као бигамија обухвата двоженство а биандрија двомуштво.⁵⁸⁴ У члану 69 јасно се наводи да не може бити брака „ако човек жену венчану и не по закону пуштenu, или жена мужа непуштена по закону има”. Такође, члан 71 прописује да муж који се венча са другом женом, иако се већ налазио у браку, ту другу жену мора отпустити, с тим да и поред тога он „потпада под суд и казну”. Исти члан *Законика* не говори ништа о жени која би починила исти преступ, чиме се законодавац очигледно руководио праксом, односно чешћим случајевима бигамије од стране мушкараца, односно мужева.

За склапање, односно закључење брака, били су потребни материјално-правни и формално-правни услови. У материјално-правне спадали су узраст потенцијалних супружника, степен сродства и верско опредељење, док су формално-правни услови обухватили изјаве будућих супружника да желе ступити у брак. Овде ће у основним цртама бити представљени сви услови за закључење брака:

⁵⁸¹ *Српски грађански законик*, пар. 60.

⁵⁸² *Српски грађански законик*, пар. 60.

⁵⁸³ На простору Краљевине једино је грађанскоправно подручје Војводине са Међумурјем познавало форму грађанског брака. У правној пракси мађарски *Закон о браку* из 1894. године омогућавао је пуноважно склапање брака између припадника различитих вероисповести, на пример хришћана/хришћанке са једне стране и нехришћана, односно муслимана и Јевреја са друге стране. Тако би брак склопљен између, примера ради, Србина православне вероисповести и Јеврејке на простору Војводине био пуноважан док би на подручју примене *Српског грађанског законика* он био нелегалан, односно ништаван, будући да нису сви материјално-правни услови за склапање брака били испуњени. Управо овај пример осликава проблеме који су могли произаћи услед неуједначености брачног права у држави.

⁵⁸⁴ *Српски грађански законик*, пар. 69.

а) Материјално-правни услови

а.1) узраст

Југословенско право познавало је три врсте пунолетства: грађанско, кривично и брачно. Прво је захтевало навршену 21 годину, с тим да су члан 152 *Српског грађанског законика* као и члан 113 *Закона о старатељству* из 1872. године омогућавали више или мање потпуно пунолетство и пре навршене 21 године. *Кривични законик*, усвојен 1929. године, предвиђао је 18 година за способност лица да кривично у потпуности одговара. У формалном смислу, брачно пунолетство мушкарци су остваривали са 17 а девојке са 15 година.⁵⁸⁵ Живојин Перић сматра да је ова разлика у годинама произашла из чињенице да људи најпре сазревају у полном смислу него у другим областима права, посебно кривичном.⁵⁸⁶ Међутим, иако законодавац предвиђа 17, односно 15 година за ступање у брак, надлежни архијереј могао је да допусти закључење брака уколико будући супружник има пуних 15, а супружница пуних 13 година.⁵⁸⁷ Касније донет *Кривични законик* ову могућност архијереју није одузео те су оваква венчања била апсолутно могућа за време постојања Краљевине.

а.2) непостојање сродства као брачне сметње

Ово питање дефинисано је црквеним законодавством Српске православне цркве. *Српски грађански законик* управо се позива на црквене каноне наводећи да брак не може бити склопљен међу сродницима у степенима Црквом строго забрањенима.⁵⁸⁸ Осим за сроднике у првој линији, брак је забрањен закључно са четвртим степеном и овде не може бити никаквих изузетака.⁵⁸⁹ Брак је такође забрањен у побочној линији у 5, 6. и 7. линији сродства али, будући да ово нису забране Васељенских сабора, разрешења (диспензације) су у пракси биле могуће.

а.3) верско опредељење

Будући да у Краљевини Србији није постојао грађански брак већ само црквени, на српско-македонском правном подручју разлика у вероисповестима била је важна препрека

⁵⁸⁵ Исто.

⁵⁸⁶ Живојин Перић, *Лично брачно право по Српском грађанском законнику: предавања на Коларчевом народном универзитету* (Београд: Г. Кон, 1934), 18.

⁵⁸⁷ *Српски грађански законик*, пар. 72, 93а.

⁵⁸⁸ Исто, пар. 69, 93а.

⁵⁸⁹ Правило дефинисано на Трулском сабору 692. године. Видети: Чедомир Митровић, *Црквено право* (Београд: Литографија Косте М. Бојковића, без године издања), 35.

приликом склапања брака. Хришћанин или хришћанка нису могли ступити у брак са лицем које не исповеда хришћанство.⁵⁹⁰ Мешовити бракови су се могли склопити само између хришћанских верника (у овом случају са римокатолицима или протестантима), с тим да су се деца рођена у овим браковима морала крстити у православној цркви.⁵⁹¹ Такође, *Српски грађански законик* забрањивао је и брак хришћана/хришћанке са атеистом/атеисткињом.

б. Формално-правни услови

Сходно постојању само црквеног брака на српско-македонском подручју, изјаве супружника да слободном вољом ступају у брак могле су се дати једино у православној цркви, без обзира на то да ли је једно лице римокатоличке или протестантске вере.

Уз горе наведене брачне сметње, постојале су још и брачне сметње које се тичу и забране ако је лице неспособно или немоћно за дужности брачне, уколико је лице *лудо* и *бесомучно*, с тим да је брак био забрањен злочинцима на робији за време казне, али и осуђенима због браколומства.⁵⁹² Брак није био допуштен и ако је лице *отмицом* или *страхом натерано* или *преваром друго лице подметнуто*.

Дакле, на подручју Србије и Македоније могао се склопити само црквени брак уколико су сви горе наведени предуслови остварени. Међутим, *Видовданским* и *Септембарским уставом* у Краљевини Југославији је гарантована слобода вероисповести⁵⁹³ чиме су се ова решења нашла у колизији са *Српским грађанским закоником*. Будући да се на српско-македонском подручју приликом склапања брака морао поштовати *Српски грађански законик*, јасно је да су се у пракси у овој области кршила уставом гарантована права.

⁵⁹⁰ *Српски грађански законик*, пар. 69, 79, 93а, 94б.

⁵⁹¹ Живојин Перић, *Лично брачно право по Српском грађанском закону...*, 26.

⁵⁹² *Српски грађански законик*, пар. 69.

⁵⁹³ *Видовдански устав*, пар. 12; *Септембарски устав*, пар. 13.

7.2.2. Дејство брака

Склапањем брака настају за супружнике одређена дејства брачне заједнице која се у правној литератури одређују као права и дужности супружника. У њих и данас спадају само оне правне последице склапања брака којима се штите најважнији лични и имовински интереси супружника и које је могуће правно уређивати, док односи у емотивној и интимној сфери остају изван овог поља.

Српски грађански законик дефинише права и дужности супружника чланом 107: „Што се год са намерењем и одређењем брака слаже, оно све припада супружницима као права и дужности, нити се шта противу личних права уговором одредити може.” Супружници су дужни да живе у љубави, „неразделно”, да испуњавају брачне дужности и буду верни једно другом. Такође се подразумевало да једно другом увек буду од помоћи.⁵⁹⁴ Међутим, истовремено је мушкарцу у браку дата предност: „Особито пак муж се сматра као глава и старешина куће и родбине, и по томе његова је дужност поглавито, кућом и имањем управљати”.⁵⁹⁵ Супруге су биле дужне да слушају своје мужеве, односно њихове наредбе, да брину о кућним пословима, имању и нарочито деци.⁵⁹⁶ Будући да према *Законику* способност рађања деце није услов за постојање брака, супружници нису били у обавези рађања деце. Испуњавање брачне дужности жене се, дакле, није односило на њену способност или жељу за рађањем деце.⁵⁹⁷ Са друге стране, у *Законику* је експлицитно наведено да је сваки супружник „дужан полно општити са својим брачним другом”; уколико би то одбио, практично не би вршио своју брачну дужност.⁵⁹⁸

Чланом 110 *Српског грађанског законика* жена је била у обавези да узме презиме свог мужа и тиме постане део његовог сталежа. Своје девојачко презиме могла је придодати мужевљевом само уколико испред њега стоји „рођена”.⁵⁹⁹ Жена-странкиња је по аутоматизму након склапања брака добијала држављанство свог мужа, осим ако пре удаје није изјавила да жели да сачува претходно држављанство.⁶⁰⁰ Будући да у *Законику*

⁵⁹⁴ *Српски грађански законик*, пар. 108.

⁵⁹⁵ *Исто*, пар. 109.

⁵⁹⁶ *Исто*, пар. 110.

⁵⁹⁷ Ж. Перић, *нав. дело*, 49.

⁵⁹⁸ *Српски грађански законик*, пар. 108.

⁵⁹⁹ *Закон о личним именима* из 1929. године, пар. 13.

⁶⁰⁰ *Закон о држављанству* из 1928. године, пар. 108.

стоји да је жена дужна „ићи (за мужем) и где он за добро нађе, с њим онде живети”, јасно је да је муж одређивао и место становања. Колико је неравноправан и неповољан положај удате жене у српско-македонском правном подручју, сведочи и чињеница да је муж имао право вршења надзора над понашањем и друштвеним везама своје жене. На пример, у пракси је муж могао да отвори и прочита женино писмо или телеграм, иако је право тајности кореспонденције било зајамчено Уставом.⁶⁰¹ Жена, међутим, ово право није имала, већ напротив: уколико би прочитала мужевљево писмо или телеграм могла би бити кажњена до десет месеци затвора или новчаном казном у износу до 5 000 динара.⁶⁰²

Патријархални дух *Српског грађанског законика* можда најбоље осликава чл. 920, којим су удате жене, за мужевљевог живота, у погледу пословне способности (нпр. управљање имањем) изједначене са малолетницима, распикућама, пропалицама, презадуженицима и умом лишенима.⁶⁰³ Муж је био дужан да издржава своју супругу што је законски утицало на лишавање жене права на стицање и располагање имовином. Међутим, ако би се муж нашао у проблемима материјалне природе, жена је дужна да му помогне сопственом имовином, уколико је претходно потписала брачни уговор и задржала за себе уживање својих добара.⁶⁰⁴ Према поменутом члану *Законика*, жена без одобрења мужа не би могла да обави пуноважно ниједан посао правне врсте (на пример: отказ закупа, отуђење, закуп и слично) као ни посао који би спадао у добротинство (без икакве финансијске добити). Није могла да прими ни поклон без мужевљевог одобрења, при чему се нашао у горем положају у односу на малолетнике.⁶⁰⁵

7.2.3. Престанак брака

Према *Српском грађанском законнику* споразумни развод није био могућ: „На развод брака не могу супружници уговора чинити, нити се на уништење или разведење, ни привремено, сагласити могу”.⁶⁰⁶ За сва „спорна дела” супружници су морали да се обрате духовном суду ради „уништења и развода”, јер је, према члану 99, духовни суд био

⁶⁰¹ *Видовдански устав*, пар. 17; *Септембарски устав*, пар. 17.

⁶⁰² *Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 27. јануара 1929*, пар. 251.

⁶⁰³ *Исто*, пар. 920.

⁶⁰⁴ *Српски грађански законик*, пар. 771.

⁶⁰⁵ Малолетници од 7. до 21. године могли су да приме поклон без одобрења својих заступника.

⁶⁰⁶ *Српски грађански законик*, пар. 103.

надлежан за православне вернике. Уколико се докаже невиност једне стране, она би могла без икаквих сметњи ступити поново у брак (чл. 104), док се разведена жена или „пуштеница” није могла удати девет месеци након развода, осим ако се на суду докаже да није трудна (чл. 105). Санкција за жену која не би испоштовала овај временски период била би следећа: брак би задржао своју снагу, али би она аутоматски била лишена свих повластивца које би имала од пређашњег мужа по разводу док би нов муж губио право евентуалног тражења развода због женине предбрачне трудноће (чл. 106).

Дискриминушићи положај жене приликом развода огледа се и по питању браколомства као узрока развода брака. Према српском обичајном праву, муж није могао извршити браколомство и тиме повредити своју жену већ је тиме наносио увреду искључиво мужу обљубљене жене. Тако се муж није кажњавао због браколомства или увреде према својој жени већ што је увредио другог (ожењеног) мушкарца. У *Српском кривичном законнику* стоји: „Ко с туђом женом блуд учини, да се казни затвором до дванаест месеци. Исто тако да се казни жена.”⁶⁰⁷ Из овога следи да је жена увек кривац као браколомник, док муж сноси кривицу само ако је жена са којом врши прељубу – туђа, удата жена.⁶⁰⁸ Међутим, изменама из 1862. године у бракоразводне узроке су набројани: (1) „прељуба доказана, којом је верност супружанска нарушена”, (2) „радење о глави своје супругу и дејствовање свирепим и убитачним средствима противу живота његовог; као и онда, ако је само знала једна страна о таквом злом умишљају и дејствовању другога против живота супруга, и открила није”, (3) „злочинство супругом једним учињено, због ког је казна узакоњена и судом над њим изречена на робију или заточење дуже од 8 година, ако невина страна за време док те казне трају иште развод; а ако га за то време не иште остаје брак у својој сили”, (4) „ако једна страна од хришћанског закона одступи” и (5) „неизвесно или злоковарно одсуство”.

Уколико би дејство брака било окончано смрћу мужа, удовица остаје под влашћу свекра све док не би отишла из заједничког дома или док се свекар „те исте власти не би одрекао”.⁶⁰⁹

⁶⁰⁷ *Српски кривични законик*, пар. 196.

⁶⁰⁸ Илија Јелић, *О браколомству с теориског и практичног гледишта* (Београд: Рајковић и Ћуковић, 1928), 34.

⁶⁰⁹ „Судска и административна пракса”, *Бранич* бр. 1-6 (1929): 64.

7.3. Положај жене у ванбрачној заједници

На српско-македонском и црногорском правном подручју ванбрачна заједница није била препозната као легитимни облик заједнице мушкарца и жене. Напротив, анализирајући законе стиче се утисак да је законодавац изразито ограничавао и сузбијао ову појаву на рачун брака. Друштвена клима истурила је брак и породицу као „моћан фактор у подизању и образовању националне и привредне снаге”,⁶¹⁰ те се, насупрот томе, ванбрачна заједница третираола као рђава а дете/деца рођена у њој као срамота.⁶¹¹ Колико је тежак положај жене која роди ванбрачно дете био, можда је најбоље описао правник Јосип Шиловић: „(...) Најбеднија су ванбрачна дјеца, јер се за њих имаде да брине мати, која је редовно служавка или радница, те не зарађује ни толико, колико је њој самој неопходно нужно, а камо ли да издржава и одгаји своје дијете. А кад остане без мјеста, настаје глад и сиротиња и њене неминовне последице: злочин и проституција.”⁶¹² Положај ових жена у Црној Гори имао је посебну тежину. Неретки су случајеви да су жене, нарочито из руралних делова земље, своју ванбрачну децу одмах по рођењу односиле и остављале на кућном прагу мушкарца са којим су затруднеле у немогућности да о детету брину али и да би оваквог мушкарца понизиле пред светом.⁶¹³

Док је у муслиманском свету ванбрачна заједница била строго забрањена, она је на подручјима некадашње Аустро-Угарске монархије, односно законима који су на тим територијама примењивани, била толерисана, чак и правно уређена, а све у контексту бриге о личности детета. Законодавац се позабавио и тешким социо-економским положајем ванбрачне деце, те су управо на овим просторима ванбрачна деца најпре изједначена са брачном у односу на читав југословенски простор.⁶¹⁴ Са друге стране, у Краљевини је режим показао спремност да се бори са *дивљим браковима*, односно

⁶¹⁰ Данило Ј. Данић, „Правни положај ванбрачне деце”, *Бранич* бр. 2 (1935): 46.

⁶¹¹ Јовица Б. Мијушковић, „Истраживање ванбрачног очинства по црногорском законодавству”, *Бранич* бр. 1-9 (1929): 6.

⁶¹² Јосип Шиловић, „Заштита деце и младежи”, *Архив за правне и друштвене науке* књ. 8, бр. 1 (1924) према: Јовица Б. Мијушковић, *нав. дело*, 7.

⁶¹³ Јов. Б. Мијушковић, *нав. дело*, 10.

⁶¹⁴ Царским декретом (новелом) од 13. октобра 1914. године на подручју Словеније и Далмације са Истром ванбрачна деца у потпуности су изједначена са брачном. Видети: *Kaiserliche Verordnung vom 13. Oktober 1914, über eine Teilnovelle zum allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, R. G. Bl. Jahrgang 1914, CXLIII Stück, Nr. 276, 115, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19140004&seite=00001115> (преузето 12. 7. 2019).

ванбрачним заједницама, што је понајвише дошло до изражаја 30-их година. На срећу, подаци из овог периода су сачувани и умногоме употпуњују ширу слику у којој држава креће у одважну борбу против ванбрачних заједница. Према подацима за 1932. годину на 442 053 законите деце долазило је 23 725 ванбрачно рођене, односно 5,37%. Овај проценат из године у годину је растао: 1933. године на 428 262 законите следило је 23 774 ванбрачне деце, односно 5,55%. Од свих градова, највећи број ванбрачне деце регистрован је у Београду: 1932-14,59%, 1933-14,93% и 1934/35-13,99% од укупног броја рођене ванбрачне деце. Интересантан је и показатељ о броју ванбрачне деце по бановинама. Апсолутни рекордер била је Дравска бановина у којој је 1932. године живело 13,58% од укупног броја ванбрачне деце, односно 14,29% из 1933. године. Са друге стране, убедљиво најмање ванбрачне деце имала је Вардарска бановина: 1932. године 1,18% и 1933. године 1,27%.⁶¹⁵ Ове разлике несумњиво су биле резултат и постојећег, неунификованог законодавства који је на простору Дравске бановине толерисао ванбрачну заједницу и у којој су ванбрачна деца имала далеко бољи положај⁶¹⁶ у односу на Вардарску бановину где је важио *Српски грађански законик*.

Случај Дунавске бановине показује формулу по којој је држава покушала да сузбије ову појаву. Наиме, Управа поменуте бановине објавила је проглас у коме је наведено да ће се предузети строге мере против дивљих бракова, будући да се њихов број знатно повећао. Лица затечена у оваквој заједници добијају рок од три месеца да се венчају. Међутим, уколико то не учине, казна за жену био би прогон, уколико нема посао и затекне се у месту које није њено званично пребивалиште, док је мушкарцима следила новчана казна од 50 до 500 динара или до 10 дана затвора.⁶¹⁷ Слично као и код сузбијања проституције, на жене су биле усмерене драстичније репресивне мере.

Сходно законској регулативи, односно непостојању ванбрачне заједнице као легитимног облика заједнице двоје људи, положај жене која је дете родила ван брака као

⁶¹⁵ Милош М. Јовичић, *Како да се у новом грађанском законик уреди правни положај ванбрачне деце* (Београд: Привредник, 1937), 5.

⁶¹⁶ На територијама на којима је важио *Аустријски грађански законик* најоучљивији је јаз у односу на *Српски грађански законик* када је у питању доказивање очинства. Док је *Српски грађански законик*, уз одређена ограничења, забрањивао истраживање ванбрачног очинства, према члану 163 *Аустријског грађанског законика* жени је пружена могућност да за оца детета не значи само једног мушкарца већ и више њих, те се тужба могла поднети према свима њима. Када се докаже ко је отац детета, он се проглашава за истог а остали се ослобађају. Отац би потом морао да учествује у издржавању и васпитавању свог детета. Видети: *Аустријски грађански законик*, пар. 166 и 169.

⁶¹⁷ „Управа Дунавске бановине предузима строге мере против дивљих бракова”, *Време*, 11. 2. 1931, 6.

једине признате институције, најбоље се огледа кроз законодавство усмерено ка ванбрачном детету. На српско-македонском правном подручју ванбрачна деца имала су изразито неповољан статус, што се види већ на основу саме терминологије која је ушла у закон. Чланом 128 *Српског грађанског законика* ванбрачно дете или *копиле* било је оно које је невенчана мајка зачала и родила, односно оно „које је истина од матере венчане у браку, али пре или после одређенога закона рока од 180 или 300 дана рођено; осим ако је недоношче, или од оца за своје признато или отац за 3 месеца дана судски одрекао се њега није”. Дакле, ванбрачно дете одређује се по мајци јер се законодавац позвао на „физиолошке карактеристике жене”.⁶¹⁸ Обавезе према ванбрачном детету имала је само мајка: „Ванбрачно дете или копиле дужна је мати онако исто као и брачно држати, за његов живот и здравље старати се, њега добро васпитавати, и на пут вере и закона и среће наставити.”⁶¹⁹ У исто време, законом је забрањено истраживати ко је отац ванбрачног детета. Изузетак су случај „одвођења”, односно отмице девојке као и случај силовања,⁶²⁰ али тек ако заинтересована страна (жена) то затражи.⁶²¹

Уколико би се утврдио отац ванбрачног детета, онда и он, уз мајку, учествује у издржавању свог детета. Ако отац то није у могућности (на пример, наступила је смрт), обавеза издржавања прелази на задружну кућу, односно родбину а у крајњем исходу на политичку општину.⁶²²

Позакоњење, односно признавање ванбрачног детета временом је постало крупан проблем југословенског породичног права. Оно се могло извршити, међутим, само кроз брачну заједницу, односно венчањем дететових родитеља.⁶²³ Међутим, српски и касније југословенски правници нису били сложни по питању позакоњења ванбрачног детета према *Српском грађанском законнику*, јер је исти остао недоречен око питања ко може тражити позакоњење детета (оба родитеља истовремено, само отац и да ли је могуће да исто учини и мајка).⁶²⁴ Будући да је отац најчешће тражио признавање детета, закон му је

⁶¹⁸ Полази се од биолошке чињенице да је мајка детета увек позната. Видети: Данило Ј. Данић, „Правни положај ванбрачне деце”, *Бранич* бр. 2 (1935): 43.

⁶¹⁹ *Српски грађански законик*, пар. 129.

⁶²⁰ *Казнени законик*, пар. 188, 189, 191.

⁶²¹ Међу правним нормама којима се штити брак посебно место заузима чл. 293 *Казненог законика*, који санкционише одвођење малолетнице у циљу ступања у брак са њом.

⁶²² Данило Ј. Данић, *нав. дело*, 44.

⁶²³ *Српски грађански законик*, пар. 134.

⁶²⁴ Лазар Марковић, *Грађанско право: породично право*, књ. 2 (Београд: Г.Кон, 1920), 176-177.

то омогућио да учини у моменту рођења детета као и касније, чак и након закљученог брака са дететовом мајком. Дете које је претходно било уписано само на име мајке би у црквеној књизи накнадно добило и име оца.⁶²⁵ У пракси се дешавало да дете, иако је рођено за време трајања брака супружника, мајка код свештеника пријави као ванбрачно. Наиме, услед немогућности да се разведе, жена би напустила мужа, али је статус детета био споран (иако је пријављено као ванбрачно) јер је мајка у правном смислу и даље била удата. Дакле, дете није родила ни девојка, ни разведена жена нити удовица већ жена која је *de iure* у брачној заједници. У оваквим случајевима крштеница није могла бити доказ да је дете рођено ванбрачно,⁶²⁶ односно отац је морао да у року од три месеца поведе спор за утврђивање брачности детета.⁶²⁷

7.4. Родитељско право жене

Односи родитеља и деце настали браком у Краљевини Југославији третирали су се као област породичног, односно родитељског права.⁶²⁸ Будући да ванбрачна деца на југословенском простору нису била изједначена са брачном,⁶²⁹ јасно је да се родитељским правом заправо регулисао однос између брачних партнера и њихове брачне деце. Ванбрачне заједнице, односно родитељски однос према ванбрачној деци, није био предмет регулисања.

На српско-македонском правном подручју старање о детету примарно је била очева обавеза. Изузев издржавања, законску дужност родитеља представљало је васпитање и гајење деце (чл. 115 *Српског грађанског законика*). Укратко, скуп права родитеља према деци у погледу њихове личности и правних радњи у *Српском грађанском законик*у дефинише се као родитељска власт. Анализа овог закона показала је да се родитељска власт заправо може изједначити са очевом влашћу, јер отац има непосредну власт над својом децом и право да је врши самостално. Мајка нема власт над децом ни за време

⁶²⁵ „Мишљење Опште Седнице Касационог Суда о позакоњењу ванбрачне деце доцније закљученим браком њихових родитеља”, *Бранич* бр. 12 (1937): 592-593.

⁶²⁶ „Крштеница није доказ да је дете рођено ванбрачно”, *Политика*, 30. 3. 1939, 14.

⁶²⁷ *Српски грађански законик*, пар. 128.

⁶²⁸ Милош М. Јовичић, *Правни односи у породици: лични односи међу супрузима, родитељско право* (Београд: Штампариија Раденковић, 1935), 4.

⁶²⁹ Изузима се простор на коме је важио декрет аустро-угарског цара из 1914. г. о изједначењу брачне и вабрачне деце.

мужевљевог живота ни након његове смрти већ може бити постављена својој деци само за старатеља. Њено једино право а и обавеза јесте да је дужна да помаже мужу при вршењу његове очинске власти. Важно је напоменути да је законодавац оставио простора да се родитељска власт одузме услед душевне болести оца, његовог неизвесног одсуства и нејављања у периоду од годину дана, затим пресуде оцу и затворској казни дужој од годину дана као и услед „распикућства и рђавог владања” (чл. 154). Злостављање деце и упућивање на рђав живот је, према чл. 155 *Српског грађанског законика* био такође довољан разлог да се родитељска власт одузме. Захтев за одузимањем родитељске власти могло је поднети дете, затим мајка као и други сродници. Овакво одузимање, ипак, није било трајно већ је могло бити поново враћено. Уколико би дошло до развода брака, *Српски грађански законик* предвиђао је да дечаци до навршене четврте, а девојчице до навршене седме године бораве код мајке (уколико мајка за то уопште има услове).⁶³⁰

Према *Српском грађанском законнику* издржавање се сматрало за главну дужност родитеља. У издржавање је спадало прибављање средстава и подношење трошкова за исхрану деце, њихово становање и одевање.⁶³¹ Ову обавезу имао је примарно отац – мајка је имала обавезу издржавања деце по смрти очевој или ако отац није био у стању да издржава своју децу.⁶³² Родитељи су дужни да издржавају своје мушко дете до његовог пунолетства а женско дете до њене удаје. Уколико деца живе код родитеља, издржавање се врши у виду обезбеђивања намирница, а уколико деца не живе са оцем (на пример, код разведене мајке) издржавање се обезбеђује у виду новца. *Српски грађански законик* инсистира на чињеници да одвојени живот родитеља не може и не сме утицати на обавезу издржавања деце.⁶³³ Родитељи су дужни да издржавање пруже према сопственом имовинском стању.

⁶³⁰ *Српски грађански законик*, пар. 118.

⁶³¹ *Исто*, пар. 115.

⁶³² *Исто*, пар. 116 и 119.

⁶³³ *Исто*, пар. 118.

7.5. *Право жене на издржавање*

У претходним деловима рада већ је напоменуто да је чином закључења брака у *Српском грађанском законнику* жена губила пословну способност и изједначавала се са малолетником. У овом погледу, српски законодавац је удату жену ставио у исту категорију у којој су се налазили „ума лишени, распикуће судом проглашене, пропалице и презадуженици којих је имање под стечиште потпало”.⁶³⁴ Јасно је да је овакво законско решење морало утицати на питање издржавања жене у току трајања брачне заједнице. Мужевљева примарна обавеза била је „за снабдевање своје супруге по могућству старати се”,⁶³⁵ односно „за живота свога хранити и садржавати” своју жену.⁶³⁶

Иако ће о наследном праву жене у *Српском грађанском законнику* у наредном делу текста бити више речи, неопходно је указати на то да су законски наследници умрлог у оквиру првог наследног реда само његови мушки потомци⁶³⁷ док женској деци у овом случају припада само „уживање, издржавање, снабдевање и пристојно удомљење по постојећем обичају”.⁶³⁸ Што се преживелог брачног друга оставиоца тиче, он постаје законски наследник тек онда када умрли није оставио никога од потомака или предака по очевој или мајчиној лози. У овом погледу, муж и жена су изједначени.⁶³⁹ Удовици је дато посебно право уживања мужевљеве заоставштине, познато под именом “удовички ужитак”. Право удовичког ужитка законодавац даје свакој удовици, без обзира на њене имовинске прилике, али обим вршења овог права зависи од тога са којим наследницима оставиоца жена остварује ово право. Одлуком Општег одељења Касационог суда од 14. марта 1890. (бр. 1341) супруга која би својевољно напустила свога мужа губила је и право на издржавање,⁶⁴⁰ а судска пракса била је подељена по питању да ли је, по смрти сина, отац дужан да издржава своју снају.⁶⁴¹

⁶³⁴ *Исто*, пар. 920.

⁶³⁵ *Исто*, пар. 109.

⁶³⁶ *Исто*, пар. 412.

⁶³⁷ *Исто*, пар. 396.

⁶³⁸ *Исто*, пар. 397.

⁶³⁹ *Исто*, пар. 408.

⁶⁴⁰ Гојко Никетић, *Грађански судски поступак Краљевине Србије: протумачених одлукама Државног савета, опште седнице и одељења касационог суда* (Београд: Геца Кон, 1922), 447-448.

⁶⁴¹ *Исто*, 60.

7.6. *Имовински положај жене*

Када се говори о имовинским питањима удате жене, истраживачи не могу никако заобићи питање мираза, који се дефинише као брачно давање које у брак уноси невеста и предаје мужу на коришћење и чување. Овај вид брачног давања, тадашњој Србији готово у потпуности непознат, српски законодавац увео је обазриво: „Ако уговором није мужу мираз уз супругу обећан и обавезан, муж такви изискивати права нема”.⁶⁴² Дакле, према нашем законнику, мираз није био обавезан и од почетка је зависио искључиво од добре воље оца. Међутим, муж је имао право уживања жениног мираза докле год је брак био пуноважан,⁶⁴³ тако да је, у накнаду за то, закон предвидео да „за мираз женин муж својим добром наравно јемствује”.⁶⁴⁴ У случају престанка брака, муж је био обавезан да жени врати мираз, с тим да је битно напоменути судску праксу по којој је враћање мираза могло бити оспорено женама које су својевољно напустиле мужеве, без ваљаног разлога, као и оним женама које нису поднеле захтев пред судом за повраћај мираза.⁶⁴⁵

Српски грађански законик је прописао и систем одвојених добара као законски имовински брачни режим,⁶⁴⁶ уз напомену да је муж управљао имовином своје супруге.⁶⁴⁷ Међутим, под утицајем *Аустријског грађанског законика*, српски законодавац је стао на страну удате жене прописујући да „што муж жени својој у накиту, драгом камењу и другим драгоценостима за украс даде, то се у сумњи узима да је поклоњено”.⁶⁴⁸

Дискриминаторски и у потпуности неповољан положај жене у Србији 19. и прве половине 20. века можда је најлакше уочити на пољу наследног права. Мушка деца, односно мушки потомци умрлог имали су право првенства приликом наслеђивања: „они искључују сестре, оца и матер и све претке њине и њихово потомство и побочне сроднике”.⁶⁴⁹ Родитељско имање делило се на једнаке делове међу мушком децом, док су женска деца наслеђивала имовину само ако није било мушких потомака. Занимљивост представља и судска пракса по којој је усвојено мушко дете у праву наслеђа имало

⁶⁴² *Српски грађански законик*, пар. 762.

⁶⁴³ *Исто*, пар. 766.

⁶⁴⁴ *Исто*.

⁶⁴⁵ Видан О. Благојевић, „Кад настаје обавеза мужељева да врати мираз жени”, *Бранич* бр. 3 (1932): 154-159.

⁶⁴⁶ *Српски грађански законик*, пар. 771.

⁶⁴⁷ *Исто*.

⁶⁴⁸ *Исто*, пар. 777.

⁶⁴⁹ *Исто*, пар. 396.

предност у односу на женску (биолошку) децу преминулог.⁶⁵⁰ Жена би једино могла бити наследница свог мужа ако је он пре смрти тако навео у тестаменту.⁶⁵¹ У пракси је, дакле, сва заоставштина мужа припадала његовим сродницима, можда чак у крвном сродству веома далеким. Женин удео у стицању имовине није био препознат.⁶⁵²

Специфичан и посебно осетљив био је положај удовица приликом наслеђивања. Оне су са наследницима мужа (децом, његовим родитељима, браћом и слично) делиле заоставштину на једнаке делове („удовички ужитак“). Ако није било других наследника, удовица је имала право уживања целокупне заоставштине. Ово право би, међутим, губила преудајом или смрћу,⁶⁵³ те би њен део прелазио у руке неког од мужевљевих наследника у складу са првенством наслеђа.⁶⁵⁴

Данас постоје истраживачи који сматрају да су одредбе *Српског грађанског законика* биле „у закашњењу за еволуцијом породице, јер по нашем праву жена наслеђује свога супруга тек ако нема сродника мужевљевих ни из шестог колена по матери, и да је оставиоцу ближи сродник 10. или 12. степена него жена, или ујак“.⁶⁵⁵ Ове одредбе изазвале су, готово одмах по доношењу законика, бурне реакције. Остало је упамћено да су Јована Хацића, српског књижевника и творца првог српског грађанског законика, „београдске жене псовале и клеле где год се скупе“.⁶⁵⁶ Критике на овај рачун довеле су до тога да је већ 1846. године образована комисија која је требало да преиспита спорне прописе наследног права. Комисија јесте закључила да би женској деци требало признати удео у наслеђу, али се на томе све и завршило.⁶⁵⁷

⁶⁵⁰ Д. С. П. „Усвојеник по потпуној адопцији пречи је у праву наслеђа заоставштине свога поочима од женске деце његовог поочима“, *Бранич* бр. 12 (1931): 626-628.

⁶⁵¹ Olga Popović Obradović, Marija Draškić, *nav. delo*, 348-351.

⁶⁵² Живојин Перић, „Жена у Српском грађанском законнику“, *Архив за правне и друштвене науке* бр. 16 (1928): 18.

⁶⁵³ Овде се мисли на потенцијалне наследнике/це жене која смрћу губи право уживања мужевљеве заоставштине. Примера ради, ово право не би могло користити њено дете из првог брака.

⁶⁵⁴ Вера Гудац Додић, „Жене и праксе наслеђивања...“, 202.

⁶⁵⁵ Бранислав Недељковић, „Породица и наследство“, у *Изабрани радови*, приредио Бранислав Недељковић (Подгорица: Правни факултет, 2005), 432–433.

⁶⁵⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. 2 (Београд: Г. Кон, 1931), 44.

⁶⁵⁷ Готово 80 година касније, за време постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у правним круговима вођене су и даље конструктивне расправе на тему изједначавања у праву наслеђа мушке и женске деце. Видети: Станко Лапајне, „Треба ли изједначити у праву наслеђа мушко и женско потомство“, *Бранич* бр. 7/8 (1925): 149-150.

7.7. Правна регулатива о слободи вољног побачаја⁶⁵⁸

Анализа *Српског грађанског законика* показала је да се законодавац бавио трудноћом из перспективе брачне заједнице, било да је трудноћу одређивао као фактор при склапању или прекиду брака.⁶⁵⁹ Право на абортус, односно прекид трудноће, овим *Закоником* није било дефинисано. При томе се свакако мора имати на уму и негативан став Српске православне цркве према прекиду трудноће. Црква је доктринарно забрањивала вољни прекид трудноће, с тим да је казна било покајање, чија се временска одредница постепено мењала.⁶⁶⁰ Међутим, вољни побачај био је довољан разлог за црквени развод брака. До доношења *Кривичног законика* 1929. године, снажан утицај Српске православне цркве моделовао је законска решења, будући да је црква вољни побачај кажњавала као грех против душе усмрћеног плода. Сматрало се да се побачајем уништава самостални, туђи живот те да узрочник таквог убиства једног живог бића мора одговарати. Према црквеним канонима, телесни интегритет заметка био је заштићен казненоправним одредбама чак и против његове биолошке мајке.⁶⁶¹ Управо су ова становишта утицала на српског законодавца да штити плод, а не трудну жену. Трудница се третираола као пасивно биће са очигледним дужностима, али без права. Уколико би трудна жена извршила вољни побачај, према српском *Казненом законик*у (1860) би била осуђена на казну затвора до пет година.

Како су оцењивали водећи правници Краљевине Југославије, нормативно уређење питања слободе вољног побачаја не само што није задовољавало потребе савременог живота тадашњег југословенског друштва, већ је ограничавало жену у њеним основним правима: праву на телесни интегритет и личну слободу.⁶⁶² За предмет овог рада најзначајнији су чланови који говоре о побачају, односно чланови 170-174 *Кривичног законика* (1929). Најзначајнија измена правне регулативе у овом новом законик у огледа се

⁶⁵⁸ Комплетно потпоглавље публиковано је у нешто измењенијој верзији: Kristina Jorgić Stepanović, „Невидљиве жртве вољних побачаја у Краљевини Југославији 1930-их година XX века”, *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* Vol. 22, br. 3 (2019): 345-358.

⁶⁵⁹ *Српски грађански законик*, пар. 70, 105 и 106.

⁶⁶⁰ У почетку је била доживотна, затим је смањена на десет, потом пет, да би тридесетих година износила три године. Види: Драгослав П. Ђорђевић, „Брачни правилник Срп. православне цркве”, *Бранич* бр. 11 (1934): 620.

⁶⁶¹ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu* (Београд: nepoznat izdavač, 1934), 42.

⁶⁶² *Исто*, 37.

у одустајању од безусловне кажњивости вољног побачаја. *Кривични законик* је признао неопходност вештачког начина прекида трудноће: вољни побачај и даље је кажњаван, али је први пут на српском грађанском простору призната потреба вештачког прекида трудноће уколико то захтевају неотклониви разлози тешке опасности по живот и здравље труднице. Стање крајње нужде у правном смислу правдало је вољни побачај. Међутим, из саме правне терминологије уочљиво је да се овде не ради о истински вољном побачају, већ да је југословенско позитивно право допустило да се „почини мање зло како би се спасла већа вредност”.⁶⁶³ Члан 171 *Кривичног законика* предвиђао је казну затвора до три године за сваку „трудну жену која сама свој плод побаци или другом допусти да јој то учини”. Објекат казненоправне заштите и даље је остао плод док се трудница третира као објект казненоправне репресије. Из овог члана *Кривичног законика* јасно је да никаквог права на истински вољан, слободни побачај није ни било. Наредни, члан 172, предвиђао је казне за саучеснике: лекара, апотекара и/или бабицу који би „за награду” жени дали средство којим би код ње изазвали побачај. За њих је следила казна затвора у трајању до пет година. За наведена лица предвиђена је и казна затвора до годину дана уколико надлежним властима не пријаве да су извршили већ започети побачај.

Изузетак од овакве казненоправне репресије виђен је у два случаја и односи се на (1) ванбрачне мајке и (2) жене којима наставак трудноће угрожава живот. Имајућу на уму тежак положај ванбрачних мајки, законодавац ипак није изједначио побачај који би ове жене извршиле силом животних прилика са вољним побачајима у другим околностима. Будући да на читавом југословенском простору ванбрачна заједница није била препозната као легитимни облик заједнице мушкарца и жене,⁶⁶⁴ према ставу 2 члана 173 *Кривичног законика* суд може „ванбрачну мајку ако је сама извршила побачај и ослободити сваке казне”. Наредни став истог члана заправо се односи на лекаре који врше побачај: „(...) Неће се казнити лекар који трудној жени уз претходну пријаву власти, а на основу лекарског комисијског мишљења правилно изазове прекидање трудноће или побачај да би јој спасао живот или отклонио неизбежну опасност по њено здравље, кад то никаквим другим начином није могуће”. Овим одредбама југословенско законодавство приближило

⁶⁶³ Исто, 45.

⁶⁶⁴ Ванбрачна заједница толерисана је на простору Дравске бановине услед постојања правне традиције која је пре 1918. године штитила ванбрачну децу.

се модерним казним правима, јер је ипак оставило одређен простор за некажњивост, па самим тим и неопходност побачаја.⁶⁶⁵

Крупно истраживачко питање свакако представља и број извршених абортуса у међуратном периоду Краљевине Југославије. На ово питање до данас не постоји одговор. Разлог томе није само место извршења абортуса, односно проблематика утврђивања броја нелегално извршених прекида трудноће. Званичних података о броју вољних, односно слободних побачаја извршених у болницама широм земље није било. Како је штампа бележила, у Југославији су „побачаји пљуштали као јесења киша”,⁶⁶⁶ али утврђивање приближног броја абортуса извршених у овом периоду највероватније ће остати питање без потпуног одговора.

7.7.1. Невидљиве жртве – рефлексја на положај жена Краљевине Југославије

Током тридесетих година 20. века, односно након доношења *Кривичног законика* и признавања условне неопходности вештачког начина прекида трудноће, број насилних побачаја се повећао. У прва два месеца 1936. године забележено је преко десет смртних случајева узрокованих насилним побачајем.⁶⁶⁷ Београдска штампа извештавала је најпре о смрти двадесетогодишње раднице, Милке Шкрлец, која је затруднела са „једним старијим, имућним човеком” који јој је и дао новац за абортус. Несрећна девојка обратила се др Исаку Албахарију, гинекологу у државној болници, који је у исто време имао и своју приватну ординацију. Абортус је извршио поменути гинеколог уз асистенцију бабице, Косаре Ђорђевић, али је девојка преминула само неколико дана касније „услед тровања због насилног побачаја”. Иако су спроведени истражном судији, лекар и бабица бранили су се са слободе.⁶⁶⁸

Јавност је, међутим, далеко више потресла афера која се повела око рада гинеколога Панче Стојановића. Средином лета 1936. године одјекнула је вест да је усред Београда, у

⁶⁶⁵ Сличних година, тачније *Кривичним закоником* (1932) у Пољској је абортус дозвољен такође у два случаја: (1) уколико је трудноћа наступила након силовања, инцеста или сексуалне експлоатације или (2) уколико трудноћа угрожава живот жене. Видети: Andrzej Kulczycki, “Abortion Policy in Postcommunist Europe: The Conflict in Poland”, *Population and Development Review* Vol. 21, No. 3 (Sep., 1995): 474.

⁶⁶⁶ М. Јевремовић, „Актуелна питања: о побацивању деце”, *Време*, 23. 11. 1929, 3.

⁶⁶⁷ „Полиција је ухапсила лекара г. др. Исака Албахарија и бабицу Косару Ђорђевић”, *Време*, 13. 2. 1936, 5.

⁶⁶⁸ *Исто*.

Светосавској улици број 3, др Стојановић вршио насилне абортусе и децу након тога спаљивао. За непуних седам месеци колико је код њега радила као помоћно особље, Злата Начкар, деветнаестогодишњакиња из Загреба, сведочила је да је др Стојановић у својој приватној ординацији извршио око стотину нелегалних абортуса. Случај Анке Диздаревић⁶⁶⁹ био је упечатљив и, у најмању руку, шокирао је јавност. Ова добростојећа двадесетпетогодишња удовица обратила се др Стојановићу у седмом месецу трудноће како би извршила побачај јер јој се муж обесио прошле године.⁶⁷⁰ Лекар је пристао да абортус изврши за 1500 динара.⁶⁷¹ Изазвавши јој порођај, Анка је родила мушко дете које је по рођењу заплакало, али га је лекар удавио у кофи воде и леш потом спалио у пећи. Слично се догодило са још две пацијенткиње, извесном Љубицом, коју је довео вереник у шестом месецу трудноће,⁶⁷² као и Ангелином Калабић из Ваљева. Тајне ове београдске ординације вероватно не би ни биле откривене да се Србољуб Тодоровић, станар у соби стана који је др Стојановић закупио у Светосавској 3, није једном приликом посвађао са гинекологом и тада одлучио да га пријави надлежним органима.⁶⁷³

Жене које су се појавиле на суду, Анка Диздаревић и Ангелина Калабић, изјавиле су да се осећају осрамоћено будући да су широке народне масе могле да сазнају за случај које су заправо желеле да сакрију. Обе су потврдиле да су извршиле абортус у ординацији др Стојановића, с тим да је лекар и након сучељавања са Златом Начкар негирао да је дете Анке Диздаревић најпре удавио а потом спалио. „Пећ је најзгодније место да се мртви фетуси униште”, правдао је постојање пећи и њено често коришћење у ординацији. Са друге стране, Диздаревић, која је признала све, изјавила је да се не сећа да ли је чула плач детета јер је плакала и била у боловима.⁶⁷⁴ Даља истрага је показала да поменути лекар

⁶⁶⁹ *Политика* јој име преноси као Аница и Анкица Диздаревић док је у преосталој штампи наведена као Анка.

⁶⁷⁰ „Гинеколошка афера у Београду: београдска полиција ухапсила је гинеколога др. Панчу Стојановића, који је оптужен да је вршио побачаје, а лешеве деце сагоревао”, *Политика*, 20. 7. 1936, 8.

⁶⁷¹ Ради стицања представе о томе колика је сума у питању, навешћемо да је просечна номинална зарада почетком 1936. године (за мушкарце) у пољопривреди износила 396 динара, у индустрији 684, у трговини 1060, док је код државних и самоуправних чиновника била значајно виша и износила 2 096 динара. Видети: „Привредно-социјална слика Југославије у индексним бројевима”, *Време*, 31. 7. 1936, 6.

⁶⁷² „Гинеколошка афера у Београду...”, 8.

⁶⁷³ „Београдски лекар др. Панча Стојановић вршио је насилне побачаје и давио живорођену децу а њихове лешеве спаљивао”, *Време*, 20. 7. 1936, 8.

⁶⁷⁴ „Гинеколошка афера у Београду: гинеколог др. Панча Стојановић, који је ухапшен због вршења насилних побачаја није имао право праксе”, *Политика*, 21. 7. 1936, 9.

није ни био члан Лекарске коморе, да је у Општој државној болници само волонтирао, те да се против њега не може поднети поступак разрешења дужности.⁶⁷⁵

Иако је у ординацији пронађен дневник са именима свих пацијенткиња као и износима које су платиле за извршене абортусе, и иако се на суду појавила и некадашња служавка др Стојановића, Милена Обрадовић, овај случај показао је дубоку корумпираност ондашњег југословенског друштва, али и уплетеност различитих представника моћи у овој афери. Показало се да пацијенткиње јесу биле жене из различитих друштвених слојева, али да су далеко бројније биле девојке и жене из имућних породица као и оне чији су партнери били на високо плаћеним позицијама, односно на позицијама моћи. Поменута Милена Обрадовић сведочила је да је полицији пријавила да је доктор извршио четири насилна побачаја док се она налазила код њега у служби, али да Стојановић никада због тога није био приведен нити саслушан.⁶⁷⁶ Злата Начкар је изјавила да јој је др Стојановић, чим јој је дао посао служавке, припретио да ће је убити ако икоме буде рекла шта се дешава у његовој ординацији, али да је она, без обзира на претње, покушала полицији да пријави овај случај – нажалост, безуспешно. Са друге стране, знајући шта је видела, др Стојановић додатно је застрашивао Начкар, која је изјавила да се претходно дешавало да је физички злоставља, те се након ове ситуације додатно бојала.⁶⁷⁷

Цео случај завршио се тако што се на основу члана 172 *Кривичног законика*, став 1 и 2, судило др Стојановићу, пацијенткињама Љубици Радић, Анки Диздаревић и Ангелини Калабић, као и Злати Начкар, бившој служавки у ординацији.⁶⁷⁸ Панча Стојановић осуђен је на осам месеци строгог затвора док су пацијенткиње добиле по три месеца условно. Једино је Злата Начкар била ослобођена сваке кривице.⁶⁷⁹

Још се афера око др Стојановића није стишала а штампа је почела да пише о насилним побачајима у Банатским Карловцима. Овога пута било је потребно да живот изгуби Клементина Раслер, сиромашна жена и мајка петоро деце, како би се проговорило о абортусима који се врше у овом месту. По неписаном правилу, и овде су власти биле

⁶⁷⁵ „Јунак најновије гинеколошке афере др. Панча Стојановић признаје да је спаљивао децу али тврди да су била мртворођена”, *Време*, 21. 7. 1936, 11.

⁶⁷⁶ „Приликом претреса ординације др. Панче Стојановића полиција је пронашла његов дневник са именима свих пацијенткиња”, *Време*, 22. 7. 1936, 8.

⁶⁷⁷ „Гинеколошка афера у Београду: београдска полиција ухапсила је гинеколога др. Панчу Стојановића, који је оптужен да је вршио побачаје, а лешеве деце сагоревао”, *Политика*, 20. 7. 1936, 8.

⁶⁷⁸ „Београдском лекару др. Панчи Стојановићу судиће се 15 маја”, *Време*, 28. 4. 1937, 12.

⁶⁷⁹ „Др. Панча Стојановић осуђен је на 8 месеци строгог затвора”, *Правда*, 9. 9. 1937, 7.

уплетене: насилне побачаје вршио је лекар Светозар Мијатовић, који се налазио на челу поменуте општине. Истрага вођена у Вршцу текла је споро будући да се жене нису добровољно јављале да сведоче о абортусима које су извршиле код поменутог лекара.⁶⁸⁰

Из теренског истраживања Александра Петровића у Раковици, тада селу надомак Београда, сазнаје се да су жене веровале да побачај није „грех” с обзиром на то да дете „није живо јер се још увек није родило”. „Ја остајем сваки други месец у другом стању”, говорила је једна мештанка. „Само нећу да родим, јел’ шта ће ми тол’ко деце...И сад побацијем сваки други месец”. „Зашто потрујемо децу?”, причала је друга. „Не требају нам. Имамо их доста. Дете треба одхранити, однеговати, школовати, а ја немам од чега”.⁶⁸¹ Док су имућне жене, углавном из урбаних средина, могле извршити побачај у ординацијама оних лекара који су били спремни да *занемаре* строге прописе, сељанке су биле принуђене да нежељену трудноћу покушају да окончају „код за то чувених жена у селу, па чак и самостално”.⁶⁸² Суочени са случајевима тешких крварења и тровања и растућим бројем смртних исхода након извршених абортуса, лекари су се на 17. конгресу Југословенског лекарског друштва одржаном у Београду 1936. године zaloжили за измену чланова *Кривичног законика* који су се односили на побачај (чл. 171-174), то јест да се уваже „социјално-економски, душевно хигијенски и расно биолошки моменти”. Држави је упућена и јасна критика: „(...) Да ли има право друштво и држава да од својих грађана траже да испуне све грађанске дужности, и да рађају и издржавају децу, кад им то исто друштво и држава ничим не излазе у сусрет, већ шта више директно отежавају и доносе антисоцијалне законе⁶⁸³ (...)”.⁶⁸⁴ Инсистирало се на увођењу бесплатног прекида трудноће за сиромашне жене, с тим да би овакве интервенције морале да се врше „под оптималним стручним условима савремене медицине.”⁶⁸⁵ Међутим, легализација абортуса, односно

⁶⁸⁰ „Афера са насилним побачајима у Банатском Карловцу: умрла је сиромашна Клементина Реслер”, *Време*, 14. 2. 1937, 8.

⁶⁸¹ Aleksandar Petrović, *Rakovica: socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, knj. 2 (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939), 28-29.

⁶⁸² Momčilo Isić, „Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata”, u *Žene i deca 4. Srbija u modernizacijskim procesima...*, 157.

⁶⁸³ Мисли се на *Уредбу о чиновничким припадностима* из 1936. године, којом је смањен а у неким случајевима и укинут породични додатак.

⁶⁸⁴ Др М. Ђ. Поповић, „Питање побачаја с обзиром на нашу комуналну и социјалну политику”, *Београдске општинске новине* бр. 3/4 (1936): 247.

⁶⁸⁵ *Исто*, 245.

увођење истински слободног прекида трудноће, мораће да сачека промену целокупног државног режима, односно успоставу комунистичке власти у Југославији 1945. године.

7.8. *Најзначајније акције жена у борби за измену законске регулативе*

Изузимајући отпоре жена поводом различитих уредби којима су њихова новчана примања бивала умањена, жене су у Краљевини СХС/Југославији кроз различите организације и на различите начине покушавале да властима укажу на неадекватност одређених закона којима бивају дискриминисане и који, самим тим, нарушавају њихов положај. Већ од самог настанка државе, *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* објављивало је текстове у којима је скретало пажњу јавности на проблем неунификованог права, односно да се у најтежем положају налази жена на српско-македонском грађанскоправном подручју: „Како у састав наше уједињене државе улазе покрајине чији закони дају извесна права жени, како у погледу располагања њеним имањем, тако и у погледу наслеђа (...), то је брза измена у грађанском закону код нас у корист жене неопходна и она мора доћи.”⁶⁸⁶ Брачно и наследно право били су „рак рана” за правни положај жена на овом подручју те стога не чуди што је највише апела за измену закона било управо на овом пољу.⁶⁸⁷ У *Женском покрету* периодично су објављивани текстови у којима је анализиран положај жене у различитим грађанскоправним подручјима, с тим да преовладавају текстови који анализирају положај жене на територији на којој је примењиван *Српски грађански законик*. Већ почетком двадесетих година *Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права* указивало је на неопходност измене закона којима би био регулисан положај ванбрачног детета и мајке, као и право наслеђа супруге и женске деце.⁶⁸⁸ Међутим, *Женски покрет* није се заустављао код правне анализе закона већ је неретко давао етички поглед на њих, посебно када је у питању био положај ванбрачне деце и мајки. Као решење на овом пољу, предлагано је увођење

⁶⁸⁶ Лепосава Максимовић Петковићка, „Српкиња пред законом”, *Женски покрет* бр. 1 (1920): 15.

⁶⁸⁷ Премда то представља посебно истраживачко питање, поређењем положаја жене у различитим грађанскоправним областима долази се до закључка да је најповољнији положај у брачном праву жена имала на простору Војводине и Међумурја, где је примењивано мађарско право, док је у имовинским питањима најповољнији положај уживала на територијама на којима је важио *Аустријски грађански законик*.

⁶⁸⁸ Лепосава Максимовић Петковићка, „Жена пред Грађанским Законом у Србији”, *Женски покрет* бр. 11/12 (1921): 337-338.

грађанског брака: „Религиозне церемоније у браку треба да буду апсолутно приватна ствар, која се не тиче ни друштва ни државе. Јер само на тај се начин може постићи правилна подела дужности између супружника и једнакост у правном и социјалном погледу (...). Многи недостаци данашњег (црквеног) брака били би отклоњени на тај начин што би грађански брак био закључиван једино средством вољног уговора, којим би се на врло спретан начин могла регулисати најважнија брачна питања, као нпр.: супружничка верност, развод, имовина супруга и т. д.”⁶⁸⁹ Иступање против црквеног, односно пропагирање неопходности грађанског брака, био је велики искорак у процесу еманципације жена Југославије. Премда до реализације ове идеје тада неће доћи, важно је истаћи да се потреба за диференцирањем црквеног и грађанског брака јавила управо у доба Краљевине у оквиру једне женске организације и то раних двадесетих година прошлог века.

Међу првим корацима жена у циљу измене постојеће законске регулативе на пољу наследног права спада молба *Народног женског савеза КСХС* Народној скупштини, упућена 18. маја 1925. године. Ова организација тражила је изједначавање жена са мушкарцима, односно да се „сви женски сродници и у вароши и на селима изједначе у праву наслеђа са мушким сродницима”.⁶⁹⁰ Премда је правни третман жене у имовинском праву обрађен у посебном поглављу, овде је битно истаћи да је молба настала као реакција на постојећу неравноправност жене у наследном праву, изражену у члану 396 *Српског грађанског законика*: „Деца мушка умрлога и њихови мушки потомци добијају први наследство; они искључују сестре, оца и матер и све претке њине и њихово потомство или побочне сроднике”.⁶⁹¹ Професор права, др Драгољуб Аранђеловић, написао је реферат са стручном анализом коју је *Народни женски савез КСХС* планирао да пошаље Скупштини. Интересантно је да је највише потписа скупљено на простору Словеније – читавих 30 000 – док је до августа исте године на преосталој територији земље прикупљено свега 10 000.⁶⁹² Највећи домет ове акције јесте било обећање Конгреса правничког удружења да се „може очекивати да ће у Парламенту и ово питање бити позитивно решено по женске потомке и

⁶⁸⁹ Милосав Смиљанић, „Правни и етички положај ванбрачне матере и ванбрачног детета”, *Женски покрет* бр. 4 (1923): 161-162.

⁶⁹⁰ АЈ 141-10-13.

⁶⁹¹ *Српски грађански законик*, пар. 396.

⁶⁹² „Извештај о раду Народног женског савеза Краљевине С. Х. С. у 1924-1925 год”, *Женски покрет* бр. 8 (1925): 279.

да ће се правда задовољити”.⁶⁹³ Нажалост, то се није догодило. Са друге стране, готово у исто време, на интервенцију Женског покрета измењен је тадашњи *Закон о штампи*, којим су жене сада могле постати уреднице листова.⁶⁹⁴ Случајно или не, али стиче се утисак да је уступак у *Закону у штампи* компензован у циљу елиминисања молбе жена за право изједначавања у наслеђу.

Наредне, 1926. године *Народни женски савез КСХС* упутио је две молбе Министарству правде: тражено је постављање жена за судије као и именовање жена за чланице саветодавних комисија приликом израде нацрта било ког закона. Министарство је на прву молбу дало негативан одговор док је по другом питању стигла изјава да ће сваки нацрт закона стићи у *Народни женски савез КСХС* на разматрање и „да ће се при дефинитивној изради закона водити рачуна о евентуалним жељама Н. Ж. С.”⁶⁹⁵ Међутим, пракса ће још једном показати да је и ово обећање остало само мртво слово на папиру.

У периоду након увођења Шестојануарске диктатуре прва истакнута акција жена тицала се ревизије чиновничког закона. Када је формирана комисија за израду овог новог закона, Женски покрет је најпре покушао да се избори да се у комисији нађе бар једна жена, али безуспешно. Стога су *Алијанса женских покрета* и *Народни женски савез КСХС* сазвали конференцију 20. фебруара 1930. године у Београду како би израдиле представку за комисију која је израђивала закон, али и за тадашњег председника Министарског савета, генерала Петра Живковића. Израђена представка имала је четири тачке, од којих су посебно значајне прве две: у првој тачки је тражено да нов чиновнички закон поштује принцип равноправности оба пола,⁶⁹⁶ као и да се чиновницама повећа законско одсуство ради неге детета на два месеца (месец дана пре и месец дана након порођаја). Доста говори и упоредна примедба која је достављена уз ову тачку: „Ово одсуство не сме се сматрати као нека привилегија, већ да се жени омогућава ово одсуство стога, што у томе моменту

⁶⁹³ Милена Атанацковић, „Извештај о раду Ж. П.”, *Женски покрет* бр. 9/10 (1925): 334.

⁶⁹⁴ *Исто*.

⁶⁹⁵ Милена Атанацковић, „Извештај о раду Ж. П.”, 389.

⁶⁹⁶ Поменуте организације пре закључне четири тачке навеле су да поједини закони јесу повољни према женама, али да се нажалост у пракси често крше као и да је женама у државним службама напредовање неретко онемогућено. Указано је и на то да широм Југославије постоје тенденције да се законом спречи запослење жена у одређеним професијама.

она врши једну другу функцију од примордијалне важности за друштво и државу.”⁶⁹⁷ Наредне две тачке бавиле су се припадностима чиновника, те су мање значајне.

Какав је однос режима према захтевима жена у домену измена закона био, можда најбоље осликава управо поменути представка као и догађаји који су се на њу надовезали. Резултат ове акције жена било је управо задовољење периферних захтева, односно не оних који су примарно тражени: чак и када би неки од тих захтева био прихваћен, он би, у кратком временском року, био повучен. На конкретан захтев из поменути представке режим је одговорио усвајањем *Уредбе о додацима на скупоћу* из 12. марта 1932. године по којој су муж и жена, обоје државни чиновници, изједначени у праву на поменути додатак, без обзира да ли заједно живе или не. Женски покрет реаговао је позитивно: да је „свест законодавца на правом месту” и да је „правда задовољена”.⁶⁹⁸ Међутим, режиму је било потребно свега две године да *Уредбу* измени, по којој је чиновници удатој за чиновника смањен додатак за скупоћу и до чак 75%.⁶⁹⁹ Толико је Женски покрет могао да ужива у свом тријумфу.

Неопходно је овде поменути *Статут Алијансе женских покрета* из 1937. године, који је највише простора посветио управо анализи *Грађанског законика*. Пружајући у основним цртама карактеристике сваког грађанскоправног подручја понаособ, *Статутом* се најпре тражила „пуна способност за све правне радње за све жене”: овде се подразумевало укидање дотадашње разлике између удатих и неудатих жена по погледу правне способности.⁷⁰⁰ Изузетно важан искорак начињен је предлогом за увођење обавезног грађанског брака, који је у Краљевини важио само за области Војводине и Међумурја, где је примењиван мађарски *Закон о браку*. Увођењем грађанског брака, државни судови постали би надлежни за све брачне спорове, насупротив тадашњој пракси где су различити органи верског карактера пресуђивали у брачним споровима. Тражена је равноправност супружника у браку и породици, која би се огледала у следећем: (1) укидањем мужевљеве власти, (2) заменом термина *очинска власт* родитељском влашћу и

⁶⁹⁷ „Поводом ревизије чиновничког закона”, *Женски покрет* бр. 5/6 (1930): 2.

⁶⁹⁸ „Најзад изједначене”, *Женски покрет* бр. 3 (1932): 42.

⁶⁹⁹ „Измене уредбе о додацима на скупоћу државних службеника”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 13. 4. 1934, 381.

⁷⁰⁰ Подсетимо се *Српског грађанског законика*, чл. 920, којим су удате жене, за мужевљевог живота, у погледу пословне способности (на пример, управљање имањем) изједначене са малолетницима, распикућама, пропалицама, презадуженицима и умом лишенима.

(3) у случају развода, суд одређује пребивалиште детета док издржавање обавезује оба родитеља у складу са њиховим примањима. *Статут* је такође скренуо пажњу на проблем ванбрачне деце те је захтевано да се дозволи истраживање очинства као и изједначавање ванбрачног детета са брачним у наследном праву. У области *Грађанског права* још је тражено да се жени као старатељу признају једнака права као и мушкарцу, да се изједначи и у наследном праву, да се женин рад у домаћинству озакони као професија као и да се, у случају развода брака, материјално обезбеди супружник који није крив за развод, а притом је материјално необезбеђен.⁷⁰¹

Судбина *Статута* већ је позната: будући да су измене законске регулативе тражене овим документом изостале, *Алијанса женских покрета* поново је реаговала изградом *Меморандума* који се нашао пред сенаторима и посланицима, крајем 1939. године. У међувремену, јануара 1938. године поново је тражена заштита ванбрачне деце, да би у октобру исте године био одржан протестни збор ванбрачних мајки.⁷⁰² Премда о овом збору нема детаљнијих података, евидентно је да су последње мирнодопске године постојања Краљевине из ове перспективе протекле у напорима измене законодавства које се односило на ванбрачну децу и њихове мајке. Женски покрет био је констатно највећи и најзначајнији бранилац њихових права. У истоименом гласилу не само да су редовно објављиване анализе закона који су били у корелацији са овим питањем, већ је јавности константно скретана пажња на постојање *двоструког морала*, који оставља тешке последице по читаво друштво: „Колико су год закони за неудату мајку и њено дијете страшни, још је страшније „јавно мишљење”. (...) Може ли се замислити страховитија неправда: ако дјевојка, удовица, распуштеница затрудни и роди, жигосани су за живот она и дијете, ако побаци или учини чедоморство, кажњава се робијом до пет година, док се за оца дјетињег и не пита, него је по извјесним законцима чак и немогуће дознати за њега!”⁷⁰³

Важно је нагласити да је комунистички приступ еманципацији жена искључен из ове целине; он припада другом делу текста како би се очувала његова логичка нит. Међуратни однос према *женском питању* од стране комунистичког руководства,

⁷⁰¹ „Statut žene”, *Ženski pokret*, br. 1-2 (1937): 10.

⁷⁰² AJ 141-10-40.

⁷⁰³ Др. Маша Живановић, „О неудатој мајци и њеном дјетету”, *Женски покрет* бр. 9/10 (1930): 3.

наслоњен на искуство социјалиста, уводи у тему Другог светског рата, односно промене које је исход Народноослободилачке борбе донео женама Југославије.

Анализа законодавне регулативе која се тицала жена показала је, поред конкретних реакција женских удружења у виду петиција, молби и других аката којима се скретала пажња на тежину женског положаја у правном систему, да су жене уживале једнаке дужности у неједнаким правима. Иако се правни положај жене разликовао у зависности од грађанскоправног подручја на којем је живела и деловала, Фердо Чулиновић можда је дао најсмелију и најбољу дефиницију – да су по питању жена сва неунификована законодавства била једнака.⁷⁰⁴

7.9. *И чекајући час погубљења расла су наша крила...*⁷⁰⁵

Анализа парламентарног живота Краљевине Југославије сагледана из угла *женске историје* као и анализа правне регулативе јасно указују да је за феминисткиње и боркиње за еманципацију жена примарни циљ било побољшање свих области људских односа, као и прогрес друштва у целини. Док се у општој (западноевропској) периодизацији узима да током двадесетих и тридесетих година 20. века први феминистички талас доживљава своје смиривање, у Југославији су ово изузетно плодне године по питању ангажмана жена. Женске организације су се ређе формирале у оквиру верских заједница, каква је до тада била пракса, већ почињу да се оснивају према идејама и циљевима. Борба за грађанска и политичка права постала је готово неизоставни део деловања југословенских феминисткиња. Уколико се осврнемо на чињеницу да су жене биле изложене дубоко дискриминаторном положају у законодавству Србије, Црне Горе, али и у шеријатском праву, као и да су поједине одредбе *Аустријског грађанског законика* садржавале одређене патријархалне особине у одређеним законским решењима, онда је јасно због чега је активност жена временом постала усмерена на измену конкретних области права, попут породичног, односно брачног и имовинског (наследног). Напредна решења појединих закона, попут инсистирања на грађанским браковима насупротив верским код мађарског законодавца или признавања пословне способности жени код аустријског законодавца, у

⁷⁰⁴ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*, 21.

⁷⁰⁵ За поднаслов узет стих из песме *Једним оком* Милене Павловић Барили (циклус *Италијанске песме*).

међуратној Југославији никада нису заживела. Насупрот томе, иако би један закон другом био изворник као што је случај са *Аустријским* и *Српским грађанским закоником*, они су неретко били у потпуној супротности. Док у *Аустријском грађанском законик*у удата жена не само да не губи пословну способност већ има право да самостално привређује и бира професију којом ће се у браку бавити, у *Српском* је она, по питању пословне способности, изједначена са малоумницима и малолетним лицима. Међутим, општи императив у свих шест грађанскоправних подручја из позиције породичног права била је послушност жене као супруге, односно њено поштовање и извршење мужевљевих наредби.

Премда историја као наука одбацује хипотетичке пројекције, функционисање парламентаризма и политички живот Југославије неминовно упућују на размишљање о улози краља. Као неприкосновена личност у земљи, Александар Карађорђевић се налазио на краљевском трону пуних 13 година, с тим да је улогу регента имао од 1914. године. Могло би се рећи да је краљ био индиферентан према захтевима жена и да је контакте са женским организацијама препустио својој супрузи, краљици Марији. Међутим, тешко се може оспорити (хипотетичка) теза о потенцијалној намери краља Александра да у држави изједначи жене са мушкарцима. Да је којим случајем Александар био личност оваквих уверења, Краљевина СХС/Југославија би се вероватно уписала у ред држава чије су становнице стекле право гласа током двадесетих или раних тридесетих година 20. века. На жалост по женски покрет, у Југославији је било великих националних, економских па и социјалних проблема које су краљу, сасвим сигурно, одузимале највише времена. Стога је одабрао најлакши пут: дозволио је оснивање женских организација, које су више биле хуманитарног типа, као и њихову инострану делатност докле год се поклапала са ставовима политичке елите; уколико скупштинама и различитим видовима значајнијих окупљања женских организација није присуствовала краљица, онда би присуствовали или министри или краљеви изасланици. У оваквој атмосфери чинило се да краљ препознаје *женско питање* на друштвеној сцени Југославије, али ништа више од тога. За краља Александра оно не само да није било ургентно, већ је требало да остане у сфери породице, односно приватног живота појединца.

Анализирајући парламентаризам из перспективе женске борбе за освајањем основних грађанских права, могло се учинити да је Женска странка представљала један од највећих политичких домета феминизма међуратне Југославије. Међутим, неуспех ове

политичке организације жена не треба тражити у чињеници да није успела да постигне практично никакве политичке резултате. У оквирима парламентаризма Краљевине Југославије било би нереално и очекивати тако нешто. Наличје ове странке заправо се огледа у разводњавању женског фронта који је, како се до тада чинило, био јединствен, уколико изузмемо комунисткиње које углавном делују у илегалу и чије је политичко учешће у периоду двадесетих и раних тридесетих година 20. века заправо било на минимуму. Сукоб на релацији Женска странка – Женски покрет, посебно обрачуни у дневним новинама, годили су једино *мушкој* политичкој сцени. Жене које су се бориле или макар промишљале о сопственом положају у држави у којој су живеле изашле су из овог сукоба збуњене и дезоријентисане. Наметало се питање о политичкој борби жена као непотребној или преко потребној. Нажалост, југословенско друштво у том моменту није било зрело да одговори на овај изазов те је укидање Женске странке као и осталих политичких организација 1929. године спонтано дало одговор на то питање.

Догађаји из тридесетих година, односно економски притисци на жене у виду смањења зарада и отпуштања из државне службе, доказују спремност владајућих политичких чинилаца да жене употребе као средство за спровођење мера штедње. Ретки су били политичари који су стали уз жене, било за скупштинском говорницом, било у медијима. Законодавац не само да није жене учинио равноправнима са мушкарцима, већ их је, напротив, неретко дискриминисао. Велика економска криза само је погоршала ионако тежак и неповољан положај жена. Иако је, очекивано, положај жена на селу и радница по фабрикама био нарочито тежак, временом су и високообразованим женама многи послови и звања постајали недоступни. У оваквој клими, у размаку од само две године, дошло је до формирања две струје, које ће бити од великог значаја за каснији период. Најпре је формирана профашистичка организација „Збор” Димитрија Љотића 1935. године, која се чинила минорном и политички неважном у периоду Краљевине (освајала је око 1% гласова на изборима), али је у пропагандном апарату владе Милана Недића имала велики утицај. Љотић се лично бавио и *женским питањем*, одређујући место жени у *новом* друштву након 1941. године. Друга струја формирана је око часописа „Жена данас” октобра 1936. године, око којег су се, како је већ указано, окупљале комунисткиње које су практично биле у илегалу, али које су лист користиле као

феминистичко гласило. О ове две струје, нарочито о комунистичком моделу еманципације жена, биће више речи у наставку текста.

Промена положаја жене у међуратном раздобљу која није била политичко-правне природе, већ исход целокупних друштвено-политичких збивања и прилика, у периоду Другог свестког рата биће означена као период декаденције и суноврата *српске жене*. Прорежимски листови владе Милана Недића као и ауторски текстови чланица и чланова „Збора” као да су се уткривали да прикажу колико су „напредне жене” (увек навођене са наводницима), феминисткиње и боркиње за женско право гласа, заправо кренуле странпутицом, одвукавши са собом и женску омладину „у таму”. Идеал српске жене виђен је у улози домаћице и мајке, те је снажно критикован концепт еманципације за који су се залагале „напредне жене”.

Речи посланика Демократске странке, Радослава Агатоновића, елиптично илуструју виђење жена и њихове улоге у међуратном периоду од стране политичке елите. Одмах по формирању нове државе, 1919. године, Агатоновић је за скупштинском говорницом изјавио: „То је жена, господо, то није комита, борац, то није војник, него жена, - мајка српског војника.”⁷⁰⁶ Ово становиште није се значајније променило у наредне две деценије: жене су и даље виђене у сфери приватног, унутар породице, премда се њихова борба за побољшање положаја у најширем смислу као и политички ангажман више није могао порећи. Процес политичке еманципације жена је дефинитивно започет у раздобљу Краљевине СХС/Југославије. Ипак, како је то песимистично и оштро забележила Бранка Јовановић, жена је у овом раздобљу остала „бедан и зависан створ који не може да донесе ни једну малу одлуку пре мушкарчеве одлуке”.⁷⁰⁷ На могућност самосталног политичког одлучивања, које ће донети могућности за самостална деловања у раличитим сферама, жене Југославије ће ипак морати да сачекају промену режима 1945. године.

⁷⁰⁶ *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св.1 (Загреб: Тисак Кр. земаљске тискарне, 1921), 290.

⁷⁰⁷ Бранка Јовановић, „Потреба за еманципацијом женске душе”, *Жена и Свет* бр. 3 (1933): 2.

8. ЖЕНА У РАЗДОБЉУ ВЛАДЕ МИЛАНА НЕДИЋА (1941-1944)

8.1. Основне карактеристике пропагандног апарата владе Милана Недића⁷⁰⁸

Након окончања Априлског рата и капитулације југословенске војске, на територији немачке окупационе зоне, односно централне Србије, живело је око 3 773 000 људи. Централни орган квислиншке власти постављене од немачких окупатора у окупираној Србији представљала је Влада народног спаса, формирана 29. августа 1941. године.⁷⁰⁹ Испрва је за председника владе предложен Димитрије Љотић, вођа Југословенског народног покрета „Збор”⁷¹⁰. Међутим, Љотић се захвалио на указаном поверењу и препоручио Милана Недића, који је учествовао у Балканским и Првом светском рату, те је уживао велики ауторитет у народу.⁷¹¹

Влада народног спаса оцењена је као „скуп међусобно завађених и омрзнутих личности које су вођене личним амбицијама често угрожавале њену јединственост”.⁷¹² Осим унутрашњих проблема, влади је рад отежавао велики утицај појединаца попут Димитрија Љотића, Драгог Јовановића и Танасија Динића. Љотићеву групу у влади представљао је Михајло Олћан као министар без портфеља,⁷¹³ као и министар правде Чедомир Марјановић до новембра 1942. године. Неколико дана након формирања, Влада народног спаса је објавила своју *Декларацију* у којој је позвала народ на сарадњу, истакла

⁷⁰⁸ Ово и наредно потпоглавље у нешто измењенијој верзији публиковани су као: Кристина Јоргић Степановић, „Ставови Димитрија Љотића према феминизму и улози жене у друштву Краљевине Југославије” у *Зборник радова са 13. Научно-стручног скупа Студенти у сусрет науци: друштвене науке*, приредиле Катарина Веселиновић, Јелена Вучић и Сара Вучић (Бања Лука: Универзитет у Бања Луци, 2020), 259-269.

⁷⁰⁹ Заменила је ранију квислиншку управу у Србији познату као Комесарска влада Милана Аћимовића.

⁷¹⁰ У питању је југословенски профашистички, националистички, конзервативни и монархистички покрет који је у Љубљани 1935. године основао Димитрије Љотић. „Збор” никада није уживао велику популарност у Краљевини Југославији, освојивши око 1% гласова након два избора у међуратном периоду.

⁷¹¹ Недићево напредовање у војној служби настављено је и у Краљевини СХС/Југославији. Начелник Саобраћајног одсека Главног генералштаба постао је 1920. године. Раних двадесетих година предавао је историју ратне вештине на Војној академији као хонорарни професор. Из чина дивизијског генерала унапређен је у чин армијског генерала 1930. године, а потом је био дугогодишњи командант Треће армијске области у Скопљу. Начелник Главног генералштаба Краљевине Југославије постао је 1. јуна 1934. године, а већ марта 1935. године члан Војног савета који је формирало Намесништво са кнезом Павлом на челу. На положају војног министра био је од августа 1939. године до новембра 1940. године.

⁷¹² Маријана Мраовић, „Пропаганда владе Милана Недића (1941-1944)” (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015), 161.

⁷¹³ Одбивши да потпише један владин меморандум, Олћан је избачен из владе крајем 1942. године

наклоњеност и пријатељски став окупатора и дозволу употребе српског грба и заставе.⁷¹⁴ Влада је такође радила на сузбијању комунистичког покрета образовањем оружаних формација, такозване Српске оружане силе, коју је наоружала уз помоћ немачких власти.⁷¹⁵

При Председништву Министарског савета⁷¹⁶ након формирања Владе народног спаса основано је Одељење за пропаганду (Одељење државне пропаганде) на челу са др Лазаром Прокићем. У састав Одељења за пропаганду су у јесен 1941. године улазили: Генерални секретаријат, Административни одсек, Одсек за општу (теренску) пропаганду, Одсек за штампу, радио и филм и Одсек за позоришта и приредбе. Крајем 1941. године почеле су припреме за оснивање установе „Земља и рад” која је за циљ имала популарисање Недића код сељаштва. Након оснивања Црногорског одсека крајем 1943. године више нису прошириване надлежности и ресор Одељења за пропаганду. Дужност шефа Одсека за општу пропаганду обављао је у првих годину дана др Лазар Прокић. Писао је новинске чланке и свакодневно пласирао антикомунистичку, антимасонску и антијеврејску пропаганду. Отпуштен је из Одсека у јесен 1942. године а његову дужност преузео је на кратко Живојин Ранковић, а потом Љубомир Тодоровић. Крајем 1943. године на место шефа Одсека за општу пропаганду постављен је Војин Дрвенција, који се на тој позицији задржао до септембра 1944. године. Остао је упамћен по инсталирању мање штампарије у селу Јајинцима за штампање летака и краћих публикација након бомбардовања Београда 16. и 17. априла 1944. године. Последњи шеф Одсека био је Велибор Протић, који се на тој функцији задржао свега месец дана.

Присталице владе Милана Недића су се залагале за јачање национализма и традиционализма, представљајући колаборацију као последицу слома међуратног југословенског друштва, али и као једини начин да се нација спаси. Идеолошки ослонац колаборационистичке политике у највећој мери биле су идеје које су у међуратном периоду заступали Димитрије Љотић и покрет „Збор”. Стожери Љотићеве политике биле

⁷¹⁴ „Декларација Владе народног спаса српском народу”, 2. 9. 1941. године према: Milan Borković, *Milan Nedić* (Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985), 125.

⁷¹⁵ М. Мраовић, *нав. дело*, 165.

⁷¹⁶ При Председништву су постојале следеће организационе целине: Кабинет председника, Државни секретаријат и три одељења: Опште, Правно и Одељење државне пропаганде.

су антикомунизам, антикапитализам, морално прочишћење, истребљење корупције и спровођење јаке социјалне заштите.

Избор и садржај коришћених пропагандних средстава није увек био исти – зависио је од више фактора: става немачких власти, конкретне друштвено-политичке ситуације, облика деловања непријатељске пропаганде, степена образовања и менталитета становништва којем је пропаганда била намењена као и могућности дистрибуције пропагандних материјала. Најчешћа пропагандна средства била су штампа (новине, часописи, брошуре), леци, плакати, фотографије, цртежи, документи, карикатуре и слично. Званична пропаганда била је усмерена на приказивање „нормалности” живота у српским градовима и селима након гушења устанка 1941. године, односно масовних стрељања цивилног становништва. Штампа је водила велику кампању против комунизма у време објављивања *Апела српском народу*.⁷¹⁷ Међутим, ни четнички покрет није био поштеђен: Недић је осуђивао све позиве на устанак, а у појединим говорима изједначавао је Михаиловићеву акцију са комунистичком. Четници и партизани проглашени су „гробарима српског народа, плаћеним агентима Москве и Лондона, одродима без Отаџбине и националног осећања, трговцима месом и крвљу”.⁷¹⁸

Уопштено говорећи, ако би режимски листови били читани без знања о томе у каквим су околностима настали и радили, чинило би се да је период окупације заправо био изузетно плодан и позитиван по развој саме земље. Крајем 1942. године писало се о обновљеном раду јавног купатила са базеном, о отварању нових кафана, о дочеку православне Нове године у Београду и сличном. Пропагандни апарат трудио се да „светосавску традицију угради у темеље нове Србије”.⁷¹⁹ Српска православна црква представљана је као чувар националног јединства те се, у контексту изградње „нове Србије”, све чешће почело говорити о традиционалној улози српске мајке,⁷²⁰ чиме се индиректно преиспитивала улога жене у тадашњем друштву.

⁷¹⁷ У *Новом времену* редовно су објављиване осуде комунистичког покрета од стране грађана широм окупиране Србије, као и похвале *Апела српском народу*.

⁷¹⁸ Војни архив, група фондова Нда, К 23, бр. рег. 8-12/1, према: М. Мраовић, *нав. дело*, 367.

⁷¹⁹ „Београд је свечано и узбудљиво прославио Бадњак”, *Коло: недељни илустровани лист са београдским радио програмом*, 10. 1. 1942, 1.

⁷²⁰ Милан Недић, „Српска мајка”, *Ново време*, 26. 9. 1943, 3.

8.2. *Трећи пол Димитрија Љотића*

Будући да је указано на чињеницу да су идеолошки ослонац колаборационистичкој политици Влади народног спаса у највећој мери пружале идеје Димитрија Љотића и покрета „Збор”, неопходно је представити ставове према улози жене у тадашњем друштву, како Љотића лично, тако и његових блиских сарадника. У самим смерницама покрета „Збор” нису били дефинисани ставови о женама, али је наведена потреба за заштитом породице.⁷²¹ Међутим, Љотић своје ставове о жени, односно њеној улози у тадашњем југословенском друштву, износи пре рата. За разумевање његовог виђења феминизма, положаја жене у друштву али и њених основних права од пресудног су значаја текстови објављени тридесетих година двадесетог века: *Поводом женског питања* (1935), *Жена у данашњици* (1936) и *Улога жене у друштву и породици* (1939).⁷²²

Већ у првом чланку краћег обима *Поводом женског питања*, Љотић се определио према феминизму и политичким правима жена. Отворено се декларишући као противник феминизма, истакао је да жени припада само једна улога: да код мушкарца изазива одушевљење и пружа мотив за стварање и борбу. Изузетно пасивна улога жене огледа се и у ставу да њихово запошљавање угрожава права мушкараца на рад. Негирао је потребу давања политичких права женама, али је још фрапантнији његов иступ против равноправности жена у погледу права на наслеђивање: „(...) Само површне жене и људи могу тврдити да су одредбе породичног права на штету жене.”⁷²³

Уводни део текста *Жена у данашњици* (1936) ствара утисак да Љотић тежи да објасни положај жене кроз различите историјске епохе. Међутим, иако отпочиње са тврдњом да жена никада није била и „несрећнија, несређена” и „незадовољнија него данас”, он истиче да је природна улога жене у свим епохама била улога мајке, супруге и домаћице. Већ у уводном делу евидентно је да ће се у тексту обрачунати са социјализмом, односно његовим утицајем на жене. Сматрајући као позитивну тековину везаност жене за

⁷²¹ Димитрије В. Љотић, *Одабрана дела*, књ. 2 (Минхен: непознат издавач, 1990), 250

⁷²² Важно је уочити да је у питању идентичан период у којем своје феминистичке радове пишу Јулка Хлапец Ђорђевић и Ксенија Атанасијевић, али уједно и период генералног затишја у деловању покрета и политичког ћутања о овим питањима од стране власти.

⁷²³ Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934-1935-1936*, књ. 2 (Београд: Нова искра, 2003), 196-200.

породицу и утицај цркве на жену⁷²⁴, Љотић наводи да социјализам одваја жену од породице али да у томе никада неће успети, већ ће животи свих оних жена које му се окрену бити „несрећни, незадовољни и промашени”, за разлику од живота „старих мајки” које су породицу поштовале. Потом се усмерава на марксизам и одређена решења у Совјетском Савезу, критикујући залагање за потпуну равноправност мушкараца и жена уз уверење да је овакав приступ само продубио јаз између њих. Као највећи домет марксизма види да све више жена тежи „умишљеној слободи” као и да их је „све више слободних”, али да, према њему, оне истовремено бивају „несрећне и незадовољне”. И у овом контексту поново се у закључку враћа на породицу: „А круна свега: породични темељи клате се из основа.”⁷²⁵ Супротстављајући совјетским решењима праксу Хитлерове Немачке, Љотић истиче одушевљење жена у нацистичкој Немачкој због повратка старим вредностима, односно дому и породици. Овде је важно напоменути и његов однос према проституцији у контексту критике марксизма: тврдећи да она опстаје кроз различите историјске периоде и да је свакако има и у марксистичким друштвима, Љотић сматра да је марксизам само „дохватио у своје руке ову појаву и са њом оперисао страховито.”⁷²⁶

Улога жене у друштву и породици (1939) можда је најупечатљивији текст, будући да се Љотић крајње директно одредио према женском питању, као и (анти)феминизму. Сматрајући женско питање за комплексно и вековима нерешено, наводи да су феминисти и антифеминисти направили у друштву провалију и „два на нож завађена табора”. Важно је уочити како Љотић доживљава једне и друге: за феминисте⁷²⁷ каже да жену хоће да „помужјаче”, док антифеминисти теже да жена „остане или постане женка”. Сматрајући да треба дати средње решење, он истиче да својим мишљењем неће ићи „јавном мњењу низ длаку”, очигледно свестан отпора у друштву који његови ставови могу изазвати. Позивајући се на биолошке особине женског пола као и психолошке карактеристике жене, Љотић истиче да је у сваком „цивилизованом” и „здравом” друштву жена сведена на улогу мајке и чувара породице. Као своју главну и једину аргументацију за поменуте биолошке особине наводи: „(...) Ако су код мушкарца развијени мишићи, врат

⁷²⁴ „Жена у данашњици”, *Отаџбина*, бр. 110, 18. 4. 1936. према: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935–1936*, књ. 3 (Београд: Нова искра, 2001), 155.

⁷²⁵ Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935–1936*, књ. 3, 156.

⁷²⁶ *Исто*.

⁷²⁷ Увек користи мушки облик именице.

и прса, у жене су нарочито развијене груди.” Иако се аргументација чини баналном и површном, он одлази и корак даље: као што се богаљу не поверава ковачки занат а „слепцу сликарство”, тако ни жени не треба давати послове који јој „по природи” не припадају.⁷²⁸

Осврћући се поново на права и дужности жене, враћа се на материнство. Уверен да жена своје тежње за уређивањем односа међу људима треба усмерити искључиво на сопствено потомство, Љотић признаје да је пацифизам „главна одлика женског гледања на свет”, али да такође треба бити усмерен на васпитање деце. Поново даје специфичну аргументацију: „Пацифизам (...) ће далеко боље спроводити пацифистичким одгојем своје деце, него бучним изјавама на неким пацифистичким митинзима, док деца код куће вриште (...), а муж праска због загорелог паприкаша.” У настојањима да вешто користи терминологију, Љотић експлицитно наводи да жена није „нити нижа, нити виша од мушкарца, али му није ни једнака”, закључујући да је она једноставно „различита од њега”. У томе види и различитост у правима полова: женино примарно право јесте право на одгој деце. Уводећи термин „свесне и чисте мајке и васпитачице”, оштро осуђује жене које су се одлучиле како на побачај, тако и на рађање ванбрачног детета, ниједног тренутка се не осврћући на тежину положаја ових жена или одговорност мушкараца. Препоручујући женама да не траже право гласа, још једном их подсећа да узор треба тражити у лику Мајке Јевросиме или Мајке Југовића.⁷²⁹ Иако не разрађује биолошки аспект на којима су наводно утемељени његови ставови, Љотић још једном подсећа да је друштву потребна жена, али не било каква, већ онаква „какву је дала природа”, док су жене које се боре за своја (политичка) права и које се, према његовом виђењу, одвајају од породице, „нека чудна мешавина мушког и женског, неки одвратни трећи пол.”⁷³⁰

Чланак *Јединка и индивидуализам*, који није прецизно датован, делимично разоткрива Љотићеве ставове по питању феминизма, будући да он у кратким цртама дотиче женско питање – понајвише из перспективе свог целокупног политичког

⁷²⁸ „Улога жене у друштву и породици”, *Наш пут*, бр. 20, 28. 7. 1939. према: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1938–1940*, књ. 5 (Београд: Нова искра, 2001), 125.

⁷²⁹ Подсећања ради, Исидора Секулић такође тражи укључивање одређених женских ликова, попут Мајке Југовића, али ради карактеризације моралног лика жене из народне поезије. Занимљиво је да се код Љотића слични топоси јављају са сасвим другачијом намером, односно у циљу рађања и давања храбрих војника држави.

⁷³⁰ Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1938–1940*, књ. 5, 126.

ангажмана. Наводи да је на једном конгресу правника гласао против изједначавања мушке и женске деце приликом наслеђивања, сматрајући да имовина треба да остане „кући”, односно породици мушког наследника док женско дете удајом тој истој породици престаје да припада. Признаје да је био „усамљен у мишљењу” и да је изазвао лавину негативних коментара, али то није утицало на његово лично преиспитивање или промену мишљења. Најнегативнији је према „марксистичким феминисткињама”⁷³¹ којима је била потребна „животна школа да им покаже стварност”, односно неопходност да мушкарци пишу законе, који ће ипак бити, макар делимично, усаглашени са црквеном догмом.⁷³²

Сумирајући ставове Димитрија Љотића о феминизму, неопходно је приметити да се данас истраживачи и истраживачице који се баве овим питањем опредељују за појам *антифеминизма* при разматрању његове идеологије.⁷³³ Међутим, како се види из ауторског чланка *Улога жене у друштву и породици* (1939), Љотић своје ставове јасно диференцира и лично се ограђује и од феминиста и од антифеминиста, залажући се за такозвано средње решење.⁷³⁴ Сматрајући феминисткиње за „побеснеле бештије”⁷³⁵ које идејама о сопственим правима разарају „органску целину народа” и природну позицију мушкарца као „творца и борца”, Љотић у њима види и опасност за продужетак људске врсте.⁷³⁶ Посматрано из угла процеса еманципације жена, Димитрије Љотић свакако остаје упамћен не само као противник давања политичких права женама и њиховом изједначавању са мушкарцима, већ као истакнути заговорник традиционално-хришћанских вредности по којима жени припада пасивна, подређена улога у заједници и породици.

⁷³¹ Љотић под овим термином подразумева жене у Совјетском Савезу, посебно боркиње за измену законодавства након Октобарске револуције 1917. године.

⁷³² Димитрије Љотић, „Јединка и индивидуализам”, недатован текст, према: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935–1936*, књ. 11 (Београд: Нова искра, 2001), 122-123.

⁷³³ Nebojša Popov, „Populizam Dimitrija Ljotića”, *Filozofija i društvo* br. 4 (1993): 92; Љубинка Шкодрић, „Положај жене у окупираној Србији 1941-1944” (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2015), 125.

⁷³⁴ Ово је основни разлог зашто у овом истраживању није истакнут антифеминизам Димитрија Љотића као једна од основних карактеристика његове идеологије. Ово свакако не значи ублажавање његовог негативног става према феминизму и феминисткињама већ указује на потребу за прецизним термилошким одређењем.

⁷³⁵ *Отаџбина*, бр. 147 (1937): 5. према: Nebojša Popov, *nav. delo*, 92.

⁷³⁶ *Отаџбина*, бр. 86 (1935): 1-2. према: Nebojša Popov, *nav. delo*, 92.

8.3. Вера Пешић и обрачун са међуратним женским организацијама

Покрет „Збор” Димитрија Љотића неколико пута је током свог постојања мењао организацију, али сектор који би био усмерен на рад са женама никада није формиран. Међутим, не може се рећи да женском подмлатку организације није посвећена никаква пажња: приликом формирања омладине „Збора” студенткиња Соња Сувајцић добила је задатак да ради управо са женским делом омладине.⁷³⁷ Студенткиње „Збора” ангажовале су се у време почетка Другог светског рата априла 1941. године, односно у време заостравања сукоба са студенткињама и студентима комунистичке оријентације. Оне не само да су осудиле часопис *Жена данас* као комунистичко гласило, већ су показале јасан антисемитизам наводећи имена сарадница овог часописа које су биле јеврејског порекла, тврдећи да оне немају ништа заједничко са словенским духом народа, чиме је комунистичко-јеврејска делатност окарактерисана као разорни фактор по породицу.⁷³⁸

Будући да је већ указано на чињеницу да је „Збор” током окупације пружао идеолошку потпору Влади народног спаса, логично је да је велики значај придавао пропаганди. Сходно незанемарљивом утицају у штампаним гласилима, важно је размотрити какав су став Љотићеви сарадници из „Збора”, конкретно женски подмладак, имали према улози жене у тадашњим околностима. Ставови о улози жене под окупацијом најпре је изложила Вера Пешић, једна од најинтригантнијих жена које су радиле за немачку обавештајну службу,⁷³⁹ у првом броју *Обнове*. У чланку назива *Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду* (1941), Пешић истиче првенствену одговорност и кривицу жене за ратни пораз и пропаст државе. Као

⁷³⁷ Mirko Војић, *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor” 1935–1945: jedan kritički prikaz* (Београд : Народна књига – Alfa, 1996), 85.

⁷³⁸ Архив Југославије, Фонд 102, *Збирка Станислава Кракова*, Фасцикла 7, Материјали о „Збору”.

⁷³⁹ За Веру Пешић (1919-1944) је познато да је након развода брака дошла у Београд из Лесковца 1938. године, где се упознала са Карлом Краусом, са којим је ступила у љубавне односе и почела обавештајни рад. Једном приликом је ухапшена због шпијунске, али је пуштена након интервенције немачког амбасадора. После Априлског рата немачки пропагандни органи настојали су да је ангажују на пропагандном раду према женама, да би крајем 1941. године била пребачена у службу колаборационистичких органа. Септембра 1943. године је ухапшена од снага Југословенске војске у отаџбини на простору јужне Србије. Међутим, након извесног времена она ступа у интимне односе са командантом ЈВуО за Јужну Србију, потпуковником Радославом Ђурићем, због чега се у штабу ЈВуО јавило огромно незадовољство. Ситуација је кулминирала пучем, након кога је Пешић стрељана заједно са мајком 1944. године, у својој двадесетпетој години. Видети: Milan Koljanin, „Struktura i delovanje nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944”, *Istorija 20. veka god. 29, br. 3* (2011): 144; Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца”, *Војноисторијски гласник* бр. 2 (2009): 178-181; Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 76-77.

почетак пропасти жена сматра њихово ступање на тржиште рада, односно капитализам,⁷⁴⁰ којим је отпочела, према ауторки, наводна еманципација: „Нешто је гонило нашу жену да се преконоћ „еманципује”, а тада је почео наш хаос.” Оптуживала је жене у Краљевини Југославији за робовање материјалним вредностима, избегавање рађања деце, занемаривање њиховог васпитавања, али и за наклоност комунизму што је водило ка моралном опадању мушкараца и као крајњу последицу имало ратну пропаст. Величајући улогу Мајке Југовића и њено страдање, Пешић позива на „освешћење”, односно повратак скромности, али и посвећивање раду. Слично традиционалним погледима Димитрија Љотића који су жену видели у кући и породици, Пешић такође велича женин рад „у кући и око деце”. Култ рада изграђује на идеји да жена треба да ради „свугде где види да треба помоћи”, али у контексту спасавања српства. Насупрот томе, за „војску чиновница”, односно за велики број жена који се запослио у државним институцијама у међуратном периоду, каже да је крајњи циљ њиховог рада била – *кајзер чарана*. Специфичан је и њен однос према женским организацијама из међуратног периода: наглашавајући да су ове организације недовољно учиниле за побољшање положаја жене, она их критикује зато што „српску жену нису извукле из хаоса у који је запала”. Ово је разлог због чега покреће питање стварања новог женског друштва за све жене од двадесете до педесете године које би имало за циљ „препород одраслих жена и васпитање девојчица”. Прво правило овог друштва би било: „Помоћ Српству у обнови!”⁷⁴¹

Овај чланак Вере Пешић није прошао незапажено. Свега две недеље касније, реплицирала јој је Босиљка Костић, ставши у одбрану жена негирањем њихове кривице за ратни пораз државе и њен слом. Према Костић, Први светски рат искварио је мушкарце, пошто су се током одсуства из отаџбине везали за жене страног порекла, „дотеране и неговане”, па су им по повратку постале одбојне сопствене жене које су током рата физички пропале и остариле. Из ове перспективе она посматра улепшавање жена: „Дошао

⁷⁴⁰ Према Љотићу, капиталистичка држава је неправична (*Отаџбина*, бр.25, 12. 8. 1934), али, како то дефинише Бранислав Глигоријевић, за Љотићев „Збор” који тежи да освоји власт и води државу „знатно сигурнији пут за одржавање система био је традиционални капиталистички поредак, уз постепено јачање спољнополитичке профашистичке оријентације”. Видети: Бранислав Глигоријевић, „Напад љотићеваца на студенте Техничког факултета у октобру 1940 и растурање Љотићевог Збора”, *Историјски гласник* бр. 2 (1963): 68.

⁷⁴¹ Вера Пешић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду”, *Обнова*, бр. 1, 6. 7. 1941.

је најзад крај рата. Муж се вратио. Жена је годинама сневала о том часу, очекујући да буде топло пригрљена снажним рукама свога супруга, који ће јој упутити речи милоште и признања. Уместо тога добила је прекор праћен чуђењем: „Бога ти, али си поружњала и остарила.” Тек тада она је почела да занемарује све друго и да мисли само на своје улепшавање. Морала је, јер ју је мушкарац такву желео.” Иако се одважила да изнесе нешто другачије ставове, Костићева је подржала Пешићеву када је у питању неговање породичних вредности.⁷⁴²

Пешић је дебату наставила новим ауторским текстом у којем је поновила тезу о кривици жена за државни пораз и истакла да је једино решење за стварање новог бољег човека истовремено стварање „нове српске жене”. Њене главне особине биле би: природност, скромност, свест и сарадња са мушкарцем, с тим да ауторка не објашњава какву сарадњу под овим подразумева.⁷⁴³ У полемику се укључила и ауторка са псеудонимом *Жена са села*, која је негирала одговорност жена за ратни пораз, као и њихову интелектуалну инфериорност, истовремено се залажући за изградњу новог друштва.⁷⁴⁴

Да ова полемика не остане искључиво у женским редовима, постарао се Хрвоје Магазиновић⁷⁴⁵ који се zaloжио за просвећивање жена, али са јасним циљем: требало је да просвећивање од њих створи „успешне мајке и домаћице”. Истини за вољу, Магазиновић оставља простор за шире ангажовање жена, али само ако су оне посебно надарене.⁷⁴⁶

Одговор Вере Пешић Магазиновићу можда је о ауторки и тадашњој друштвеној клими открио више него сви претходни текстови. Пешић је истакла да она није нити ће бити народни посланик, те да неће кокетирати својим изјавама као и да јој циљ није да њене ставове одобри већи број жена, што је суштински у супротности са њеном тезом о неопходности оснивања новог женског друштва, коју је сама изнела нешто раније. У овом тексту она велича положај немачке жене у нацистичкој Немачкој, доводећи је у директну

⁷⁴² Босиљка Костић, „Наша жена и њена одговорност”, *Обнова*, бр.15, 22. 7. 1941.

⁷⁴³ Вера Пешић, „Проблем наше жене – одговор госпођи Костић”, *Обнова*, бр. 19, 26. 7. 1941.

⁷⁴⁴ Жена са села, „Наша жена и њене одговорности”, *Обнова*, бр. 26, 4. 8.1941.

⁷⁴⁵ Правник, члан „Збора”.

⁷⁴⁶ Хр. Магазиновић, „Не тражите од сваке жене да буде домаћица и мајка, ако она зато није способна”, *Обнова*, бр. 52, 3. 9. 1941.

везу са успесима нацистичке војске.⁷⁴⁷ Међутим, Пешић поново наглашава потребу окупљања српских жена у контексту спасавања српства. Навела је да осећа огромну жалост што је наишла на „опште неразумеваше” својих српских сестара, као и да је свесна да многи њени ставове не налазе на одобравање те да добија претећа писма.⁷⁴⁸ Ово је вероватно и био разлог да Вера Пешић позове на узајамно разумевање и смањење тензија.⁷⁴⁹

Текст извесне Н. Савић надовезао се на Веру Пешић, али је у свом кратком обиму само потврдио ставове љотићеваца: указано је на „декаденцију” у међуратном периоду и поново је тражен повратак жене традиционалним вредностима, односно њеној улози домаћице и мајке. Једино у овој улози, као „препородитељка дома и породице” жена би могла узети учешћа у националном и моралном препороду нације.⁷⁵⁰ Уследила је пауза од готово два месеца како учесници полемике, најпре Вера Пешић, нису ништа објављивали. Тек у другој половини септембра 1941. године, у измењеним околностима,⁷⁵¹ Пешић објављује чланак којим је расправа дефинитивно окончана. У овом тексту видно је израженији негативан став према комунизму: ауторка се залаже против јачања комунизма и као посебан проблем истиче наклоност женске омладине комунистичком покрету.⁷⁵²

Прорежимски листови као и ауторке и аутори који су се окупљали око „Збора” временом су развили нови идеал Српкиње.⁷⁵³ Њен лик провејава у већини текстова који се баве критиком идеје еманципације „напредних жена” из међуратног периода. Заступајући

⁷⁴⁷ „Немачка је успела да уздигне немачку жену толико високо, баш у својој обичности, и таква жена, која данас стоји свугде где је потребна – али и на брани свога дома – доприноси половину могућности за путеве славе, којим пролазе данас немачки војници” (подвукла К. Ј. С.).

⁷⁴⁸ Писање прорежимских текстова на одређене теме било је готово скандалозно и сигурно да је изазивало незадовољство и гнев дела јавности. Тако, примера ради, пишући о великој антикомунистичкој изложби у Крагујевцу 1943. године, аутор/ка каже да је међу посетиоцима пажњу привукао „већи број жена и девојака у црнини”. Да се не би помислило да оне жале нацистичке цивилне жртве октобра 1941. године, у тексту је стајало: „Све су оне ојађене и ожалостане услед недеља партизанских бандита”. Видети: В. М. „Велико интересовање за антикомунистичку изложбу у Крагујевцу”, *Обнова*, 26. 7. 1943.

⁷⁴⁹ Вера Пешић, „За јединство српских жена”, *Обнова*, бр. 53, 4. 9. 1941.

⁷⁵⁰ Н. Савић, „Одговори на анкету о нашој жени – Нови идеал Српкиње – Права жене и њене дужности”, *Обнова*, бр. 55, 6. 9. 1941.

⁷⁵¹ Избио је устанак на подручју српске окупационе зоне, који је трајао од јула до новембра 1941. године. Немачки окупатор у овом периоду извешће и страховите одмазде над цивилима на подручју окупиране Србије на основу Наредбе генерала Франца Бемеа од 10. октобра 1941. године, која је у српској историографији упамћена као „Сто за једно”.

⁷⁵² Вера Пешић, „Српска жена и данашњица”, *Обнова*, бр. 67, 20. 9. 1941.

⁷⁵³ Слично *новој српској жени*, и у СССР-у је двадесетих година стварана икона *нове совјетске жене*, која је била одлично оруђе у рукама пропаганде. Концепт *нове совјетске жене* садржао је два битна елемента: продуктивност и репродуктивност. Више о томе у оквиру поглавља *Питање женске еманципације између марксизма и марксизма-лењинизма*.

становиште да је жени природа одредила место у друштву, истиче се да се *нова* Српкиња мора посветити дому, породици и деци. Рађање представља њено најсветије право, али и највећи задатак јер Српкиња мора стварати *нову* српску омладину, која ће довести до напретка народне заједнице, односно *Српства*.⁷⁵⁴ Интересантно је да су веће наде полагане у Српкиње са села, које су и саме биле „пред понором коначне пропасти”, али се нису изгубиле „у хаосу”, попут жена из урбаних средина.⁷⁵⁵ Величани су ликови мајке Јевросиме као и мајке Југовића, као идеалних Српкиња, јер оне рађају *синове* који верно служе отаџбини и спремни су жртвовати сопствене животе за очување Српства. За разумевање овог идеала важан је и текст Милана Недића у коме је величана српска мајка. Њена функција крајње је поједностављена али у потпуности уклопљена у идеал нове Српкиње: „Она подиже нов свет, нове Српчиће, нову Србадију.”⁷⁵⁶

Анализирани текстови у доброј мери показују колико су агресиван наступ имали одређени чланови и/или чланице „Збора”: Вера Пешић свакако је отишла најдаље, кривећи жену за пораз и пропаст Југославије априла 1941. године. Међутим, она је на неки начин већ у првом тексту, објављеном у јулу 1941. године, наговестила оснивање новог женског удружења, које је требало да потисне, односно преузме улогу предратних женских организација. Јасно је да је, паралелно са организационим припремама за оснивање оваквог удружења, текао и *пропагандни рат* са женским међуратним организацијама. Напад је отпочео Стеван Иванић, некадашњи члан Савета комесара и припадник „Збора”, који је женска друштва из периода Краљевине приказао као „продужену руку масонерије” и приписао им наметљиво и лажно добротинство, истовремено позивајући жене да се ангажују у новој организацији која би била руковођена „народним духом” жена које „српски мисле и осећају”.⁷⁵⁷ Свега неколико дана касније објављен је чланак *Наше леди*, који је отворено напао женска друштва и београдске даме. Оне су критиковане да су у време Шпанског грађанског рата и почетком Другог светског рата биле активне у организовању помоћи за заробљенике и рањенике, док ту исту подршку нису пружиле добровољачким одредима. Са видном дозом презира забележено је да београдске „леди”

⁷⁵⁴ Вера Пешић, „Српска жена и данашњица”, *Обнова*, бр. 67, 20. 9. 1941.

⁷⁵⁵ Вера Пешић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду”, *Обнова*, бр. 1, 6. 7. 1941.

⁷⁵⁶ Милан Недић, „Српска мајка”, *Ново време*, 26. 9. 1943, 3.

⁷⁵⁷ Стеван Иванић, „Где су хумана друштва? Пространо поље за српске жене од рада и стварања”, *Наша борба*, бр.6, 12. 10. 1941.

имају само времена за бриц и покер, а саосећања „само за своје цукеле”. Њихов хуманитарни рад такође је доведен у питање, будући да су оптужене да су се руководиле искључиво „саморекламерством” и материјалном коришћу. Оптужене да негују политичке симпатије према комунизму и да не желе да се „дискредитују” обилажењем добровољаца, београдске „леди” нису добиле позив да се организују. Напротив, позив је упућен „правим српским женама”, чиме је дефинитивно постало јасно да власт тежи оснивању новог, себи погоднијег, женског удружења.⁷⁵⁸

Премда је *Ново време* извештавало да се ближи оснивање *Српског женског савеза* и да ће се од великог броја међуратних женских организација реорганизацијом формирати неколико нових женских друштава⁷⁵⁹, оно се у пракси није десило. Чињеница је да је шира подршка жена недостајала како покрету „Збор”, тако и политици колаборационизма владе Милана Недића. Истакнуте феминисткиње и, уопштено говорећи, жене које су се у међуратном периоду својим радом истакле у женским удружењима, нису пришле владајућем режиму. Приликом потписивања *Апела српском народу* манифестовао се управо овај недостатак подршке: од преко 400 потписника *Апела*, било је свега седам жена. Подсећања ради, *Апел* је одбила да потпише Исидора Секулић, позивајући се на чињеницу да је у питању био политички документ а да жене на простору тадашње Србије немају политичка права.⁷⁶⁰ Међу ретким женама које су се истакле као присталице режима Милана Недића треба поменути Магу Магазиновић и, нешто мање познату, Даринку Стојановић. Као директорка Шесте београдске гимназије, Даринка Стојановић истакла се по напорима приликом сузбијања комунистичког утицаја на средњошколску омладину, због чега је била нападнута испред зграде Школе. Према доступној грађи, нападачи су запретили Стојановић да ће је следећи пут убити, због чега је она касније молила да се у Гимназији одреде стражари, с обзиром да је ову школу похађало 1.200 ученица.⁷⁶¹ Мага Магазиновић је пак била у међуратном периоду позната као присталица еманципације

⁷⁵⁸ „Наше леди”, *Ново време*, бр. 144, 19. 10. 1941.

⁷⁵⁹ Д. Главинић-Кнезмилојковић, „Реорганизација српских женских друштава”, *Ново време*, бр. 330, 31. 5. 1942.

⁷⁶⁰ У литератури се наводи да је Секулић том приликом изрекла следеће: „Ја ово нећу потписати. Ово је изразито политички документ, а ми жене у Србији немамо политичка права. Ви, дакле од мене не можете захтевати да као жена потпишем један такав политички текст.” Видети: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 79; Дејан Медаковић, *Ефемерис: хроника једне породице*, књ. 2 (Нови Сад: Прометеј, 1998), 492.

⁷⁶¹ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 137.

жена, посебно девојака из сиромашнијих друштвених слојева. Међутим, она је током окупације објавила неколико чланака у *Просветном гласнику* у којима је изнела симпатије према нацистичком друштвеном уређењу. Примера ради, у ауторском тексту у коме се бави питањем како би женску средњу школу требало организовати у будућности, она наводи да нам је женска средњошколска омладина „народносно отпадала” и да се „одродила као нигде другде” зато што је „отворила врата свима редом”, кривећи наставни кадар пет националности (Хрватице, Словенке, Рускиње, Мађарице и Јеврејке). Магазиновић тврди да средње школе (женске и мушке) нису општенародна установа, те да морају бити доступне „једино физички, умно и етички одабраној омладини”. За *неодабране* би била довољна осморазредна школа и евентуално занатска стручна спрема. Она чак из женског средњошколског образовања искључује девојчице које су лошијег здравственог стања или имају неку физичку ману (на пример, оболеле од туберкулозе, кратковиде, слабовиде, наглуве, са говорном маном и тако даље).⁷⁶² Задатак овакве нове школе требало је да буде стварање „правих Српкиња”, које су, како дефинише сама ауторка, „узорите мајке, добре кућанице” и „радни, исправни чланови народних заједница”.⁷⁶³ Данас преовладава мишљење да је Мага Магазиновић одступила од својих ранијих либералних убеђења, показавши одушевљење нацистичким образовањем женске омладине.⁷⁶⁴

⁷⁶² Мага Магазиновић, „Размишљања о будућој женској средњој школи”, *Просветни гласник* бр. 1-2 (јануар-фебруар 1942): 60-61.

⁷⁶³ *Исто*, 58.

⁷⁶⁴ Милан Ристовић, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату”, *Токови историје* бр. 3 (2009): 31.

8.4. *Најзначајније мере владе Милана Недића усмерене ка женама*

У првом делу ове целине је указано на основне карактеристике пропагандног апарата Владе народног спаса, односно режима Милана Недића, који је и сам радио на изграђивању култа српске мајке, као узорне жене која, рађајући синове, попуњава „наше тако проређене редове”.⁷⁶⁵ Међутим, неопходно је поменути и најважније конкретне мере усмерене ка женама, које су власти у овом периоду предузеле.

Јуна 1942. године покренут је лист *Наша жена*, чији је уредник био Мирко Срећковић, са циљем да допринесе повратку жена које су „одлутале” од традиционалних вредности, односно породице и дома. Нигде није поменуто да жене могу бити укључене у било коју област јавног живота; напротив: своје интелектуалне способности жене могу да користе искључиво приликом васпитавања деце.⁷⁶⁶ Међутим, лист је престао да излази након три броја, тако да се пропаганда у вези са женским питањем на основу њега не може пратити.

Живот жена под немачком окупацијом на простору Србије још увек представља тему са доста отворених питања.⁷⁶⁷ Свакако да се живот на селу и граду доста разликовао; основне карактеристике живота у граду под окупацијом биле су несташица основних животних намирница као и постојање црне берзе. Највише су били погођени најугроженији, односно градска сиротиња.⁷⁶⁸ Уведено је телесно кажњавање децембра 1941. године као казна за особе оба пола од 16 до 65 година, која спекулативним путем, односно мимо државне контроле, подиже цене животним намирницама.⁷⁶⁹ Да је овај закон заиста примењиван како на мушкарце тако и на жене, показатељ је извештај по коме је у

⁷⁶⁵ Милан Недић, „Српска мајка”, *Ново време*, 26. 9. 1943, 3.

⁷⁶⁶ *Наша жена*, бр. 1 (јун 1942): 1.

⁷⁶⁷ Carol S. Lilly, Melissa Bokovoy, “Serbia, Croatia and Yugoslavia” in *Women, Gender and Fascism in Europe 1919-45*, edited by Kavin Passmore (Manchester: Manchester University Press, 2003), 91. Несумњиво велики допринос познавању ове теме дала је историчарка Љубинка Шкодрић својом докторском дисертацијом *Положај жене у окупираној Србији 1941-1944*.

⁷⁶⁸ Градска сиротиња у међуратном периоду као и у данима окупације прилично је неистражено поље. Постоје одређена истраживања за веће градове Краљевине. Злата Вуксановић Мацура, која се бавила питањем становања сиротиње у Београду у међуратном периоду, увидом у вишегодишње податке о запосленима, њиховим примањима и становању, закључила је да је чак 70% београдске популације било сиромашно у различитим степенима. Видети: Zlata Vuksanović Macura, *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941* (Beograd: Orion art, 2018), 58-87.

⁷⁶⁹ „Телесно кажњавање је предвиђено и за скитнице, беспосличаре, коцкаре, пијанице и лица која проносе лажне вести, кад се огреше о прописе и наредбе”, *Службене новине*, бр. 136, 26. 12. 1941.

августу 1943. године констатовано да је од увођења поменутог закона укупно кажњено 3 800 жена због трговине на црној берзи, односно да жене чине 15,5% од укупног броја кажњених.⁷⁷⁰ Штампа је извештавала да се жене углавном срећу испред београдских дуванциница: иако само трећина њих конзумира дуван, остале долазе да преузму следовање које касније препродају на црној берзи.⁷⁷¹ Међутим, режимски листови као да нису схватили тежину економског положаја у коме се велики број жена нашао: чињеница да су жене неретко кажњаване највишим казнама, тумачена је као део њихове еманципације, односно да је црна берза, са свим својим (не)законитостима, женама пружила прилику да се, макар делимично, еманципују.⁷⁷²

Одлив мушке радне снаге несумњиво је утицао на популаризацију пожртвоване сељанке, чији је лик све чешће представљан у штампи.⁷⁷³ Тако је Милош Тривунац као министар просвете, предлажући отварање учитељске домаћичке школе у Алексинцу 1942. године изјавио: „(...) Нова Србија не може ту српску мајку и сеоску домаћицу оставити саму себи и у незнању. Ми морамо српску сеоску домаћицу да помогнемо у своме васпитању за свој велики позив и морамо је помоћи да се оспособи, да постане обавештена, спремна и добра домаћица, жена и мајка, на добро и корист српског народа.”⁷⁷⁴ Министарски савет и Министарство просвете организовали су школе и многобројне течајеве за домаћице, који су за циљ имали да Српкиње постану „добре, умешне и обавештене домаћице и мајке”.⁷⁷⁵

Школовање женске деце, проблематично и у међуратном периоду, додатно је отежано за време окупације. Према подацима публикованим у *Просветном гласнику*, на територији окупиране Србије 1. септембра 1941. године било је 2 113 основних школа које је похађало 365 583 ученика, међу којима је било 204 461 (55,9%) дечака и 161.122 (44,1%) девојчица. Две године касније, односно 1943. године, радило је нешто више школа (2 155) са 390 715 ученика, али је процентуално број женске деце опао у односу на 1941. годину:

⁷⁷⁰ „Жене на црној берзи”, *Обнова*, бр. 638, 7. 8. 1943

⁷⁷¹ „Жене на црној берзи”, *Српски народ*, 27. 2. 1943.

⁷⁷² „Еманципација жена на црној берзи”, *Српски народ*, 17. 4. 1943.

⁷⁷³ „Јесен у Шумадији – Вредне женске руке на послу... Гружанке су замениле на њиви своје мужеве који су у заробљеништву”, *Обнова*, бр. 355, 1. 9. 1942.

⁷⁷⁴ Архив Србије, Председништво Владе Народне Републике Србије – Београд (1945-1953), Г-3, ф 193, 7-23-42.

⁷⁷⁵ „Школе и течајеви за домаћице”, *Српски народ*, 20. 2. 1943.

219 346 (56,1%) чинили су дечаџи, а 171 369 (43, 9%) девојчице.⁷⁷⁶ Међутим, упркос напорима просветних власти, број неписмених жена био је вишеструко већи у односу на број неписмених мушкараца. Колаборационистичке власти су се стога одлучиле за акције описмењавања. *Уредба о сузбијању неписмености*, донета 26. августа 1943. године, предвиђала је обавезно похађање аналфабетских течајева за неписмене мушкарце до 45 година старости и неударта женска лица до 25 година, али уз обавезу сегрегације према полу.⁷⁷⁷ Специфичан однос према „просветитељској улози” жене огледа се и у овој *Уредби*: док је аналфабетски течај могао да похађа, уз старосно ограничење, сваки неписмен мушкарац, за жену је, осим што је морала бити неписмена и млађа од 25 година, постојао још један услов – да буде неударта. Поменути министар просвете, Милош Тривунац, посебно се залагао за одржавање и рад аналфабетских течајева у сеоским срединама, позивајући се на национални значај жена са села. Истицао је да је њихово описмењавање „дужност према српској жени, која нас је за то задужила својим патриотским радом”.⁷⁷⁸

У оваквој атмосфери власти су се определиле за реформу просвете.⁷⁷⁹ Министарство просвете је у више наврата налагало да се изврши подела на мушка и женска одељења, која не би могла да наставу похађају у истој смени. Раздвајање ђака по полу пратило је и раздвајање наставног кадра по истом принципу: наставнице су могле предавати искључиво у женским или евентуално млађим мушким разредима, с тим да нису могле имати разредно старешинство у мушким одељењима.⁷⁸⁰ Како је у пракси текла реформа види се из следећег примера: у школској 1942/43. години у вишим разредима женске гимназије уведен је нови наставни предмет, *Домаћинство и материнство*, док су редуковани часови *Гимнастике*. Логично, реформа није остала без утицаја ни у сфери високог образовања. Почетком 1944. године, при разматрању услова за упис нове генерације студената на Београдском универзитету, изнето је мишљење да би требало увести контролисани упис студенткиња, односно одредити *numerus clausus*.⁷⁸¹

⁷⁷⁶ „Извештај о раду Просветног одбора и преглед рада Министарства просвете и вера”, *Просветни гласник* бр. 11-12 (1943): 418-419.

⁷⁷⁷ „Уредба о сузбијању неписмености”, *Службене новине*, бр. 78, 5. 10. 1943.

⁷⁷⁸ АС, Г-3, ф 152, 13-221-43.

⁷⁷⁹ *Ново време*, бр. 65, 21. 7. 1941.

⁷⁸⁰ АС, Г-3, III бр. 20262/1943.

⁷⁸¹ АС, Г-3, ф 776, бр. 133.

Ситуација је разрешена доношењем коначне одлуке о упису студената и студенткиња у односу 2:1.

Често неписмене, осиромашене или пак онемогућене да напредују у процесу образовања, жене су постале и предмет принудног рада. Тако су, на пример, лекарке већ септембра 1942. године биле укључене у обавезан рад: *Уредба о обавезном раду лекара* предвиђала је обавезан рад свих лекара без разлике у полу, с тим да се на рад могу позивати и лекари старији од 70 година и лекарке са децом млађом од 18 година.⁷⁸² Међутим, само годину дана касније, донета је *Уредба за спровођење Уредбе о увођењу ратно привредних мера* која је обавезан рад предвиђала и за неудате жене од 21. до 35. године старости. Ова мера није прошла неопажено: напротив, реакције становништва су биле очигледно негативније него што је режим очекивао.⁷⁸³ Управник града Београда, Драги Јовановић, био је приморан да смири незадовољство те је изјавио да обавезан рад у Србији неће обухватити и жене, већ ће оне остати код куће како би замениле мушке чланове породице и тиме дати „свој највећи прилог новој Србији, европској и друштвеној заједници”.⁷⁸⁴ Не може се не приметити да је за жене, које су већ послате на „добровољни рад” у Немачку, речено да су оне задовољне „радом и начином живота” у новој средини и да им је обезбеђено све, што и њиховим другарицама из Немачке. У овом контексту је истакнут и принцип равноправности Српкиња и Немица на раду тако да су жене са простора Србије охрабрене да се отисну пут Немачке.⁷⁸⁵

Битан заокрет у односу на политику режима с почетка окупације представља доношење *Уредбе о замењивању мушких радника и намештеника женама* из септембра 1943. године. Она је обавезивала све јавне установе да испитају могућност замене радног места које је обављао мушкарац управо женом. *Уредбом* је предвиђено да у обзир долазе сва радна места у канцеларијама где се обављају послови за које жене могу бити обучене за најмање три месеца, радна места у занатским радњама и предузећима у којима се врше радови које жене након обуке могу обављати без опасности по здравље. Уколико је посао предвиђао подизање алата и предмета чија тежина износи више од 15 килограма, рад се

⁷⁸² Уредба о обавезном раду лекара”, *Обнова*, бр. 355, 1. 9. 1942.

⁷⁸³ Драгутин Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 488.

⁷⁸⁴ „Српске мајке, жене, кћери и сестре неће бити позиване на обавезан рад у Рајх, нити ван територије Србије”, *Обнова*, бр. 535, 3. 4. 1943.

⁷⁸⁵ „Срби и Српкиње на раду за Србију и Европу”, *Српски народ*. 10. 4. 1943.

није сматрао као погодан за жену.⁷⁸⁶ Разлог оваквој промени не може се тражити само у недостатку мушке радне снаге. Промени политике запошљавања жена сасвим сигурно је допринело и њихово претходно отпуштање, које је отпочело са самом успоставом окупационог апарата. Зарад потребе да се затечени административно-државни апарат из периода Краљевине сведе на потребе смањене, окупиране територије и учини економичнијим, било је неопходно отпустити одређени број запослених. Прве су се на удару нашле жене, када је Савет комесара донео 29. маја 1941. године *Одлуку о регулисању службеног односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби* по којој је било предвиђено отпуштање удатих службеница које су заједно са мужем имале минимум за егзистенцију. Уколико нису имале минимум средстава, остављене су у служби, али да раде не за плату, већ за разлику до тог минимума. Посао су такође брзо изгубили национално неподобни службеници а међу њима је свакако било и жена.⁷⁸⁷ На удару су, према писању штампе, међу првима биле учитељице,⁷⁸⁸ али је део њих, *национално подобан*, током 1942. године постепено враћен на посао.⁷⁸⁹

Са друге стране, жене које су успеле да задрже радно место или га стекну током окупације, налазиле су се готово константно на удару пропаганде. *Наша борба* иступала је отворено против радног ангажовања жена, позивајући се на њихово „морално пропадање” пошто су радни однос углавном заснивале „младе и лепе жене”, које су неретко, према признању самог аутора, биле сексуално злоупотребљаване на радном месту.⁷⁹⁰ У штампи је преовладало мишљење да удате жене не треба да буду запослене, односно да се мужевима мора омогућити зарада довољна за издржавање породице.⁷⁹¹ Међутим, приметно је да је режим постепено одустајао од инсистирања на традиционалној улози

⁷⁸⁶ *Обнова*, бр. 677, 22.09.1943

⁷⁸⁷ Градска поглаварства су током јуна 1941. године правила спискове неподобних „по расности”: примера ради, у Крагујевцу је као службеница евидентирана лекарка Сара Шнерсон, Јеврејка, која је касније и стрељана у српско-јеврејској групи 20. октобра 1941. године у Крагујевцу. ИАШК, *Поглаварство града Крагујевца* (1941-1944), бр. 16469.

⁷⁸⁸ Примера ради, управо на основу националне неподобности, посао су изгубиле многе учитељице. Њихово отпуштање најчешће је објављивано у *Службеним новинама*, где су им наведена презимена и прво слово имена: „Изванредни комесар [...] на основу [...] Уредбе о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе решио је да се отпусте из државне службе и да губе стечена права: Марковић В. С [...] учитељ; Илић М. В [...] учитељ; Ивановић Д. С [...] учитељица; Зечевић Г. Р [...] учитељица; Бадњаревић Р. Д [...] учитељица. *Службене новине*, 23. јануар 1942.

⁷⁸⁹ „Активирање учитеља народних школа”, *Обнова*, бр. 230, 4-7. 4. 1942.

⁷⁹⁰ Гојко Р. Вукчевић, „Мајка”, *Наша борба*, бр. 45, 23. 7. 1942.

⁷⁹¹ Хр. Магазиновић, „Наша анкета – Српска жена и њена будућност – Не тражите од сваке жене да буде домаћица и мајка, ако она зато није способна”, *Обнова*, бр. 52, 3. 9. 1941.

српске жене. Све чешће су се појављивали текстови који истичу успехе жена у различитим сферама живота, с тим да је увек акцентована тврдња да ниједна успешна жена није запоставила своје „материнске дужности”.⁷⁹² Тако је *Српски народни календар* изнео тврдњу: „Али, ако заборави да је жена, жена и мајка, остаје смешна и немогућа фигура. Напротив, ако уз све нове дужности остане жена и мајка, самим тим се она уздиже изнад човека.”⁷⁹³ Будући да се ови текстови временски поклапају са доношењем уредби којима су жене (поново) радно ангазоване, лако се може закључити да је велику препреку одржавању слике жене која се посвећује искључиво кући и породици рушила стварност, у којој је евидентан недостатак мушке радне снаге. Међутим, нису малобројни текстови који јасно указују да је постојало видно неслагање жена са сликом *нове Српкиње* која је негована у штампи и пропаганди. Довољно је присетити се Вере Пешић и њеног жаљења што је сународнице не разумеју, већ су „увређено скочиле” пред „истином”.⁷⁹⁴

Уколико период окупације Југославије посматрамо из перспективе развоја феминизма, односно процеса еманципације жена, на подручју окупиране Србије дефинитивно је приметан дисконтинуитет у односу на међуратни период. Парламентаризам у Краљевини Југославији имао је своје особености и на специфичан начин се односио према *женском питању*. Међутим, ниједног тренутка током постојања Краљевине, односно све до Априлског рата, истицање традиционалних вредности и тежња за затварањем жене у сферу приватног није била ни приметно изражена као у периоду окупације. Оно што је можда најважније, ови елементи скоро никада нису били део званичне, јавне реторике представника власти. Политички однос према женама био је суштински индиферентан; ретки су били појединци који су, било позитивно или негативно, привукли пажњу својим ставом према одређеном питању који се тицао жена. Државна политика неретко је била конфузна (као пример може послужити однос према проституцији), али ништа другачија није била ни феминистичка. Краљевина се уочи рата определила за подсећање на заслужне жене, односно оне које су се у ратним временима жртвовале у корист домовине, попут Маре Петровић и Ангелине Јакшић, али је овај тренутак био део пропагандног патриотизма. Режим Милана Недића прекинуо је ову нит:

⁷⁹² „Наше жене у јавном животу”, *Ново време*, бр. 587, 30. 3. 1943.

⁷⁹³ *Српски народни календар 1942* (Београд: Просветна заједница, 1942), 190, власништво ИАШК.

⁷⁹⁴ Вера Пешић, „За јединство српских жена”, *Обнова*, бр. 53, 4. 9. 1941.

сводећи је пропагандним апаратом, најпре штампом, на улогу мајке и чувара породице, жена више није била ни предмет полемике у вези са евентуалним добијањем политичких права. Модел по коме је грађен идеални лик нове Српкиње у потпуности одговара слици жене у немачкој нацистичкој идеологији: мајчинство је постало централно питање јер је породица виђена као основна јединица друштва (*volk*) док је задатак Немице било учествовање у националном „прочишћењу” преданим радом у кући и породици како би се заборавила скорија прошлост и изградила светлија будућност.⁷⁹⁵ Премда постоје различите интерпретације о томе колико је жена својим гласом подржало Хитлеров режим,⁷⁹⁶ евидентно је да оне јесу обезбедиле подршку нацистичкој власти. За разлику од ситуације у Немачкој где се неспорно може говорити о директној улози жена при Хитлеровом освајању власти, у окупираној Србији ситуација је била прилично другачија. Жене, без права гласа, не само да нису довеле Недића на власт, већ су изражавале видно неслагање са новим концептом *идеалне Српкиње* који је брижљиво негован у штампи. Са друге стране, екстремно негативан, неретко и агресиван, однос према женским међуратним организацијама, које су карактерисане као „продужена рука масонерије”, а њихове чланице као жене које емпатију имају „само за своје цукеле”, сигурно су доприносили отпору жена званичној власти и идеологији коју је пласирала. Када су током 1943. године власти одступиле од фашистичког модела идеолошког третирања жене и окренуле се ратном моделу који је доминантан у европским државама – напорима за ангажовањем жена у ратној индустрији – шира подршка режиму поново је изостала. Кључни разлог неоснивања толико најављиваног *новог* женског удружења управо и лежи у овој чињеници. Режиму не само да нису пришле истакнуте феминисткиње међуратног периода (изузимајући, условно речено, Магу Магазиновић), већ је изостала управо шира подршка жена. На крају крајева, влада Милана Недића довела је жене у парадоксалну ситуацију: конзервативно-патријархални приступ по коме је жена требало да остане у кући, да брине о домаћинству и деци, пао је у стварности пред многобројним егзистенцијалним питањима због којих су жене биле принуђене да потраже запослење. Уколико овоме придодемо и

⁷⁹⁵ Charu Gupta, “Politics of Gender: Women in Nazi Germany”, *Economic and Political Weekly* Vol. 26, No. 17 (1991): WS40-S48.

⁷⁹⁶ Иако је нацистички симпатизер Херман Раушнинг (Hermann Rauschnig) изјавио да су гласови жена донели Хитлеру победу, заправо није било систематских истраживања која би одредила макар приближан број жена који је подржао нацисте јула 1932. године. Видети: С. Gupta, *nav. delo*, WS46; Richard J. Evans, “German Women and the Triumph of Hitler”, *The Journal of Modern History* No. 1 (1976): 123-125.

чињеницу да се знатан број жена у овом периоду прикључује партизанском покрету⁷⁹⁷, јасно је где се разливала политичка подршка квинслиншком режиму. Тако су, у атмосфери рата, окупације, као и јачања традиционално-патријархалних вредности и подстицања култа материнства, жене у огромном броју страдале као жртве директног терора на терену и у логорима. У суровој стварности жена је постајала самосталнија, способнија и сналажљивија те је, иако негирана, женска еманципација на својеврстан начин ипак преживела.

9. РАВНОГОРСКИ ПОКРЕТ ПРЕМА ЖЕНАМА

9.1. *Жена у пропаганди*

Премда је покрет Драгољуба Драже Михаиловића био претежно војничког карактера и у извесној мери аполитичан (углавном због уверења да би политика могла разбити јединство Покрета),⁷⁹⁸ и поред чињенице да је женама и *женском питању* посвећивао недовољно пажње, чињеница је да су ратне прилике и виђења послератног уређења државе и друштва у извесној мери натерала Равногорски покрет да понуди сопствена решења по наведеним питањима. Будући да нису освојили власт након рата али да нису представљали саму власт ни током рата, овде су приказане основне карактеристике односа Равногорског покрета према женама и њиховој улози у друштву.

Након краткотрајног Априлског рата, Драгољуб Дража Михаиловић, генералштабни пуковник који није признао капитулацију, са групом официра југословенске војске пребацио се из Босне у Србију, односно на Равну Гору, чиме је симболично одржан континуитет југословенске државе. Ушавши у састав југословенске владе у емиграцији у својству главнокомандујућег Југословенском војском у отаџбини (ЈВуО), Михаиловић је Равногорском покрету дефинитивно доделио легитимитет.

Чињеница је да је, након слома устанка 1941. па све до краја 1943. године, равногорски покрет је имао доминантан утицај у већини сеоских области окупиране

⁷⁹⁷ Према званичним подацима који су публиковани у Југославији у послератном периоду око 100 000 жена учествовало је у НОБ-у.

⁷⁹⁸ Коста Николић, *Историја равногорског покрета (1941-1945)*, књ. II (Београд: Српска реч, 1999), 425.

Србије.⁷⁹⁹ Попут владе Милана Недића, и равногорски покрет је тражио ослонац у сељаштву, инсистирајући на традиционалним патријархалним вредностима које су почивале на српском селу.⁸⁰⁰ У фокусу су се налазили мушкарци, препознати као војни елемент, док су жене биле запостављене.

Иако пропаганда дуго није била усмерена ка женама, постојало је неколико покушаја да се покрену женски равногорски листови. Познато је да се Драгиша Васић позитивно одредио према тексту Живка Топаловића *Задачи српске жене*, који је и послао на објављивање у априлу 1944. године у делиградском листу *Слобода или смрт*.⁸⁰¹ Делиградски корпус је издавао и лист *Равногорка*, који је највероватније уређивала Милка Тодоровић, с тим да се ово гласило јавља и под називом *Српска жена* на списку равногорских гласила у Србији.⁸⁰² Када се средином 1944. године, у време савезничког бомбардовања, на Равној Гори са мужем нашла и Дивна Ђоковић Радић, чланица Опере Народног позоришта у Београду, предложено је оснивање једне уметничке групе, као и покретање женског гласила. У јулу 1944. учитељици Босиљки Павковић из Београда предложено је да уређује један женски лист у Грузи.⁸⁰³

Реторика публикованих текстова који су се тицали жена прилично подсећа на пропаганду Недићеве владе и покрета „Збор”. Скоро свака прилика је коришћена за подсећање да је друштво у периоду Краљевине доживело деградацију, која свакако није могла заобићи ни жене: „Нужно је да српску мајку васпитачицу генерација, са улице, из клубова, из политичког и јавног живота, вратимо њеном породу и домаћем огњишту... Нужно је, даље, да у њену душу унесемо оне вечите вредности, које су српски народ носиле кроз векове.” Поменуте вредности оличавале су Српска православна црква као и српски слободарски дух. Интересантно је да се Равногорски покрет највише уздао у „родољубиве учитељице и наставнице” у процесу „моралног препорода српске жене, мајке

⁷⁹⁹ Жарко Јовановић, *Сељаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945* (Београд: Институт за новију историју Србије 1995), 230.

⁸⁰⁰ Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945* (Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе 2000), 91.

⁸⁰¹ Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди* (Београд: Институт за савремену историју, 1995), 99.

⁸⁰² Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 237.

⁸⁰³ *Исто*.

и девојке.”⁸⁰⁴ Као идеални лик жене представљена је она која је посвећена кући и породици, у чијем понашању доминирају патријархално и национално држање.⁸⁰⁵ Из наведеног се види да је жена посматрана са позиција њеног васпитног утицаја на децу, односно потомство и само *Српство*. Сведена на улогу супруге и мајке, њен основни задатак било је враћање *домаћем огњишту*, где ће, у национално-патријархалном моделу, одгајати своју децу. У овом контексту треба поменути текст *Живот у породици* са потписом *Мургеза*, из јуна 1944. године. Аутор/ка износи мишљење да је питање васпитања деце у грађанским породицима у Краљевини било занемарено, односно да мајке нису у адекватној мери испуњавале своје дужности. „Модерне жене описиване су као неморалне и склоне уживањима, усредсређене на склапање брака из интереса и избегавање да рађају децу.”⁸⁰⁶ Готово идентично као у пропагандном апарату Милана Недића, акценовано је да жена треба тражити узор у ликовима епске поезије, попут Мајке Југовића, Косовке девојке, мајке Јевросиме и слично.

Како је приметио историчар Бранко Петрановић, свођењем жене на кућу и породицу, односно мајку и васпитачицу, равногорци су жене заправо сами искључили „као чиниоце јавне активности и борбе”.⁸⁰⁷ Иако се највише уздао у „родољубиве учитељице и наставнице”, Равногорски покрет је имао прилично контрадикторан однос према њима. Као неретко једине образоване жене са којима су долазили у контакт, просветне раднице су биле предмет посебног посматрања, јер се константно водило рачуна о њиховој наклоности према партизанском покрету. Када би се нашле на списковима сумњивих лица, то је чињено углавном из два разлога: или због симпатија према КПЈ или због неморала.⁸⁰⁸ Са друге стране, дешавало се да учитељице буду присилно увучене у покрет. Од њих се очекивало да врше поменути васпитни рад са децом и омладином, с тим да је организација прославе св. Саве представљала посебно важан задатак.⁸⁰⁹

⁸⁰⁴ Војни архив, Четничка архива, к. 131, 20/1, према: Бојан Димитријевић, „Женска равногорска организација у Србији 1944. године”, *Годишњак за друштвену историју* год. 6, св. 3 (1999): 221-222.

⁸⁰⁵ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, књ. I, 281.

⁸⁰⁶ ВА, Ча, 13-2-44, према: Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 240.

⁸⁰⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 375.

⁸⁰⁸ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 241-242.

⁸⁰⁹ *Исто*.

Пропаганда Равногорског покрета показала је и извесне парадоксе: док је пласирана критика због изостајања активније подршке Српкиња Покрету,⁸¹⁰ негована је идеална слика жене која се значајно разликовала од стварности: „Опаљена планинским сунцем и ветром, здрава, јака духом, са заврнутим рукавима она у болници, кући, пољани и планини, указује помоћ изнуреном рањенику. Не снебива се и не устеже да својом мушком снагом подигне и намести рањеника како би угодније могао да лежи и тиме ублажи болове које му је непријатељ задао.”⁸¹¹ Свестан да није привукао значајнији број жена, Покрет је кокетирао и са признањем да је жена заслужила „поштовање и равноправност с мушкарцем”.⁸¹² Међутим, на Светосавском конгресу јануара 1944. године реферат који се може довести у везу и са положајем жена изнео је Стеван Мољевић.⁸¹³ Као противник политизације Покрета и продора либералних идеја,⁸¹⁴ он је „изнео мишљење да се не сме занемарити организација жена, али се одмах ограничио да жене имају важну улогу у породици и кући – као васпитачице деце и чуварке народне традиције.”⁸¹⁵ Њихова друштвена улога суштински је сведена на културно-хигијенско подизање села. Ипак, Светосавски конгрес означио је својеврсну прекретницу у односу Покрета према женама, јер је донета одлука о њиховом организовању. Убрзо је Врховна команда ЈВуО издала *Упутство број 1 за организацију југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*, која ће бити формирана са циљем да обухвати жене и предратне женске организације на националној основи.

⁸¹⁰ ВА, Ча, К-131, 8/1, према: Б. Димитријевић, *нав. дело*, 221.

⁸¹¹ „Жена на пољу хуманости и науке”, *Равногорац* бр. 15, 8; ИАШК, Фонд *Срески равногорски Н. О. Срезова орашачког и опленачког 1941-1944*, кутија 1, без сигнатуре.

⁸¹² *Исто*.

⁸¹³ Стеван Мољевић (1888-1956), правник и публициста. Тесно је сарађивао са четничким покретом, те је на суђењу Дражи Михаиловићу осуђен на затворску казну у трајању од двадесет година. Преминуо је у затвору у Сремској Митровици.

⁸¹⁴ Живко Топаловић, *На Равној Гори* (Крагујевац: Погледи, 1999), 195.

⁸¹⁵ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 246.

9.2. Најзначајније женске организације

Историчарка Љубинка Шкодрић указала је на чињеницу да су се први покушаји организовања жена од стране четничких снага одвијали ван граница окупиране Србије, док се на овом простору приступило решавању питања оснивања женских организација крајем 1943. и почетком 1944. године. *ЈУОРА* је требало да укључи у свој рад предратне женске организације: свака је имала своју нумеричку ознаку (на пример, *Коло српских сестара – ЈУОРА 101*, *Српска мајка – ЈУОРА 201*, *Кнегиња Зорка – ЈУОРА 301*, *Кнегиња Љубица – ЈУОРА 401* и тако даље). Упоредо са оснивањем организације издато је и *Упутство бр. 2 за рад југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*, где су задаци организације груписани у пет области: (1) подизање националне свести, (2) васпитање деце, побољшање социјалног положаја и друштвене правде, (3) сестринска помоћ, (4) држање пред непријатељем и (5) улога жене. Садржина задатака још једном је потврдила конзервативни приступ који је Покрет имао према жени. „Подизање националне свести је подразумевало активност женске организације на пропагирању и одбрани националних тежњи, обнови традиционалних вредности, сузбијању комунизма и фашизма и подупирању идеја федеративне Југославије и Балканске уније. Очекивало се да жене допринесу обнови породице и породичних вредности, да дају допринос путем васпитања деце, као мајке и учитељице, и да подупиру активности равногорског покрета на препоруду заједнице и побољшању друштвене правде.”⁸¹⁶

Иако је фебруара 1944. године са врха стигла наредба о формирању јединица *ЈУОРА*⁸¹⁷ по селима, овај процес није текао лако. Док се, са једне стране, дешавало да на појединим сеоским оснивачким скупштинама буде и до стотину жена,⁸¹⁸ у одређеним селима било је готово немогуће оформити организацију, најчешће због незаинтересованости жена или страха од каснијих репресалија. Како указује Шкодрић, највећи проблем у функционирању *ЈУОРА* представљало је нередовно присуствовање

⁸¹⁶ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 279-281.

⁸¹⁷ За организацију су се користили и називи *Женски равногорски покрет* и *Организација југословенских жена*.

⁸¹⁸ Žarko Jovanović, „Žene Srbije u ratu 1941–1945”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. II, 335.

састанцима, што упућује на очигледну незаинтересованост за рад у самој организацији која је у извесној мери чланицама несумњиво била непривлачна.⁸¹⁹

Промене на терену, односно повећан обим ратних операција, довео је Равногорски покрет у проблем људства, односно неопходност организовања санитарске службе. Тако је током априла и маја 1944. године формирана *Женска равногорска организација санитета (ЖРОС)*. За разлику од *ЈУОРА*, *ЖРОС* је основана као тајна и војна организација под командом начелника санитета Врховне команде ЈВуО. Свака женска особа старија од 15 година, *национално исправна*, могла је постати чланица организације. Организовани су санитарски курсеви, на којима су се чланице оспособљавале за рад како би могле бити распоређене по санитарским јединицама и болницама.⁸²⁰ Међутим, санитарски рад није представљао једину сврху ове организације. Од чланица се очекивало да предано раде на подизању културне и националне свести српског народа. Тако је *ЖРОС*, примера ради, организовао приредбе за сеоско становништво.⁸²¹ Са друге стране, попут *ЈУОРА*, и *ЖРОС* је требало да оформи своје органе по селима. Овде је ситуацију додатно отежавала чињеница да се *ЖРОС* налазио под војном организацијом, тако да су у овај процес могле бити укључене само жене у које се није сумњало, односно оне које су доказале своју верност Покрету, попут Јелене Ђорић⁸²² и Vere Сарамандић.⁸²³

Рад *ЖРОС*-а одвијао се отежано током лета 1944. године из више разлога. Сачувани су извештаји из којих се закључује да поједини команданти не само да нису били спремни на сарадњу са овом организацијом, већ су је и ометали. Забележено је и да поједини родитељи нису дозвољавали кћеркама да се одазову позиву *ЖРОС*-а.⁸²⁴ Ситуација је кулминирала када су се на терену сукобиле две равногорске организације, *ЈУОРА* и *ЖРОС*, што је сигурно имало утицаја на њихов пријем у јавности. Сам Покрет је убрзо поставио питање оправданости постојања две организације сличних циљева, те се

⁸¹⁹ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 283-284.

⁸²⁰ *Исто*, 286.

⁸²¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, књ. III (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004), 246.

⁸²² Јелена Ђорић, девојачко Калабић, на основу одређених усмених казивања и сећања, у Другом светском рату изгубила је децу и мужа. Преко Грчке је пребегла у Аустралију, где се удала за Војислава Милетића, официра ЈВуО. Преминула је као монахиња.

⁸²³ Вера Сарамандић најактивнија је била у организацији и раду *Црних шамија*. Са сестром Радом дала је допринос овом аспекту четничког покрета, иако им нико од чланова породице није био стрељан у Крагујевцу.

⁸²⁴ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 287-288.

приступило идеји о њиховом обједињавању.⁸²⁵ Проблем је решен тако што су чланице *ЈУОРА* аутоматски постале чланице *ЖРОС*-а током августа, чиме је *ЖРОС* постао кровна организација жена при Равногорском покрету.

Када се говори о женским организацијама, важно је указати на чињеницу да је Равногорски покрет планирао да оснује организацију која би имала пропагандни и обавештајни циљ, односно да „продре у све слојеве друштвеног живота и да међу женским светом шири идеје ЈВуО и припрема обнову друштвеног, социјалног и културног живота”.⁸²⁶ На основу сачуваног Нацрта сазнаје се планирани назив организације - *Југословенска женска организација (ЈЖО)* – као и да је њеним радом требало да руководи *Централни национални комитет жена (ЦНКЖ)*, који такође никада није основан. Специфичност ове, иако никада основане организације, била је у томе да је остављала могућност формирања националних секција попут муслиманске или хрватске. Ово је сигуран показатељ да је Равногорски покрет пред крај рата схватио неопходност изласка из српског етничког корпуса када је у питању рад са женама.

Женске организације при Равногорском покрету не само што су основане релативно касно, већ су имале приличне потешкоће у реализацији својих активности. Може се закључити да жене које су дале значајнији допринос Покрету, посебно оне које су индиректно учествовале у борбама, то углавном нису чиниле због добре организованости Покрета и стратегије у раду са женама, већ из личних убеђења. Као добар показатељ могу послужити *Црне шамије*, које представљају спонтану и неформалну организацију жена окупљених након стрељања цивила у Крагујевцу и оближњим селима октобра 1941. године. Око ове *организације* постоји пуно контроверзи: чињеница је да су већ 1942. године озваничене као „припадајући одред ЈВуО”,⁸²⁷ као и да је значајан број чланица (конкретно, двадесет пет жена) био у емотивним или брачним везама са припадницима Равногорског покрета.⁸²⁸ На седници 23. августа 1945. године Народна Влада Србије је међу непријатељске организације сврстала, поред *ЖРОС*-а, управо *Црне шамије*, као женску четничку организацију на територији крагујевачког округа.

⁸²⁵ *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*, приредили Добривоје Јовановић и Дејан Танић (Јагодина: Историјски архив, 2006), 262-264.

⁸²⁶ ВА, Ча, 19-7-10, према: Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 285.

⁸²⁷ Б. Димитријевић, *нав. дело*, 221.

⁸²⁸ Слободан Ћировић, *Гружа у четницима*, књ. 1 (Крагујевац: Нови погледи, 1999), 170.

Равногорски покрет, осим што је каснио у организованом раду са женама приступивши му пред крај рата, својом пропагандом имао је суштински негативан однос према жени. Као предмет критике из бројних разлога (због модернизације, запостављања мајчинских обавеза, моралног пропадања и слично), жена је очигледно добијала поруке које јој нису биле прихватљиве и са којима се, интимно, није слагала. Инсистирање на националним и патријархалним вредностима уз повратак у приватну сферу може се сматрати као кључан разлог због чега жене не пружају масовнију подршку ни Недићевом режиму ни Равногорском покрету. Чак и када би им се обратили, било је очигледно да на то утиче више стање нужде него истинска жеља тако да је женама било јасно да многа обећања представљају само празну форму. У поређењу са Партизанским покретом који је обећавају потпуну еманципацију и равноправност, четнички покрет показао се недорастао и немоћан да одговори духу времена које је тек следило.

ПИТАЊЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ЖЕНА У ЈУГОСЛАВИЈИ
(1945-1948)

10. ПИТАЊЕ ЖЕНСКЕ ЕМАНЦИПАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ МАРКСИЗМА И МАРКСИЗМА-ЛЕЊИНИЗМА⁸²⁹

10.1. Основни теоријски осврт

У периоду када марксизам настаје и развија се, око теме потлаченог женског пола⁸³⁰ организује се феминистички покрет у својим разним облицима. Марксисткиње попут Кларе Цеткин (Clara Zetkin), Лине Морроу Луис (Lena Morrow Lewis), Виде Голдштајн (Vida Goldstein) и Александре Колонтај (Александра Михайловна Коллонтај) су се бавиле овом темом, чијем су познавању дале истински допринос. Довољно је присетити се реченице Карла Маркса (Karl Marx) да се „друштвени напредак може вредновати у односу на друштвени положај жена”,⁸³¹ и уочити идеолошку блискост марксизма и феминизма. Премда сличности и разлике међу њима када је у питању положај жена нису од пресудног значаја за овај рад, важно је истаћи да је заједничка карактеристика поменутих идеологија садржана у становишту да обе настају у истом друштвено-историјском контексту, односно под утицајем капитализма који се све више шири, убрзане урбанизације и промена у структури породице.⁸³² И марксизам и феминизам имали су исти циљ – еманципацију и ослобађање од друштвеног ропства – али, пошто су имали различите начине за његово постизање, неке истраживачице закључују да брак између марксизма и феминизма није могао бити осуђен на срећу.⁸³³ Будући да је на основама марксизма и, касније, социјализма, био дефинисан однос према женском питању у Југославији након 1945. године, управо је ово разлог због кога је неопходно детаљно проучити марксистичка схватања у поменутом контексту.

⁸²⁹ Поглавље је, у значајно сведенијој верзији, објављено као: Kristina Jorgić, „Pitanje ženske emancipacije između marksizma-lenjinizma i prakse KPJ”, *Genero: časopis za feminističku teoriju* br. 22 (2018): 1-20.

⁸³⁰ Концепт рода у 19. и првој половини 20. века не постоји.

⁸³¹ Karl Marx, *Pismo L. Kugelmani* (1868), <https://www.politforums.net/culture/1429965371.html> (преузето 22. 1. 2018).

⁸³² Патриция Элиот и Нэнси Менделл, *Теорији феминизма: Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках* (Харьков: Харьковский Центр Гендерных исследований, 1998), 20.

⁸³³ Heidi Hartmann, “The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union” in *Marx Today*, edited by J. F. Sitton (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 201-228; Наталья Львовна Пушкарева, „Женский вопрос в теории марксизма (почему брак марксизма с феминизмом оказался несчастливим?)”, *Женщина в российском обществе* н. 1 (2002): 2-3.

Методолошку основу за бављење женским питањем Марксу и Енгелсу (Fridrich Engels) су представљали: (1) историзам – постојећа подела послова између полова није одувек постојала, већ представља историјски продукт који се константно мења (породица се такође схвата као историјска категорија), (2) прогресивизам – теоретичари и теоретичарке марскизма сматрају да се развој човека одвија постепено (прогресивно), односно да није унапред задат већ подложен промени и утолико напредовању, (3) принцип центризма – у средишту марксистичког концепта је класа, односно пролетаријат, (4) парадигма конфликта – класна борба, која представља есенцијалну тачку људског прогреса, настала је као конфликт између производних снага и оних који је капитализују, и (5) универзализам – „вера да је могуће достићи јединствену слику света”,⁸³⁴ у смислу да је конфликт нужен и универзално важећи те да ће довести до универзално важећег прогреса. Прва три принципа својствена су и феминизму, само што је у средишту пажње феминизма жена, не пролетаријат. Субјект којем се марксистички/киње обраћају је пролетаријат, те у том смислу жене-раднице, од којих се очекује да се, као саставни део радничке класе, боре за бољи друштвени положај.

Маркс и Енгелс се још у *Манифесту Комунистичке партије* 1847. године баве проблемом буржоаског брака и породице: „На чему почива данашња, буржоаска породица? На капиталу, на приватној заради. У потпуно развијеном облику она постоји само за буржоазију; али она налази своју допуну у присилној лишености од породице на страни пролетера и у јавној проституцији”.⁸³⁵ Укидање породице у форми у којој тада постоји за ауторе *Манифеста* представља позитивну поставку о будућем друштву; буржоаски брак, уз сексуалну злоупотребу жена⁸³⁶ и при постојању проституције, представља лицемерну форму односа. Кључан фактор за елиминисање овакве породице јесте укидање капитализма.⁸³⁷ Са друге стране, укидање капитала, односно приватне својине, утицаће на однос полова, чиме ће се управо урушити традиционална (за Маркса и

⁸³⁴ Н. Л. Пушкарева, *нав. дело*, 2-4.

⁸³⁵ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunističke-partije/ch02.htm> (преузето 12. 2. 2020).

⁸³⁶ „Наши буржуји, незадовољавајући се тиме што им на располагању стоје жене и кћери њихових пролетера - да о званичној проституцији и не говоримо - налазе главно задовољство у томе да заводе супруге једни другима” (подвукла К. Ј. С.), <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunističke-partije/ch02.htm> (преузето 12. 2. 2020).

⁸³⁷ Исто.

Енгелса *буржоаска*) форма брака и породице. У приватној својини, односно правној регулативи која се везује за њу, налази се и темељ потчињености жене мушкарцу у породици, као и деце родитељима, најпре оцу породице. Маркс и Енгелс закључују да „буржуј види у својој жени пуки инструмент производње. Чује да се инструменти за производњу требају искориштавати заједнички и не може замислити ништа друго него да ће удес заједничког искориштавања једнако погодити и жене”.⁸³⁸

За разлику од „утопијских социјалиста”, попут Шарла Фуријеа (Charles Fourier) и Роберта Овена (Robert Owen), марксисткиње и марксисте су обезбедили научну базу процесу ослобађања жена: корене угњетавања жена доводе у тесну везу са системом производње заснованом на приватној својини и класном друштву. Август Бебел написао је 1879. године капитално дело *Жена и социјализам*, које је доживело огроман број издања и постало „незванична Библија европског буђења”⁸³⁹. У његовој интерпретацији, жене су „подјармљене и запостављене”, и то без обзира на друштвени положај. Њихов потчињен статус огледа се двоструко: друштвено су зависне од мужева (премда законодавци временом постају блажи према женама), али и економски у државним системима.⁸⁴⁰ Важно је истаћи да Бебел, говорећи о тешком економском положају жена, мисли на све жене, а „посебно жене пролетарске”, које са овог аспекта изједначава са „мушким пролетарским свијетом”.⁸⁴¹ Дакле, тежина економског положаја жена може се равнати искључиво са пролетерима. Видевши жену као „предмет уживања” свог мужа, која је од њега друштвено и економски зависна, Бебела не чуди да жена своје „склониште” тражи у институцији брака.⁸⁴² Он стога закључује да до женског ослобођења неће доћи уз помоћ промена правних регулатива, већ стварањем економски независне жене. *Жена новог друштва* биће потпуно независна у социјалном и економском смислу, апсолутно једнака и слободна у односу према мушкарцу и, што је најважније, она постаје господарица своје судбине. Такође добија могућност да бира за своју делатност „области које одговарају њеним

⁸³⁸ Исто.

⁸³⁹ Richard Stites, *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930* (Princeton: Princeton University Press, 1978), 324.

⁸⁴⁰ А. Bebel, *nav. delo*, 6.

⁸⁴¹ Исто.

⁸⁴² Исто, 141.

жељама, способностима и циљевима и у једнаким условима она дела исто као и мушкарац”.⁸⁴³

Занимљиво је Бебелово тумачење женског покрета: сматрајући да „раздвојене сестре” имају много тога заједничког у својој борби за побољшањем положаја „него људи, раздвојени класном борбом”,⁸⁴⁴ верује да се оне могу заједно борити. Ипак, он не занемарује разлику између „буржоаског женског покрета” и покрета пролетерки: класна супротност је присутна, изазива код првог покрета „опасна и непријатељска настојања” према другом, али ове нетрпељивости би, зарад женског покрета у целини, ваљало сузбити.⁸⁴⁵ Како ће време показати, било је ово прилично оптимистично уверење, које у пракси неће бити реализовано. Међутим, Бебел не узима у обзир могућност формирања женских организација радница (пролетерки). Износи уверење да је „радница као појединац много мање кадра дати отпора подузетнику”,⁸⁴⁶ он инсистира на важности њиховог ступања у струковне радничке организације, које су, по правилу, под мушким руководством.

Конкретизација програма и имплементирање марксистичких идеја, односно организовање радница и, уопште, комунисткиња, везује се за Клару Цеткин. На Четвртом конгресу интернационале 1922. године Цеткин је тражила оснивање посебних секција при комунистичким партијама које би организовале жене. Агитацију комуниста међу женама није сматрала искључивим задатком жена (комунисткиња), већ сваке комунистичке партије као и саме Интернационале. Иако није изнела идеју о конкретном називу тих органа, апеловала је да се што пре оснују женски секретаријат, женска одељења, односно женски органи при партији.⁸⁴⁷ Са друге стране, за разлику од Бебела, Цеткин, када је у питању борба за побољшање положаја жена, не гаји наду у њихово уједињење, сматрајући да је припадност одређеној класи овде пресудан чинилац. Истини за вољу, она примећује да је број „буржујки” и „привилегованих жена” које уживају у тренутном стању све мањи, јер ни оне више не могу да подносе пасивне улоге и индиферентност друштва према њиховом положају, али је то не храбри. Цеткин тврди да ће се *буржујке* тешко

⁸⁴³ Исто.

⁸⁴⁴ Исто, 7.

⁸⁴⁵ Исто.

⁸⁴⁶ Исто, 204.

⁸⁴⁷ Clara Zetkin, “Organising Working Woman”, *International Socialism* No. 96 (March 1977): 22–24 <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1922/ci/women.htm> (преузето 14. 3. 2020).

прилагодити револуцији пролетеријата и да већи број њих никада неће ступити у редове пролетерки.⁸⁴⁸ Ипак, она признаје „морални и духовни” аспект њиховог покрета: „буржујка” не захтева само *свој хлеб* већ и развој сопствене индивидуалности.⁸⁴⁹

Следећи идеје Маркса и Енгелса, Цеткин у приватној својини такође види извор неједнакости мушкарца и жене. Да би жене постигле економску равноправност са мушкарцима, оне најпре морају поставити два захтева: (1) за једнаким стручним оспособљавањем и (2) једнаким могућностима заснивања радног односа за оба пола. Као што Бебел тврди да се, у економском смислу, положај пролетерке може поредити само са положајем пролетера, тако Цеткин истиче да једини савезник у борби за побољшање економског положаја пролетерки може бити искључиво припадник њене класе. Уједињени, пролетерке и пролетери, морају се заједно борити против свих капиталиста. Овде нема простора за сарадњу пролетерки и *буржујки*.⁸⁵⁰

Становиште већине истраживачица и истраживача који су се бавили овом темом јесте да ни Лењин ни други истакнути чланови Партије нису дали оригиналан допринос теорији *женског питања*, већ су, са минималним изменама, теорије Маркса, Енгелса, Бебела и Кларе Цеткин адаптирали руској, касније совјетској свакодневници.⁸⁵¹ За предмет овог поглавља није од великог значаја праћење развоја *женског питања* у оквиру Немачке социјалдемократске партије (настала уједињењем двеју фракција 1875. године) или америчке Социјалистичке партије (основана 1901. године), колико је важно уочити како су бољшевици након Октобарске револуције гледали на проблем женског друштвеног положаја. Разлог за то је једноставан: КПЈ ће умногоме копирати моделе совјетског руководства, тако да ни питање женске еманципације неће представљати изузетак.

У Русији се *женско питање* јавља као проблем од средине 19. века. Током борбе за укидање кметства, жене су постале активне у анархистичким организацијама, захтевајући најпре приступ образовању и право на слободан рад.⁸⁵² Међутим, тек је Октобарска револуција 1917. године донела промену статуса жене у друштву, рушећи традиционалне

⁸⁴⁸ Clara Zetkin. “Report of Communist Women's Movement”, July 8, 1921 <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1921/zetkin06.htm> (преузето 14. 3. 2020).

⁸⁴⁹ Исто.

⁸⁵⁰ Исто.

⁸⁵¹ Ирина Викторовна Алферова, „Женский вопрос’ в теории и практике большевизма: первое десятилетие Советской власти, 1917– 1927 гг.”, (докторска дисертација, Санкт Петербург, 2011), 11.

⁸⁵² Наталья Мицюк, „Отказ от материнства как жизненная программа. Об умонастроениях женщин в России на рубеже 19-20 веков”, *Человек* н. 2 (2015): 77 – 95.

вредности о месту жене у оквирима породице, истовремено пропагирајући њену активну друштвену и политичку улогу. Александра Колонтај, уз Инесу Арман (Инесса Фёдоровна Арманд) и Надежду Крупскају (Надежда Константиновна Крупская), постала је главна идеолошкиња револуционарног женског покрета, чији је циљ било социјално ослобођење жена, почевши од свакодневнице, односно уништењем традиционалне породице која је схватана као извор друштвене неједнакости.⁸⁵³ Може се закључити да су револуције, чести социјални сукоби, друштвене промене и најзад Први светски рат допринели преиспитивању устаљених родних традиција.

10.2. Концепт еманципације жена у СССР-у (1917-1948)

Непосредно по окончању Октобарске револуције бољшевици су отпочели процес реформисања готово свих области друштвеног живота. Један од првих циљева новоформиране власти било је изједначавање жена са мушкарцима у политичким правима и, самим тим, решавање *женског питања*.⁸⁵⁴ Будући да ово истраживање хронолошки обухвата период до 1948. године, фокус је стављен на Лењинове и Стаљинове погледе на поменуту тему, уз давање општег прегледа законске регулативе која је важила у овом периоду и која се тицала жена.

Заједничка карактеристика покрета и партија на којима су почивале диктатуре у Европи прве половине 20. века, сагледано из женског угла, јесте осуда феминизма претходне генерације. Према Гизели Бок, у Немачкој и Италији између два светска рата као и у СССР-у после 1917. године јављале су се антифеминистичке тенденције, иако се однос према женском покрету разликовао у много чему.⁸⁵⁵ У Русији након Октобарске револуције, „наслањајући се на социјалистичку традицију, 'феминизам' је постао денунцијантски појам, изједначен са 'грађанским'.”⁸⁵⁶

⁸⁵³ Юлия Геннадьевна Ткаченко, „Феминистический дискурс Александры Коллонтай”, *Успехи современной науки* н. 4 (2017): 66.

⁸⁵⁴ Владимир Илич Ленин, „О задачах женского рабочего движения в Советской республике. Речь на IV Московской общегородской беспартийной конференции работниц 23 сентября 1919 г.”, према: *К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин о женском вопросе*, приредио В. Л. Бильшай (Москва: Политиздат, 1978), 198.

⁸⁵⁵ Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope* (Beograd: Clio, 2005), 301-302.

⁸⁵⁶ Исто.

Већ децембра 1917. године бољшевичка власт је декретом озаконила принцип по којем је рађање деце социјална функција жене.⁸⁵⁷ До промене режима, у Русији је било (теоријски) могуће бирати између запослености и материнства. Комунизам је укинуо ову могућност, нудећи само опцију њиховог комбиновања. Према Лењину, женин рад у кући је „непродуктиван”, „оптерећујући” и „миноран” и, што је најважније, не садржи ништа што би допринело развоју жене.⁸⁵⁸ Жену је требало укључити у производњу, ослободити је не само рада у кући, већ и бриге о деци. Ово „подруштвљавање васпитања”⁸⁵⁹ било је у функцији „комунистичког васпитања” деце: планирано је оснивање великог броја обданишта док је индивидуални рад жене у кући требало да буде замењен колективним радом професионалних куварица и чистачица. У складу са тим је 1918. године уведено двомесечно одсуство за запослене жене, пре и после порођаја, са потпуном надокнадом зараде. Законодавац је такође предвидео шестосатно радно време уз паузе за дојење. Делегаткиње Првог сверуског конгреса радница новембра 1918. године делиле су мишљење мушког дела партијског руководства по којем је „коначна еманципација жена могућа само уз потпуну реорганизацију друштва на новим комунистичким принципима: правилном организовању јавне исхране и државном васпитању деце.”⁸⁶⁰ Међутим, Грађански рат који је уследио прилично је отежао државно финансирање социјалне сфере. Обданишта и дечје кухиње постала су извор ширења зараза и различитих болести⁸⁶¹ док се као далеко већи проблем од оснивања и функционисања ових установа показао проблем деце-бескућника (*беспризорници*). Године 1921. њихов број је премашио шест милиона тако да је на Пленуму ЦК РКП одлучено да се држава што пре заузме за ову децу, која су неретко умирала од глади по вагонима и железничким станицама.⁸⁶²

Концепту еманципације жена одговарало је увођење, први пут у историји, бесплатног развода 1917. године, за који је био довољан захтев једног супружника, као и признавање ванбрачне заједнице годину дана касније. Према Гизели Бок, совјетско

⁸⁵⁷ Исто, 303.

⁸⁵⁸ Владимир Илич Ленин, „О задачах женского рабочего движения...“, 204-205.

⁸⁵⁹ Г. Вок, *nav. delo*, 303.

⁸⁶⁰ Наталия Николаевна Козлова, „Женский вопрос в первые годы советской власти: На материалах Тверской губернии”, у *Женицины, история, общество: Сборник научных трудов*, приредили В. И. Успенская, Н. Н. Козлова и С. В. Рассадин (Твер: ТвГУ 1999), 71-73.

⁸⁶¹ Исто, 75-76.

⁸⁶² *Протокол заседания ЦК РКП 26. 1. 1921*, према: Владимир Долматов, *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем: Главные документы* (Москва: Комсомольская правда, 2017), 360-361.

друштво ушло је у период брачне нестабилности.⁸⁶³ Абортус је у Русији, односно СССР-у, дозвољен већ новембра 1918. године посебним декретом, да би коначно био легализован две године касније. Законодавац је констатовао да број жена које прекидају трудноћу расте, како „на Западу, тако и код нас”. Абортус је оцењен као зло, али уз важну напомену да се овај проблем не може решити кажњавањем жене и лекара који изврше намерни прекид трудноће. Декрет бр. 471 је изнео и поражавајућу државну статистику према којој се око 50% жена разболи од неке инфекције након ове интервенције, док 4% њих умре. Истакнуто је да се влада „бори против овог зла” и да се јачањем социјалистичког система, уз спровођење принципа заштите мајке и детета, предвиђа потпуно искорењивање ове појаве. Међутим, због „моралних последица прошлих тешких времена”, нарочито економских, Народни комесаријат за здравље и Народни комесаријат правде, „штитећи здравље жене” закључују да репресивне мере немају никаквог позитивног ефекта. Тиме је уведено право на бесплатан абортус у совјетским болницама (чл. 1), односно апсолутна забрана вршења прекида трудноће без присуства лекара (чл. 2). Акушерки („бабици”) или лекару који би у приватним просторијама извршили абортус претила је казна затвора (чл. 3 и 4).⁸⁶⁴ Из свега наведеног јасно је да се политичко руководство одлучило на овај потез у циљу спречавања смртности и обољевања жена услед великог броја *дивљих* абортуса, не из жеље да се ова сфера законски либерализује. Абортус је остао зло против кога се треба борити и који треба искоренити: нигде није било наговештаја о праву жене да управља својим телом, контролише рађање и слично. Отуда не чуди што се у руској литератури овај закон наводи као део фазе декриминализације абортуса.⁸⁶⁵ Влада је веровала да је закон имао позитиван карактер, јер је абортус избачен „из подземља” у легалну сферу, чиме се несумњиво утицало на здравље жена: превенирале су се компликације након прекида трудноће, неплодност као и смртност жена.⁸⁶⁶ Међутим, ни овај, условно либералнији закон, неће дуго остати на снази.

⁸⁶³ G. Вок, *nav. delo*, 307.

⁸⁶⁴ *Об охране здоровья женщин, Статья № 471*, http://www.great-country.ru/rubrika_myths/lenin/00021.html (преузето 17. 3. 2020).

⁸⁶⁵ Борис Петрович Денисов, Виктория Ивановна Сакевич, „Очерк истории контроля рождаемости в России: блуждающая демографическая политика”, у Развитие населения и демографическая политика. *Сборник Памяти А.Я.Кваши*, приредили М. Б. Денисенко, В. В. Елизаров (Москва: Проспект, 2015), 188.

⁸⁶⁶ Анатолий Григорьевич Вишневский, *Демографическая модернизация России 1900-2000* (Москва: Новое издательство, 2006), 37-43.

Будући да се на челу новоформиране власти у Русији по окончању Октобарске револуције налазио Владимир Иљич Лењин, неопходно је проучити најпре његове ставове према *женском питању*. Од огромне важности за упознавање овог аспекта Лењиновог лика и дела јесу белешке Кларе Цеткин, настале као производ њиховог разговора током 1920. године.⁸⁶⁷ Неретко наводећи да око друштвене једнакости жена међу комунисткињама и комунистима није било спора, Лењин је истицао „нераскидиву везу између женских права и друштвеног положаја (са једне стране) и приватне својине и средстава за производњу (са друге стране)”.⁸⁶⁸ Био је против оснивања посебних организација које би се бавиле *женским питањем*, већ се залагао да се у оквиру Партије (у виду комисија, радних група и слично) оформе органи који би се бавили овом проблематиком. Клара Цеткин и Лењин сложили су се да је Први светски рат са револуцијама које су уследиле утицао на то да многе старе вредности изгледе или потпуно ишчезну. Односи између људи, посебно мушкарца и жене, мењали су се, постављале су се нове границе између права и обавеза појединца и појединке, тако да су ови односи у датом тренутку оцењени као хаотични.

Анализа *женског питања* за Лењина била је у тесној вези са браком и сексуалним моралом. За овог политичког лидера нарочито је забрињавајуће деловао став младих према сексуалном питању: „Многи од њих своје понашање зову 'револуционарним' или 'комунистичким', искрено верујући да је оно такво. (...) Овај такозвани нови сексуални живот младих – а понекада и старијих – више ме подсећа на чисту буржоазију, као ширење буржоаских бордела. Оно нема *ништа заједничко са слободном љубављу*, онаквом како је ми комунисти и комунисткиње схватамо. Морате бити опрезни због познате теорије да ће у комунистичком друштву задовољење сексуалних жеља и љубави бити једноставно и тривијално као испијање чаше воде”⁸⁶⁹ (подвукла К. Ј. С.). Оцењујући да је ова „теорија чаше воде слудела младе људе”, сматра да се она већ показала кобном за многе младиће и девојке.

⁸⁶⁷ Clara Zetkin, *Reminiscences of Lenin* (1924) <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1924/reminiscences-of-lenin.htm> (преузето 14. 12. 2016).

⁸⁶⁸ Исто.

⁸⁶⁹ Исто.

Идеја *слободне љубави* није ни нова нити припада само комунистичкињама и комунистима.⁸⁷⁰ Још је Бебелова жена будућности у избору љубави „слободна” и „неспречавана”. Разматрајући питање сексуалних односа, он сматра да је „подмирење сполног нагона (...) лична ствар сваког појединца.”⁸⁷¹ Слободан избор љубави као и слободно раскидање емотивне везе мора бити право сваког појединца, не само припадника привилеговане класе.⁸⁷² Са друге стране, Лењин идеју *слободне љубави* доводи у блиску везу са питањем *еманципације срца*, које се појавило у књижевности романтизма. За љубав и интимне односе неопходни су самоконтрола и самодисциплина, док је за *еманципацију срца* потребан извештан степен аскетизма. Премда верује да комунизам не може донети аскетизам већ радост и снагу живљења, Лењин сматра да се самим тим стичу предуслови за задовољавајући љубавни живот.⁸⁷³ Међутим, сексуални промискуитет који сматра *грађанским*, одузима животну радост и снагу, што је у доба револуције веома лоше. Критичко-историјско преиспитивање овог питања, како Лењин изјављује, мора довести до откривања праве природе *буржоаског* друштва, односно крајње осуде тадашњег сексуалног морала.

Лењин је категорички против појаве коју запажа у Немачкој: бављење пролетерки сексуалним питањима и браком током читалачких вечери при Партији, односно њихов немарксистички однос према овим темама. Верује да пролетерке нису дорасле научном приступу („можете ли ме заиста озбиљно уверити да се о питањима секса и брака разговарало са позиције зрелог, живог, историјског материјализма”) те сматра да само могу унети забуну у своје редове. По њему, питање (женског) пола и брака мора се уклопити у ширу слику друштвених питања. Осим што је на овај начин *женско питање* губило на особености, Лењин је сматрао да оно ипак није горуће: „Да ли је сада време да забављамо пролетерке дискусијом како неко воли и како је вољен, како се неко жени и

⁸⁷⁰ Концепт *слободне љубави* разрадили су још Маркс и Енгелс тако да су се сви истакнутији комунисти и комунистичке такође одредили према овом питању, углавном подржавајући ауторе *Манифеста комунизма*. Марксов и Енгелсов теоријски став према љубави и сексуалним односима изражавао се кроз истицање идеалног идејно-моралног стања друштва, које је основна претпоставка да људско биће оствари све своје потребе и жеље. Са тог аспекта, они су се више бавили питањем када и под којим условима сексуални односи постају израз богатства људске личности, а љубав њихов врховни израз. Важно је истаћи да марксистичка теорија не дефинише љубав као јавни, већ као приватни домен, као сферу у коју друштво неће имати никакве могућности да се уплиће. Видети: Н. Л. Пушкарева, *нав. дело*, 3-5.

⁸⁷¹ А. Bebel, *нав. дело*, 463.

⁸⁷² *Исто*, 463-464.

⁸⁷³ Clara Zetkin, *Reminiscences of Lenin* (1924) <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1924/reminiscences-of-lenin.htm> (преузето 14. 12. 2016).

како се неко удаје? ... Сада све жене радног народа морају бити усмерене ка револуцији пролетаријата”.⁸⁷⁴

Анализирајући промену курса до које ће доћи након Лењинове смрти, не може се занемарити управо утицај легализације абортуса. Након доношења овог закона, у Москви су за сиромашне жене отворени институти за бесплатно вршење прекида трудноће. Истраживања спроведена међу текстилним радницама су показала следеће: у периоду 1900-1913. године 94-95% трудноћа завршило се рађањем; у периоду Првог светског рата, односно 1914-1916. године, тај број је износио 91%, да би после успоставе комунистичког режима и легализације абортуса нагло почео да опада. За период 1920-1922. година, износио је 77% а већ две године касније 71%.⁸⁷⁵ Статистика је властима овог пута била потребна како би се разумела динамика абортуса и његов социјални контекст.⁸⁷⁶ Прва истраживања су спроведена 1925. године и имала су за циљ да открију мотиве жена које су се одлучиле на овај потез, њихов социјални статус, народност као и број претходних трудноћа и рађања.⁸⁷⁷ Народни комесаријат за здравље помно је пратио последице легализације абортуса и већ 1925. године одговорио изградом *Резолуције о заштити материнства и новорођенчади*. Основни циљ овог акта била је едукација жена о контрацепцији у сарадњи са гинеколозима.⁸⁷⁸

Резолуција, међутим, није дала жељене резултате. Број абортуса не само да се није смањило већ се здравствени систем суочавао са изазовима: услед великог броја жена које су хоспитализоване ради ове интервенције, ускоро је недостајало слободних кревета у болницама.⁸⁷⁹ Влада је решење пронашла у ограничавању приступа абортусу, формирајући посебне комисије које би сваки случај појединачно решавале.⁸⁸⁰

Ступивши на место генералног секретара ЦК Комунистичке партије СССР-а априла 1922. године, Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин, морао је да се ухвати у коштац са

⁸⁷⁴ Исто.

⁸⁷⁵ Проблемом абортуса у СССР-у двадесетих година 20. века бавио се Абрам Борисович Генс. Видети: А. Б. Генс, *Аборт в РСФСР. Доклад на Всесоюзном съезде по охране материнства и младенчества (1-8 дек. 1925 г.)* Москва: Политиздат, 1926; А. Б. Генс, *Проблема аборта в СССР*, Москва: Госмедиздат, 1929.

⁸⁷⁶ Alexandre Avdeev, “The history of abortion statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991”, *Population: An English Selection* N.7 (1995): 42.

⁸⁷⁷ *Аборт в 1925 году*, Moscow 1926, према: Б. П. Денисов, В. И. Сакевич, *нав. дело*, 190-191.

⁸⁷⁸ Б. П. Денисов, В. И. Сакевич, *нав. дело*, 190.

⁸⁷⁹ Исто.

⁸⁸⁰ Комисија је у обзир, према редоследу, узимала: незапослене раднице, незапослене занатлијке са дететом, жене са више деце, жене радника, остале осигуранице и грађанке. Последње у низу су се, очигледно, налазиле жене које нису припадале комунистичкој партији.

наслеђеним проблемима. Убрзо је спроведена реформа брачног законодавства 1926. године по којем је захтев за развод могао бити послат поштом, без сучељавања супружника, али је овакво решење само погоршало ситуацију. У Москви је 1927. године на два венчања долазио један развод, 70% прекида ванбрачних заједница у овом периоду иницирали су мушкарци, с тим да је добар пример доживљаја слободне сексуалности изјава једне проститутке, која се двадесетих година пожалила да цена њених услуга пада управо због „слободних бракова”, односно ванбрачних заједница. У међувремену, многе раднице и сељанке устале су против апсолутне слободе развода, јер је он задирао у тада још увек несређено имовинско и наследно право.⁸⁸¹ Реалну слику стварности добрим делом је дала група посланица, дискутујући о измени закона октобра 1925. године када је требало изједначити регистроване и нерегистроване заједнице мушкараца и жена у погледу поменутог имовинског и наследног права. Народни комесар правде, Дмитриј Курски (Дмитрий Иванович Курский), објашњавао је да овај закон има за циљ да најпре заштити до тада ванбрачне жене од тешког економског положаја у којем би се нашле након што би их мушкарац напустио.⁸⁸² Посланице су негодовале зашто је бракоразводна процедура толико олакшана када се зна да ће „мушкарац лако наћи другу жену са којом ће да живи” док ће на жену пасти терет подизања детета/деце. Још су додале да мушкарац може имати више жена, док сељанке за приватни живот не би ни имале времена.”⁸⁸³ Упутиле су и јасну молбу да се руководство врати стазама којима је кренуо друг Лењин, који је јасно указивао на то да неће вредети потпуна правна једнакост мушкараца и жена, ако на жени остане сав терет домаћинства јер ће се тиме само наставити угњетавање жене.⁸⁸⁴ Двадесетих година је већ постало прилично јасно да је овакав модел еманципације суштински доведен у питање у контексту тога коме је више одговарао, женама или мушкарцима. Жене се несумњиво јесу бориле за већу слободу, која се свакако огледала и у промени законодавства. Међутим, чинило се да резултати промена указују на то да су се у пракси мушкарци ослобађали од обавеза тим „еманципаторским” решењима док су жене,

⁸⁸¹ G. Bok, *nav. delo*, 306-307.

⁸⁸² „Discussion of the Draft of the Code in the Second Session of the Central Executive Committee of the RSFSR”, October 25, 1925, through November 15, 1926, у *Changing Attitudes in Soviet Russia*, приредио Rudolf Schlesinger (London: Routledge and Kegan Paul, 1949), 81–91.

⁸⁸³ *Исто*, 99-100.

⁸⁸⁴ Владимир И. Ленин, „О задачах женского рабочего движения в сов. Республике”, у *Полное собрание сочинений*, т. 39 (Москва: Политздат, 1967), 201.

индиректно или не, остале прилично заробљене патријархалним нормама и традиционалним улогама.

Проблематику ванбрачних заједница и женске критике најпре *Закона о разводу* решио је Стаљин. Посматрано са аспекта положаја жена, Лењинов наследник прекинуо је традицију, условно речено, либералнијих решења *женског питања*. Током тридесетих година развијала се кампања против абортуса: још фебруара 1926. године донета је забрана прекида трудноће уколико је плод старији од дванаест недеља, да би ускоро било укинито право на бесплатни абортус. Ова интервенција се сада плаћала, а износ не само да је растао сваке године, већ је постепено постајао недостижан. Примера ради, 1934. године цена абортуса износила је 75 рубљи, што је по статистици значило око четвртину укупних прихода једне породице.⁸⁸⁵ Да су власти биле близу „решавању проблема” показала је анализа штампе из тог периода. У већини дневних новина поведена је током 1935. године кампања која је требало да јавност припреми на заокрет у ставу режима према абортусу. Главни аргумент власти било је побољшање животног стандарда због чега је постало много лакше одгајати децу, што би даље значило да жене више немају изговор да рађају само једно дете.⁸⁸⁶

Исте, 1935. године, ЦК је објавио Стаљинову одлуку да ће се ревидирати *Устав* из 1924. године, посебно у области породичног права.⁸⁸⁷ Као резултат ових напора укинито је право на бесплатан развод и уведена је обавеза да се појаве оба супружника у току бракоразводног поступка. Алиментације су повећане а мајкама је одобрен дечји додатак, без обзира на то да ли су биле у радном односу или не. У јуну 1936. године абортус је дефинитивно забрањен, осим када је трудноћа угрожавала живот или здравље мајке или када би изазвала извесне медицинске компликације. Казне за нелегални абортус биле су огромне; примера ради, за жену су износиле 300 рубаља.

Евидентно је да се наведеним мерама Стаљин одлучио на рехабилитовање породице и материнства. Задржан је Лењинов приступ да је програм еманципације жена

⁸⁸⁵ Наталија Борисовна Лебина, *Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю* (Санкт Петербург: Журнал „Нева”, Издательско-торговый дом „Летний Сад”, 1999), 181.

⁸⁸⁶ Alexandre Avdeev, *нав. дело*, 43.

⁸⁸⁷ Lauren Kaminsky, “Utopian Visions of Family Life in the Stalin-Era Soviet Union”, *Central European History: Human rights, Utopias, and Gender in Twentieth-century Europe* Vol. 44, No. 1 (March 2011): 69.

део националне политике те да држава над њим мора имати контролу.⁸⁸⁸ Међутим, материнство више није било приватна ствар, већ предмет „великог друштвеног значаја”.⁸⁸⁹ „Културолошка икона” настала по Стаљиновом преузимању СССР-а и развијена током двадесетих година јесте *нова совјетска жена*. Премда не постоје докази да је Стаљин лично сковао овај термин, евидентно је да је он био производ целокупне администрације совјетског лидера, која је, уз *новог совјетског човека*, требало да буде оруђе у рукама пропаганде.⁸⁹⁰ Концепт *нове совјетске жене* садржао је два битна елемента: продуктивност и репродуктивност. Први је подразумевао Стаљинов позив женама да се запошљавају у фабрикама, посебно у производњи тешких метала и наоружања, док је други оснаживао жену да се оствари као мајка, и то не једног детета, већ више деце. Како је још 1927. године у СССР-у приметио Давид Рјазанов, младе комсомолке је требало едуковати да „склапање брака није никакав лични чин, већ чин од највећег друштвеног значаја, који тражи друштвену интервенцију и контролу.”⁸⁹¹ Овом ставу сигурно је допринео демографски проблем, будући да су Први светски и Грађански рат десетковали људство, али и да је сама легализација абортуса утицала на смањење броја становништва.

Нова совјетска жена битно се разликовала од концепције друштвено-идеалне жене раних бољшевика, у периоду за време и непосредно након освајања власти. Уместо да буде ослобођена послова у кући, који су по Лењину били „непродуктивни” и „минорни”, она постаје једнака мушкарцу на радном месту, али је обавезна да мужу помаже у породици.⁸⁹² Пропаганда акцентује да је главна улога жене да обезбеди нову генерацију здравих радника те се тиме држава дефинитивно одлучила за политику пронатализма. У складу са тим, режим је женску сексуалност тежио да доведе у блиску везу са репродукцијом, док је сама репродукција представљана као сврха сексуалног односа.⁸⁹³

Резимирајући ову тему, евидентно је да су комунистичке партије у начелу тежиле укључивању жена у процес сопственог ослобађања и, уопштено говорећи, борбу за стварање бескласног друштва. *Женско питање* није решавано посебно, издвојено: жене су,

⁸⁸⁸ Н. Н. Козлова, *нав. дело*, 72.

⁸⁸⁹ R. Stites, *нав. дело*, 386.

⁸⁹⁰ Barbara Alpern Engel, *Women in Russia 1700-2000* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 148–165.

⁸⁹¹ R. Stites, *нав. дело*, 382.

⁸⁹² Barbara Evans Clements, *Daughters of the Revolution: A History of Women in the U.S.S.R.* (Illinois: Harlan Davidson, Inc., 1994), 73.

⁸⁹³ Barbara Alpern Engel, *нав. дело*, 161.

на првом месту, виђене као жртве капитализма, и требало је да њихова еманципација буде уклопљена у процес еманципације радничке класе. Бољшевици нису представљали изузетак. На основу приказане теоријске доктрине заснивао се практичан рад међу женама, који је био под будним оком партије. Будући да су кроз вертикалу партијских тела стварана женска одељења, од врха Партије до сеоских одбора, посебан простор посвећен је првој политичкој организацији жена у Русији под бољшевицима, Женотделу, која је посебно важна за разумевање и функционисање АФЖ-а у Југославији.

10.3. Женотдел

Женско питање у Русији након 1917. године, односно СССР-у, дефинише се као скуп друштвених проблема који се тиче жена, укључујући положај жене у друштву и породици, питање мајчинства и неге детета, као и путеве ослобађања жена од угњетавања. Према марксистичко-лењинистичком становишту, решавање *женског питања* део је општих предуслова који се морају испунити како би дошло до настанка комунистичког друштва.⁸⁹⁴ У совјетској Русији на овакво становиште пресудно је утицала Александра Колонтај (1872-1952), жена која је у историју ушла као прва чланица једне владе, те је она стога незаобилазна при изучавању совјетског, односно комунистичког виђења феминистичког покрета. Иако је њена политичка улога током раних двадесетих година постајала све суженија захваљујући политичким размимоилажењима са Лењином, Колонтај је несумњиво остала највећа боркиња за права жена СССР-а и једна од најистакнутијих предводница борбе за женска права уопште у овом периоду.

Већ током Револуције 1905. године Александра Колонтај је указивала петербуршком комитету Партије да у свом програму мора посветити више пажње тешком животу руских радница. Међутим, не само што је одбијено да „ослобођење жена” уђе у програм и циљ Партије, већ је одбачена и њена идеја о формирању посебног огранка који би се најпре бавио питањем масовнијег прикључења жена Партији.⁸⁹⁵ Присећајући се колико је слаба заинтересованост за ослобађање жена била, Колонтај је навела да је Вера

⁸⁹⁴ Большая Советская Энциклопедия, *Женский вопрос* https://bse.slovaronline.com/14180-ZHENSKIY_VOPROS (преузето 18. 2. 2020).

⁸⁹⁵ Alexandra M. Kollontai, *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*, New York: Herder and Herder, 1971, 13-14.

Засулич⁸⁹⁶ по повратку у Русију након 1905. године одбила да јој помогне да привуче што већи број жена Партији.⁸⁹⁷ Приступивши у редове бољшевика 1915. године, Колонтај истиче да *женско питање* не треба посматрати са аспекта политичког ослобођења или друштвених реформи, већ симболично, као борбу за *парче хлеба*, чврсто верујући да ће жене бити истински слободне онда када буду економски независне.⁸⁹⁸ Истраживачице и истраживачи са Запада углавном деле мишљење да је мала група активисткиња које су још у предратном периоду радиле на организовању радница – пре свега Колонтај, Арман и Крупскаја – имала одлучујућу улогу у стварању нових организационих механизма који су за циљ имали мобилисање жена.⁸⁹⁹ Међутим, мишљења око улоге Колонтај у формирању прве организације жена при Партији временом су се поделила. Чињеница да је она пет месеци пре доношења одлуке о формирању Женотодела била ван Москве и терет који је у међувремену поднела Арман допринели су да биографкиња Колонтај, Барбара Еванс Клементс (Barbara Evans Clements), закључи да је Инеса Арман дала значајан допринос оснивању и организацији Женотодела, будући да је она дефинитивно показала способности за извршење овако деликатног задатка.⁹⁰⁰

Женотдел (Женский отдел по работе среди женщин) је формиран 1919. године као огранак при Руској комунистичкој партији⁹⁰¹ у циљу едуковања жена у комунистичком духу и њиховог привлачења идеји о изградњи социјалистичког друштва у јеку Грађанског рата (1917–1922). Један од истакнутијих циљева било је описмењавање неписмених, с тим да је у периоду Грађанског рата требало радити на формирању одбора за помоћ болеснима и рањенима, организовати волонтерски рад, борити се против глади и разарања и

⁸⁹⁶ Чувена руска револуционарка и чланица Руске социјалдемократске радничке партије. У Европи је постала позната захваљујући судском процесу у којем је била главна актерка, будући да је пуцала и ранила гувернера Петербурга Фјодора Трепова 1878. године. За време Револуције 1917. године подршку је дала мењшевицима.

⁸⁹⁷ Alexandra M. Kollontai, „Avtobiograficheskiĭ ocherk”, *Proletarskaja revoljucija* N.3 (1921): 275.

⁸⁹⁸ Alexandra M. Kollontai, *The Social Basis of the Woman Question. In Selected Writings of Alexandra Kollontai*, (London: Allison & Busby, 1977), <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm> (приступљено 5. 2. 2020).

⁸⁹⁹ Gail Lapidus, *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change* (Berkeley: University of California Press, 1978), 63.

⁹⁰⁰ Barbara Clements, *Bolshevik Feminist: The life of Aleksandra Kollontai* (Bloomington: Indiana University Press, 1979), 163.

⁹⁰¹ Руска социјалдемократска радничка партија, основана 1898. године у Минску, поделила се у две фракције 1912. године. Већина (бољшевици) придодали су називу партије ознаку „бољшевици”, те је од ове фракције настала Руска комунистичка партија (бољшевика) 1918. године, која већ 1925. мења назив у Свесавезна комунистичка партија (бољшевика). Овај назив ће задржати до 1952. године, када добија коначан облик: Комунистичка партија Совјетског Савеза.

слично.⁹⁰² Одржавање посебних женских скупова, конференција и митинга и доношење уредби и предлога закона из области породично-правног, брачног и привредног живота који су се тицали статуса жене, а који би били упућени у Савет народних комесара, био је посебан задатак Женотдела.⁹⁰³

У процесу формирања Женотдела уочене су три фазе,⁹⁰⁴ из којих се јасно може закључити да Женотдел не би био формално основан без подршке (мушког дела) Партије, с тим што је Колонтај у овој борби за своје јаке савезнике имала Лењина и Јакова Свердловца.⁹⁰⁵ Први је више пута изјавио да жене морају да подржавају Револуцију како би она успела те, иако му можда интимно женско питање није било приоритетно, њему блиске жене узеле су такође учешће у формирању Женотдела – најпре супруга Надежда Крупскаја, а потом и сестра Ана, која је поздравила оснивање посебног женског листа, *Работнице*, 1917. године.⁹⁰⁶ Не треба занемарити ни запажање Лењинове супруге Надежде, која је сматрала да је Колонтај по овом питању извршила велики утицај на Лењина, одвајајући га од уског гледишта Партије.⁹⁰⁷ Са друге стране, када је Свердлов преминуо 1919. године, Колонтај је у свом емотивном говору радницама Русије изјавила да су заувек изгубиле *друга* који је истински разумео потребу за политичким радом међу женама, те да његова смрт представља велики губитак за жене Русије.⁹⁰⁸

Говорећи о разлозима за формирање Женотдела, мора се истаћи да постоје извесна неслагања, с тим да се до данас искристалисало неколико ставова: Женотдел настаје као резултат „усмереног притиска мале група жена унутар Партије”,⁹⁰⁹ те се женама чланицама Партије признаје највећа заслуга за формирање ове организације, док на супрот овом ставу стоји тврдња да су женске секције основане као средство којим се обезбеђивала

⁹⁰² Большая Советская Энциклопедия, *Женский вопрос* https://bse.slovaronline.com/14180-ZHENSKIY_VOPROS (приступљено 18. 2. 2020).

⁹⁰³ R. Stites, *nav. delo*, 336.

⁹⁰⁴ Beatrice Brodsky Farnsworth, “Bolshevism, The Woman Question, and Aleksandra Kollontai”, *American Historical Review* Vol. 81, No. 2 (Apr., 1976): 292-316.

⁹⁰⁵ Истакнути руски револуционар и большевик, председавајући сверуског ЦК (новембар 1917–март 1919). И данас у историографији постоје спорови око његовог личног учешћа у ликвидирању царске породице Романов 1918. године. Видети: Greg King and Penny Wilson, *The Fate of The Romanovs* (Hoboken, NJ: Wiley, 2003), 94, 204–206.

⁹⁰⁶ Nadezhda K. Krupskaya, *Reminiscences of Lenin* (New York: International Publishers, 1970), 269-270.

⁹⁰⁷ В. В. Farnsworth, *nav. delo*, 296.

⁹⁰⁸ Александра М. Коллонтај, *Избранные статьи и речи* (Москва: Политиздат, 1972), 266-267.

⁹⁰⁹ Wendy Z. Goldman, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 22.

женска радна снага.⁹¹⁰ Ралф Кртер Елвуд (Ralph Crater Elwood) можда је отишао најдаље у својој тврдњи да Женотдел није био ништа друго до производ организовања вођења домаћинства од стране самог Централног комитета.⁹¹¹ Кључно питање које се на овом месту поставља јесте да ли је Женотдел требало да буде истинска организација жена, које су око њега могле да се окупе и добију различите видове подршке или је једноставно био гласник бољшевичког режима и нове совјетске државе. У пракси су лидерке Женотдела искрено веровале да могу верно служити и својој Партији и женама. Једна од најистакнутијих историчарки Женотдела, Карол Е. Хајден (Carol E. Hayden), сматра да је ова организација представљала „први већи историјски експеримент у циљу остваривања потпуне равноправности полова коју је званично подржала једна модерна нација”. Посебно је значајно њено виђење по коме је епизода око Женотдела пружила „нов и изненађујући поглед на људско и социјално идеалистичко лице бољшевичке револуције у Русији која је деценијама била замагљена тиранијом и репресијом Стаљина и постстаљинистичког периода.”⁹¹²

У пракси је највећи број совјетских жена током двадесетих и тридесетих година *жонглирао* између „породичног времена”, које се неретко изједначавало са приватним и „индустријског времена”,⁹¹³ односно периода који су проводиле радно ангажоване, најчешће у фабрикама.⁹¹⁴ Колико је жена заиста учествовала у раду Женотдела и остваривању његових циљева посебно је проблематично питање. Познато је да је ова организација дала своје делегаткиње у Лењинградски совјет радничких депутата, али документација јасно показује да је успех у именовању делегаткиња у већим, урбаним центрима био ограничен док је у многим руралним областима доживљен потпун

⁹¹⁰ Исто.

⁹¹¹ Ralph Crater Elwood, *Inessa Armand: Revolutionary and Feminist* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 241.

⁹¹² Carol Eubanks Hayden, “Feminism and Bolshevism The Zhenotdel and the Politics of Women's Emancipation in Russia, 1917-1930” (PhD thesis, University of California at Berkeley, 1979), 392.

⁹¹³ Социјална историчарка Тамара Харевен је користила ову класификацију за истраживање радног ангажовања жена. Видети: Tamara Hareven, *Family Time and Industrial Time: the Relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).

⁹¹⁴ Између 1929. и 1935. године близу четири милиона било је радно ангажовано, од којих готово 1,7 милиона у индустрији. Видети: Martine Mespoulet, “Women in Soviet society”, *Cahiers du CEFRES, Le communisme à partir des sociétés - Communism from the viewpoint of societies* N. 30 (2006), 5. https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01160379/file/mespoulet_2006_women_soviet_society.pdf (приступљено 16. 3. 2021).

неуспех.⁹¹⁵ Тиме се заиста поставља питање колико су жене биле истински (политички) едуковане како би изграђивале ново друштво социјалистичког духа.

Године НЕП-а⁹¹⁶ представљале су велики изазов за рад Женотдела: политичка елита се разилазила након 1921. године око питања даљег рада ове организације. Предност је требало дати питањима економије, не питањима домаћинства, друштвених односа и слично, која су само могла да изазову раслојавање унутар класе.⁹¹⁷ Премда је *Резолуцију Осмог конгреса Партије* (1919), која је истакла потребу Партије да још конкретније ради међу женама и да их политички ангажује, Колонтај видела као личну победу, већ две године касније увидела је да женā готово да није било на руководећим местима у Партији.⁹¹⁸ Већ 1921. године Партија је писала о „феминистичким девијацијама” Женотдела. Овај моменат поклапа се са повлачењем Александре Колонтај из организације: на њено место дошла је фебруара 1922. конзервативнија Софја Смидович (Софья Николаевна Смидович).⁹¹⁹ Колонтај у међувремену провоцира руководство Партије констатујући да осећа страх да ће жене бити искључене са тржишта рада и враћене у приватну сферу, у оквир домаћинства.⁹²⁰ У ово време јавља се такозвана Лева опозиција (1923–1927), настала у оквиру Партије услед Леџинове болести и смрти. Клавдија Николајева (Клавдил Николаева), која се после Смидович нашла на челу организације, била је део ове опозиције, тако да се њено лично деловање у овом периоду може довести у везу са уништавањем комплетне документације Женотдела за 1924. годину, јер је целокупна грађа одстрањена из партијске архиве.⁹²¹ У сваком случају, недостатак грађе онемогућава реконструкцију потенцијалног постојања опозиционих идеја у односу на власт унутар Женотдела.

⁹¹⁵ Michelle Jane Patterson, “Red 'Teaspoons of Charity': Zhenotdel, Russian Women and the Communist Party, 1919-1930” (PhD thesis, University of Toronto, 2011), 254.

⁹¹⁶ Нова економска политика (НЕП) означава фазу у економији СССР-а од 1921. до 1928. године, када је држава дозволила обнову неких облика капиталистичке привреде у циљу спашавања економије од колапса.

⁹¹⁷ Mark Sandle, *A Short History of Soviet Socialism* (Abingdon: Routledge, 1998), 129.

⁹¹⁸ Александра М. Коллонтај, *Избранные статьи и речи*, 319.

⁹¹⁹ Да ли се добровољно повукла или не, питање је на које још увек није дат коначан одговор, али је чињеница да је предлог њене резолуције о Радничкој опозицији одбачен на XI конгресу Партије 1922. године. Такође је сачувано писмо које се датује у мај 1921. године а у коме је Колонтај критиковала Политбиро за однос према Женотделу. Годину дана касније Колонтај постаје совјетска амбасадорка у Норвешкој. Видети: Michelle Jane Patterson, *nav. delo*, 27-28.

⁹²⁰ Elizabeth A. Wood, „Zhenotdel, the Women’s Section of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union”, in *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, edited by Bonnie G. Smith (Oxford and New York: Oxford University Press, 2008), 466.

⁹²¹ Исто.

Николајева се јесте задржала на челу организације три године, до 1925, али је својој наследници Александри Артјухиној (Александра Артгохина) (1925–1929) оставила бригу о константном ограђивању од Лево опозиције, будући да је Артјухина најчешће изјављивала да Женотдел „нема задатке одвојене од Партије”. Тако је прва политичка организација жена у Русији, односно СССР-у, преживљавала до јануара 1930. године, када је одлуком Централног комитета дефинитивно угашена у склопу опште реорганизације Партије. Није помогло ни то што је за паролу Међународног дана жена исте године узета „стоцентна колективизација”.⁹²² Лазар Каганович (Лазарь Моисеевич Каганович), политичар кога је Стаљин овластио за решавање питања даљег рада Женотдела, изјавио је да су женски одбори „затворили круг свог развоја” и да више нису неопходни. Историјско *женско питање* тиме је било „решено”.⁹²³

10.4. *Нова жена Александре Колонтај*

Александра Колонтај је, како је већ указано, била једна од важнијих Лењинових сарадница која је још током Октобарске револуције добила министарско место у новој влади. Без обзира на њене касније разлазе са (мушким) политичким руководством, она је остала симбол борбе за ослобођења жена-пролетерки од *буржоаског* морала и капиталистичких вредности. Уколико би било потребно да се у свега неколико реченица дефинишу кључни циљеви њене борбе, онда би најсврсисходније било позвати се на одломак из њене аутобиографије⁹²⁴:

„Истовремено сам свесна да на овај начин могу да помогнем својим сестрама да не обликују своје животе у складу са традицијама, већ у складу са њиховом слободом избора, све док им то, наравно, дозвољавају социјалне и економске околности. Увек сам веровала да ће доћи време када ће се женама судити према истим моралним аршинима који важе за мушкарце. (...) Зато што није њена специфична женска врлина та која је одређује као часну

⁹²² G. Вок, *nav. delo*, 311.

⁹²³ Истини за вољу, треба поменути да је било спорадичних изјава чланица Женотдела широм земље које су иступале против овакве одлуке Партије. Једна од њих била је Макарова, делегаткиња из Сибира, која је изјавила годину дана касније да од ликвидирања Женотдела, није било никаквог рада међу женама скоро целу наредну годину. Те исте, 1930. године, приметила је да се дотадашњи рад међу женама полако распадао. Види: Wendy Z. Goldman, *nav. delo*, 65.

⁹²⁴ *Аутобиографија сексуално еманциповане комунисткиње* је публикована 1926. године након што је прошла стаљинистичку цензуру.

у друштву, већ вредност и корисност њених успеха, њена вредност као људског бића, као грађанке, као мислиатељке, као боркиње. Подсвесно је овај мотив био водећи принцип читавог мог живота и активизма” (подвукла К. Ј. С.).⁹²⁵

За разумевање феминистичког дискурса Александре Колонтај, уз саму аутобиографију, од велике су важности следећи ауторски текстови: *Нова жена* (1912),⁹²⁶ *Комунизам и породица* (1920)⁹²⁷ као и љубавни роман *Василиса Малигина* (1922).⁹²⁸ Будући да је у југословенској јавности највише пажње привукла *Нова жена*, овај текст ће бити у основним цртама и представљен. Такође, сматра се да је управо овим текстом Колонтај обогатила марксистичку теорију културне револуције укључивањем у њу елементе из теорије сексуалне револуције, нарочито новим концептима као што су „психологија пола” и „сексуални морал”.⁹²⁹

У уводном делу текста Колонтај констатује да *нове жене* у историји књижевности (нарочито руској) дуго није било. Она *нову жену* испрва изједначава са *неудатом женом*, која постоји, која је „стварна, жива појава” а о којој „наше бабе па чак ни мајке нису имале никакву представу”.⁹³⁰ Надаље, Колонтај покушава да дефинише карактерне, односно психолошке особине *неудате жене*. Способност савладавања осећања императив је за њу, а посебну пажњу посвећује љубомори, која је била карактеристична за женски род. „Нове жене не траже, да је једино њихов онај кога воле. Пошто оне захтевају да се поштује

⁹²⁵ Alexandra Kollontai, “The Autobiography Of Sexually Emancipated Communist Woman”, Marxist.org, <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1926/autobiography.htm> (приступљено: 17. 3. 2021); превод Миње Бујаковић, “Заједно организоване, ми смо несаломиве!: Александра Колонтај и нова жена”, *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* бр. 9 (2019) http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena#_edn2 (приступљено 18. 3. 2021).

⁹²⁶ Текст је релативно брзо привукао пажњу и Женског покрета у Краљевини СХС. Већ 1922. године Михаило Тодоровић превео је овај текст док је први приказ *Нове жене* написала Десанка Цветковић. Он је публикован у часопису *Женски покрет* две године касније. Цветковић у потпуности дели ставове са Колонтај, називајући нову жену „весником нове будућности”, изражавајући уверење да ће се таква жена појавити и на нашим просторима: Десанка Цветковић, „Нова жена од Александре Колонтај”, *Женски покрет* бр. 11–12 (1922): 347.

⁹²⁷ Текст је први пут публикован у листу *Комунистка* 1920. године <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm> (приступљено 15. 2. 2020).

⁹²⁸ До сада није преведен на српски језик.

⁹²⁹ Ирина Игоревна Юкина, „На путу к марксистском феминизму. Деятельность Александры Коллонтай”, *Социология науки и технологий* н. 2 (2014): 89.

⁹³⁰ Александра Колонтај, *Нова жена*, <http://gerusija.com/downloads/Alexandra%20Kollontai%20Nova%20Zena.pdf> (приступљено 28. 2. 2020).

слобода њиховог осећања, оне се уче да ову признају и другима.”⁹³¹ Други битан захтев представља поштовање женине личности: *нова жена* мора тражити поштовање свог *ја*, „јер не трпи деспотизам”.⁹³² При томе, основни предуслов за поштовање личности једне *нове жене* лежи у процесу самоспознаје ње саме. Тако савремена жена више не живи у страху од усамљености, односно живота без мушкарца: насупрот томе, она тежи ка самосталности, бојећи се материјалне зависности од мушкарца. Колонтај као да је дала пресек већине законодавстава тог времена из перспективе положаја жене: „Са напуштањем или умирањем мужа губила је жена не само своје материјално издржавање, већ се рушила и њена једина морална заштита.”⁹³³

Марксистички приступ у овом тексту огледа се у ауторкином приступу емоцијама, односно „истинским садржинама” живота: „Али заљубљеност, страст, љубав: то су само пролазне периоде у њеном животу. Истинска садржина тога (...) чему служи нова жена: социјална идеја, наука, позив, стварање”,⁹³⁴ као и у опису услова који су довели до појаве *нове жене*. Из оваквог приступа неће изненадити ни однос Колонтај према браку. *Нова жена* је или индиферентна или противница формалног везивања јер у браку осећа окове. Колонтај овде критикује тадашњи „сексуални морални кодекс”, који је захтевао „сексуалну чистоћу” и „полну поштеност” од сваке жене.⁹³⁵ Нови императив постају слобода осећања, слободни избор партнера – нарочито потенцијалног оца *њеног* детета. Ауторка потом критикује „капиталистичу стварност” са аспекта положаја радних жена. *Нова жена*, тврди Колонтај, „одговара моралу, који израђује радничка класа” јер је у интересу те исте класе да има самосталну, независну и слободну жену.⁹³⁶ Важно је напоменути да ауторка себе не назива *новом женом*: она заправо пише о прелазном типу жена, односно о женама које се још увек боре с последицама патријархата. У њеном раду нема осуде такозваних старих, традиционалних жена.

Интересантно је упоредити овај приступ са британским концептом *нове жене* (*New Woman*), који се у енглеској периодици појавио у последњој деценији 19. века. Иако

⁹³¹ И овде се позива на књижевност, где уместо „сипања сумпорне киселине” противници у очи, наводи примере „нежног” понашања према супарници. Видети: Александра Колонтај, *Нова жена*, 21.

⁹³² *Исто*, 23.

⁹³³ *Исто*, 25.

⁹³⁴ *Исто*, 28.

⁹³⁵ *Исто*, 32.

⁹³⁶ *Исто*, 39.

семантички нестабилан појам, у британској култури и књижевности несумњиво представља историјски феномен који у себи садржи како културолошке, тако и социјално-политичке нивое,⁹³⁷ будући да је њим означен модел еманциповане жене за који су се залагале сифражеткиње, као и већ присутна књижевна јунакиња. Њене најсличније особине у поређењу са *новом женом* Александре Колонтај уочене су код ликова књижевница које су симпатисале или биле чланице социјалистичких странака. На првом месту то су Изабела Форд (Isabella Ford)⁹³⁸ и Лејди Флоренс Дикси (Lady Florence Caroline Dixie)⁹³⁹. Тако је Форд поставила питање о положају жене у сфери приватног и јавног, као и о економским условима који, уз пол, одређују жени живот. Занимљив је њен закључак по којем патријархално друштво вишеструко угњетава жену: код куће (преко мужева и/или очева), на послу (кроз ниске зараде) и на улици (сексуално насиље). Једини излаз за којима жене у пракси посежу су брак или проституција.⁹⁴⁰ Лејди Флоренс Дикси, осим што је у својој најпознатијој песми *Isola* прокламовала опште социјалистичке принципе (универзална права човека, грађанска права, једнаке могућности за све, опорезивање богатих, бесплатно становање за сиромашне и слично), позвала је своје читаоце да се отргну сујеверју, што је код књижевнице једнако патријархалном мишљењу, те да се окрену препороду друштва.⁹⁴¹ Дакле, концепт *нове жене* не само да се раније јавио у британској култури,⁹⁴² већ се фактор класе, односно писање о радницама (*working class women*) у круговима књижевница које су заступале идеје социјализма развијало већ крајем 19. века. Са друге стране, *нова жена* у Совјетском Савезу везиваће се за ангажман Александре Колонтај, односно крај друге и почетак треће деценије 20. века, будући да је Стаљин, како је већ указано, увео концепт *нове совјетске жене*. Уколико се присетимо Стаљиновог концепта, јасно је да је значајну тачку диференцирања међу овим топосима представљала сврха репродукције: док је Колонтај сматрала да терет мајчинства

⁹³⁷ Ann Heilmann, *New Woman Fiction: Women Writing First-Wave Feminism* (London: Palgrave Macmillan, 2000), 2.

⁹³⁸ Изабела Форд (1855-1924), била је чланица Независне радничке партије, основане 1893. године.

⁹³⁹ Лејди Флоренс Дикси (1855-1905) била је чланица Хуманитарне лиге, основане 1891. године, која је остала упамћена по својим противљењима смртној казни, као и пропагирању права животиња. Ова књижевница такође се изјашњавала као либерални анти-империјалиста. Видети: Ann Heilmann, *нав. дело*, 64.

⁹⁴⁰ A. Heilmann, *нав. дело*, 63.

⁹⁴¹ *Исто*, 65.

⁹⁴² Термин *нова жена* се готово истовремено јавио у антифеминистички расположеној штампи, са евидентним негативним значењем. У познатом британском хумористичком листу *Панч (Punch)*, нова жена је у последњој деценији 19. века била константно исмевана, посебно у стриповима и карикатурама.

треба да се пребаци са рамена мајке на државу⁹⁴³ као и да жена слободном вољом треба да се одлучи на мајчинство и/или живот са партнером, Стаљин је позивао жене да се остваре као мајке, и то више деце. Пропаганда Лењиновог наследника дала је жени нов задатак - обезбеђивање нове генерације здравих радника. Женска сексуалност, коју је Колонтај доводила у тесну везу са (сексуалном) слободом само деценију касније добила је нову сврху у СССР-у. Постала је неизоставно повезана са репродукцијом, док је сама репродукција представљана као сврха сексуалног односа – што је сигурно било прилично незамисливо за Колонтај.

Иако у *Новој жени* оштрица ауторкиног пера није искључиво усмерена на „буржоаски феминизам”, она је ипак присутна и значајна. Сматрала је да буржоаске феминисткиње траже једнакост с мушкарцима из сопствене класе, како би заједно са њима, у оквирима капиталистичког друштва, могле да угњетавају жене из нижих класа. Ово је сигурно један од значајнијих разлога због чега Колонтај никада није себе назвала феминисткињом, већ комунисткињом. Тиме је јасно негирала било какве везе са буржоаским феминизмом. Са друге стране, данас преовладава мишљење да се тактика руских социјалдемократа према женским покретима и било каквом организовању жена ван њихове (партијске) контроле огледа у њиховој дискредитацији. Колонтај је имала иницијативу у процесу обрачунавања са „буржоаским феминизмом”. Међутим, чињеница је да овај појам никада није био прецизно дефинисан: он је био „саморазумљив” социјалдемократама који су га користили као политичку етикету у обрачунима са конкуренцијом у циљу придобијања жена сопственом програму.⁹⁴⁴ Управо због односа према женском покрету пре 1917. године као и некомунисткињама које су се бориле за побољшање положаја жена у Русији, Гизела Бок (Gizela Bok) Александру Колонтај сврстава у групу антифеминисткиња.⁹⁴⁵ Бок није једина истраживачица која ово чини: румунска политиколошкиња Михаела Мироу (Mihaely Miroiu) по истом основу дели њено мишљење,⁹⁴⁶ док Ричард Стајтс (Richard Stites), врсни познавалац руске историје и културе овог периода, наводи да је иницијални импулс за ангажман Колонтај била њена жеља да

⁹⁴³ A. Kollontai, *Trud zhenshchiny v evoliutsii khozinstva* (Moscow/Leningrad, 1928), 146, према David L. Hoffmann, “Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context” *Journal of Social History* Vol. 34, No. 1 (2000): 35.

⁹⁴⁴ И. И. Юкина, *нав. дело*, 84.

⁹⁴⁵ G. Bok, *нав. дело*, 301.

⁹⁴⁶ Brigitte Studer, “Communism and Feminism”, *Clio. Women, Gender, History* No. 41 (2015): 139.

раднице одвоји од феминистичког покрета који се појавио 1905. године и који би добио потврду и организациону снагу учешћем на Светском конгресу жена 1908. године.⁹⁴⁷ Разрађујући Бебела и Цеткин, појављивала се на феминистичким скуповима како би „узнемиравала и дезорганизовала” њихове лидерке, у исто време окупљајући раднице петербуршких фабрика како би их уверила да им само социјализам може донети истинско ослобођење.⁹⁴⁸

Феминизам Александре Колонтај носи специфичност идеологије којом је проткан: нису сви мушкарци савезници пролетерки: то су само они другови који су поробљени „истим ланцима капитализма”.⁹⁴⁹ Одбацујући јединство при решавању *женског питања*, Колонтај остаје верна принципу по којем је борба радница за достојнији живот само део борбе пролетеријата за његово ослобођење.

11. КПЈ И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ ДО 1941. ГОДИНЕ

11.1. Кратак преглед историје КПЈ у периоду Краљевине СХС/Југославије

Историја КПЈ, са свим њеним успонима и падовима, несумњиво представља посебну истраживачку тему. Међутим, ова политичка организација још од периода оснивања водила је борбу за принципе слободе, правде и једнакости те, чак и да није формално освојила власт 1945. године, КПЈ је од изузетног значаја за разумевање феномена *женског питања* у Југославији. Управо је ово основни разлог због чега је у оквиру овог поглавља представљен кратак преглед историје КПЈ у време Југославије као монархије, односно до почетка Другог светског рата 1941. године.

У поглављу у коме је обрађено питање социјалиста указано је на формирање јединственог социјалдемократског фронта већ 1919. године, односно на оснивање Социјалистичке партије Југославије (СПЈ). Врсни познавалац историје Југославије, историчар Бранко Петрановић, сматра да је ова странка била нејединствена и „изнутра

⁹⁴⁷ Richard Stites, “Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women, 1917-1930”, *Russian History* Vol. 3, No. 2 (1976): 174.

⁹⁴⁸ Исто.

⁹⁴⁹ Alexandra Kollontai, *The Social Basis of the Woman Question* (1909), <https://www.marxists.org/archive/kollontai/1909/social-basis.htm> (приступљено 19. 3. 2020).

нагризана сталним трвењима и борбом за власт”.⁹⁵⁰ У свом капиталном делу он објашњава да су само комунисти одговарали интересима радничке класе тезом да су социјалисти сарађивали са буржоазијом и властима у борби против комуниста и паралисања њиховог утицаја.⁹⁵¹ У свом уверењу Петрановић није усамљен: напротив, литература која датира из периода Југославије неретко истиче да је радничка класа могла да оствари своје интересе само кроз КПЈ.⁹⁵² Не упуштајући се дубље у анализу ове тврдње, чињеница је да комунисти освајају значајан број гласова на локалним изборима 1920. године, претходно се одвојивши од осталих социјалдемократских странака са којима су чинили СПЈ. За председника београдске општине изабран је Филип Филиповић,⁹⁵³ док је у Загребу победу однео његов колега, Светозар Делић. Међутим, одбивши да положи заклетву краљу, Филиповић и Делић су се практично сами уклонили из легалног политичког живота Краљевине. Инкриминисана тврдњом власти да спроводи туђе интересе, најпре Коминтерне и СССР-а, КПЈ нашла се на удару режима.⁹⁵⁴ Већ у првој реченици *Обзнане*, односно владиног декрета који је забранио рад КПЈ, стајало је образложење, односно како диктатура пролетаријата изгледа у очима тадашњих власти: „(...) Државне власти имају сазнање, да растројни и реакционарни елементи спремају ових дана напад на државу, њено устројство и друштвени ред са задатком да по руском бољшевичком примеру, све сруше што данас постоји од закона, установа и добара јавних и приватних, а на место свега заведу као у Русији, власт неколико људи који ће располагати животом, слободом и имањем грађана, а државу нашу отворити инвазији странаца. То они зову диктатуром пролетаријата.”⁹⁵⁵ Као адекватан одговор влада је одлучила да забрани сваки облик комунистичке пропаганде, односно обустави рад КПЈ. Премда је *Обзнана* прокламовала да ће овакво стање трајати све до доношења Устава, у пракси је ова владина уредба остала на снази за све време постојања Југославије као монархије.

⁹⁵⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knj. 1, 149.

⁹⁵¹ Исто.

⁹⁵² Ј. Кесман, *nav. delo*, 1-3.

⁹⁵³ КПЈ је у Београду освојила 3 628 гласова, док су радикали освојили 3 375, демократе 2 731 а Југословенска републиканска странка 605 гласова. *Уредба о општинским изборима* предвиђала је да странци која добије апсолутну или релативну већину припадну општинска управа и две трећине мандата. На тај начин су комунисти, са релативном већином гласова у престоници, добили место председника и потпредседника општине као и 30 мандата у Скупштини.

⁹⁵⁴ В. Petranović, *nav. delo*, 151.

⁹⁵⁵ „У памет се! Од синоћ су предузете најодлучније мере против комуниста. – Обустава 'Радничких новина' и отпуштање чиновника комуниста”, *Политика*, 30. 12. 1920, 1.

Забрана политичког деловања радикализовала је одређени број комуниста. Уследили су атентати: неуспели на регента Александра Карађорђевића одмах по доношењу *Видовданског устава*⁹⁵⁶ као и на министра унутрашњих дела, иначе потписника *Обзнане*, Милорада Драшковића, 21. јула 1920. године.⁹⁵⁷ Штампа је била преплављена текстовима који су изражавали „огорчење народа” због овог убиства: примера ради, протествовали су загребачки студенти,⁹⁵⁸ док је послата општа порука да је убијен „српски јунак” те да „зло живи још у народу”.⁹⁵⁹ Атентати су постали довољан повод да се режим обрачуна са КПЈ. Донет је *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави*⁹⁶⁰ који је поништио мандате комунистичких посланика и озаконио прогањање чланова и присталица КПЈ. Од овог тренутка КПЈ је осуђена на рад у илегали те су многи комунисти напустили земљу, делујући углавном из емиграције (Беч, Москва, Париз, Праг).⁹⁶¹

Наредне године обележиле су унутрашње фракцијске борбе. Обративши се Коминтерни за помоћ, југословенски комунисти јесу обезбедили подршку и помоћ „свих комунистичких партија на свету”,⁹⁶² али је тиме Коминтерна остваривала огроман утицај на КПЈ. Она је практично смењивала југословенска руководства која јој нису била по вољи, под оправдањем да је неопходно „искоренити фракције” и „опортунистичке ставове који су слабили борбеност КПЈ”.⁹⁶³ У илегали, односно емиграцији, расла је и нетрпељивост према монархистичком облику владавине па је већ средином двадесетих година званичан циљ деловања Партије постало разбијање Краљевине, односно стварање федерације радничко-сељачких република Балкана.⁹⁶⁴ На конгресу у Дрездену новембра 1928. године закључено је да се Југославија налази пред револуцијом а потврду ове тезе

⁹⁵⁶ Са скела недовршеног објекта Министарства грађевина, молер Спасоје Стејић Баћо бацио је бомбу на кочију регента Александра, који се враћао из Скупштине. Бомбу су зауставиле телефонске жице те је експлодирала не погодивши циљ. На „Видовданском процесу” фебруара 1922. године Стејић је осуђен на смрт, али му је казна преиначена на дугогодишњу робију коју је издржавао у затвору у Сремској Митровици.

⁹⁵⁷ На Драшковића који се налазио у Делницама на лечењу атентат је извршио двадесетдогодишњи комуниста, Алија Алиагић, по занимању столар.

⁹⁵⁸ „Драшковић бив. министар убијен”, *Застава*, 23. 7. 1921, 3.

⁹⁵⁹ Љуб. Ст. Ђорђевић, „Будимо сложни”, *Застава*, 25. 8. 1921, 2.

⁹⁶⁰ Колоквијално познат као *Закон о заштити државе*, донет је 2. августа 1921. године.

⁹⁶¹ Matthew Worley, *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period* (London: I. B. Tauris, 2004), 130.

⁹⁶² Fridrikh Igorevich Firsov, *Tretii kongress Kominterna: Razvitie kongressom politicheskoi linii kommunisticheskogo dvizheniia, kommunisty i massy* (Moskva: Politizdat, 1975), 618.

⁹⁶³ Юрий Степанович Гиренко, „В борьбе за интересы трудящихся: К 70-летию Союза коммунистов Югославии”, *Советское славяноведение*, т. 4 (Москва: Академия наук СССР, 1989), 4.

⁹⁶⁴ *Исто*.

комунистима је донело увођење диктатуре јануара 1929. године. КПЈ тада позива народ на оружани устанак,⁹⁶⁵ те је дошло до серије окршаја између полиције и комуниста. Међутим, становништво се није одазвало позиву комуниста тако да су власти добиле прилику да брзо и ефикасно реагују. Уследиле су одмазде у којима је за пар месеци убијено на десетине истакнутих комуниста, међу којима и неколико узастопних секретара СКОЈ-а.

Искритикована од стране Коминтерне да је погрешно схватила идеју о оружаном устанку, КПЈ се окреће организовању илегалних синдиката. У периоду касних двадесетих и раних тридесетих година број чланова Партије драстично је опао и свео се на неколико стотина активних чланова.⁹⁶⁶ Прогласивши борбу против диктатуре као императив, комунисти су дали повод да режим настави да се и даље са њима обрачунава. У злогласној Лепоглави налазио се велики број комуниста и усташа као политичких затвореника. Важно је напоменути да је током раних тридесетих година КПЈ издала неколико прогласа којима је подржала нападе усташа на жандармеријске станице, односно њихову националну борбу.⁹⁶⁷ Иако су се разликовали по многим питањима, КПЈ и усташе тада имају заједничког противника – „војно-фашистичку диктатуру” краља Александра који угњетава сељаке, раднике и потлачене народе.⁹⁶⁸

Велики заокрет у политици Коминтерне а самим тим и КПЈ, донеле су политичке околности у Италији и Немачкој. Премда је на почетку Хитлеровог успона Коминтерна веровала да јој од фашизма не прети опасност и да се, напротив, њиме може и окористити јер ће се (буржоаске) западне демократије и фашизам у међусобним трвењима исцрпети,⁹⁶⁹ улазак СССР-а у Друштво народа и осуђивање атентата на краља Александра као „дело завере фашистичких сила” приморли су Коминтерну да редефинише своју политику 1935. године. Све ово се одражавало и на КПЈ али је за њу, према мишљењу Косте Николића, заокрет био прилично тежак јер је борба југословенских комуниста дуго била уперена против поретка који је настао Версајским уговором и његових вештачких творевина –

⁹⁶⁵ Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001), 328.

⁹⁶⁶ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), 37.

⁹⁶⁷ Историчар Коста Николић који се бавио овим питањем сматра да је КПЈ поставила идеолошку основу сарадње са сепаратистичким покретима још на Првој конференцији КПЈ 1922. године. Видети: Коста Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији: од социјал-демократије до комунизма 1919-1941* (Горњи Милановац, Београд: ЛИО, Центар за савремену историју Југоисточне Европе, 2000), 147.

⁹⁶⁸ Исто, 146-152.

⁹⁶⁹ Исто, 173-174.

самим тим и Краљевине Југославије. Тако је политика којој је циљ било уништење „великосрпске хегемоније” и социјалдемократије која се борила за очување државе током 1937. године дефинитивно била напуштена. Место је уступила приступу о равноправном положају свих народа, чему је несумњиво допринео и значајан прилив комуниста из Србије.⁹⁷⁰

Исправно оценивши да је грађански рат у Шпанији „почетак оружаног сукоба фашизма и демократије читавог света”,⁹⁷¹ Коминтерна упућује позив народном фронту у борби против фашизма. Борбе у Шпанији током 1936-1937. године постале су императив за КПЈ те је, на крају крајева, КПЈ била једина политичка организација која је организовала ефективну помоћ Шпанској републици.⁹⁷² Са Шпанским грађанским ратом временски су се поклопиле Стаљинове чистке, такозвани *Велики терор*. Као део репресије према опозицији, на удару Стаљина нашли су се и странци те је у СССР-у, у коме су претходно пронашли уточиште, страдао значајан број истакнутих комуниста, међу којима и поменути Филип Филиповић.

Из ових политичких прилика као победник је изашао Јосип Броз Тито који се, након сукоба са ривалским ЦК КПЈ у Паризу и обрачуном са Петком Милетићем, марта 1940. године вратио у Краљевину као генерални секретар Партије. На Петој земаљској конференцији у Загребу октобра исте године потврђено је да је старо руководство ликвидирано Стаљиновим чисткама те је за новог руководиоца признат Јосип Броз. Убрзо ће уследити ратне године током којих је Броз доказао да је способан организатор, који је успео да целокупну предстојећу борбу постави на класне темеље.

⁹⁷⁰ Исто, 175-176.

⁹⁷¹ Проглас ЦК КПЈ, 23. октобра 1936, наведено према: Avgust Lešnik, „Krv i život za slobodu – Jugosloveni interbrigadisti u Španiji”, *Vojno-istorijski glasnik* br. 1-2 (2007): 27.

⁹⁷² Исто, 28.

11. 2. Феминизам – једнакост за све људе у једној лепшој и бољој будућности⁹⁷³

Будући да су у претходним деловима рада анализиране теоријске поставке *женског питања* у марксизму, односно марксизму-лењинизму, као и практична решења за која се СССР одређивао све до Стаљинове смрти, у овом потпоглављу представљена је поставка *женског питања* и његовог решавања од стране КПЈ све до избијања Другог светског рата у Југославији 1941. године. Сходно томе да је управо ова партија по завршетку ратних дејстава отпочела темељан и опсежан модернизацијски и еманципаторски подухват који је обухватио и жене, неопходно је испитати каква је историја третмана *женског питања* у КПЈ била до освајања власти.

Историчар Иван Симић у својој докторској дисертацији је успео да разреши многе дилеме око совјетског утицаја на „родну политику“⁹⁷⁴ Југославије у послератном периоду. Закључујући да је југословенска комунистичка партија решења из ове области формулисала на основу стаљинистичких модела који су подразумевали потпуну политичко-правну једнакост жена, једнаке могућности за рад и образовање, Симић запажа да је констатно промовисан породични живот и његове вредности, у оквиру којег су жене подстицане да се остваре као мајке. Чак и када је дошло до захлађивања односа између две земље 1948. године, основи совјетских модела који су обећавали радикалну промену женама у политичкој, правној и економској сфери остали су непромењени. У готово свим областима „родне политике“ узор су тражени на совјетском тлу: примера ради, пројекат југословенске индустријализације резултирао је значајним порастом запослености жена, које су све време добијале поруку да треба да се угледају на другарице из СССР-а.⁹⁷⁵ Међутим, ово поглавље има за циљ да расветли одређене потезе КПЈ у периоду пре Другог светског рата, односно у време када је Странка била у илегали, као и кључне утицаје у овом периоду.

Иако дефинисано на основу општих приступа Коминтерне, односно решења у СССР-у, од првог дана је било јасно да ће разрађивање *женског питања* са свим потенцијалним активностима на терену бити задатак саме Партије. Такође се не сме

⁹⁷³ За поднаслов узет цитат из текста: „Нови феминизам”, *Жена данас* бр. 1 (1936): 4.

⁹⁷⁴ Израз се није користио у време о којем се говори.

⁹⁷⁵ Ivan Simić, *nav. delo*, 191.

занемарити да Странка која нема званичне канале, односно она која је забрањена, теже реализује своје активности, нарочито међународне. Симић је проницљиво приметио да је заиста дискутабилно колико су у предратном периоду југословенски комунисти и комунисткиње конкретно познавали „нијансе совјетске родне политике” као и имплементацију прокламованих модела.⁹⁷⁶ У том контексту важно је напоменути и проблем чланства: будући да се, према тврдњи самих комуниста, за овај период не може поуздано утврдити број чланства у унутрашњости земље,⁹⁷⁷ немогуће је реконструисати број жена које су пришле КПЈ. Логичан закључак који се намеће јесте да су се проблематиком *женског питања* бавили мушкарци као чланови КПЈ. На основу историјске грађе која бележи учеснице и учеснике различитих конгреса, конференција и слично, лако се може закључити да жене не да нису имале првенство у дефинисању *женског питања*, већ напротив – из овог процеса скоро да су биле и искључене. У време када постоји јединствен социјалдемократски фронт, односно док се социјалисти и комунисти нису разишли, Милица Ђурић Топаловић је свакако заузимала истакнуто место у борби за побољшање свеобухватног положаја жена. Чињеница је да се КПЈ никада није одрекла нити дистанцирала од *Статута жена* из 1937. године који је донет на Конгресу уједињења,⁹⁷⁸ а у коме је представљен тежак друштвени положај жена (не искључиво радница).

Истраживање грађе која је настала у раду саме партије показало је да је КПЈ почела, условно речено, самостално (након разлаза са социјалистима) да посвећује пажњу женама већ на Трећем конгресу КПЈ одржаном у Бечу 1926. године. У склопу *Резолуције по организационом питању* истакнуто је да организациона структура Партије мора бити прилагођена њој самој, те у том смислу партијски комитети постају обавезни да „стално и систематски” раде и посебну пажњу обраћају на, између осталог, рад на селу и међу женама.⁹⁷⁹ Управо због тога КПЈ доноси одлуку да именује посебне партијске органе

⁹⁷⁶ Исто, 35.

⁹⁷⁷ Коста Николић, *нав. дело*, 70-71.

⁹⁷⁸ У документу је у краћој форми представљен циљ уједињеног фронта према *женском питању*. Ова тема далеко је опширније обрађена у делима Милице Ђурић Топаловић која су представљена у оквиру *Appendix*.

⁹⁷⁹ *Резолуција по организационом питању* (1926) у *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II (Београд: Историјско одељење ЦК КПЈ, 1950), 132.

(комисије), међу којима је и женска.⁹⁸⁰ *Статут* Партије⁹⁸¹ експлицитно је навео да су овакве комисије подређене надлежном комитету те да раде према његовим директивама.⁹⁸² Сходно томе да се КПЈ тада већ налази у илегалу, до конкретизације решавања *женског питања* долази у склопу борбе за задобијање радничке класе а све у контексту поновне легализације Партије.⁹⁸³ *Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ* усвојена у склопу Четвртог конгреса КПЈ у Дрездену 1928. године ради „задобијања већине радничке класе” доноси одлуку о обнови женског покрета, с тим да је требало донети посебну резолуцију о раду међу женама.⁹⁸⁴ Из саме терминологије, односно одабира појма *обнове* јасно се закључује да је у редовима комуниста владало мишљење да је женски покрет у склопу активности КПЈ претходно заустављен, те да треба приступити његовом активирању. У прилог томе сведочи и тврдња изнета на истом Конгресу да је ЦК „испала потпуно из вида” чињеница да до тада нису основани никакви одсеци, односно партијска тела, која би се бавила радом на селу и радом међу женама.⁹⁸⁵ У ту сврху Конгрес је наложио што хитније оснивање женске комисије,⁹⁸⁶ која би имала посебно израђено упутство и директиву за рад. Циљ ове комисије било је свакодневно деловање међу женама и ургентно повезивање са женама-радницама. Важно је напоменути оправдање за овај чин које се у *Резолуцији* наводи. Женска комисија је неопходна из два разлога: (1) повећање нивоа политичке ангажованости код жена који је до тада био веома низак и (2) „несхватње од стране појединих другова улоге жене у револуционарној борби пролетаријата”.⁹⁸⁷ Дакле, евидентно је да је у редовима КПЈ постојала (мушка) опозиција

⁹⁸⁰ Поред женске, одмах се указала потреба за формирањем комисија за „агитационо-пропагандистичка” и „синдикална питања”, као и „за рад међу сељацима и међу националним мањинама”.

⁹⁸¹ *Статут КПЈ*, трећи по реду, заправо је донет на Априлском пленуму ЦК КПЈ 1926. године у Загребу те је само потврђен на Трећем конгресу КПЈ у Бечу.

⁹⁸² *Статут КПЈ* (1926) у *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 135.

⁹⁸³ *Резолуција о привредном и политичком положају Југославије и о задацима КПЈ* (1928) у: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 158.

⁹⁸⁴ *Исто*, 159.

⁹⁸⁵ *Резолуција по организационом питању* (1928), у: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 199.

⁹⁸⁶ Четврти конгрес је донео одлуку о оснивању шест комисија које су наведене следећим редоследом: (1) организациона, (2) синдикална, (3) агитационо-пропагандистичка, (4) сељачка, (5) војна и (6) женска. Видети: *Резолуција по организационом питању* (1928), у: *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 201.

⁹⁸⁷ *Исто*, 202.

решавању *женског питања*, односно политичком ангажовању жена, премда се о њој у изворима није много говорило.

Четврти конгрес КПЈ изнедрио је толико потребну *Резолуцију по женском питању*. Она је поставила темељ будућег рада са женама, односно представила практична решења *женског питања* у Краљевини СХС/Југославији. У уводном делу *Резолуције* наводе се узроци буђења пролетерки, које средином двадесетих година чине једну трећину од укупног броја запослених у индустрији: „Безобзирно израбљивање женске радне снаге, њихова политичка обесправљеност, неједнакост пред законом, уз национално потлачивање и остатке феудализма у неким провинцијама Југославије, продубљују супротности у животу пролетерки и буде њихову активност.”⁹⁸⁸ Међутим, иако израбљиване и вишеструко потлачене, жене-раднице се и даље налазе под снажним утицајем „буржоазije”, односно клерикалних, добротворних, феминистичких и сличних организација које делују уз финансијску помоћ „државе, цркве и двора”.⁹⁸⁹ Основни тон овог дела текста обојен је критиком капитализма, који жене укључује у процес производње, али као мање плаћену и „мање свесну” радну снагу те се не може избећи закључак да је садржај веома сличан текстовима Милице Ђурић Топаловић на исту тему.

Резолуција доноси стидљиво признање да је „КПЈ досада [sic] потцењивала рад међу радничким и сељачким женама”, али одмах следи и оправдање које се огледа у тешком положају у којем се Партија налази. Међутим, „на прагу новог империјалистичког рата”, КПЈ жели да исправи ову грешку те за један од својих главних задатака проглашава „придобивање широких маса радница и сељанки за јединствени фронт револуционарне класне борбе радника и сељака”.⁹⁹⁰ Премда се нигде у тексту не наводе термини попут *ослобођења жена* и *еманципације*, управо се из наведене реченице огледа марксистички приступ по којем је *женско питање* уклопљено у питање класне борбе, односно непостојање одвојеног, самосталног приступа *женском питању*. Оно дефинитивно јесте истакнуто у односу на политику главног тока, али је истовремено и потпуно урођено у класно питање.

⁹⁸⁸ *Резолуција по женском питању* (1928), у *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 207.

⁹⁸⁹ *Исто*, 208.

⁹⁹⁰ *Исто*.

Из садржаја *Резолуције* сазнаје се и да је женски партијски кадар имао иницијативу при разради идеје о раду међу женама али он није наишао на „довољну потпору и упуте” те је рад практично спровођен „без система, плана и директива”. Из наведеног се може закључити, без икакве дилеме, да су чланице КПЈ итекако имале опозицију међу својим страначким колегама, да су очигледно често остајале без њихове (логистичке) подршке и, што је можда најважније, да су стога самостално, „без директива”, покушале да организују рад међу женама. Ово је свакако могао бити велики грех, будући да без јасног партијског плана и директива постоји константна бојазан руководства КПЈ да се може „скренути са опште партијске линије”.⁹⁹¹ Како то творци *Резолуције* виде, оваква лутања приметна су у раду у „непријатељским женским организацијама”. Основни циљ учешћа комунисткиња у њима требало је да буде дискредитовање „буржоаских” женских организација и издавајање жена из њих. Мора се приметити и на овом месту да се став КПЈ не разликује од става социјалиста. Међутим, уколико се присетимо Митре Митровић, односно њеног објашњења зашто су комунисткиње пришле Женском покрету, осим легализовања, истакнуто је да је Женски покрет организација која подржава борбу жена за њихова права - без обзира на расу, веру, народност и политичка схватања. Евидентно је да је разлика између *теоријског* и *практичног*, односно оног што се одвијало на терену дефинитивно било и да нису занемарљиве. Уместо дискредитовања, Митра Митровић је признавала значај и напоре Женског покрета, иако „буржоаске” организације.

Практична решења која КПЈ у овом тренутку нуди јесте оснивање комисије за рад међу женама, која ће под руководством ЦК организовати рад на придобијању радница и сељанки за приступ у, како се наводи, масовне организације радничке класе и у Партију. Комисије би најпре требало да се усмере на индустријске центре, као и на села у којима већ постоји партијски апарат. *Резолуција* прецизно дефинише шта подразумева легалан, односно илегалан облик рада са женама. Легална форма рада усмерена је на учешће жена у синдикатима, а у сврху оспособљавања активног женског синдикалног кадра.⁹⁹² Будући да се овај део истраживања бави теоријским поставкама *женског питања* при КПЈ, овде није представљен процес реализације легалне форме рада са женама, односно њихово организовање кроз синдикате, штрајкове и слично. Детаљан попис ових активности дала је

⁹⁹¹ Исто.

⁹⁹² Исто, 208-209.

историчарка Јованка Кеџман.⁹⁹³ Што се тиче поменутог илегалног рада, он је сведен на организовање женских кружока, који би се бавили дневним догађајима и дневним захтевима радница. У циљу што квалитетнијег рада међу женама, КПЈ планира организовање конференција сељанки, с тим да је императив оснивање женског листа, у којем би раднице и сељанке широм Југославије претресале горућа питања која се тичу жена. На оснивање оваквог листа чекаће се дужи низ година, све док није објављен први број листа *Жена данас* октобра 1936. године.

До првог наговештаја измене у приступу *женском питању*, односно редефинисања циљне групе жена, долази у раздобљу приближавања ратне опасности. Док је на поменутом Четвртом конгресу КПЈ у случају рата наглашено да је потребно појачати рад међу „радницама и женама радника” како би оне биле укључене у класну борбу,⁹⁹⁴ на Четвртој земаљској конференцији у Љубљани 1934. године долази до битне измене. У склопу антиратног покрета комуниста посебну пажњу требало је обратити на раднице и сељанке, али и жене из „ситнобуржоаских и интелектуалних кругова, *без обзира на њихове назоре*”⁹⁹⁵ (подвукла К. Ј. С.). Овим чином је постало евидентно да и жене које нису чланице нити симпатизери КПЈ постају потенцијалне учеснице комунистичког антиратног покрета. За њих је постојао само један услов – жеља да се боре против рата. Премда о појачавању комунистичких редова женама у склопу ове конференције нема превише речи, овај моменат треба сагледавати из перспективе подизања привлачности Партије. Иако је избијање светског сукоба још увек било релативно далеко, не сме се занемарити чињеница да је Хитлер именован за немачког канцелара јануара 1933. године чиме је Европа, после Мусолинијевог доласка на власт 1922. године, добила још један тоталитарни фашистички режим. Отуда је Конференција истакла задатак формирања једног широког антифашистичког фронта, схваћеног као *јединствени фронт радника, сељака и национално угњетених маса*. На основу сугестије Коминтерне, донета је и одлука да се у оквиру КПЈ створе комунистичке партије Хрватске и Словеније и „у најближој будућности и Македоније. У образложењу такве одлуке истицало се да је то у интересу јачања борбе

⁹⁹³ У питању је поменута монографија *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама (1918-1941)*.

⁹⁹⁴ *О ратној опасности и нашим задацима у борби против рата (1928) у Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 190.

⁹⁹⁵ *Задаће Партије у борби против империјалистичког рата (1934) у Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II, 247.

против националистичких утицаја и подизања привлачности партије за радне масе поталчених народа.

У званичној документацији КПЈ која се односи на *женско питање*, нема употребе *феминизма* као термина. За истраживање је од кључног значаја текст објављен у првом броју *Жене данас* 1936. године. Симболичног назива *Нови феминизам*, премда непотписан, у њему се огледа суштина схватања феминизма од стране југословенских комунисткиња. Негативан однос према феминистичким, односно некомунистичким организацијама које су усмерене на жене, огледа се у ставу да су оне служиле искључиво за „потсмех [sic] и неукусне шале” као и да су биле „неутралне”, односно да се нису изјашњавале о важним питањима.⁹⁹⁶ Ратна опасност која се надвија над Европом чини да жене све више приступају феминистичким организацијама, али аутор/ауторка текста под тиме подразумева приступ оним организацијама које су настале као резултат рада комунистичких партија. Тако циљ феминизма постаје освајање права гласа за жене, изједначавање зарада са мушкарцима (једнак рад – једнака надница), једнакост у родитељском праву, олакшавање развода као и опште право на рад и зарadu. Набројани циљеви могу бити остварени искључиво у земљама демократије. У тексту се не прецизира каква се демократија под тим подразумева – премда се „народна демократија” логично намеће – будући да се аутор/ауторка обрачунава са фашизмом, који жену третира као „другоразредно биће”. Са друге стране, вредна је помена и опаска да се „жена уклања само са оних положаја где се нешто зарађује”, при чему се мисли на велики број мера које су европске државе предузеле поводом Велике економске кризе. У тексту се замера што се „нико не буни против тешког рада жене и деце”, али се зато на различите начине онемогућава професионални напредак „најспособнијих жена” (док се оне отпуштају или им се забрањује рад, раднице свеједно раде јер оне, како је југословенска реалност показала, нису представљале луксуз привредног живота). Завршна реченица садржи суштину комунистичког виђења феминизма: жена не треба да се бори за изједначавање са мушкарцем јер то значи „једнакост у беди и незапослености”, већ за општи концепт равноправности за све људе „у лепшој и бољој будућности”. У овом исказу рефлектује се марксистички приступ еманципације целокупне радничке класе па и жена, које чине њен део.

⁹⁹⁶ „Нови феминизам”, *Жена данас* бр. 1 (1936): 4.

До ширег укључивања жена у рад комунистичког покрета у Југославији долази уочи Другог светског рата, 1940. године. На Петој земаљској конференцији КПЈ одржаној у Дубрави код Загреба две жене, Вида Томшич и Спасенија Бабовић, изабране су за чланице ЦК КПЈ.⁹⁹⁷ Вида Томшич овом приликом поднела је посебан реферат, у којем је истакла до тада нерешена *женска* питања, која су углавном припадала породичном, правном и економском домену. На конференцији су утврђена четири кључна захтева која су се тичала положаја жена, те су они укључени и у програм Партије: (1) заштита материнства, укидање свих разлика међу брачним и ванбрачним децом; (2) укидање *двојног морала* у јавном и приватном животу, као и увођење грађанског брака и могућност развода; (3) право на рад (једнак рад једнака плата), заштиту жена на раду, заштитно законодавство, приступ женама у сва звања која одговарају њиховој стручности и способности; (4) признање свих политичких права женама, пре свега права гласа.⁹⁹⁸ Такође је констатовано да је дотадашњи рад са женама био „повремен и несистематичан”, као и да није вођено рачуна о потребама и интересима жена, што је резултирало тиме да број женских чланова КПЈ буде оцењен као недовољан.⁹⁹⁹ Анализа захтева јасно упућује да су они у потпуној сагласности са програмом СССР-а: Томшич је недвосмислено изјавила да СССР представља узор према коме треба организовати будуће друштво. Како је појаснила, тамо су жене једнаке са мушкарцима, једнако зарађују, могу се школовати за шта год пожелеле и у свим сферама друштвеног живота имају једнаке улоге у односу на мушкарце. Важно је скренути пажњу на њен став по коме је СССР једина држава која је бригу о мајци и детету решила на тако квалитетан начин да је у тамошњем друштву право уживање бити мајка.¹⁰⁰⁰

Међутим, овај реферат изузетно је значајан услед покушаја Вида Томшич да приступ *женском питању* дефинише из перспективе целокупног партијског чланства. Њена аргументација је садржана у следећем: (1) ово *питање* у југословенском контексту

⁹⁹⁷ Историчар Иван Симић износи мишљење по коме је ово први детаљан програм Партије који се тиче „родне политике” у Југославији. Видети: I. Simić, *nav. delo*, 33.

⁹⁹⁸ Ljubinka Ćirić Bogetić, „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941”, u *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, 1972), 78.

⁹⁹⁹ Примера ради, у извештају партијске комисије за рад међу женама за 1935. годину је утврђено да учешће жена у партији износи једва 1%, док је на Петој земаљској конференцији износило око 6%. Видети: J. Kestman, *nav. delo*, 413-414.¹⁰⁰⁰ Ivan Simić, *nav. delo*, 34.

¹⁰⁰⁰ Ivan Simić, *nav. delo*, 34.

објективно постоји као одвојено и изискује сопствена решења; (2) уколико том питању КПЈ промишљено и организовано приступи, у предстојећу пролетерску борбу би се укључио већи број жена.¹⁰⁰¹ Она предлаже да рад на агитацији жена не буде препуштен искључиво женама у партији, већ да се у овај процес укључе и мушкарци („другови, не само другарице”). Ипак, борба за женска права остаје нераскидиво повезана са будућем револуционарном борбом, с тим да Томшич у реферату инсистира да је „потребно у исто време разбијати буржоаски феминизам, који ствара јаз између радника и радница и има за циљ да отупи оштрицу класне борбе”. Она такође наводи да „грађански женски покрет” само ствара илузију да се женско питање може решити у оквиру постојећег класног друштва, али да тиме одваја жене од „револуционарног пролетаријата”.¹⁰⁰² Међутим, на шта указује и Барбара Јанчар Вебстер анализирајући поменута четири захтева из реферата Виде Томшич, они нису били „нити револуционарни нити новост”, јер су већ били присутни у захтевима феминистичких удружења; једина разлика међу њима била је у тежњи феминистичких удружења да интегришу жене у постојеће „мушко друштво”, док су комунисти тежили да интегришу жену у саму револуцију.¹⁰⁰³

11.3. Слободна љубав између књижевности и политике

Рецепција Александре Колонтај на нашим просторима никако се не сме везивати искључиво за југословенске комунисткиње и комунисте. Упознавање са главном бољшевичком теоретичарком жене отпочело је већ двадесетих година 20. века и то углавном кроз часопис *Женски покрет*. Студија *Нова жена* (1913), касније поглавље књиге *Нови морал и радничка класа* (1919), пред југословенску читалачку публику појавила се у виду превода на српски језик већ 1922. године. Под насловом свог првог поглавља, *Нова жена*, дело је објављено у преводу Михаила Тодоровића. Први приказ књиге публикован је у *Женском покрету* исте године, с тим да је ауторка, Десанка Цветковић, приказ заправо поделила у више појединачних текстова.¹⁰⁰⁴ Међутим, не може

¹⁰⁰¹ Ljubinka Ćirić-Bogetić, *nav. delo*, 77.

¹⁰⁰² *Исто*, 92.

¹⁰⁰³ Barbara Jancar-Webster, *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945* (Denver, Colorado: Arden Press, 1990), 37.

¹⁰⁰⁴ У питању су текстови: Десанка Цветковић, „Нова жена од Александре Колонтај”, *Женски покрет* бр. 11–12 (1922): 345–348; Десанка Цветковић, „Љубав и нови морал”, *Женски покрет* бр. 1 (1923): 33–35.; Десанка

се не приметити да Цветковић не само да гаји симпатије према радничкој класи, већ да се једино у њу узда када је у питању рађање *нове жене* на југословенском простору.¹⁰⁰⁵ Ово и не чуди уколико се има на уму да је ауторка заправо била и уредница часописа *Једнакост*, али то не умањује значај чињеници да је Цветковић, захваљујући уредништву *Женског покрета*, донела нови, социјалистички и комунистички поглед на *женско питање*. Према Станислави Бараћ, ово је такође доказ да је Женски покрет имао снаге да „асимилије и феминистичке акције и прокламације које су водиле порекло из супротстављених идеолошких табора”,¹⁰⁰⁶ док Малешевић сматра да је „интерес за судбину жене, постављен изнад партијских или идеолошких опредељења уредница.”¹⁰⁰⁷ Да се југословенска јавност по питању ове публикације поделила на „радни народ” и, условно речено, буржоазију (премда се овај термин у перу ауторке не користи), индиректно сведочи управо Цветковић, наводећи да „не налазимо (...) у целој књизи, ничег саблажњивог ма за ког напредног *радног човека* па ни за наш млад свет и *жене које живе од свог рада*, представљају здрав, стваралачки елемент нашег друштва (...) (подвукла К. Ј. С.).”¹⁰⁰⁸

Међутим, треба скренути пажњу на чињеницу да синтагма *нова жена* у српској књижевности нема јединствено значење. Она се јавила већ почетком 20. века, када је Јелена Димитријевић у свом путопису *Нове* описујући свет Туркиња у Солуну заправо пажњу поклонила младотуркињама¹⁰⁰⁹ које себе називају *новим женама*.¹⁰¹⁰ Кроз

Цветковић, „Александра Колонтај: Нова жена. Полни односи и класна борба”, *Женски покрет* бр. 2 (1923): 71-73.

¹⁰⁰⁵ „Без обзира на све то Нова Жена ће се родити и код нас. И то не у свили, у сјају раскошно украшених одаја, у атмосфери нерада и разврата. Тамо где точак машине упреже жену у јарам најамног рада, где се девојке заједно са мушкарцима тискају кроз контоаре и канцеларије да зараде парче хлеба, где жена служи науци и уметности исто као и мушкарац. Тамо ће се родити Нова Жена.” Видети: Десанка Цветковић, „Нова жена од Александре Колонтај”, *Женски покрет* бр. 11–12 (1922): 347.

¹⁰⁰⁶ Станислава Бараћ, „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века” (докторска дисертација, Филолошки факултет Београд, 2014), 99.

¹⁰⁰⁷ Miroslava Malešević, „*Ženski pokret – feminističko glasilo između dva svetska rata*”, u *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*, priredila Miroslava Maalešević (Beograd: Srpski genealoški centar, 2007), 19.

¹⁰⁰⁸ Десанка Цветковић, „Александра Колонтај: Нова жена. Полни односи и класна борба”, *Женски покрет* бр. 4 (1923): 71-73.

¹⁰⁰⁹ Младотурци и младотуркиње су чланови/це реформистичке странке основане крајем 19. века. Залагали/ле су се за повратак Устава из 1876. године и уједињење различитих нација које живе на територији Османског царства у циљу опстанка државе.

¹⁰¹⁰ Станислава Бараћ сматра да је двадесетовековни лик *нове жене* у српској књижевности и периодичи свој прото-облик имао већ у лику учитељице Даринке из *Девојачког романа* (1889) Драге Гавриловић. Видети: С. Бараћ, *нав. дело*, 103.

приповедање о женама различите културе и језика, она се дистанцира од постојећих конвенција своје националне културе, стављајући је на критични ниво.¹⁰¹¹

Иако је рецепција Александре Колонтај и упознавање са *новом женом* отпочело у оквирима онога што ће комунистичке касније називати женским буржоаским организацијама и листовима, чињеница је да ће се концепт *слободне љубави* освојити, условно речено, шири простор. Питање слободне љубави, ванбрачне деце и девојака слободнијег понашања постали су честе тема романа који су инспирацију углавном налазили у трагичним судбинама радничке класе и буржуја и сеоских жена. Како примећује Јелена Петровић, осим значајног броја мушких аутора који су се бавили овим темама,¹⁰¹² било је и много ауторки које су постигле популарност бавећи се табуираним питањима. Једна од најпознатијих је свакако Мирјана Јаковљевић алиас Мир-Јам, чије је контроверзне (љубавне) романе написане у кључу југословенске идеологије књижевни канон прогласио најпре неморалним, а потом и тривијалним.¹⁰¹³ Јулка Хлапец Ђорђевић, која је, захваљујући познавању неколико језика, писала о феминизму у контексту друштвено-политичких околности времена у коме је живела,¹⁰¹⁴ такође је отворила многе табу теме, попут сексуалне етике, *слободне љубави* и проституције. Марија Кмет, са простора Словеније, писала је о *слободној љубави* као идеалу, критикујући значај који се придаје мајчинству у животу жене, као и брак (залагала се за неприкосновеност могућности развода).¹⁰¹⁵ Међутим, важно је поменути да је концепт *слободне љубави* имао и своју снажну опозицију. Анализа текстова сталне сараднице часописа *Жена и Свет*, Полексије Димитријевић Стошић, управо указује на ову раван.¹⁰¹⁶

¹⁰¹¹ Космополитизам Јелене Димитријевић данас се посматра као једна од кључних стратегија еманципације жена која се појављује у свим њеним објављеним путописима. Видети: Jelena Petrović, *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: the Politics of Love and Struggle* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 77.

¹⁰¹² Теме којима су се бавили мушкарци а које су се могле подвести под шкакљиве су разнолике. Неизоставно треба поменути Давида Пијаде (новела *Страст* из 1920. године, која говори о хомосексуалном односу), Велимира Дежелића (новела *Феминиста* из 1930. године, у којој се позивају мушкарци на еманципацију) и Бошка Токима (роман *Теразије* из 1932. године, где аутор слика културни живот међуратне југословенске престонице, у коме бројни ликови прелазе устаљене границе рода и друштвених норми.

¹⁰¹³ Jelena Petrović, *nav. delo*, 60.

¹⁰¹⁴ О Јулки Хлапец Ђорђевић више у оквиру *Appendixa*.

¹⁰¹⁵ Интересантно је да Марија Кмет никада није желела да постане чланица неког женског друштва пре свега због њиховог добротворног рада, будући да је још као дете научила да не верује у добротворство као неки облик стратегије. Видети: Jelena Petrović, *nav. delo*, 233.

¹⁰¹⁶ „Жена ма колико била еманципована и културна, мора увек да буде анђео чувар брачне заједнице као највеће своје светиње, и да вазда у души носи један исти лик, лик свога мужа. Сем љубави према своме законитом мужу жена мора бити ексклузивна за сваку другу љубав, љубав ван брака.” Иако критикује

Станислава Бараћ, која се бавила питањем ангажоване женске прозе, сматра да су чланице реакције *Жене данас* „позивајући читатељке да пишу о својим искуствима и проблемима, и објављујући чланке који обрађују теме у распону од женског права гласа, преко ванбрачне трудноће до потлачености радница и, посебно, жена на селу, (...) најуспелије разрешиле проблем обједињавања класног и родног питања, односно комунистичког и феминистичког активизма, не фаворизујући никад један дискурс на штету другог.”¹⁰¹⁷ Сагласност са Бараћ постоји у оној мери која се односи на *обједињавање класног и родног питања*: већ из првог броја *Жене данас* и текста *Нови феминизам* било је јасно да редакција подстиче жене да ступе у женске организације које су настале под окриљем комунистичких партија тако да се *нефаворизовање* једног дискурса заиста може довести у питање. Међутим, неоспорно је да је за разумевање односа према одређеним темама (*слободна љубав*, брак, абортус и слично) код млађих комунисткиња од огромне важности *Жена данас*. Митра Митровић и Милка Жицина¹⁰¹⁸ у другој половини тридесетих година прошлог века интензивно пишу за овај часопис, чиме су отвориле „широко поље за ангажовану књижевност.”¹⁰¹⁹ За разлику од Фриде Филиповић¹⁰²⁰ и Надежде Илић Тутуновић¹⁰²¹ које долазе из грађанских и добростојећих породица, Митровић и Жицина не само што су представнице радничке класе већ су, као чланице КПЈ, биле политички ангажованије. Чињеница да никада нису приступиле КПЈ али да су несумњиво биле *леве оријентације* не умањује значај прозе Филиповић и Илић Тутуновић сагледане из женског угла.

слободну љубав, она предност даје *новој жени* у односу на модерну: „Не жали ни најмање што се ниси још удала, јер знај, док си још неударата, ти имаш свој лични живот, дајеш сама своме личном животу онај правац који хоћеш, имаш своју слободну мисао и вољу, не дрхтиш због мужевљеве ћуди, не муче те никакве сумње, не патиш, једном речи живиш као једна потпуно самостална индивидуа, а веруј ми, Маро, да то много значи за живот савремене жене. (...) Најзад долазим до правилног убеђења да је брак за жену тешки ланац, о који се таре и троши њено нежно тело.” Видети: Полексија Димитријевић Стошић, „Слободна љубав модерне жене”, *Жена и Свет* бр. 4 (1933): 1; Полексија Димитријевић Стошић, „Њено писмо: одломак једног романа”, *Жена и Свет* бр. 2 (1933): 10–11.

¹⁰¹⁷ Станислава Бараћ, „Ангажована женска проза”, *Књижевна историја* год. 51, бр. 168 (2019): 229.

¹⁰¹⁸ Милка Жицина (1902-1984), књижевница. Углавном се бавила социјалном тематиком, обрађујући проблеме обесправљених жена.

¹⁰¹⁹ С. Бараћ, „Ангажована женска проза”, 229.

¹⁰²⁰ Фрида Филиповић била је позната преводитељка Сартра, Башлара, Рикера и Дериде и филмска сценаристкиња (*Потражи Ванду Кос*, 1957 и *Горке траве*, 1967). Њена збирка *Приче о жени* појавила се 1937. године.

¹⁰²¹ Надежда Илић Тутуновић током живота је објавила три збирке прича: *Београдске приче* (1934), *Кроз улице и душе* (1938) и *Препуна чаша* (1953).

У причи *Распуштенице* (из збирке *Приче о жени*) Филиповић говори о тешком положају разведених/остављених жена у друштву, сликајући психолошка преживљавања такве жене која се бори са различитим друштвеним стереотипима: „Зар нисте приметили да смо ми, распуштенице, једно засебно племе жена. Ми смо за њих слободна дивљач коју свако сме да лови како зна и уме.... Нико вас не пита, зашто сте се развели, да ли својом или мужевљевоом кривицом... Мој муж је фалсификовао на меницама мој потпис, али данас он слободно живи, а ја – ја носим печат срамоте, ја сам жена коју је муж одбацио, жена која није имала довољно врлина да се одржи у славној и многопоштованој установи брака.”¹⁰²² Збирка *Кроз улице и душе* Надежде Илић Тутуновић отпочиње ауторкином „највише марксистичком причом” *Јеленино Бадње вече*, у којој се даје реалистична слика стварности једне сиромашне жене. Она је мајка двоје мале деце, супруга једног алкохоличара и насилника и запослена жена – служавка у дому добростојећег Београђанина. Радња се дешава на Бадње вече, који је празник за богате, не и *измучену Јелену*. Илић Тутуновић потресно је описала емоционално стање жене и мајке, којој млеко само цури из груди јер је време да се дете подоји, а она још увек ради. Међутим, њену трагедију употпуњује чињеница да муж у кафани троши њену зараду чиме се индиректно шаље порука о неретко двострукој експлоатацији жена – на радном месту и у браку.

Док је Митра Митровић свој књижевни опус заправо заокружила након рата,¹⁰²³ Милка Жицина је активно објављивала у *Жени данас* већ од покретања листа, октобра 1936. године. У причи *Шегрт* ауторка говори о девојчици која учи за кројачицу, али упоредо, на захтев газдарице, обавља и друге послове: чисти кућу, одржава газдаричину собу за подстанаре, брише чак и ципеле тих подстанара и слично. Док живи у беди, девојчица-шегрт се нада да ће доживети срећу тако што ће закони бити у будућности измењени.¹⁰²⁴

Пошто смо указали на чињеницу да су се темама које су се тицале тешког друштвеног положаја жена бавиле ауторке са различитих позиција (комунисткиње, некомунисткиње, идеолошке пропагаторке попут Десанке Цветковић или критичарке

¹⁰²² Фрида Филиповић, *Приче о жени* (Београд: Г. Кон 1937), 87–88.

¹⁰²³ Мемоаре *Ратно путовање* публиковала је 1953. године а биографски портрет *Веселина Маслеше* четири године касније.

¹⁰²⁴ У причи *Нисам више шегрт*, коју је објавила тачно десет година касније (1946), главна јунакиња Жицине дочекала је закон који је предвидео да малолетне особе могу радити (бити шегрти) само ако су ученици/це занатских школа.

попут Полексије Димитријевић Стошић), поставља се питање шта је радила сама Партија, односно (мушко) политичко руководство према посебно табуираним питањима, као што је *слободна љубав*. Искуство СССР-а је показало да је однос према овој теми био предмет промена и да се значајно одступило од теорије, односно становишта које је заступала Александра Колонтај. Док се она борила за *слободну љубав*, ослобођену било које врсте институционалног или класног угњетавања,¹⁰²⁵ сâм Лењин је ову идеју почео да сматра апсурдном и политички погрешном (више је била буржоаска него пролетерска) те је брак, заснован на љубави и поштовању, заправо истакнут као неопходност новог друштвеног поретка.¹⁰²⁶ Ово кривудање идеје *слободне љубави* карактерисало је нешто касније и југословенско комунистичко руководство. У том контексту је више него значајна опаска историчара Венцеслава Глишића да су идеје о *слободној љубави* служиле КПЈ да привуче девојке у своје редове.¹⁰²⁷ Са овом тврдњом слаже се и, премда идеолошки обојена, публикација из 1940. године која се бавила комунизмом на Београдском универзитету.¹⁰²⁸ Историчарка Љубинка Шкодрић која се у својој докторској дисертацији подробно бавила проблемом омладинки КПЈ у контексту *слободне љубави* утврдила је да је већ 1936. године дошло до партијског сукоба узрокованог тиме што је у партијској ћелији било пропагатора ове идеје. Пропагатори, међу којима је било и неколико жена, вршили су притисак на остало чланство да у пракси спроводе идеју *слободне љубави*. „Ова врста притиска имала је нарочиту тежину пошто је долазила од вођа партијске ћелије, а њиховим сексуалним захтевима биле су изложене малолетне девојке.” Шкодрић је закључила да интервенције и жалбе угрожених девојака „нису имале ефекта” те да је „неспоразум кулминирао условљавањем њиховог чланства у Партији прихватањем либералног сексуалног живота”.¹⁰²⁹

Показатељ, са једне стране неснађености Партије услед ситуације на терену, али и неопходности (ре)дефинисања односа према *слободној љубави*, појавио се у листу

¹⁰²⁵ Принцип класног угњетавања и окренутост против заједнице која је отелотворена у институцијама брака и грађанске породице јесу специфичност погледа Колонтај и комунисткиња те генерације.

¹⁰²⁶ Vladimir Plić Lenin, *Lenin Collected Works* (Moscow: Progress Publishers, 1976), 182–185. www.marxists.org/archive/lenin/works/1915/jan/24.htm (приступљено 18. 6. 2018).

¹⁰²⁷ Venceslav Glišić, *Revolucionari* (Београд: Službeni glasnik, 2013), 35. Иначе, *Револуционари* су у приличној мери засновани на усменим изворима, односно многе ауторове тврдње утемељене су након више појединачних разговора које је водио током седамдесетих година са Милованом Ђиласом, Александром Ранковићем и Родољубом Чолаковићем, у време када они више нису били на власти.

¹⁰²⁸ *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940* (Београд: Народни покрет Збор, 1940).

¹⁰²⁹ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 305.

Пролетер, званичном гласилу ЦК КПЈ, августа 1937. године. Још једном је упућена снажна порука да се комунистички покрет недвосмислено бори против потчињености жене, односно против „буржоаског” сексуалног морала који жену неретко приморава на добровољну или прикривену проституцију као и брак без љубави. У тексту је истакнуто да се комунисти залажу за другачије сексуалне норме, које се темеље на поштовању права жене, њених осећаја и слободе избора. Акцентујући да се лични живот појединца не може одвојити од његове политичке делатности, у гласилу је оштро осуђена *слободна љубав*, јер је коришћена као средство за уношење полне разузданости у КПЈ: „Није ретка појава да неки студенти 'који су уобразили да су комунисти' прогласе своју другарицу 'ситнобуржоаском гуском' зато што неће с њим да полно општи, а у ствари хоће да у име 'принципа' и 'идеје' погазе у жени право да својим телом располаже по својој вољи, а овде се врши над њом ружна принуда – то још горе јер тако чине злоупотребљавајући ауторитет покрета и поверење јавности и неки старији и угледнији другови.”¹⁰³⁰

Прокламована тесна веза између приватног живота и професионалног рада, односно испуњавања задатака Партије, имала је и своје наличје. Иако изречено у позитивном контексту, на основу сећања Спасеније Бабовић може се закључити да је испуњење задатака Партије и њено задовољење сезало и до одабира животног партнера/партнерке. „Идентификујући се с њима,¹⁰³¹ (...) била је сва у бризи да ли ће се задатак извршити онако како је то наложила Партија. (...) Зато није случајно што је Олги Јовановић већ тада говорила како ће се удати, ако се буде удавала, само за комунисту.”¹⁰³² Иако се Бабовић удала за партијског друга, сина Владимира старог свега три године послала је у СССР 1933. године. Овај чин је у званичној верзији биографије био образложен „суровим условима борбе” те чињеницом да због посвећеног рада у Партији Бабовић сину „није могла поклонити мајчинску нежност”.¹⁰³³ Ни склапање брака са класним непријатељем није било нимало примамљиво у очима руководства КПЈ. Како је забележио Владимир Дедијер, већ на почетку емотивне везе са Олгом Поповић поједини чланови Партије почели су да га избегавају и бојкотију. За разлог је Дедијер сматрао чињеницу да је

¹⁰³⁰ „За пролетерску сексуалну етику”, *Пролетер* бр. 9 (1937): 2.

¹⁰³¹ Мисли се на комунисте.

¹⁰³² Stanko Mladenović, *Spasenija Cana Babović: životni put i revolucionarno delo* (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1979), 14-15.

¹⁰³³ Исто.

Светислав Поповић,¹⁰³⁴ отац његове изабранице, обављао министарску функцију у југословенској влади. Олакшање је уследило тек након што је њихову везу одобрио Милован Ђилас.¹⁰³⁵ Колики притисак је био на младој, заљубљеној девојци којој је Партија требало да одобри изабраника, дискретно се присетила и Вера Црвенчанин Куленовић: „Нешто ме проболо у мозгу, али нисам питала зашто је било потребно тражити одобрење од другова (читај: Партије) да некога волиш.”¹⁰³⁶

У периоду окупације Југославије режимске новине поткрепљивале су тезу да су комунисти свесно, пропагирањем идеје о *слободној љубави*, привлачили девојке како би пришле покрету. Примера ради, *Српски народ* тврдио је да је „слободна љубав само оружје за распарчавање и ломљење грађанског друштва” као и за „задобијање нових присталица, нарочито међу омладином”.¹⁰³⁷ Са друге стране, такође се мора приметити да режимски листови у овом периоду не само што осуђују идеју *слободне љубави* већ се према њеним присталицама, које притом поистовећују са комунистима и комунистичкињама, односе веома подругљиво.¹⁰³⁸

Непосредно пред почетак Другог светског рата, током 1940. године, пропагиран је морални лик скојеваца као одмерених особа, у потпуности исправних и чистих, које личним животом „раскринкавају лажи непријатеља како комунисти шире неморал проповедањем развратне 'слободне љубави'.”¹⁰³⁹ Међутим, управо ће у ратним временима кулминирати проблем *слободне љубави* унутар партизанских редова, што ће се итекако одразити на јачање традиционалних погледа на жену и њену сексуалност. *Новом женом* тада ће се бавити АФЖ, покушавајући да узме активну улогу у решавању *женског питања*.

¹⁰³⁴ Светислав Поповић (1882-1961) у влади Богољуба Јефтића (децембар 1934- јун 1935) био је министар шума и рудника. Као бивши министар потписао *Апел српском народу*, који осуђује комунистички устанак у Србији.

¹⁰³⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. II (Rijeka-Zagreb: Liburnija, Mladost, 1981), 80.

¹⁰³⁶ Vera Crvenčanin, *Ima tako ljudi* (Beograd: Svet knjige, 2012), 86.

¹⁰³⁷ „Морал 'Ужичке Совјетске републике’”, *Српски народ*, 17. 4. 1943, 4.

¹⁰³⁸ Примера ради, у хумористичко-сатиричном пронедићевском листу *Бодљикаво прасе*, у рубрици *Женидбени огласи*, стајало је: „Позивам једну лепшу другарицу на брачну пробу. У случају неслагања дајем рекомпензацију (3 пара свилених чарапа). Понуда под 'Слободна љубав!'.” *Бодљикаво прасе*, 30. 5. 1942, 3.

¹⁰³⁹ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine (CK SKOJ): 1941-1945*, knj. 1. (6. IV 1941 - 31. XII 1942) (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1991), 804.

12. КПЈ И ЖЕНСКО ПИТАЊЕ У РАТНИМ ВРЕМЕНИМА (1941-1945)

12.1. Ступање жена у борбене редове

Геостратешки положај Краљевине Југославије битно је измењен од новембра 1940. па до марта следеће године, будући да су у том периоду Румунија, Мађарска и Бугарска приступиле Тројном пакту, те је немачка армија ушла на територије ових држава. Једино олакшање било је на југу, на граници са Грчком, али све до октобра 1940. године када је јужни сусед нападнут од стране Италије. „Стегнута клештима фашистичких сила” Краљевина се одлучила да приступи Тројном пакту. У међувремену, у јуну 1940. године, потписан је споразум о успостављању дипломатских односа Краљевине Југославије и СССР-а у Анкари, чиме је Краљевина била међу последњим европским земљама која је *de iure* признала *большевичку* државу.¹⁰⁴⁰

Уз сагласност Крунског савета, Драгиша Цветковић и Александар Цинцар – Марковић потписали су 25. марта 1941. године у дворцу Белведере *Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту*. Осим овог документа, југословенска влада добила је и три ноте, које су остале у сенци *Протокола*, понајвише због уступака који су дати Југославији од стране немачке дипломатије.¹⁰⁴¹ Међутим, британска влада као и обавештајна служба која је деловала у Краљевини одлучили су се да подрже идеју преврата у случају да Краљевина приступи *Тројном пакту*. Официри ратног ваздухопловства, Боривоје Мирковић и Душан Симовић, нашли су се на челу пучиста. У ноћи између 26. и 27. марта извршен је државни удар и, уместо владе Цветковић – Мачек, формирана је влада генерала Душана Симовића.

На проблематику држања комуниста уочи Априлског рата у историографској литератури указао је још Бранко Петрановић.¹⁰⁴² Наиме, Рибентроп-Молотов пакт од 23. августа 1939. године све до напада Немачке на СССР 22. јуна 1941. године заправо је

¹⁰⁴⁰ Кнез Павле наставио је политику краља Александра као и његово „антибольшевичко расположење”, сматрајући да Краљевина треба признати СССР само у случају нужности и „у време мирних прилика”. Видети: В. Петрановић, *nav. delo*, 363.

¹⁰⁴¹ Прва нота обавезивала је Немачку да ће, приликом утврђивања граница на Балкану, узети у обзир интерес Краљевине; другом је потврђено поштовање суверенитета и територијалног интегритета Краљевине, односно обавезивање Немачке да ће од Краљевине тражити дозволу за пролаз преко њене територије; трећом нотом Немачка и Италија гарантовале су да од Краљевине неће захтевати војну помоћ.

¹⁰⁴² В. Петрановић, *nav. delo*, 378-379.

означио време савезништва нацистичке Немачке и СССР-а. Како је Фире проницљиво приметио, Други светски рат указао је на двосмислености комунистичког антифашизма, јер је „отаџбина комунизма” прешла део пута са Хитлером припајајући источну Пољску, прибалтичке земље и румунску Бесарабију, не показујући да би ту политику прекинула да није била нападнута у лето 1941. године.¹⁰⁴³ Комунистичке партије, примивши вест о потписаном Рибентроп-Молотов пакту, који је више представљен као уговор о ненападању него као договор о савезништву, нису измениле своју антифашистичку усмереност. СССР јесте на кратко напустио антифашистичку линију, али победа 1945. године „избрисала је ту епизоду из сећања народа” (...) а „комунистичке партије ће се брижљиво постарати да аргументом ауторитета уклоне све евентуалне остатке немилих успомена (...).”¹⁰⁴⁴ У прилог томе стоји и чињеница да су комунисти у послератној литератури третирани као снажан антифашистички субјект, те да их је Рибентроп-Молотов пакт „довео у стање збуњености” али је преовладало уверење да је то ипак „привремени чин”.¹⁰⁴⁵ Наглашавано је и да је овај Пакт „дао предах Совјетском Савезу да појача своје напоре у војној индустрији и оснажи одбрамбену моћ”.¹⁰⁴⁶ Гледано са искључиво формалне стране, не реагујући ниједним правним актом на договор Стаљина и Хитлера, КПЈ се индиректно уписала у редове нацистичких савезника на две године.¹⁰⁴⁷ Примера ради, када се догодио масакр у Катињској шуми¹⁰⁴⁸ у пролеће 1940. године југословенски комунисти остали су неми на физичко уништавање огромног броја људи. Истини за вољу, у водећим комунистичким гласилима јесу се појавили краћи текстови који су се бавили овом тематиком, али у сасвим другачијем контексту: негирано је учешће СССР-а а за пропаганду кривљена пољска влада у емиграцији.¹⁰⁴⁹ Са друге стране, противници КПЈ ову

¹⁰⁴³ Fransa Fire, *Prošlost jedne iluzije: komunizam u dvadesetom veku* (Beograd: Paideia, 1997), 385, 426.

¹⁰⁴⁴ Исто, 426.

¹⁰⁴⁵ В. Petranović, *nav. delo*, 378-379.

¹⁰⁴⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 39.

¹⁰⁴⁷ Милован Ђилас је тај избор образложио на следећи начин: „Све капиталистичке земље биле су, мање-више, за нас исте. Нисмо видели фундаменталну разлику између Хитлерове Немачке и западних демократија. То је било просто питање како одређена земља може бити корисна у одређеном историјском тренутку. “ Видети: Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc, 1973), 329.

¹⁰⁴⁸ Односи се на масовно убиство углавном пољских ратних заробљеника (међу њима војника, пилота, представника власти, интелигенције...) у априлу и мају 1940. године. СССР дуго је негирао учешће у овом злочину: од деведесетих година улога НКВД била је све јаснија али се совјетска (руска) и пољска власт никада нису сложиле око броја пострадалих лица.

¹⁰⁴⁹ „Намјере њемачког фашизма и издајничке пољске владе у Лондону да кржаве покоље Пољака у Смоленску љета 1941. од стране нацистичких дивљих шакала припише највољенијој народној војсци на

тему су користили, између осталог, и за обрачун са њима, упозоравајући да је „Катин опомена за целу Европу”.¹⁰⁵⁰

Међутим, како се надвијала ратна опасност над Краљевином, руководство КПЈ је већ половином марта позвало раднике и сељаке, као и офицере и подофицере, да истрају у борби против капитулације режима пред фашизмом. КПЈ је демонстрирала 25. и 26. марта 1941. године против приступања *Тројном пакту* широм земље, а држањем 27. марта као и у наредним данима су се практично полулегализовали.¹⁰⁵¹ Ова дешавања, као и Априлски рат, отвориће врата женама које ће кроз КПЈ ступити на југословенску историјску сцену активније него икада раније.

Догађаји који се односе на 27/28. март 1941. године подлежу различитим интерпретацијама. Док је КПЈ тврдила да су широке народне масе изашле на улице да подрже антифашизам, режимска штампа писала је о „стотинама хиљада људи и жена” које су преплавиле улице престонице, али и многобројних градова широм земље, како би поздравиле новог краља, Петра II.¹⁰⁵² Да је отпор у градовима постао једна од првих компоненти касније Народноослободилачке борбе, сведочи управо забрана окупљања грађанства, најпре у Београду, која је донета истог дана¹⁰⁵³ (премда је режим та иста окупљања у штампи пласирао као манифестацију подршке новом краљу). Како је приметио историчар Немања Девић, „комунисти нису били идејне вође нити најбројнији демонстранти на улицама Београда 27. марта, али су се показали као способни да протесте политички искористе.”¹⁰⁵⁴

свијету братској Црвеној Армији, говори о прљавој и најгаднијој работи избјегличке пољске владе” (подвукла К. Ј. С.). Видети: „Zašto je SSSR prekinuo odnose s poljskom vladom?”, *Vjesnik Narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*, god. III, br. 3 (1. svibanj 1943): 1

¹⁰⁵⁰ Листови НДХ Катињски масакр користили су као повод да дисредитују СССР а самим тим и комунисте у Југославији, указујући на то шта би могла да донесе победа бољшевизма. Слично је радио и режимски лист у окупираној Србији, *Бодљикаво прасе*, који је слао поруку како Стаљин здушно подржава идеју јаке и независне Пољске, али се појавио и текст у коме се злочин у Катенској шуми третирао као одговорност Јевреја. Видети: „Стаљин храбри Пољаке”, *Бодљикаво прасе*, 26. 6. 1943, 2; „Катински злочин – дело Јевреја”, *Обнова*, 18. 04. 1943, 2; „Активно политичко пролеће”, *Српски народ*, 15. 5. 1943, 2; Mario Jareb, „Odjek zločina u Katynskoj šumi u tisku Nezavisne Države Hrvatske od travnja do lipnja 1943. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* god. 30., br. 1 (1998): 117-130.

¹⁰⁵¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 82.

¹⁰⁵² „Један историски дан: Београд, сав у заставама, са незапамћеним одушевљењем поздравио је ступање Њ. В. Краља Петра II на престо Југославије”, *Политика*, 28. 3. 1941, 7.

¹⁰⁵³ „Забрањују се даље манифестације и скупљање грађанства у Београду”, *Политика*, 28. 3. 1941, 6.

¹⁰⁵⁴ Немања Девић, „Партизански покрет у Србији 1941-1944” (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2019), 44.

По отпочињању Априлског рата није дошло до ангажовања жена у значајнијој мери. Проглас ЦК КПЈ од 15. априла 1941. године, пар дана пре капитулације земље, обратио се и женама, али не посебно, већ у оквиру ранијих, стандардних решења: „радници и раднице”, „јединствена радничка класа”, „омладина” и слично.¹⁰⁵⁵ Да учешће жена у Народноослободилачким одредима није било планирано,¹⁰⁵⁶ сведочи и Позив на устанак ЦК КПЈ. У позиву Србима стајало је „ваши најбољи *синови* већ се боре по брдима против фашистичких угњетача”¹⁰⁵⁷ (подвукла К. Ј. С.), чиме је недвосмислено указано на то да жене или нису биле уопште у том тренутку укључене у активне борбе или су ово ипак били исувише ретки примери. Историчарка Љубинка Шкодрић дели ово мишљење, наводећи да се испрва рачунало искључиво на мобилисање мушкараца, док су за жене одређени партијски послови и ангажовање у санитету.¹⁰⁵⁸ Међутим, значај првих прогласа који су се обраћали и женама заправо је садржан у обећањима да ће оне након рата бити у правном смислу изједначене са мушкарцима, односно постати равноправне.¹⁰⁵⁹ Склевицки примећује да КПЈ никада раније није одредила обим и суштину значења појма равноправности, већ да се израз заправо односио на једнака права и могућности учествовања у Народноослободилачкој борби и органима народне власти без обзира на пол, али, без обзира на то, „пароле о равноправности” имале су важну улогу приликом мотивисања жена за прикључење активної борби.¹⁰⁶⁰ Према проценама појединих истраживача, на ослобођеној територији у западној Србији у јесен 1941. године налазило се 12 партизанских одреда са око 15.000 бораца,¹⁰⁶¹ али још увек није реконструисан број жена који се налазио у борбеним редовима у првим месецима отпора. Укључивање жена у одреде било је условљено недостатком људства у санитетској служби већ у јесен 1941.

¹⁰⁵⁵ *Žene Srbije u NOV-u*, (Beograd: Nolit, 1975), 100-101.

¹⁰⁵⁶ Комунистичке Југославије су имале релативно мало искуство ратног ангажовања: њих четрнаест се појавило у ратним збивањима у време Шпанског грађанског рата: три докторке, четири медицинске сестре, две студенткиње, једна службеница и две жене без занимања), које су биле укључене у санитетску службу, али у позадини, односно у болницама које се нису налазиле у непосредној близини фронта. Видети: Август Лешник, „Крв и живот за слободу”- југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939”, *Војноисторијски гласник* бр. 1-2 (2007): 33.

¹⁰⁵⁷ Проглас ЦК КПЈ, 12. VII 1941, према: *Žene Srbije u NOV-u*, 102.

¹⁰⁵⁸ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 317.

¹⁰⁵⁹ „Проглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију”, у *Зборник НОР-а*, I-2 (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1952), 14.

¹⁰⁶⁰ L. Sklevicki, *нав. дело*, 28-29.

¹⁰⁶¹ Драган Алексић, „Партизански одреди у Западној Србији у зиму 1941–1942. године”, *Токови револуције* бр. 19 (1986): 252.

године. Примера ради, Јулка Мештеровић и Саша Божовић укључиле су се у покрет управо у овом периоду да би до краја рата у НОВ-у служило 173 докторки и око 10 000 болничарки.¹⁰⁶²

Прилично неодлучан став југословенских комуниста у вези са пријемом жена у активну борбу елиминисан је тек у пролеће 1942. године одлуком СССР-а који је спровео три велике мобилизације жена у Црвену армију управо у овом периоду.¹⁰⁶³ На Титово одобрење да се жене примају у одреде несумњиво је утицала ова одлука Москве, али се не сме занемарити ни мањак људства као ни криза одреда до којих је дошло у јесен и зиму 1941/42. године. Важно је подсетити на чињеницу да је мобилизација жена у СССР-у вршена углавном преко Комсомол-а, практично подмлатка совјетских комуниста.¹⁰⁶⁴ Уколико се у обзир узме да су мобилисане жене углавном рођене између 1923. и 1927. године, односно да су имале двадесетак година за време рата, јасно је да је Стаљинова пропаганда битно утицала на генерацију која је стасавала тридесетих година 20. века. Комсомол је био кључна карика у изградњи милитантног духа код оба пола јер је омладина, тако не-полно одређена, имала важну улогу у одбрани социјалистичког друштва чак и као резерва Црвене армије већ од 1936. године.¹⁰⁶⁵

Тито је први пут своје (односно партијско) мишљење о учешћу жена у оружаним борбама изнео фебруара 1942. године: „Пошто све више има захтева од жена да иду о одреде, ми смо решили да се оне примају у одреде не само као болничарке већ и као борци.

¹⁰⁶² Vera Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876-1945 na tlu Jugoslavije* (Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1976), 56-65.

¹⁰⁶³ Прва мобилизација је, према указу Државног комитета одбране СССР-а од 25. марта 1942, године обухватила 100 000 комсомолских девојака које су углавном замениле телефонске и радио-оператере Црвене армије и извиђачке ваздушне посматраче; друга мобилизација од 15. априла 1942. године упутила је 30 000 жена на фронт које су углавном замениле морзисте, пољске раднике, шпедитере, телеграфске техничаре и службенике; трећа мобилизација од свега пар дана касније, 18. априла 1942. године обухватила је 40 000 жена које су упућене на радна места у административној и економској служби (управници складишта, возачи, возачи трактора, кувари, складиштари, књиговође), као и у сигналне трупе. Видети: ГКО *Постановление от 25 марта 1942 г.: О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО; Постановление. О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами от 13 апреля 1942 г.; Распоряжение ГКО СССР N 4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г.*, <http://www.soldat.ru/doc/gko/gko1942.html> (приступљено 24. 11. 2020).

¹⁰⁶⁴ Већ приликом прве мобилизације експлицитно је дефинисано да се врши мобилизација девојака из ове организације. Видети: Alexander Hill, *The Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941-45: A Documentary Reader* (London & New York: Routledge, 2009), 93.

¹⁰⁶⁵ Roger D. Markwick and Euridice Charon Cardona, *Soviet Women on the Frontline in the Second World War* (London: Palgrave Macmillan, 2012), 8, 12.

Било би права срамота за нас да онемогућимо женама да се и оне са пушком у руци боре за народно ослобођење.”¹⁰⁶⁶ Међутим, пријем ове одлуке очигледно није био најсјајнији. Са комунистичком партијом која је практично до рата била у илегали, Тито не само да није имао извор нових оданих кадрова какав је представљао Комсомол у СССР-у, већ је његова одлука о укључењу жена у одреде наишла на озбиљну опозицију унутар саме Партије. Ова епизода не може се реконструисати на основу анализе искључиво партијске документације. О њој заправо најбоље сведочи чланак Спасеније Бабовић, објављен у *Пролетеру* за март-април 1942. године. Бабовић је оштро критиковала „назадњачка и накардна гледишта да жене не могу учествовати са оружјем у борби, да оне не треба да врше разне функције, у штабовима”, истовремено указујући на потребу да се женама омогући равноправно учешће у борби позивањем на чињеницу да су оне доказале¹⁰⁶⁷ да су „способне сносити све тешкоће партизанског ратовања као мушкарци.”¹⁰⁶⁸ Партијска документација поводом овог питања допуњава наша сазнања. Из упутства Окружног комитета КПЈ за Пожаревац од 14. марта 1942. године партијском чланству у партизанским јединицама било је наглашено: „Страно је и туђе схватање појединаца да женама није место у одреду. Ако су *поједине жене направиле грешке*, то не значи да жена не може бити добар борац. То *буржоаско* и нама туђе схватање мора бити искорењено код сваког појединца, поготово кад имамо и код нас примера о херојском држању жена” (подвукла К. Ј. С.).¹⁰⁶⁹ О „грешкама” појединих жена биће више речи у наставку текста; на овом месту важно је уочити да је у самим партијским редовима постојала опозиција процесу укључењу жена у одреде. Међутим, обрачун са опозицијом се очигледно сводио на њено окривљавање због „буржоаског” држања (*жени није место у одреду*), с тим да је овде јасно показан став према уредбама донетим од стране званичних власти које жене нису препознавале као војно-активни елемент.

Са друге стране, КПЈ дефинитивно се није определила за инсистирање да жене уђу у одреде (не треба заборавити да она свакако не представља легитимну власт), али је допуштала да до тога дође уколико су жене то саме желеле. „Слање у шуму” наметало се

¹⁰⁶⁶ „Pismo Vrhovnog komandanta NOPO i DV Jugoslavije od 23 februara 1942 god delegatima Vrhovnog Štaba NOP i DV Jugoslavije Edvardu Kardelju i Ivi Ribaru-Loli”, u *Zbornik NOR-a*, II-2, 429-436.

¹⁰⁶⁷ Бабовић се позива на учешће жена у устанку у јесен 1941. године.

¹⁰⁶⁸ Spasenija Babović, „Važnost učešća žena u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi”, *Proleter* br. 14/15 (mart-april 1942): 1.

¹⁰⁶⁹ *Зборник НОР-а*, I-3, 141.

као једино решење уколико би се над одређеном чланицом или симпатизерком КПЈ надвила опасност од хапшења.¹⁰⁷⁰ Међутим, важно је истаћи да је током 1941. године, према самој партијској документацији, „слање у шуму” било резервисано за *компромитоване* другарице: „Али би сад било погрешно извући из града све другарице, а нарочито некомпромитоване и послати у шуму. (...) Компромитоване привући ближе партизанима и употребити их за курирску службу, негу болесника и рањеника; по сеоским кућама, преобучене у сељачко одело, оне могу успешно обављати поменуте задатке.”¹⁰⁷¹ Шта је у овом случају компромитованост подразумевала, нажалост, остало је нерасветљено у партијским списима, али се она, уз поменуте *грешке* жена, делимично реконструираше у наставку текста. Једино што се из овог документа са приличном сигурношћу може закључити јесте да су жене у партизанским одредима од самог партијског руководства третиране као морално проблематичне, односно као жене које су *згрешиле* према вредносним мерилима тадашње средине те се отуда и наметнуло решење по коме их је најбоље било склањати из урбаних средина, где би њихово понашање привлачило пажњу. Овај став се притом могао прилично рефлектовати и на партизане као потенцијалне саборце и *другове*, тако да нимало не чуди чињеница да у реалности није било пуно емпатије за партизанке које су живеле „у шуми”. Напротив, о њима су, очигледно са свих страна, пристизали негативни коментари, који се могу сажети у њихово карактерисање као нечасних жена.¹⁰⁷²

Иако би, сходно Титовом одобрењу, било очекивано да је 1942. година из војног угла била обележена масовнијим приступањем жена у одреде, статистика говори прилично другачије. Историчарка Љубинка Шкодрић извршила је анализу публикације *Жене Србије у НОБ-у*, која садржи биографије 967 учесница народноослободилачке борбе са простора Србије. Од ових жена укупно је 521 (53,9%) учествовало у народноослободилачким одредима. Шкодрић закључује да се највећи број жена (298) прикључио одредима током устанка 1941. године а да је заправо најмање жена (41) то учинило током 1942. године. До пораста учешћа жена заправо долази 1943. године, када у одреде ступа 112 жена наведених у публикацији, да би њихов број поново опао (током 1944. године у одреде је ступило

¹⁰⁷⁰ „Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za Šabački okrug i instruktoru Pokrajinskog komiteta od 20 VIII 1941 god”, u: *Zbornik NOR-a*, I-1, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1949, 66.

¹⁰⁷¹ Исто.

¹⁰⁷² Barbara Jancar-Webster, *Women & Revolution in Yugoslavia*, 47 .

свега 70 жена).¹⁰⁷³ Према званичним подацима који су публиковани у послератном периоду око 100 000 жена¹⁰⁷⁴ учествовало је НОБ-у, али овај број је, нажалост, немогуће проверити.¹⁰⁷⁵

12.2. Жена на фронту – између идеала и стварности

Промишљање о учешћу жена у оружаним борбама партизана стоји у тесној вези са њиховим личним мотивима. Међутим, пре него се дотакнемо управо њих, потребно је указати на тумачење Визингер, која при анализи ове појаве указује на важност историјског контекста. Распад земље, окупациона подела, грађански рат и терор окупатора кључни су елементи у процесу распадања традиционалних односа (нарочито у породици) али и економских основа за живот. У таквој стварности многе жене одлучиле су да се прикључе одређеној оружаном групи (конкретно партизанима) како би преживеле и евентуално се самоодбраниле, иако свесне да ће тим чином прећи границу друштвено прихватљивог понашања.¹⁰⁷⁶ Говорећи о личним мотивима жена а претходно указавши да конвенционални извори о њима не говоре, Визингер се окренула облицима личних сведочанстава, на основу којих је закључила да је женама био битан политички моменат (боре се за ослобођење земље и социјалистички преображај друштва), затим одбрана сопственог живота, која је нарочито приметна код жена које су претходно имале неки вид искуства са насиљем окупатора, али и „мржња према освајачу” и жеља за слободом. Наравно, ова истраживачица јасно упозорава да су многа сећања настала у послератном периоду те да је на њих морао утицати концепт друштвене прихватљивости.¹⁰⁷⁷

Приликом разматрања учешћа жена у оружаним борбама, Лидија Склевицки проницљиво тврди да жене, које претходно скоро да нису имале никакав контакт са идејом еманципације, имају природан отпор према слици наоружане жене.¹⁰⁷⁸ Овом отпору није доприносио искључиво традиционални поглед на жену, већ пропаганда од стране супротне

¹⁰⁷³ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 326.

¹⁰⁷⁴ „Žene u NOR”, u: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, knj. 2 (Ljubljana/Beograd: IRO, 1980), 1246-1251.

¹⁰⁷⁵ Barbara Wiesinger, „Rat partizanki - žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945”, 208.

¹⁰⁷⁶ *Исто*, 211.

¹⁰⁷⁷ *Исто*, 210-211.

¹⁰⁷⁸ L. Sklevicki, *нав. дело*, 40.

стране (званичних власти, четничког покрета). Извештај Марице Заставниковић из 1943. године упућује управо на ову проблематику: „Непријатељска пропаганда ширила је гласине да је скоро свака друга жена у партизанима у другом стању.”¹⁰⁷⁹ Уколико није већ била трудна, онда се жена у партизанима нашла јер је заправо тражила *слободну љубав*. Сексуални (не)морал постао је дакле важна мотивација за жене да ступе у борбу – барем је тако представљано ван партизанских редова. Ипак, погрешно би било закључити да се ово питање доводило у везу са партизанкама само у очима не-партизана. Уколико се присетимо поменутих „грешака” које су поједине жене учиниле а које су јачале опозицију у ставу да жене не треба примати у одреде, оправдано се поставља питање које су то грешке биле у питању. Да је у питању мањак вештина или спремности за учешће у оружаном борбама, оне би несумњиво биле наведене у партијској документацији. Примера ради, када се Главни штаб НОБ-а Хрватске октобра 1942. године супротставио интеграцији младих партизанки у своје редове, као разлог је наведено неповерење у њихову издржљивост, али и способност да се активно боре.¹⁰⁸⁰ Да је дошло до теоријских разилажења жена са преосталим делом руководства у одредима, још је теже претпоставити, али и да јесте, не постоји разлог да то експлицитно не буде наведено у званичној документацији. Тако (не)морал жена, односно њихово *слободније* понашање, остаје прилично логичан одговор на питање шта су биле грешке жена које су се нашле у партизанским одредима у очима њихових сабораца. Разлог ћутања партијске документације је једноставан: уколико се присетимо проблема које је руководство КПЈ имало са концептом *слободне љубави* још пре рата, јасно је да је у ратним приликама било теже контролисати сексуално понашање чланица и чланова: постављање границе између „располагања телом по својој вољи” како је предратни *Пролетер* пропагирао женама, и војног морала у партизанским редовима никада није било теже.

Југословенско комунистичко руководство се према питању морала одредило на следећи начин: наглашавана је потреба за развијањем другарства међу друговима и другарицама, док је склапање брачних заједница било дозвољено према документацији која датира из 1943. године. Међутим, након склапања брака, партнери више нису могли

¹⁰⁷⁹ „Izvještaj Marice Zastavniković o raspoloženju naroda prema NOP-u i aktivnosti žena u bjelovarskom okrugu, 26. prosinca 1943”, u Vladimir Šadek, „Prilozi za povijest Koprivnice i okolice u vrijeme »Podravske republike« (7. XI. 1943. — 9. II. 1944.)”, *Podravina* vol. 15, br. 30 (2016): 170.

¹⁰⁸⁰ „Partizanke u borbi”, *Žena u borbi* br. 7/8 (1942): 18.

боравити у истој чети. Прокламовано је да „они могу живети заједно само изван јединице када прилике то дозвољавају”.¹⁰⁸¹ Сагледано са правног аспекта, ово су биле ванбрачне заједнице, будући да бракови нису склапани пред законом. Уколико се присетимо чињенице да југословенско право није познавало ванбрачну заједницу као легални облик заједнице мушкарца и жене, односно да је она на простору Краљевине толерисана једино у Дравској бановини, онда је јасно колику су конфузију овакви бракови могли да изазову. Из овог документа који се, као што је наведено, бави питањем морала у одредима, сазнајемо и да је било најстроже забрањено „заједничко спавање другова и другарица” под изговором „зиме због недостатка покривача”.¹⁰⁸² Иако *слободне љубави* обично нема у ратној грађи, ово је редак пример да партијска документација даје благи наговештај о томе како је санкционисала ову појаву за време рата, али и како су се другови и другарице довијали да се оправдају пред надређенима. Са друге стране, важно је напоменути да је инсистирање на аскетском моралу уз спремност на огромне жртве код младих људи извесно утицало на стварање свести о томе да љубав у рату није пожељна, односно да за њу у ратним временима није ни време ни место. Вредно сведочанство о овоме оставила је болничарка Наница Парошки, која је преминула од последица тифуса са свега осамнаест година. Након ослобођења Ливна, док је прала веш, пришао јој је извесни Жућа у кога је била заљубљена:

„Не знам шта ми је било, тек ја њему:

'То је зато, Жућо, јер те волим!'

Он се извали на траву, поче да се смеје. Криво ми, а он тако изваљен на леђа:

- Ипак си ти девојка! Добро – каже још – волиш ме, и ти си ми драга, али пази, то знаш, *нема љубави док не прође рат.*

'Зашто да нема, Жућо, *ко може да ми забрани да те волим.* Ја нећу ништа друго него само да те волим.'

-У реду – говори он – воли ме и ја ћу да пазим на тебе (...)"¹⁰⁸³ (подвукла К. Ј. С.).

¹⁰⁸¹ „Закључци партиског саветовања војних и политичких руководилаца партизанских одреда и батаљона из Шумадије и западне Србије, одржаног од 9—13 августа 1943 године”, у *Зборник НОР-а*, I-5 (Београд: Војноисторијски институт, 1954), 257.

¹⁰⁸² *Исто.*

¹⁰⁸³ „Љубав у партизанима: Odlomci iz dnevnika mlade bolničarke Nanice Paroški (Prva proleterska)” <http://www.yugopapir.com/2020/01/ljubav-u-partizanima-odlomci-iz.html> (приступљено 8. 12. 2020).

Понашање партизанки представљало је предмет писања многих листова, који су у пракси представљали гласила политичких противника комуниста (најпре усташког и четничког покрета). Еклатантан пример односа супротстављених политичких опција према женама које су се нашле у партизанима представља ауторски текст Томислава Месића,¹⁰⁸⁴ објављен у *Новој Хрватској*,¹⁰⁸⁵ гласилу НДХ:

„Антифаш. Фр. Жена [sic] имао је по могућности слати жене у шуму. Изгледа да их је мало послао. Онај број партизанки што се је налазио уврштен у разне 'бригаде' представљао је већ при свом одласку у шуму у највећем делу *морално пропала бића*, а након кратког времена по одгоју шуме и партизанских логора – *обичан талог људског друштва*. (...)

Тај људски олош који се клатарећи по шумама, живећи од пљачке и отимачине те животињски се иживљавајући с *мноштвом* [sic] '*другова*' по начелу 'слободне љубави' – изгубио је и онај задњи осјећај човјечности (...)"¹⁰⁸⁶ (подвукла К. Ј. С.).

У истом листу извесна бивша партизанка сведочила је о сличном расположењу: „Нисам отишла ради слободне љубави – како би неко помислио – јер сам већ тада наслућивала да је то нешто *неприродно, гнусно*, не знам ни сама што бих о томе рекла. Хтјела сам се борити за равноправност жена. Смјешно: зар не? Народ нас је мрзио и *избјегавао нас*"¹⁰⁸⁷ (подвукла К. Ј. С.).

Учешће жена у активним борбама било је дефинитивно тешко толерисано и прихватано. Ни јасан став руководства КПЈ није спречио „одбацивање и шиканирање” жена, који у пракси нису представљали реткост.¹⁰⁸⁸ Томе је сигурно допринела и чињеница да жене *de facto* нису биле војно-обучене; премда је у склопу одреда организован велики број курсева на којима су невични ратовању обучавани у руковању оружјем и основним борбеним техникама, анализа Барбаре Визингер показала је да је мали број партизанки

¹⁰⁸⁴ Мобилисан у војсци НДХ, у којој је стигао до чина пуковника; након повлачења војске НДХ емигрирао и преминуо у САД.

¹⁰⁸⁵ *Нови лист* је од слома државе 1941. године преименовао назив у *Нова Хрватска* и тако је излазио до 1945. године. Видети: Драго Његован, „Једна библиографија периодике 'Независне државе Хрватске' (1941-1945)”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 124 (2008): 133.

¹⁰⁸⁶ Tomislav Mesić, „Neuspjeh Antifaš. fr. žena: Hrvatska žena vjerna je vjekovnim narodnim predajama”, *Nova Hrvatska* br. 154 (4. srpanj 1943): 7.

¹⁰⁸⁷ „Bivša partizanka pripovijeda o krvavoj tragediji zavedenih”, *Nova Hrvatska* br. 134 (11. 4. 1944): 4.

¹⁰⁸⁸ Barbara Wiesinger, *Partisaninnen Widerstand in Jugoslawien (1941-1945)* (Wien/Köln/Weimar: Böhlau, 2008), 66-69.

заправо прошао овакве обуке.¹⁰⁸⁹ Међутим, у пропагандним текстовима као и званичној документацији доминира апсолутно другачији тон: партизанке, не само да су обучене, већ су понекад спретније и од самих мушкараца: „Нестрпљиво су чекали партизани, а још нестрпљивије партизанке, час када ће се бацити на фашистичке паликуће. (...) Другови скачу на тенкове. Другарице не заостају. (...) У Петровом селу [партизанке] се такмиче са најхрабријим партизанима. Хватају живе усташе.”¹⁰⁹⁰ У званичној документацији нема онога о чему су жене сведочиле након рата а то је постојање отпора укључивању жена у одреде због уверења да као физички слабије неће издржати ратне напоре, али и због искључиво конзервативних разлога, као што је уверење да присуство жене у чети доноси малер.¹⁰⁹¹

Када говоримо о реторици пропагандних гласила и текстова уопште не смемо занемарити ни традиционално-патријархални контекст у којем се врши обраћање женама. Примера ради, када Централни одбор АФЖ-а 1942. године позове жене на борбу против окупатора, он користи израз „напаћене мајке, сестре и кћери”.¹⁰⁹² У летку *Женама Славоније* којим се оне позивају да ступе у редове НОВ-а 1944. године, обраћање се такође врши у форми „мајке и сестре”.¹⁰⁹³ У језичком смислу, ово су дефинитивно форме које преовладавају. Са друге стране, жене у својим изјавама такође прилично често потврђују овај контекст: „Зар не показују сву величину овог учешћа жена у борби, велике и просте ријечи једне старе сељанке (...): Поносим се што сам ступила на *мушку* стопу” (подвукла К. Ј. С.).¹⁰⁹⁴

Иако је њихово присуство у одредима наилазило на отпор или згражавање, партизанке не само да су биле истрајне да остану у борбеним редовима већ су неретко жртвовале сопствене животе у страху од заробљавања. Међутим, ово жртвовање у извесној мери се може третирати као изнуђено јер је Упутство Главног штаба Србије из новембра

¹⁰⁸⁹ Barbara Wiesinger, „Rat partizanki - žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945”, 214.

¹⁰⁹⁰ „Kako se bore ličke partizanke”, *Žena u borbi* br. 9 (1942): 13.

¹⁰⁹¹ О овоме је сведочила Радмила Обрадовић Гојка, истакнута партизанка југоисточне Србије, која је изјаву дала Живојину Николићу 1973. године. Видети: Живојин Николић-Брка, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945* (Београд: Институт за савремену историју, 1979), 198.

¹⁰⁹² *Letak Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije pod naslovom “Ženama Jugoslavije” kojim se poziva na borbu protiv okupatora*, HR-HDA-1722-3.

¹⁰⁹³ *Letak “Ženama Slavonije” s pozivom ženama da iz neoslobođenih krajeva odu pod zaštitu NOV*, HR-HDA-1866-1-10.

¹⁰⁹⁴ *Referat Mitre Mitrović “Antifašistički pokret žena u okviru NOV-e” održan na konferenciji AFŽ-a*, HR-HDA-1722-6.

1942. године експлицитно наглашавало да се партизан¹⁰⁹⁵ нипошто не сме предати непријатељу, односно да је предаја могућа само онда када нема могућности за извршавање самоубиства. Премда постоје забележени појединачни примери жена које су себи одузеле живот да не би пале у руке непријатељу, њихов број је заправо непознат. Резултати анализе Љубинке Шкодрић показују да је већина представљених жена у поменутој монографији *Жене Србије у НОБ-у* током рата скоро подједнако страдала у логорима и затворима (51%) као и у активним борбама (49%).¹⁰⁹⁶

Није само свакодневница на фронту женама донела вишеструка оптерећења и изванредан степен дискриминације у оквиру пропагираног модела равноправности. Неоспорна чињеница јесте да је КПЈ гајила неповерење према чланицама и члановима који су били хапшени па пуштени на слободу, али пример Јелене Матић – Чачанке указује на суровост у одбацивању жена које би оваква судбина задесила. Партијска документација обилује упутствима да се чланство треба клонити „провокаторке” и „непријатеља Партије” Јелене Матић – Чачанке, која је као студенткиња била чланица ОК КПЈ у Чачку, заточена на Бањици али пуштена на слободу након пет месеци.¹⁰⁹⁷ Заправо, Матић је по изласку из затвора покушавала да ступи у контакт са Партијом преко својих пријатељица, али су и оне поднеле жртву због блискости са њом. Примера ради, из Партије је због контаката са Матић искључена супруга Мирослава Јовановића Трулежа, која је веровала да Матић није издајница те јој је помагала.¹⁰⁹⁸ Колико је ово трагична ситуација била за Јелену Матић, сведочи управо њен завршетак. Септембра 1942. године на њу је организован атентат који није преживела. Наравно, оваквих *мушких* примера било је далеко више.

Партија је временом постајала свесна да жене, иако су ступиле у борбене редове, *на терену* неретко бивају дискриминисане. Из званичне документације сазнаје се да се оне често, због војног неискуства, држе ван борби, али и да се дешава да се, упркос томе, пошаљу у тешке борбе у којима „бесциљно гину”, као и да им се у одредима најчешће додељују улоге куварица и коњоводаца те да се према њима односе као према слугама.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁵ Под овим појмом су подразумеване и жене.

¹⁰⁹⁶ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 341.

¹⁰⁹⁷ Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942* (Београд: Филип Вишњић, 2013), 235.

¹⁰⁹⁸ АС, Ђ-2, ОКМ, 17, АС, Ђ-2, ОК Ар, 104, према: Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 331.

¹⁰⁹⁹ *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, књ. 10 (Београд: Komunist, 1989), 361; *Isto*, књ. 13 (Београд: Komunist, 1990), 61, 533.

Међутим, Партија се није определила за осуђивање лица која су вршила дискриминацију на било који начин већ је, насупротив томе, одабрала пут потискивања и заташкавања оваквих ситуација. Овоме сведочи чињеница да је у партијској документацији за 1943. годину забележен само један пример санкционисања по овој основи. Наиме, командир чете Друге јужноморавске бригаде био је искључен из Партије због става да жене не могу бити добри борци нити руководиоци, односно зато што је имао „погрешан став по другарицама”.¹¹⁰⁰ Уместо одређеног санкционисања, Партија се заправо определила за понављање тезе о равноправности жена и мушкараца у одредима, уз скретање пажње да жене које редовно врше војне дужности не могу добијати послове као што су кување, прање и крпљење,¹¹⁰¹ што заправо даје још један увид у свакодневницу жена у одредима. О опстанку традиционално-партијархалних односа у одреду сведочи управо чињеница да су жене прале веш својих сабораца.¹¹⁰²

Положај болничарки у партизанским редовима можда најбоље указује на огромну разлику између жељеног идеала (пропаганде) и стварности. Док је у јавности негован лик пожртвоване болничарке, спремне да по цену живота брине о рањеницима,¹¹⁰³ у пракси се дешавало да брига према тим женама изостане. Наиме, у интензивнијим и тежим борбама дешавало се да болница са рањеницима буде напуштена услед немогућности да прати одред. Да ова појава није представљала реткост сведочи управо партијска документација која је констатовала да многе жене избегавају рад у болници управо због ранијих искустава, односно страха да ће бити остављене на милост и немилост непријатељу.¹¹⁰⁴ Међутим, у овом контексту је неопходно указати на додатну тежину положаја болничарки које су се несумњиво налазиле у моментима тешких психолошких преживљавања и моралних дилема када је требало да свесно оставе рањенике. Примера ради, Миљуша Јовановић се присећала свог искуства везаног за битку на Сутјесци: „То је била велика жалост, вриска, кад каже 'другарице', ја бих тада заплакала наглас, 'другарице, не остављај

¹¹⁰⁰ „Извештај бригадног комитета Друге јужноморавске НО бригаде од 19 децембра 1943 год. Покрајинском комитету КПЈ за Србију о раду партиске организације у бригади”, у *Зборник НОР-а*, I-5, 411.

¹¹⁰¹ *Зборник НОР-а*, I-5, 257.

¹¹⁰² О овој појави сведочио је велики број партизанки, али је занимљиво запажање Мирка Тепавца: „Мушкарац и у рату има одмора. Жена-борац и кад је одмор има посла – да опере свој и туђи веш, да се постара за своју уредност, да с муком нађе неко усамљено место и да због тога буде сумњива да је нестала неким 'другим послом'.” Видети: Mirko Тепавас, *Мoj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi* (Zagreb: Razlog, 2012), 132.

¹¹⁰³ Špiro Lagator i Milorad Čukić, *Partizanke Prve proleterske* (Beograd: Export Press, 1978), 11.

¹¹⁰⁴ *Dokumenti centralnih organa...*, knj. IX (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1988), 270.

ме!.”¹¹⁰⁵ Иронија или не, али након ове битке покренуто је питање одговорности, односно држања управо болничарке Јовановић.¹¹⁰⁶

Иако неретко омаловажаване уз опаску „шта санитар – то су жене”,¹¹⁰⁷ болничарке су добиле на значају онда када их више није било. Процес демобилизације жена отпочео је 1944. године, будући да су околности довеле до могућности да се ратна дејства наставе искључиво уз мушке регруте. У одређеном броју партијских прогласа током ове године девојке су се заправо позивале да се обучавају за болничарке (да радом у позадини замене *браћу*),¹¹⁰⁸ односно да се оспособљавају за санитарске курсеве а не за војне одреде.¹¹⁰⁹ Тако је током 1944. и 1945. године дошло до замене жена мушкарцима у санитарској служби али је овај потез наилазио на негодовање управо мушкараца, уз констатацију да болничари „још нису достигли другарице, које су сменили, нарочито у погледу пожртвованости, храбрости и оданости у свом послу”.¹¹¹⁰

Афирмација жена у одредима формално је добила свој облик током 1943. године, када су прве жене добиле чинове. *Жена данас* је извештавала о тринаест жена које су добиле официрске чинове. Чин потпуковника додељен је Јулки Мештеровић; Олга Дедијер и Лујза Пилхер добиле су чинове мајора, док су четири лекарке проглашене за капетане и једна за поручника.¹¹¹¹ Занимљиво је да су све биле активне у санитарету, односно да ниједна није била на командним положајима. На основу целокупног учешћа у рату готово две хиљаде жена добило је чин официра.¹¹¹² Прва жена која је добила Орден народног хероја била је Марија Бурсаћ, али је то учињено непосредно након њене смрти. Спасенија Бабовић је прва жена којој је за живота додељен овај орден, 1952. године. Историчарка Ивана Пантелић која се бавила питањем еманципације партизанки у Србији у послератном периоду закључила је да су 93 жене одликоване Орденом народног хероја, али да су оне заправо чиниле само 7,03% од укупног броја одликованих.¹¹¹³ У поређењу са СССР-ом,

¹¹⁰⁵ *Ženski logor na Golom otoku – isповести kažњjenica i islednice*, priredili Dragoslav Simić i Boško Trifunović (Beograd: ABC Product, 1990), 177.

¹¹⁰⁶ *Dokumenti centralnih organa...*, knj. XI (Beograd: Komunist, 1989), 161.

¹¹⁰⁷ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 350.

¹¹⁰⁸ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine...*, knj. IV (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1991), 791.

¹¹⁰⁹ АС, Ћ-14 (Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947), 122, према: Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 335.

¹¹¹⁰ Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре* (Београд: Вук Караџић, 1979), 196.

¹¹¹¹ „Прве жене официри”, *Жена данас* бр. 32, новембар 1943.

¹¹¹² АЈ, 141-11-154

¹¹¹³ I. Pantelić, *Partizanke kao građanke...*, 36.

удео жена ипак је био виши: свега је 95 жена одликовано орденом Хероја СССР-а од укупно 12 777 лица, односно 0,74%.¹¹¹⁴

12.3. Антифашистички фронт жена

12. 3. 1. Оснивање и циљеви

Уколико се осврнемо на традицију многих народа приметимо да у њој влада *правило* да, када дође до ратних збивања, жене у извесној мери прате своје мушкарце (најчешће мужеве и браћу) помажући им у вршењу традиционалних женских послова као што су прање личних ствари и старање о рањеницима.¹¹¹⁵ Ова традиција додатно је утврђена праксом за време Првог светског рата, када је дошло до појединачног и/или масовнијег учешћа жена у борбеним редовима широм европског континента. Југословенски простор није представљао изузетак тако да су народноослободилачки одреди релативно брзо по отпочињању борби могли да рачунају на помоћ жена. Примера ради, Коса Папић, домаћица из Ивањице, већ у јесен 1941. године организовала је партизанску кухињу у овом крају.¹¹¹⁶

Међутим, упоредо са спонтаним приласком жена партизанским одредима, уочена је могућност да би се оне могле организовано ангажовати и приближити Покрету. Историчарка Љубинка Шкодрић бавила се појединачним случајевима где су жене, које су првобитно ступиле као помоћно особље (најчешће куварице и кројачице) или болничарке, по узору на истакнуте комунисткиње, односно придобијене њиховом пропагандом, после неког времена узеле активног учешћа у борбама.¹¹¹⁷ Ови примери су били карактеристични за простор окупиране Србије, где је дефинитивно отпочео организован рад са женама. Након пада Ужичке републике, активности партизана преносе се на област око Нове

¹¹¹⁴ Занимљиво је да је прва хероина СССР-а била авијатичарка Валентина Степановна Хризодубова (1909-1993), која је орден добила у мирнодопоско време, 1938. године, након успешног решавања компликација на лету из Москве ка Далеком истоку.

¹¹¹⁵ Linda Grant De Pauw, *Battle Cries and Lullabies: Women in War from Prehistory to the Present* (Norman: University of Oklahoma Press, 1998), 147.

¹¹¹⁶ *Жене Србије у НОБ-у*, 503.

¹¹¹⁷ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 385-386.

Вароши, а потом и источну Босну.¹¹¹⁸ Током 1942. године по селима у Босни је КПЈ организовала састанке са женама на којима се углавном говорило о политичкој ситуацији, народноослободилачкој борби и питањима ангажовања жена.¹¹¹⁹

Први помен организовања Антифашистичког фронта жена за сада се везује за *Окружницу бр. 4*, издату од стране ЦК КП Хрватске крајем 1941. године.¹¹²⁰ Том приликом су позване све партијске организације да раде на формирању АФЖ-а. У већ поменутом броју *Пролетера* за март-април 1942. године Спасенија Бабовић је у ауторском тексту истакла, поред значаја учешћа жена у народноослободилачкој борби као боркиња и болничарки, колико је важно окупљање жена у антифашистичке савезе и њихово мобилисање у борби и у позадини. Ови задаци постављени су као првостепени у свим партијским организацијама.

Прва земаљска конференција АФЖ-а одржана је у јеку Другог светског рата, 6. децембра 1942. године у Босанском Петровцу. Тако је суштински испоштована традиција међународног социјалистичког покрета, која је већ од тридесетих година развијала идеју народног фронта као својеврстан одговор на јачање фашизма у Европи. Поздравни говор одржао је врховни заповедник Народноослободилачке војске, Јосип Броз Тито: „Ја се поносим тиме што стојим на челу армије у којој има огроман број жена. Ја могу казати да су жене у тој борби по свом хероизму, по својој издржљивости, биле и јесу на првом мјесту и у првим редовима и свим народима Југославије чини част што имају такве кћери.”¹¹²¹ Иако је нагласио да неће бити повратка „на старо”, будући да су жене доказале да су способне да се боре и држе власт у рукама, Тито је јасно ограничио женске могућности: изјавом да су оне „стуб позадине”,¹¹²² заправо је тим *храбрим* и *издржљивим* женама послао поруку да је, поред тога што се активно боре, једнако важно да дају допринос у свим оним пословима који су заправо „кућански”.

¹¹¹⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd: Književne novine, 1990), 149.

¹¹¹⁹ *Dokumenti centralnih organa*, knj. V (Beograd: Komunist, 1986), 341.

¹¹²⁰ Чедомир Попов, „Формирање АФЖ-а 1942. Резултат става КПЈ према женском питању и последица политике стварања Народног фронта”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 6 (1961): 36.

¹¹²¹ *Dokumenti centralnih organa*, knj. IX (Beograd: Komunist, 1988), 50.

¹¹²² *Tito ženama Jugoslavije* (Beograd: Izdanje centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, 1953), 3.

Од укупно 166 изабраних делегаткиња на конференцији су главне реферате поднеле комунисткиње које су биле активне у Србији, Митра Митровић¹¹²³ и Спасенија Бабовић.¹¹²⁴ Анализирајући мотиве за приступање жена партизанским одредима, Митровић је навела да су ратне страхоте (злочини над цивилним становништвом, посебно децом, силовања, хапшења и слично) у значајној мери активирале жене на простору Југославије, али да је једино КПЈ осетила „сав тај бол” и кренула у „осветнички бој”. Уверена да је масовно учешће жена у одредима суштински означило „велики историјски прелом”, Митровић посебно наглашава дисконтинуитет када је историја женских организација у питању: „Ето, (...) стотине нас је данас на нашој конференцији, а раније се никад нисмо могле састати.”¹¹²⁵ Тако се већ на првој конференцији АФЖ-а назрело ограђивање као и негирање међуратног феминизма и борбе женских грађанских организација из овог периода. Иако је позив на формирање иницијативних одбора АФЖ-а стигао крајем 1941. године, ратне прилике су битно ометале реализацију ових активности. Тако је, примера ради, Прва конференција АФЖ-а Хрватске одржана тек у јуну 1943. године у Оточцу и Прозору а Први конгрес АФЖ-а Југославије у јуну 1945. године.

Резолуција Прве конференције АФЖ-а истакла је значај борбеног јединства свих југословенских жена, без обзира на национално и верско опредељење. На конференцији је дефинисана организација АФЖ-а и изабран Централни одбор. За председницу Централног одбора изабрана је Ката Пејновић, а за секретарку Ванда Новосел. Митра Митровић и Спасенија Бабовић биле су чланице Централног одбора. Следећи тезу Лидије Склевицки о задацима АФЖ-а, они могу бити подељени у две групе: (1) задаци који се односе на целокупан народноослободилачки покрет (прикупљање хране, материјалних средстава, добровољни радови и слично) и (2) задаци којима се остварује интерес чланства. У другој категорији налазе се политичка и културна еманципација жена, као и интеграција на равноправним основама у НОБ-у у циљу изградње новог друштва.¹¹²⁶

Политичка еманципација се већ у првим данима НОБ-а примењивала као активно и пасивно женско право гласа при изборима за органе народне власти. Неговано је схватање

¹¹²³ Митра Митровић је поднела реферат *О антифашистичком покрету жена у оквиру народноослободилачке борбе*.

¹¹²⁴ Спасенија Бабовић је поднела реферат *О организационим питањима*.

¹¹²⁵ „Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ 7. decembra 1942”, <https://www.afzarhiv.org/files/original/893d7d215be542cb233148db58e70fc9.pdf> (приступљено 26. 12. 2020).

¹¹²⁶ L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 25.

по коме је жена самостални политички субјект а „истицало се одгајање жена за неауторитарну, демократску републику”.¹¹²⁷ Културна еманципација пратила је политичку, мада се може рећи и обратно: да би жене постале политички еманциповане неопходно је да се културно „уздигну”. Наглашавана је нужност едукације путем различитих курсева (од описмењавања, преко упознавања са здравственим и хигијенским приликама до уско стручних тема). Лидија Склевицки утврдила је да израз *равноправност* (жена и мушкараца) није пречест у партијској документацији; међу ретким примерима где се овај појам експлицитно помиње јесте *Окружница ЦК КПХ* из децембра 1941. године. Ова истраживачица сматра да је партијско руководство имало свест о томе да је однос међу половима такође *sui generis*, те да за његову промену мора да се испуни низ предуслова, међу којима се налази и остварење културне еманципације.¹¹²⁸ Са друге стране, саме комунисткиње, попут Митре Митровић, биле су релативно суздржане према концепту равноправности. У сваком званичном и битнијем догађају коришћена је прилика да се напомене да жене нису ступиле у НОБ са жељом да постану равноправне, већ је равноправност последица њихове заједничке борбе у оквиру КПЈ: „Ми нисмо у ову борбу ушли са било каквим захтјевима за равноправност. Није томе, у томе тренутку било мјеста, нити је то било најважније, *нити су се преко тога могле покренути жене у толиком броју*. А равноправност је ту брже него што се дало очекивати. Дошла је, стекла се како се једино и може стећи, кроз заједничку борбу с народом, за заједничку слободу” (подвукла К. Ј. С.).¹¹²⁹ Сличним тоном говорила је и Анка Берус: „Судјеловање жена у јавном животу није плод тражења равноправности од стране жена, она као и нитко други није ништа тражила за себе већ је давала све од себе, а равноправност, коју је постигла, била је нужда, коју је сам развој и ширина борбе тражила.”¹¹³⁰ Осим што је занимљив став Митре Митровић да се на основу борбе за равноправност са мушкарцима жене нису могле окупити и покренути „у толиком броју”, она износи радикалан закључак да „на нашој страни” нема непријатеља равноправности жена, изједначавајући непријатеље равноправности жена са

¹¹²⁷ Исто, 26.

¹¹²⁸ Исто.

¹¹²⁹ „Referat M. Mitrović Antifašistički pokret žena u okviru NOB-e” održan na konferenciji AFŽ-a, HR-HDA-1722-6.

¹¹³⁰ „Referat Anke Berus o političkim zadacima AFŽ u Hrvatskoj, održan na Prvoj konferenciji AFŽ Hrvatske, 12. lipnja 1943. godine”, u *Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, knj. 5 (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986), 139.

„непријатељима наших народа”. Потом као да стидљиво додаје да, ако непријатеља и има у партизанским редовима, то је само понеки „појединац” који једноставно „не схвата” важност учествовања жена у НОБ-у.¹¹³¹

Премда је АФЖ рад на културном пољу отпочео аналфабетским течајевима,¹¹³² убрзо су организовани посебни курсеви политичког образовања. Најчешће теме које су се на њима обрађивале су НОБ – циљеви и карактер, непријатељ и НОБ, Народноослободилачка власт, АВНОЈ, ЗАВНОХ, жена у СССР-у, жена и фашизам, организационо питање АФЖ-а и слично.¹¹³³ Важност ових курсева лежи у томе што су они обезбеђивали „вертикалну мобилност жена у сферу 'озбиљне' политике”, како то примећује Склевицки.¹¹³⁴ Наиме, постојала је препорука да се полазнице оцене на завршетку курсева те да се те оцене, уз особине полазница, доставе партијским руководствомима које је даље пратило њихов развој и евентуално их узимало за даље „одгајање у марксистичко-лењинистичком духу”.¹¹³⁵

У односу Партије према АФЖ-у манифестовао се судар новог (еманципаторског) са старим (традиционално-патријархалним). Митра Митровић писала је о неретко „крутом” односу Партије према АФЖ-у, односно о свођењу АФЖ-а на организацију која врши техничке послове за војску. Истичући да је жене потребно укључивати у народноослободилачке одборе (власт), Митровић је писала како то не сме бити формалност којим би се евентуално задовољио принцип квантитативне заступљености жена.¹¹³⁶ На овом месту приметна је сличност са ставовима Александре Колонтај, која је указивала на потешкоће укључивања жена у политички живот СССР-а.¹¹³⁷

У тесној вези са идејом равноправности према којој су се чланице АФЖ-а одређивале стоји и појава дискриминације. Тако је АФЖ требало да се бори за једнак положај жена и мушкараца, да извојује њихову равноправност, али и да, како је пракса

¹¹³¹ „Referat M. Mitrović Antifašistički pokret žena u okviru NOB-e” održan na konferenciji AFŽ-a, HR-HDA-1722-6.

¹¹³² Курсеви описмењавања отпочели су пре формалног конституисања АФЖ-а, још 1941. године.

¹¹³³ *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, knj. I (Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955), 254.

¹¹³⁴ L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 31.

¹¹³⁵ *Žene Hrvatske...*, 162.

¹¹³⁶ Митра Митровић, „Улога антифашистичког фронта жена у ослободилачком рату”, *Пролетер* бр. 16 (мај 1942): 3.

¹¹³⁷ Jinee Lokaneeta, “Alexandra Kollontai and Marxist Feminism”, *Economic and Political Weekly* Vol. 36, No. 17 (2001): 1408.

показала, мења свест мушкараца који су неретко дискриминисали жене у сопственим редовима. Уколико би једном реченицом требало указати на изговоре под којима је дискриминација над женама вршена, онда би то била изјава да „политика није за жене”.¹¹³⁸ Иронија је била и у томе што су жене неретко оптуживане да се „не труде да буду равноправни чланови НОО „јер још увек не осећају пун смисао речи равноправност”.¹¹³⁹ Кључно питање које се на овом месту намеће тиче се потенцијала АФЖ-а да реши и предупреди будуће спорне ситуације овог типа. Подведено под класно питање, *женско питање* није могло бити ни анализирано ни тумачено ван оквира марксистичко-лењинистичке теорије. У ситуацијама у којима млади (мушки) кадар није знао ни да чита, па самим тим ни да следи партијска упутства, напреднији став према женама је био прилично илузоран. Како су искуснији чланови Партије бележили, било је неопходно „отрести се бесмислених предрасуда у погледу на жене”,¹¹⁴⁰ тако да нимало не чуди констатација да је АФЖ временом постао „болна страна” партизанског покрета.¹¹⁴¹

12. 3. 2. Материнство и породица у реторици АФЖ-а

Премда за предмет овог рада није од пресудне важности теренски рад АФЖ-а као и његова територијална организација, односно распрострањеност, неопходно је указати на основне смернице рада АФЖ-а. За организовање рада ове организације у Србији је била задужена Руменка Петровић, која се посебно усмерила на југ земље, где је успела да покрене лист *Јабланичанка у борби*. Међутим, након слома устанка крајем 1941. године, рад са женама у Србији се слабо развијао. У децембру исте године функционисало је свега неколико женских актива. Иако се поједини сеоски одбори АЖФ-а у Србији формирају током 1942. године њихов рад је, према историчарки Љубинки Шкодрић, био прилично скроман.¹¹⁴² Као последица управо овог слабијег рада може се сматрати и чињеница да је до формирања врховне организације АФЖ-а за Србију, Главног одбора, дошло тек након ослобођења земље, јануара 1945. године, док су Хрватска, Словенија, Црна Гора и

¹¹³⁸ „Izveštaj M. Zastavniković o pripremanju kursa AFŽ-a u bjelovarskom kotaru, utjecaju neprijateljske propagande na području Koprivnice, osnivanju NOO-a u Molvama i dr”, HR-HDA-1722-61.

¹¹³⁹ „Organizacioni referat podnesen na Prvom oblasnom savjetovanju AFŽ-a za Dalmaciju”, HR-HDA-1235-1-21

¹¹⁴⁰ „Ulomak referata o AFŽ-u za I. kongres AFŽ-a Hrvatske”, HR-HDA-1722-138.

¹¹⁴¹ *Žene Hrvatske...*, knj. I, 152.

¹¹⁴² Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 393.

Македонија своје Главне одборе добиле током 1943. године. Као узрок овог кашњења може се разматрати и одсуство главнине партизанских снага, односно њихово присуство на територијама које су прве добиле Главне одборе. Међутим, текст публикован у *Жени данас* новембра 1943. године као да је индиректно кривио и саме жене Србије за овакво стање. Одато је признање за страдање и сву тежину положаја коју трпе под окупацијом, али је констатовано да се њихов организациони рад не примећује, иако не би требало да глад и терор униште дух отпора.¹¹⁴³

Масовнији прилазак жена Србије АФЖ-у одвијао се у другој половини 1944. године када је и сам партизански покрет постао омасовљен. Међутим, лична сећања често сведоче о препрекама које су одлагале прилазак жена. Тако се Божидарка – Кика Дамњановић присећала да се дешавало да жене нису смеле да присуствују састанцима без одобрења и сагласности мушких чланова породице, али да су и сељанке у Србији радо учествовале на састанцима, спремне да се едукују.¹¹⁴⁴ Значај АФЖ-а у првим данима и лежи у чињеници да су сељанке успеле да се укључе у процес образовања, да су добиле прилику да јавно иступају, изражавају мишљење, док су и свакодневни послови које су обављале сада добили на важности. Тиме су, на специфичан начин, сигурно почеле да се осећају као део покрета који, осим што тежи ослобођењу земље, тежи и еманципацији жена.

Материнство, односно однос мајка-дете, постаје важан мотив у реторици изградње новог друштва. Осим што је љубав коју жена усађује деци требало да елиминише мржњу између *братских народа*,¹¹⁴⁵ она је имала задатак да пробуди солидарност са женама и децом из различитих крајева југословенског простора.¹¹⁴⁶ Међутим, док је материнство нашло своју функцију у реторици АФЖ-а, односно политике *с врха* која је делегирана овој организацији, породица је постајала све већи камен спотицања а однос према њој је постао донекле амбивалентан. Наиме, у документима АФЖ-а породица се представља као кочница веће активности жена: будући да живе старим, патријархалним животом, не допушта им се да се удаље од куће како би похађале курсеве АФЖ-а.¹¹⁴⁷ Када је требало да

¹¹⁴³ „Гдје су жене Србије?”, *Жена данас* бр. 32, новембар 1943.

¹¹⁴⁴ Кика Дамњановић-Марковић, *Ја и моји ратни другови* књ. I (Београд: Слобода, 1978), 39.

¹¹⁴⁵ „Zapisnik s Prve konferencije Gradskog odbora AFŽ-a Šibenik”, HR-HDA-1877-43.

¹¹⁴⁶ „Referat za I kongres AFŽ-a Hrvatske pod naslovom *Osmi marta - dan međunarodne solidarnosti žena u borbi za ljepši i sretniji život žena i čitavog naroda*”, HR-HDA-1722-130.

¹¹⁴⁷ „Okružni odbor AFŽ – Karlovac: Zapisnik sastanka drugarica, koje su zadužene za uspješan rad na neoslobođenom teritoriju”, стара сигнатура AFŽ 9/1163.

гласају за органе народне власти, жене су се често руководиле интересима породице.¹¹⁴⁸ Са друге стране, свесна друштвених образаца који су очигледно били исувише јаки, КПЈ се определила да преко АФЖ-а афирмише породицу, посебно се ограђујући и одбацујући тврдње непријатеља да партизани, по угледу на СССР, желе да униште ову институцију. Ипак, жена не сме „своју судбину везати за судбину (тих) злочинаца, па макар они били браћа, синови или мужеви”,¹¹⁴⁹ уколико су они згрешили у односу на Партију. Склевицки запажа да је ово дистанцирање од политичког опредељења мушких чланова породице жени директно давало политички идентитет, којим се она, условно речено, дистанцира од слабијег а своју судбину веже за „морално супериорне” партизане. Тако настаје . метафорична породица у којој нема оца као представника патријархалног поретка: породична лојалност се трансформише са мушке фигуре на НОП а жене постају деца – политички субјекти у настајању.¹¹⁵⁰ Овај прелазак са једног патријарха (оца/мужа) на другог (државу) карактеристичан је за посткомунистичко раздобље.¹¹⁵¹

12.3.3. Неравноправно присуство равноправних

Већ је указано на чињеницу да је равноправност коју је нудио народноослободилачки покрет од стране жена најчешће представљана као резултат, а не мотив за ступање у покрет. Међутим, уколико већ нису биле мотивисане борбом за равноправан положај, поставља се питање на који начин су ту равноправност „нужно стекле”. Данас је познато да се овај процес одвијао и процесом избора жена у народноослободилачке одреде. Након ослобођења Крупња 4. септембра 1941. године формиран је срески народноослободилачки одбор, који је при себи основао женску секцију. Она је имала задатак да обезбеди политичко-просветни рад са женама и да их

¹¹⁴⁸ „Окружни одбор АФŽ – Карловач: Зависник састанка Извршног одбора АФŽ за округ Карловач 6. сijeчња 1943.”, стара сигнатура АФŽ 9/1162.

¹¹⁴⁹ Маја Жувић, „Zastavica i na njojzi пише, dobit će je tko uradi више”, *Žena u borbi* br. 12-13 (1945): 16-17.

¹¹⁵⁰ L. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 49-50.

¹¹⁵¹ Анализирајући потенцијална читања југословенског феминизма, Адриана Захаријевић износи мишљење да је „социјалистички систем (...) обећавао деловање у правцу тоталне еманципације човека, што је било сасвим у складу са феминистичким разумевањем еманципације жена. Стога, ако је патријархата негде било, он није почивао ни у држави ни у њеној социјалистичкој структури.” Видети: Adriana Zaharijević, „Fusnota u globalnoj istoriji. Kako se može читати istorija jugoslovenskog feminizma?”, *Sociologija* Vol. 57, No. 1 (2015): 79.

мобилише да помажу борцима.¹¹⁵² Први случај активног учешћа жена у Главном одбору за Србију забележен је у Ужицу, када је 17. новембра 1941. године у Одбор ступила Митра Митровић као повереница за просвету и културу. Међутим, уз њу је на исту позицију постављен и Јован Поповић те се овакав потез једино може објаснити постојањем сумње у способности једне жене, којој је *de facto* додељена нека врста татора.

На основу *Задатака и устројству народноослободилачких одбора*, као првим писаним прописима који се тичу функционисања одбора, Народноослободилачки одбори на ослобођеном подручју дефинисани су као привремени органи власти који уједињују народ у борби против окупатора, а у која треба да уђу лица без обзира на веру и народност. Питање пола није прецизно поменуто.¹¹⁵³ У некој врсти допунског акта, *Објашњењима и упутствима за рад народноослободилачких одбора у ослобођеним крајевима* накнадно је предвиђено да се чланови народноослободилачких одбора бирају на збору, од стране „мушких и женских сељака”, чиме је прецизирано да и жене могу бити биране.¹¹⁵⁴

АФЖ је без икакве сумње имао значајну улогу у многим тешким тренуцима Народноослободилачког покрета, обезбеђујући преко потребну помоћ жена. Међутим, та помоћ није ни по чему била другачија од доживљаја традиционалне женске помоћи мушкарцима који ратују, чиме се долази до закључка да АФЖ не само што није успео да сруши постојеће родне стереотипе, већ да су они, у годинама рата, заправо у АФЖ-у преживели.¹¹⁵⁵ То свакако не значи да је прва масовна организација жена на простору Југославије за ово сама по себи крива: спутавана од стране Партије и констатно контролисана, оправдано се може рећи да није ни могла да пружи више, али ће о овоме бити речи у наставку текста.

Уколико пажњу посветимо квантитативној заступљености жена у различитим органима власти које би, хипотетички, требало да буду макар приближно једнако заступљене сходно партијској демагогији, долазимо до поражавајућих запажања. Истински мали број жена досегао је значајне позиције током рата, али им ни то није гарантовало да у

¹¹⁵² Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941* (Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963), 277.

¹¹⁵³ *Dokumenti centralnih organa...*, knj. III, 431.

¹¹⁵⁴ *Исто*, 435.

¹¹⁵⁵ Jelena Batinić, “Gender, Revolution and War. The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II” (PhD thesis, Stanford University, 2009), 157.

неком тренутку, без значајнијег разлога, неће бити смењене. Тако је познат случај Спасеније Бабовић, која је била једина жена у саставу штабова првих пет пролетерских бригада средином 1942. године. Убрзо је напрасно смењена те је дуго остала без посебног задужења, што је, према сведочанствима, утицало на јачање њеног незадовољства.¹¹⁵⁶ Са друге стране, присуство жена у органима власти било је веће како су године одмицале али је оно и даље било драстично мање у односу на присуство мушкараца. Тако је на првом заседању АВНОЈ-а била присутна само једна већница, Ката Пејновић. На следећем заседању АВНОЈ-а, чије је председништво имало 40 чланова, биле су свега две жене – Спасенија Бабовић и Маца Грчетић, док је међу већницима било десет жена. На Трећем заседању АВНОЈ-а међу већницима било је 18 жена (3,3%).¹¹⁵⁷ После ослобођења Београда, на заседању Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије новембра 1944. године, у Председништво је изабрана једна жена, Милка Минић. Ово су само неки показатељи реалног стања присуства жена у високој политици.

Да је на процес бирања, као што је напоменуто у претходном делу текста, утицао снажан утицај породице и патријархалног наслеђа услед којег је било теже одабрати жену, није било никакве сумње. Међутим, само неслагање међу женама, о којем партијска документација радије ћути, сигурно је доприносило да на неке положаје буду изабрани мушкарци. Остала је упамћена нетрпељивост између две истакнуте комунисткиње, Спасеније Бабовић и Митре Митровић, која је узрокована третманом Митровић као интелектуалке.¹¹⁵⁸

Међутим, присуство жена на позицијама моћи и одлучивања некада је давало и хуману ноту одређеним догађајима а неретко спашавало од фаталних исхода. Спасенија Бабовић је сведочила да су Митра Митровић и она (очигледно без обзира на личну нетрпељивост) покушавале да спрече Ђиласа у доношењу исхитрених смртних пресуда. Њиховом интервенцијом смрт је избегао Михајло Ђорђевић, каснији судија у процесу Дражи Михаиловићу.¹¹⁵⁹ Радмила Обрадовић, тадашња секретарка ОК Лесковац, била је

¹¹⁵⁶ Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (Београд: Рад, 1989), 171.

¹¹⁵⁷ N. Božinović, *nav. delo*, 146.

¹¹⁵⁸ Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića* (Београд: Службени гласник, 2010), 56.

¹¹⁵⁹ M. Đilas, *nav. delo*, 150.

под партијском сумњом и надвијала се опасност да буде ликвидирана, али су је заштитили Светозар Вукмановић и Спасенија Бабовић.¹¹⁶⁰

Премда укидање АФЖ-а 1953. године хронолошки не припада теми, неопходно је скренути пажњу на околности под којима долази до гашења ове организације. Проблем проучавања АФЖ-а лежи у чињеници да комплетна архивска грађа из ратног периода, дакле 1942-1945. године, недостаје. Уз регионалну недоступност грађе, то су највећи проблеми самог бављења овом темом. Чињеница је да је партијска историографија сматрала да су жене ка НОБ-у и касније АФЖ-у водили висока самосвест, заједничка борба против фашистичког непријатеља и слично, историографске ревизије утврдиле су да су жене у току рата представљале друштвени објекат, да су биле лишене иницијативе и да су њихове улоге и задатке по правилу дефинисали руководиоци – мушкарци.¹¹⁶¹ Говор Јосипа Броза Тита са Прве земаљске конференције АФЖ-а најбољи је показатељ да је питање женске еманципације било саставни део борбе против окупатора:

„Жене се боре данас раме уз раме са мушкарцима за слободу народа Југославије, ... оне се боре за слободу и независност својих народа, оне се боре против фашистичког система, система средњовековног ропства ... Оне се боре за слободу и независност својих народа, а то је саставни дио велике борбе за њихову равноправност”¹¹⁶².

Тито у свом говору истиче да је АФЖ настао захваљујући упорности самих жена, те да је то организација „поникла одоздо”. Будући да су се жене укључиле у борбу против непријатеља, било на фронту или иза линије фронта, да су дале жртве током рата, тиме се имплицира да су остварени сви предуслови да жене са територије окупиране земље постану равноправне са мушкарцима:

„Жене Југославије, које су у овој борби са таквим самопријегором дале такве жртве, оне што тако упорно стоје у првим редовима Народноослободилачке борбе, имају право да овдје, данас, једанпут заувјек, утврде једну чињеницу: да ова борба мора донијети плода и за жене народа Југославије, да никада

¹¹⁶⁰ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 374.

¹¹⁶¹ Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke...*, 39-41.

¹¹⁶² Josip Broz Tito, *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi* (Zaječar: Tehnika Zaječarskog partizanskog odreda Milenko Brković-Crni, 1942), 1-13.

више нико неће моћи истргнути те скупо плаћене плодове из њихових руку!”¹¹⁶³

У сваком случају, за време рата, АФЖ је био усмерен на мобилисање што већег броја жена у НОБ, трудећи се да у исто време буде носилац различитих социјално-хуманих активности. Једну од њих свакако представљају аналфабетски течајеви, који су почели плански и организовано, односно уз подршку народних одбора, да се спроводе од јесени 1945. године. Уз описмењавање жена из различитих (углавном заосталих) крајева, АФЖ је на себе преузео задатак социјалног збрињавања деце, разбијање верске заосталости (скидање зара и фереце) и друштвено-политичког освешћивања. Интересантно је да је *нова жена* као тема скоро потпуно нестала из дискурса по окончању рата. Она се појављивала спорадично у оквирима АФЖ-а, али у функцији мотивисања југословенских муслиманки да скину зар и ферецу, који су представљани као симболи женског потчињавања али и заосталости, толико понижавајуће за жену. Поред ових симболичких асоцијација, АФЖ је сматрао да зар и фереца представљају физичке баријере, које су спречавале жене да имају друштвени живот. Кампање *откривања* вођене су претежно по Босни и Херцеговини, Космету и Македонији већ од 1947. године али су често наилазиле на снажан отпор локалног становништва. Многе муслиманке, које су учествовале у раду АФЖ-а, углавном би упућивале молбе да буду изузете из оваквих активности.¹¹⁶⁴

По завршетку рата, Централни комитет КПЈ и даље је показивао велики интерес за Антифашистички фронт жена. Од 17. до 19. јуна 1945. године одржан је Конгрес АФЖ-а у Београду. Мада је имао манифестацијски карактер, овај Конгрес је јавно одбацио сумње уочене код извесног броја партијских кадрова о целисходности ове организације након рата. Комунистичка партија тражила је од свих партијских кадрова сузбијање секташтва према примању жена у Партију, даље исказивање интереса и разумевање за АФЖ, како се он не би претворио у малобројну изоловану феминистичку организацију.¹¹⁶⁵ Програмски циљеви АФЖ-а били су садржани у Директиви Централног комитета Комунистичке партије Југославије, од 23. октобра 1945. године. Разлика је била у томе што је ова из 1945. године говорила о мирнодопским условима живота, новим задацима обнове земље,

¹¹⁶³ Исто.

¹¹⁶⁴ О политици АФЖ-а по овом питању видети: Ivan Simić, *nav. delo*, 151-153.

¹¹⁶⁵ Slobodan Nešović i Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1983), 822.

оствареним правима жене позивањем на тековине Народноослободилачке борбе, која им је та права и омогућила. Након Другог светског рата, у програмском смислу, КП је представљала жену у лику другарице, раднице, добре мајке и домаћице. Грађен је и стереотип о партизанкама-болничаркама, које су и оружјем браниле своје рањенике. Међутим, у мирнодопским условима није било довољно неговати сећања, требало је ангажовати жене на новим задацима.¹¹⁶⁶

Ситуација у вези с даљим радом АФЖ-а почела је да се мења током 1950. године. На трећем конгресу АФЖ-а, одржаном у октобру те године, промењен је његов статус: иако остаје женска организација, АФЖ постаје секција унутар Народног фронта. Чланице АФЖ-а би од сада требало да се баве посебно „женским проблемима”, док би политички рад и рад на културном уздизању био пренет на органе Народног фронта. Питање о томе да ли је нужно да постоји аутономна женска организација све се чешће појављивало у јавности. На саветовању градских организација АФЖ-а у јуну 1950. године у Загребу, Вида Томшич је у дискусији о планираним активностима АФЖ-а као његова председница изјавила да „смо у извјесној мјери, ако се то може казати за цијелу земљу, један од наших задатака прилично извршили... У извјесном смислу у неким дјеловима наше земље а нарочито у градовима, већ смо постигли да је жена равноправна”.¹¹⁶⁷ Међутим, истом приликом, Томшич је изнела идеју о трансформацији АФЖ-а, тако што ће се укинути професионалне функције јер нису допринеле већој активности жена, већ су их, према њеним речима, кочиле. Уместо плаћених одборница и руковоткиња АФЖ-а, Томшич је заговарала да се у организације и руководећа тела АФЖ-а бирају жене које ће, уз свој свакодневни рад, волонтерски радити у организацији.

Да је Титова Југославија ушла у нову фазу развоја друштвених односа, где се преиспитивао положај жена, а у том контексту и женски активизам у оквирима АФЖ-а, сведочи говор Виде Томшич одржан поводом 8. марта 1952. године. Томшич је јасно истакла да је свакој жени у Југославији дата могућност да се образује, запосли, професионално афирмише и да за исти рад буде исто плаћена као мушкарци. Међутим, питање искорака из породичног круга није нестало, већ се заострило. Са једне стране, процес индустријализације земље захтевао је укључење жена у производњу, а са друге

¹¹⁶⁶ Vera Katz, „O društvenom položaju žene...”, 142.

¹¹⁶⁷ Vida Tomšič, „Kako treba raditi u našoj organizaciji”, *Glas žena* br. 9 (septembar 1950): 1-3.

стране, заостала домаћинства захтевала су њихов огроман рад. Модернизација домаћинства, према Томшич, није била „приоритет социјалистичке изградње”, жена је због материнства често виђена као нерентабилна радна снага и притом су још увек била приметна „малограђанска схватања побеђених назадних снага”, које желе да жену врате у кућу и које су узрок „смањивања активног учешћа жене у политичком животу” земље.¹¹⁶⁸

Разлози за укидање АФЖ-а такође још увек нису истражени у потпуности; зна се да се АФЖ-у у Војводини већ 1944. године замерала „превелика самосталност”, док се АФЖ-у од стране ЦК КП Хрватске замерало, између осталог, због слабих веза са партијском организацијом.¹¹⁶⁹ На Четвртом конгресу, АФЖ је укинут као посебна женска организација 1953. године. Извештаји, репортаже и вести о раду организација АФЖ-а објављени у штампи АФЖ-а су показали да захтеви за гашење организације нису били узроковани потребом коју је исказало чланство: напротив, гашење АФЖ-а било је последица политичке одлуке КПЈ и уласка ФНРЈ у нову фазу економског и друштвеног развоја.¹¹⁷⁰ Заправо, у гласилима АФЖ-а није било скоро никаквих протеста поводом престанка рада организације. Да ли су комунисткиње, нарочито лидерке АФЖ-а, сматрале да су дотадашњи резултати процеса еманципације прихватљиви и да је улазак недефинисаног броја жена у одборе Народног фронта сам по себи довољан за представљање аутентичних интереса жена или нису уопште ни биле консултоване, већ су прихватиле одлуку (мушког) политичког руководства, још увек је нејасно. У сваком случају, потврдило се да су лидерке АФЖ-а, попут председница Спасеније Бабовић и Виде Томшич, заправо морале бити одане комунисткиње, оне које никада неће довести у питање одлуку која долази са врха.

Доминантан наратив о недостатку аутономије жена унутар АФЖ-а као и опстанку традиционалних родних улога како кроз НОБ тако и АФЖ, можда је најбоље дефинисала Барбара Јанчар Вебстер: „Претворивши АФЖ у учинковиту помоћну организацију, комунисткиње су неко вријеме имале прилику уживати у осјећају моћи и одговорности. Када их се позвало да АФЖ претворе у комунистичку масовну организацију, оне су то и учиниле. Жене које су се жртвовале да поразе окупатора и одбране своје домове постале

¹¹⁶⁸ Vida Tomšič, „Postoji li kod nas žensko pitanje”, *Žena danas* br. 99 (1952): 1.

¹¹⁶⁹ Ivana Pantelić, „Partizanke kao građanke...”, 80-83, 124-129.

¹¹⁷⁰ Gordana Stojaković, *Neda, jedna biografija* (Novi Sad: Futura publikacije, 2002), 47-48.

су, у правом смислу те ријечи, жртве партије која им је налагала властите стандарде.”¹¹⁷¹ Године које су уследиле доказаће да патријархални обрасци понашања, односно доминација мушкараца, посебно у структурама власти и/или моћи, никада нису престали да постоје, упркос званичној државној политици према еманципацији жена. Боркиње, које су своју равноправност освојиле кроз антифашистичку борбу, највероватније су очекивале да ће у пракси ту исту равноправност и живети. Међутим, када је АФЖ укинут, формално се трансформишући у Савез женских друштава, термилошки је одстрањен антифашизам а са њим и признавање женског учешћа у револуцији. Био је то, како многи сматрају, и стварни и симболични крај свега онога што је АФЖ представљао.¹¹⁷²

13. НОВА ДРЖАВА – НОВА ПРАВИЛА

13.1. Основне разлике у решењима породичног права у односу на период Краљевине

У поглављу симболичног назива *Нова држава – стара правила* извршена је анализа правне регулативе која се тичала области породичног права из међуратног периода Краљевине СХС/Југославије. Утврђено је да је патријархална матрица, по којој је жена подређена мушкарцу а деца родитељима, опстала на различитим нивоима кроз читав поменути период. Истраживање ове проблематике било је додатно отежано чињеницом да у Краљевини никада није извршена унификација породичног права те је положај жене суштински зависио од тога у којем је делу земље живела, будући да је постојало шест грађанскоправних подручја.

Иако истраживање хронолошки бива заустављено у години сукоба са Информбироом (1948), родна анализа најзначајнијих одредби породичног права који су важили у *другој* Југославији не подржава ово круто ограничење. Најзначајнији сет закона којим је драстично промењен положај жене, посебно у оквирима породице, донет је у овом периоду, почевши од *Устава ФНРЈ* од 31. јануара 1946. године, преко *Основног закона о браку* од 28. априла 1946. године до *Основног закона о односима родитеља и деце* од 1.

¹¹⁷¹ Jancar-Webster, „Women in the Yugoslav National Liberation Movement”, in *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, приредила Sabrina P. Ramet (Pennsylvania University Park: Pennsylvania State University Press, 1999), 85.

¹¹⁷² V. Katz, *nav. delo*, 138.

децембра 1947. године. Међутим, ови закони нису само касније трпели корекције (измене и допуне) већ је јасно да у току прве три послератне године држава није успела да комплетира законску регулативу из породичног права. Како би се разумела суштина промене законске регулативе до које је дошло у новом државно-политичком уређењу неопходно је анализирати и законе попут *Закона о имовинским односима брачних другова* (1950).

Говорећи о начелима *новог* породичног законодавства неопходно је издвојити три елемента: (1) равноправност мушкараца и жене, (2) елиминисање утицаја верских институција и (3) нарочита заштита деце.¹¹⁷³ Основне разлике у овој сфери у односу на период Краљевине СХС/Југославије тичале су се елиминисања институција и одређених одредби које су биле у супротности са прокламованим начелима. Међу њима се посебно истичу:

- а) укидање брачних испита и оглашења брака (брачни испит је обављао свештеник а оглашење се вршило у цркви¹¹⁷⁴);
- б) укидање мужевљеве и очинске власти¹¹⁷⁵;
- в) укидање мираза¹¹⁷⁶;
- г) растава од стола и постеље (*separatio ex toro et mensa* је фактичко прекидање брачне заједнице, с тим да она и даље правно постоји¹¹⁷⁷).

Устав ФНРЈ једногласно је проглашен 1946. године на заједничкој седници оба дома Уставотворне скупштине. Члан 24 прокламовао је равноправност жена и мушкараца „у свима областима државног, привредног и друштвено-политичког живота”, да за једнак рад жене имају право на једнаку плату као и да уживају посебну заштиту у радном односу. Држава је нагласила да нарочито штити интересе мајке и детета оснивањем породицишта, дечјих домова и обданишта, као и правом мајке на плаћено одсуство пре и после порођаја.¹¹⁷⁸ У *Уставу* је наведено да се брак и породица налазе под заштитом државе, те да држава уређује њихове правне односе. Пуноважан је само брак закључен пред

¹¹⁷³ Dr Vojislav Bakić, *Породично право: пето, измењено и допуњено издање* (Београд: Савремена администрација, 1971), 26-27.

¹¹⁷⁴ *Српски грађански законик*, пар. 63, 83-86; *Аустријски грађански законик*, пар. 70-74.

¹¹⁷⁵ *Српски грађански законик*, пар. 109-110, 124, 126, 920; *Аустријски грађански законик*, пар. 147-154.

¹¹⁷⁶ *Српски грађански законик*, пар. 760, 762-770; *Аустријски грађански законик*, пар. 1218-1229.

¹¹⁷⁷ *Српски грађански законик*, пар. 102; *Аустријски грађански законик*, пар. 103-110.

¹¹⁷⁸ *Устав ФНРЈ*, пар. 24.

надлежним државним органима, што је у пракси значило обавезан грађански брак. После закључења брака партнери су имали могућност да венчање обаве и по верским прописима.¹¹⁷⁹ Сетови закона који су уследили у наредним годинама нису смели да буду у колизији са *Уставом* као највишим актом већ су додатно учврстили постојећа решења.

13. 2. Положај жене у браку

13.2.1. Склапање брака

Заступајући став да се брачно право изменило током Народноослободилачке борбе, законодавац је констатовао да је до доношења *Устава ФНРЈ* и *Основног закона о браку* у држави важио факултативни грађански брак, односно постојала је могућност избора између брака у верској или грађанској форми (осим Војводине где је грађански брак већ био обавезан).¹¹⁸⁰ За основна начела брачног права проглашени су:

- а) институционалност брака (брак је установа друштвеног карактера, која има за циљ да обави значајне друштвене задатке – природни, морални и друштвени);
- б) лаицитет (брак је у искључивој надлежности државе: пуноважан је само онај брак који је склопљен пред државним органима);
- в) брак је под заштитом државе;
- г) равноправност мужа и жене;
- г) моногамија¹¹⁸¹;
- д) разводљивост брака.

За склапање брака били су потребни материјално-правни и формално-правни услови. У материјално-правне спадали су испуњење битних услова за постојање брака, непостојање брачних сметњи, непостојање брачних забрана и склапање брака у циљу формирања заједнице живота, док су се формално-правни услови односили на форму (облик) склапања брака. Овде ће у основним цртама бити представљени сви услови за закључење брака:

¹¹⁷⁹ *Исто*, пар. 26.

¹¹⁸⁰ Др Војислав Вакић, *нав. дело*, 74.

¹¹⁸¹ Полигамни бракови, који су били дозвољени код припадника исламске вероисповести сада су искључени. Међутим, они који су склопљени до 9. маја 1945. године остали су на снази.

а) Материјално-правни услови

а.1) битни услови за постојање брака

а.1.1) различитост полова вереника

Закон прописује да се брак може склопити између два лица различитог пола. Уколико се брак склопи између лица истог пола, сматрао се непостојећим.

а.1.2) сагласност воља вереника

Осим што је сваки будући супружник/ца изражавао/ла појединачно своју вољу, неопходно је било да се изјаве подударају и да су дате истовремено.

а.1.3) законом прописана форма за склапање брака

Воље будућих супружника дају се пред надлежним државном органом и у свечаној форми.

а.2.) непостојање брачних сметњи

а.2.1. брачност

Нико не може склопити (нов) брак док је претходни важећи, односно не престане смрћу, разводом, проглашењем брачног друга умрлим¹¹⁸² или проглашењем брака за неважећи¹¹⁸³. Огрешење о ову сметњу кривично се санкционише.¹¹⁸⁴

а.2.2. умоболност

На основу мишљења лекара-вештака, лице за које се утврди да је умоболно, односно има тежи облик душевне болести, не може склопити брак.

а.2.3. сродство

Основни закон о браку предвиђа као брачну сметњу крвно сродство и сродство по тазбини. Брак не могу да склопе лица која су у првој линији сродства, без обзира на његов степен,¹¹⁸⁵ као ни рођени брат и сестра, брат и сестра по оцу/мајци, стриц и братаница, ујак и сестричина, тетка и сестрић, деца рођене браће/сестара као ни деца браће/сестара по оцу/мајци.¹¹⁸⁶ Сродство по тазбини такође је подразумевало да брак не могу да склопе лица у првој линији сродства: свекар и снаха, зет и ташта,

¹¹⁸² *Основни закон о браку*, пар. 52.

¹¹⁸³ *Исто*, пар. 16.

¹¹⁸⁴ *Кривични законик*, пар. 190.

¹¹⁸⁵ Примера ради, брак не могу склопити деда и унука.

¹¹⁸⁶ *Основни закон о браку* оставио је могућност да се може отклонити сродство као брачна сметња између деце рођене браће/сестара као и деце браће/сестара по оцу/мајци, али искључиво пред надлежним судом и сходно обичајима краја у којем се брак склапа. *Основни закон о браку*, пар. 18, ст. 2.

очух/маћеха и пасторак/пасторкиња. И овај вид сродства спадао је у трајну сметњу, јер лица нису губила сродство иако би престао брак на основу којег су у то сродство ступили.¹¹⁸⁷

а.2.4. малолетство

Лице које није навршило осамнаест година живота, без обзира на пол, не може склопити брак.¹¹⁸⁸ Међутим, на молбу малолетника/це, суд је могао преиначити ову одлуку, услед постојања оправданих разлога. На основу упутства Врховног суда ФНРЈ (1949) суд не може одобрити брак лицу млађем од четрнасет година.¹¹⁸⁹

а.2.5. недостатак воље

Пуноважан брак се не може склопити ако нема слободног пристанка супружника, већ је пристанак изнуђен принудом или дат у заблуди.

а.3) непостојање брачних забрана

а.3.1. усвојење

Усвојењем се правним путем заснива родитељски однос између усвојиоца и усвојеника тако да закон забрањује да сродници (родитељ и дете) ступе у брак.¹¹⁹⁰

а.3.2. однос старатељства

Између лица које не може да се стара о себи и старатеља ствара се однос у правном смислу сличан односу родитељ-дете. Док он постоји, старатељ не може склопити брак са својим штићеником.¹¹⁹¹

а.4. склапање брака у циљу формирања заједнице живота

Уколико брак није склопљен у циљу вођења заједничког живота већ у неком другом интересу (на пример, остваривањем других права, прикривањем других односа и слично), тај брак неће бити пуноважан.¹¹⁹²

б. Формално-правни услови

¹¹⁸⁷ И овде је остављена могућност да се брачна сметња отклони пред надлежним судом. *Основни закон о браку*, пар. 19.

¹¹⁸⁸ *Основни закон о браку* предвидео је, према мишљењу струке, релативно високо брачно пунолетство јер је старосна граница за стицање грађанских права било управо осамнаест година. Види: Dr Vojislav Bakić, *nav. delo*, 100.

¹¹⁸⁹ Пракса је касније показала да је ова старосна граница исувише ниска те је касније закон измењен.

¹¹⁹⁰ *Основни закон о браку*, пар. 22.

¹¹⁹¹ И усвојење и старатељство не представљају трајне забране, што у пракси значи да надлежни суд може дозволити ове бракове када се уклоне брачне сметње. *Основни закон о браку*, пар. 22, ст. 2.

¹¹⁹² *Основни закон о браку*, пар. 1 и 43.

Брак се склапа у свечаној форми, у посебној просторији, у присуству представника општине (матичара)¹¹⁹³, женика, невесте и сведока. У циљу отклањања могућности за склапање неважећих бракова закон је предвидео обавезно подношење пријаве ради склапања брака. Она треба да садржи: (1) податке о идентитету будућих супружника, (2) њихове изјаве које су подразумевале да у брак ступају слободно, да за закључење брака нема никаквих сметњи и да су се међусобно обавестили о здравственом стању свог партнера/партнерке, нарочито у погледу туберкулозе и венеричних болести.¹¹⁹⁴

13. 2. 2. Дејство брака

На основу *Основног закона о браку* права и дужности супруга важе за све брачне другове, без обзира на то да ли је брак склопљен пре ступања на снагу овог Закона.¹¹⁹⁵ Имовинске односе, осим овог закона, одређују и републички закони.

Правна дејства брака односе се на:

а.1. пословну способност супружника

Док је *Српски грађански законик* прецизирао да жена удајом губи пословну способност,¹¹⁹⁶ *Основни закон о браку* о томе не говори ништа, следећи принцип равноправности мушкараца и жена, прокламован *Уставом ФНРЈ*. Владало је уверење да жена удајом нити проширује нити губи своју пословну способност. Међутим, малолетно лице које је склопило брак, остајало је под старањем родитеља/старатеља те је заправо било онемогућено да обавља правне послове. *Основни закон о односима родитеља и деце* (1947) прогласио је потпуну еманципацију малолетника након ступања у брак те је и у овој ситуацији омогућена потпуна равноправност брачних другова.¹¹⁹⁷

а.2. личне односе супружника

¹¹⁹³ Будући да се пуноважан брак могао склопити само пред органом општине, тиме је елиминисано учешће верских институција у овај чин. *Основни закон о браку*, пар. 24, став 2.

¹¹⁹⁴ Dr Vojislav Vakić, *nav. delo*, 109.

¹¹⁹⁵ *Основни закон о браку*, пар. 81.

¹¹⁹⁶ Законодавац прописује да жена губи пословну способност моментом склапања брака, када се она изједначава са лицима која су „ума лишена, распикуће судом проглашене и презадуженици којих је имање под стециште потпало”. Видети: *Српски грађански законик*, пар. 920.

¹¹⁹⁷ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар 16, ст. 2.

Права и дужности супружника који дефинишу њихов лични однос деле се у две категорије:

а.2.1. права и дужности супружника која се не могу мењати споразумно

а.2.1.1. вођење заједничког живота (заједница живота као основни циљ брака);

а.2.1.2. верност (супружници су дужни бити једно другом верни¹¹⁹⁸);

а.2.1.3. узајамно помагање (помоћ може бити материјалне природе, попут доприноса за издржавање, лечење, школовање и слично, али и нематеријалне природе, као што је неговање у болести). За повреду ове дужности посредна санкција је развод брака;¹¹⁹⁹

а.2.1.4. независност у избору рада и занимања;¹²⁰⁰

а.2.2. права и дужности супружника која се могу мењати споразумно

а.2.2.1. одређивање породичног имена – презимена

Позивајући се на концепт равноправности, законодавац је оставио супружницима могућност споразума у вези са презименом, али на три начина: (1) да узму заједничко презиме – презиме мужа, (2) да свако задржи своје презиме и (3) да једно од њих или обоје дода свом презимену презиме другог. Међутим, у случају да супружници не носе исто презиме, деца би аутоматски носила очево презиме. На овом месту је прекршено начело равноправности а правници су чин видели као „уступак” патријархалним схватањима.¹²⁰¹ Споразум око презимена деце омогућен је готово две деценије касније.¹²⁰² У извесној мери биле су дискриминисане странкиње које би, иако опредељене да узму презиме супруга-држављанина Југославије, на територији земље морале да користе своје *девојачко* презиме, стављајући га испред мужевљевог.¹²⁰³

а.2.2.2. вођење заједничког домаћинства (подразумевају се сви послови око заједничког домаћинства, укључујући и поделу послова);

а.2.2.3. одређивање места заједничког становања

¹¹⁹⁸ Основни закон о браку, пар. 4.

¹¹⁹⁹ Исто, пар. 53.

¹²⁰⁰ Исто, пар. 6, ст. 3.

¹²⁰¹ Dr Vojislav Vakić, *nav. delo*, 144.

¹²⁰² Закон о личном имену од 6. 2. 1965, *Службени лист СФРЈ*, 24. 2. 1965.

¹²⁰³ Закон о личним именина од 1. 12. 1947, чл. 7, ст. 2.

Супружници се могу договорити око адресе пребивалишта, с тим да су споразумно могли имати и одвојено место становања, уколико услед тога не постоје никакве негативне последице по брак.¹²⁰⁴

а.3. имовинске односе супружника.¹²⁰⁵

13. 2. 3. Престанак брака

Будући да се брак третирао као друштвена установа која се налази под заштитом државе, он се није могао олако напустити већ искључиво уз постојање законски дефинисаних узрока и у установи која је за тај процес надлежна – у суду. *Основни закон о браку* предвидео је следеће бракоразводне узроке:

а.1. неподношљив заједнички живот

Закон набраја само неке примере који могу довести до поремећаја брачних односа који, у крајњем исходу, чине заједнички живот неподношљивим. То су неусаглашеност нарави, неуклоњиво непријатељство, трајан неспоразум и слично. Од других узрока који такође могу проузроковати наведено издвајају се: узроци сексуалне природе (полна немоћ, полна равнодушност), стерилност, намерни побачај, велика разлика у годинама и слично.¹²⁰⁶

а.2. прељубу

Нарушавање брачне верности санкционисано је *Основним законом о браку*, где стоји да „један супруг може тражити развод брака због прељубе другог”.¹²⁰⁷ Прељуба се дефинише као добровољни сексуални однос једног супружника са лицем другог пола са којим није у браку, а за време трајања брака. Право на подизање тужбе припадало је „изневереном брачном другу” у року од годину дана од сазнања за прељубу.¹²⁰⁸

¹²⁰⁴ *Основни закон о браку*, пар. 6, чл. 4.

¹²⁰⁵ Имовински положај жене представљен је у истоименом поглављу у наставку ове целине.

¹²⁰⁶ *Основни закон о браку*, пар. 53, ст. 1.

¹²⁰⁷ *Исто*, пар. 54.

¹²⁰⁸ Иако се право на тужбу гаси по истеку овог периода, уколико би „изневерени супружник” учинио касније прељубу, био тужен по истом основу, *Основни закон о браку* је допуштао да супружник/ца који је опростио прељубу сада подигне противтужбу. Са друге стране, ако оба партнера почине прељубу, није могуће „пребијање кривица” (*compensatio delicti*) већ свако од њих има право да поднесе тужбу пред судом. Видети: *Основни закон о браку*, пар. 54, ст. 2; пар. 72.

а.3. рађење о глави

Под овим појмом подразумевала се употреба различитих средстава којим се доводи у питање живот и здравље једног супружника/це. Као апсолутан бракоразводни узрок, у рађење о глави спада и чињеница да је један супружник/ца знао/ла да треће лице ради његовом/њеном партнеру о глави, а ништа није учињено да се то спречи.¹²⁰⁹

а.4. злостављање, тешке увреде и нечастан живот

Злостављање је подразумевало „рђаво поступање” једног брачног друга према другом, које може бити физичке и психичке природе. Радње злостављања морају имати трајнији карактер (примера ради, један шамар не третира се као злостављање). Тешке увреде дефинисане су као често понављани изрази, у свесном стању, којима се вређа брачни друг док нечастан живот представља понашање „које по схватању напредне средине наноси озбиљну штету достојанству и части супруга”. Најчешће су у ову категорију убрајани хронични алкохолизам, коцкање, подвођење и дружење са посрнулим друштвом.¹²¹⁰

а.5. неизлечиву умну болест и неспособност за расуђивање

Обе категорије су сматране као довољни узроци за развод брака.¹²¹¹ Уколико би се потврдило да је једна од њих постојала за време склапања брака, онда се брак могао прогласити ништавним.¹²¹²

а.6. злонамерно и неоправдано напуштање брачног друга

Будући да је заједница живота основни елемент брака, свако злонамерно и неоправдано напуштање брачног друга сматра се за потенцијални узрок развода брака. Једини услов је било да протекне шест месеци од напуштања; тада би напуштени супружник/ца имао/ла право да поднесе тужбу за развод брака, без обавезе да претходно упути позив брачном другу да се врати.¹²¹³

а.7. несталост

¹²⁰⁹ *Основни закон о браку*, пар. 55.

¹²¹⁰ *Dr Vojislav Vakić, nav. delo*, 182-183.

¹²¹¹ *Основни закон о браку*, пар. 60.

¹²¹² *Исто*, пар. 17, 38.

¹²¹³ *Исто*, пар. 58.

Уколико је брачни друг нестао у мирнодопоско време и о њему нема никаквих информација две године, други брачни друг може тражити развод брака. Уколико се нестанак догодио за време рата, потребно је да прође годину дана од престанка ратних дејстава.¹²¹⁴

а.8. осуду на казну брачног друга

Будући да осуда на казну онемогућава кажњеног да извршава брачне дужности, односно наноси увреду и повреду достојанства другом брачном другу, осуда на затворску казну довољан је разлог за развод брака. У те казне спадају: (1) осуда за кривично дело против интереса народа и државе и (2) лишавање слободе дуже од три године. Тужба се може подићи одмах по доношењу правоснажне пресуде.¹²¹⁵

За покретање бракоразводног поступка надлежни су окружни судови, односно судови на чијој су територији супружници имали последње заједничко пребивалиште. Мушкарац и жена имају једнака права за покретање тужбе за развод брака, што могу учинити лично или преко пуномоћника. *Закон о парничном поступку* (гл. XXVI, чл. 398-412) ближе одређује прописе у бракоразводним споровима.

Решавање бракоразводног спора има више фаза: (1) покушај мирења супружника, (2) одређивање привремених мера за смештај и издржавање необезбеђеног супруга и малолетне деце, (3) спровођење главне расправе и (4) доношење пресуде о разводу брака. Развод брака производи многе последице, које се односе на брачне другове као и на односе бивших брачних другова као родитеља и њихове заједничке деце. Будући да ће све имовинске последице развода брака бити представљене у засебном поглављу, овде ће само бити напоменуто да је законодавац најпре предвидео да, уколико се докаже брачна кривица, тај супружник не може задржати породично име након развода брака. Касније је одлука преиначена и супружници би по правилу задржавали (заједничко) породично име, односно презиме, с тим да је свако има вољу да презиме промени по разводу брака.¹²¹⁶

¹²¹⁴ Исто, пар. 59.

¹²¹⁵ Основни закон о браку, пар. 60.

¹²¹⁶ Dr Vojislav Bakić, *nav. delo*, 194-195.

13.3. Положај жене у ванбрачној заједници

Иако о дилемама државног врха и правне струке према ванбрачној заједници нема довољно података, однос према ванбрачној жени и заједници не само да је кривудао, већ је у првим послератним годинама имао и нагли заокрет. Наиме, када је донета *Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о давању помоћи породицама чији су храниоци у заробљеништву* 19. децембра 1944. године, чинило се да ће брачна и ванбрачна заједница бити изједначене јер је ванбрачна жена стекла право на државну помоћ уколико јој је муж као хранилац у заробљеништву, војсци или је погинуо, с тим да је она са њим живела у заједничком домаћинству најмање шест месеци пре његовог одласка или смрти.¹²¹⁷ Дефинисано је да, уколико је породица остала без нужних средстава за живот, брачна и ванбрачна жена имају приоритет у тражењу помоћи док након њих долазе деца (брачна, позакоњена и ванбрачна) и родитељи.¹²¹⁸

Међутим, *Устав ФНРЈ* битно је изменио дотадашњи приступ према ванбрачној жени. Признавајући правна дејства искључиво брачној заједници, држава је одлучно стала на страну брака. Наиме, водећи правници су експлицитно наводили да породица заснована на ванбрачној заједници није у интересу друштва,¹²¹⁹ као и да је „противна моралу и добрим обичајима”¹²²⁰. Каснији прописи нису дали никаква права ванбрачној заједници. Наиме, ни *Уставом СФРЈ* из 1963. године нити *Уставом* из 1974. године однос према ванбрачној заједници није измењен.¹²²¹ Југословенско законодавство стога не нормира ванбрачне односе, нити пак одређује какав је правни положај ванбрачне жене.

Ванбрачним дететом се сматрало свако дете које је родила (1) жена ван брака, (2) удовица или разведена жена после три стотине дана по престанку брака и (3) жена у браку или у року од три стотине дана по престанку брака, али је очинство мужа са успехом оспорено. Међутим, законодавство након 1945. године било је далеко хуманије према ванбрачном детету него према његовој мајци: прокламовано је начело потпуне

¹²¹⁷ Одлука је објављена почетком следеће године: Одлука о давању помоћи породицама чији се храниоци налазе у заробљеништву, *Службени лист ДФЈ*, 9. 2. 1946, 26.

¹²¹⁸ Исто.

¹²¹⁹ Dr Vojislav Vakić, *nav. delo*, 52.

¹²²⁰ Борисав Радовановић, „Правни положај ванбрачне жене”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине* бр. 6 (1958): 9.

¹²²¹ Постојање ванбрачних заједница правно је прихваћено тек доношењем *Закона о браку и породичним односима* Републике Србије 1980. године.

равноправности ванбрачне деце са брачном у односу на родитеље.¹²²² Како би се ова равноправност постигла, најпре је било потребно утврдити оба родитеља детета што се вршило или признањем материнства/очинства или њиховим истраживањем и утврђивањем.

Законодавац је пошао од праксе да се на југословенском простору мајка исувише ретко одваја од свог детета те да ће се признавање материнства такође ретко дешавати у судској пракси. *Основни закон о односима родитеља и деце* не предвиђа признање и утврђивање материнства док накнадни *Закон о матичним књигама* (1965) то ипак чини.¹²²³ Признавање очинства подразумева правни акт који се врши изјавом мушкарца који себе сматра за оца детета рођеног ван брака. Да би ово признање било пуноважно морају да се стекну одређени услови:

- а.1. да је лице пословно способан мушкарац, који је навршио осамнаест година;¹²²⁴
- а.2. да је дете живорођено (не зачето нити мртворођено);
- а.3. да постоји довољна разлика у годинама између мушкарца који признаје очинство и детета;
- а.4. да се признање изврши у законом прописаној форми – лично пред матичарем, у јавној управи или тестаментом;¹²²⁵
- а.5. са признавањем очинства мора бити сагласна мајка детета, коју је дужан да о томе обавести матичар. Мајка је дужна да се о овоме изјасни у року од месец дана по пријему обавештења. Уколико она то одбије, мушкарцу остаје право да у року од три године од одбијања мајке поднесе тужбу за утврђивање очинства.¹²²⁶

Признато очинство, попут брачног очинства, може бити оспорено, али не од стране мушкарца који је признао да је отац детета (то је неопозиви чин), већ од стране лица које себе сматра за оца детета. Оваква тужба може се поднети у року од годину дана по упису оспораваног очинства у матичну књигу рођених. Међутим, право на тужбу за истраживање очинства заправо припада детету, с тим да тужбу може подићи мајка која врши

¹²²² *Устав ФНРЈ*, пар. 24 и 26; *Основни закон о односима родитеља и деце* пар. 3.

¹²²³ *Službeni list SFRJ*, br. 8/65, пар. 4, ст. 3.

¹²²⁴ У пракси се дешавало да се очинство призна и мушкарцу који је способен за расуђивање, иако делимично лишен пословне способности. Видети: Богдан Матић, „Неколико питања из области породичног права ФНРЈ”, *Гласник Адвокатске коморе Војводине* бр. 6 (1954): 9.

¹²²⁵ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар. 24, ст. 2.

¹²²⁶ *Исто*, пар. 24, ст. 4.

родитељско право док је дете малолетно. Уколико је мајка малолетна или пунолетна али лишена пословне способности, она не може подићи тужбу већ то може учинити старатељ детета. Рок за подношење тужбе од стране детета је двадесет три године од његовог/њеног рођења, док мајка, односно старалац то могу учинити до пунолетства детета.¹²²⁷ Поступак за утврђивање очинства више је него деликатан и обухвата анализу правних претпоставки, објективно утврђивање чињеница, као и медицинску експертизу.¹²²⁸

Отац ванбрачног детета дужан је да, сразмерно својим могућностима, учествује у трошковима изазваним трудноћом, порођајем и издржавања мајке три месеца пре и након порођаја.¹²²⁹ Дејства пресуде којом је утврђено очинство ступају на снагу чим она постане правоснажна. Са друге стране, оспоравање брачног очинства је прилично другачије. Међутим, њиме се доказује да лице које се сматра оцем детета заправо то није, док се прави отац детета не утврђује. Уколико се брачно очинство оспори, дете мења статус (постаје ванбрачно).

Уколико се анализирају судске пресуде и мишљења истакнутијих правника тог времена, јасно је да је ванбрачна жена временом ипак побољшавала свој положај. Он је најпре долазио до изражаја у погледу имовинских односа. После доношења *Основног закона о браку и Закона о имовинским односима брачних другова*¹²³⁰ имовински односи ванбрачних другова почели су да се посматрају као односи који произлазе из фактичке заједнице живота и рада те да „не може да из овакве заједнице настане неправилно обогаћење за једну страну, а за другу оштећење”.¹²³¹ Једна страна могла је да поднесе захтев према другој страни на основу неправичног обогаћења, само онда кад би се утврдило да је једна страна на рачун друге стране неправично обогаћена и да је имовина једног брачног друга стварно увећана радом другог.¹²³² Из анализираних одлука појединачних судова може се закључити да је ванбрачна жена имала право на удео у

¹²²⁷ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар. 25.

¹²²⁸ Више о самом поступку видети: Dr Vojislav Bakić, *нав. дело*, 250-255.

¹²²⁹ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар. 27.

¹²³⁰ *Закон о имовинским односима брачних другова*, Службени гласник НРС, бр. 6/50.

¹²³¹ Борисав Радовановић, *нав. дело*, 10.

¹²³² Решење Врховног суда НРС Бр. Р-568/47, према: Борисав Радовановић, *нав. дело*, 10.

тековини и то као *тражбено* право, (слично брачној жени) али мање у односу на њу, јер брачна жена има *стварно* право.¹²³³

13.4. Родитељско право жене

Већ први члан *Основног закона о односима родитеља и деце* дефинише да родитељи имају права и дужности да се старају о личности, правима и интересима своје малолетне деце, брачне и ванбрачне. Овај скуп права и дужности чини родитељско право, које равноправно припада родитељима. Обухвата права према личности детета и према децјој имовини.

Права и дужности према личности детета обухватају:

а.1. одређивање личног имена¹²³⁴;

а.2. чување и подизање

Родитељи споразумно одређују место живљења малолетне деце; ако то не учине, одлуку доноси орган старатељства узимајући у обзир и жељу детета уколико има пуних десет година.¹²³⁵

а.3. васпитање и образовање

Закон предвиђа да су родитељи дужни да своју децу васпитавају у духу оданости отаџбини и како би били што кориснији чланови друштва.¹²³⁶ У случају занемаривања родитељских дужности родитељи могу одговорати по кривичном или прекршајном праву.¹²³⁷

а.4. издржавање

¹²³³ Судска пракса временом је заузимала повољнија гледишта у погледу имовинског права ванбрачне жене. Као пример може послужити одлука Врховног суда НР Србије број Гж-2008/57 од 11. децембра 1957. године. Наиме, тужиља је у ванбрачном односу живела са тужеником 13 година, нису ништа приновили (имовина ванбрачног мужа је заправо умањена, јер је продао у току ванбрачне заједнице 4 хектара земљишта). Тужиља је у тужби навела да тражи на име накнаде 1,437.300 динара рачунајући сваки радни дан по 300 динара за колико се туженик неправилно обогатио њеним радом. У току расправе смањила је тужбено тражење на 650.000 дин. Окружни суд је по слободној оцени досудио тужиљи по 5.000 дин. годишње што укупно чини 65.000 динара као примерну накнаду за њен рад око подизања и неговања тужиоцеве деце и болесника. Видети: Борисав Радовановић, *нав. дело*, 12.

¹²³⁴ Видети више података у оквиру потпоглавља *Дејство брака*.

¹²³⁵ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар. 7.

¹²³⁶ *Исто*, пар. 6.

¹²³⁷ *Кривични законик*, пар. 196, ст. 1.

Изддржавање представља заједничку дужност родитеља, која се врши сразмерно њиховим материјалним могућностима (посебно долази до изражаја након развода). Родитељи су дужни да децу издржавају до пунолетства, осим ако дете раније не стекне пословну способност. Уколико родитељ не издржава дете у својој кући (услед развода, одвојености или је дете ванбрачно), онда то чини исплатом периодичног, најчешће месечног, новчаног износа. Спорови за издржавање су хитне природе, али законодавац није конкретно одредио формулу одређивања висине издржавања.¹²³⁸

а.5. заступање деце

Родитељи су законски заступници своје малолетне деце до пунолетства деце, односно до стицања пословне способности пре законског пунолетства (потпуном еманципацијом – склапањем брака).¹²³⁹ Они не могу заступати дете у актима која су стриктно везана за личност детета (нпр. закључење брака).

Права и дужности родитеља према имовини деце обухватају (1) управљање децом имовином, (2) употребљавање прихода за издржавање, васпитање и образовање детета и за нужне потребе породице као заједнице и (3) отуђење или оптерећење имовине детета ради његовог издржавања, васпитања и образовања.

Родитељско право се врши заједнички и споразумно, при чему је законодавац испоштовао начело равноправности оба родитеља. Уколико дође до већих неслагања између родитеља у области која припада родитељском праву, интервенише орган друштвене заједнице (не преовладава ни воља оца нити мајке по аутоматизму).¹²⁴⁰ Уколико је један родитељ, из било ког разлога, спречен да учествује у вршењу родитељског права, оно се додељује другом родитељу. У случају развода брака родитељско право припада родитељу коме је суд поверио децу на чување и васпитање.¹²⁴¹

¹²³⁸ СССР је на основу *Закона о браку и породици* одредио да родитељ код кога се дете не налази даје у ово име 1/4 примања за једно дете; за два детета даје 1/3 док за троје и више деце даје половину примања. Видети: *Кодекс о браку и семе РСФСР* от 30. 7. 1969, пар. 68.

¹²³⁹ Дефиниција преузета из римског права. Видети: “The Emancipation of Roman Women”, <https://lawexplores.com/the-emancipation-of-roman-women/> (приступљено 22. 2. 2021).

¹²⁴⁰ *Основни закон о односима родитеља и деце*, пар. 12, ст. 2.

¹²⁴¹ *Исто*, пар. 13.

13.5. Право жене на издржавање

У претходном делу текста који се бави дејствима брака, односно правима и дужностима супружника, указано је да је узајамно помагање, у које спада и допринос за издржавање, заједничка обавеза супружника те да повреда ове дужности може бити санкционисана разводом брака.¹²⁴² Међутим, брачни друг имао је право да за време трајања брака захтева издржавање од свог супружника/супружнице у законом предвиђеним условима: (1) уколико нема средстава за живот, (2) уколико је неспособан/на за рад или незапослен/на и (3) уколико је брачни друг у материјалном стању да издржавање може да пружи.¹²⁴³ Остварење права издржавања је заправо зависило од економског положаја брачног друга који би требало да издржавање пружи, како у погледу висине, тако и начина и трајања издржавања. Већ је указано на обавезу мушкарца да, као отац ванбрачног детета, сразмерно својим могућностима, учествује у трошковима узрокованих трудноћом и порођајем, као и издржавања мајке три месеца пре и након порођаја.

Решавање бракоразводног спора подразумевало је одређивање мера за смештај и издржавање необезбеђеног супруга и малолетне деце. Издржавање се одређивало споразумно или, уколико то није могуће, путем тужбе надлежном суду. По правилу се даје у кући онога који врши издржавање или, у ситуацији када постоји довољно материјалних средстава, у новцу.¹²⁴⁴ Југословенско социјалистичко право није познавало елемент кривице при тумачењу права и дужности издржавања тако да се временом из судске праксе јавила потреба за утврђивањем начела по којем право издржавања припада искључиво лицу које није криво што је дошло до неподношљивог брачног живота, односно развода брака.¹²⁴⁵

Брачни друг је у случају смрти осигураника имао право на пензију као и у случају развода брака, уколико је право на издржавање утврђено судском одлуком. Право на породичну пензију се није стицало ако је брак поништен или разведен правоснажном одлуком а да брачном другу није одређено издржавање.

¹²⁴² Основни закон о браку, пар. 53.

¹²⁴³ Исто, пар. 11.

¹²⁴⁴ Dr Vojislav Bakić, *nav. delo*, 151.

¹²⁴⁵ Исто, 149-151.

13.6. Имовински положај жене

Исходи Народноослободилачке борбе довели су до коренитих промена у погледу установе наслеђивања као и схватања наследног права. Премда се правници слажу да је партикуларизам ранијих грађанскоправних подручја постојао све до доношења савезног *Закона о наслеђивању* 25. априла 1955. године, припрема овог закона отпочела је већ 1947. године¹²⁴⁶ али је донета и серија законских прописа која је поставила темељ изградњи социјалистичког наследног права. Осим *Устава* из 1946. године који је јамчио наслеђивање приватне својине¹²⁴⁷ као и једнакост грађана пред законом без обзира на народност, расу и вероисповест, равноправност мушкараца и жена у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота, међу преосталим законима од кључне важности за процес изградње социјалистичког наследног права треба поменути: *Основни закон о браку* (1946), *Закон о заштити ауторског права* (1946), *Закон о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача* (1946), *Уредбу о обавезном осигурању путника на железницама против несрећног случаја* (1947), *Закон о усвојењу* (1947), *Основни закон о земљорадничким задругама* (1949) и *Закон о промету земљишта и зграда* (1954).

Имовина брачних другова могла је бити посебна (сопствена, одвојена) и заједничка. Под посебном се сматрала имовина супружника која је стечена пре закључења брака, тј. она која је стечена током брака на законом дозвољени начин али не радом (на пример, по основу наслеђа, убирањем плодова са свог имања и слично). Сопственик/ца овакве имовине њом управља и располаже самостално.¹²⁴⁸ За разлику од ове врсте имовине, заједничку имовину супружници стичу радом у току брака¹²⁴⁹ за потребе породичне заједнице. Из овога проистиче да су за постојање заједничке имовине потребна два предуслова: постојање брачне заједнице и постојање рада (појединачног или заједничког). Појединачним и заједничким радом најчешће се на непосредан начин и стиче заједничка имовина, мада то свакако није једини начин. Наиме, када брачни друг (из судске праксе

¹²⁴⁶ Тезе законског пројекта публиковане су у *Архиву за правне и друштвене науке*, бр. 3, 1947.

¹²⁴⁷ *Устав ФНРЈ*, пар. 18.

¹²⁴⁸ *Основни закон о браку*, пар. 7.

¹²⁴⁹ *Исто*, пар. 8, ст. 1.

најчешће жена) не учествује у стицању заједничке имовине непосредно (својим радом), она то ипак може постићи посредно (индиректно) тако што ће омогућити свом брачном другу да зарађује („указивањем нежности” мужу, „старањем о деци”, „бригом за заједничко домаћинство” и слично).¹²⁵⁰ У предмет заједничке имовине убрајају се стварна права (етажна својина, право на стан, плодови који проистичу од ствари у заједничкој својини) као и тражбена права. Овом врстом имовине управља се заједнички и споразумно.

Станарско право регулисано је накнадним законима о станарским односима¹²⁵¹ током шездесетих година. У случају развода брака супружници се споразумевају о даљем коришћењу стана. Уколико они то не учине, води се ванпарнични поступак пред надлежним судом, где се утврђују стамбене потребе оба брачна друга, њихове деце и других лица која са њима станују, као и разлоге због којих је брак разведен.¹²⁵² Исти случај је са поделом заједничке имовине након развода брака: уколико супружници не постигну договор, процес завршава на суду. Подела имовине се суштински врши деобом на једнаке делове (муж и жена су једнаки, односно равноправни), али то у пракси не мора бити тако јер је суд најчешће узимао у посебан обзир интересе малолетне деце.¹²⁵³

13.7. Правна регулатива и абортус

Истраживачи и истраживачице данас се углавном слажу да намерни прекид трудноће (абортус) представља релативно мало истражено подручје остварења женских људских права.¹²⁵⁴ За период *друге* Југославије можда је најкарактеристичнији податак да је СФРЈ била друга земља у Европи, након СССР-а, по броју обављених абортуса, с тим да је највећи број намерних прекида трудноће извршен на простору Србије.¹²⁵⁵ Примера ради, већ 1948. године у Србији је регистровано 279 абортуса извршених од стране нестручних лица као и 161 случај чедоморства, углавном на селу. Важно је напоменути да су ово

¹²⁵⁰ Dr Vojislav Bakić, *nav. delo*, 158.

¹²⁵¹ *Уредба о управљању стамбеним зградама* донета је 1954. године али се она није бавила овом проблематиком.

¹²⁵² *Основни закон о стамбеним односима*, пар. 19, *Службени лист СФРЈ*, бр.11/66.

¹²⁵³ Dr Vojislav Bakić, *nav. delo*, 161.

¹²⁵⁴ Slobodanka Konstantinović Vilić, Nevena Petrušić, *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, knj. 2 (Niš: SVEN, 2010), 119.

¹²⁵⁵ Ljubica Kriminac, „Uslovi, uzroci i posledice prekida trudnoće”, *Sociologija* god. 35, br. 4 (1993): 591-609.

подаци Министарства унутрашњих послова, односно да се бројеви односе само на оне случајеве које су надлежни органи успели да региструју.¹²⁵⁶

Краљевина Југославија оставила је у наслеђе висок природни прираштај, односно статистички показатељ да, што је средина била руралнија, привреда натуралнија и неписменост израженија, стопа рађања била је већа. Анализирани одредбе *Кривичног законика* (1929) указале су на потпуну забрану абортуса уз важну новину – пружање могућности прекида трудноће услед медицинских разлога. Након завршетка Другог светског рата, у оквирима новог друштвено-политичког уређења, требало је ухватити се у коштац са илегалним абортусима и заузети званичан став по овом питању. У државама социјалистичког уређења неретко је преовладавао став да је увођење права на абортус непотребно јер је држава на себе преузела бригу о мајкама и деци.¹²⁵⁷ Стварност је, међутим, демантовала овакав приступ: здравствени извештаји који су пристизали из читаве земље сведочили су о све већем броју смртних случајева насталих услед нестручно изведених побачаја.¹²⁵⁸ Држава се одлучила да реагује те је *Комитет за заштиту народног здравља ФНРЈ* затражио од лекарских друштава и гинеколошких секција да се изјасне по питању прекида (нежељене) трудноће. Др Франц Новак сумирао је ставове Београда, Загреба и Љубљане као мишљења струке. У реферату је наведено да се абортус може извршити најкасније до трећег месеца трудноће (укључујући и њега), да се не сме вршити амбулантно већ у одређеним болничким установама као и да социјална индикација не може бити разлог за прекид трудноће.¹²⁵⁹ Готово истовремено, предлагачи новог *Кривичног закона* тражили су да се санкционишу како жена над којом је извршен побачај тако и лице које је побачај извршило. Гинеколози су реаговали одбијањем овог предлога, пошавши од уверења да би у случају компликација због нестручно извршеног абортуса жена брже затражила медицинску помоћ што би у крајњем исходу смањило стопу смртности након оваквих интервенција.¹²⁶⁰

¹²⁵⁶ Momčilo Mitrović, „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944-1952. godine”, *Srbija u modernizacijskim procesima...*, 48-49.

¹²⁵⁷ Ivan Simić, *nav. delo*, 81.

¹²⁵⁸ Ivana Dobrivojević, „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju* god. 36, br. 1 (2018):121.

¹²⁵⁹ Franc Novak, „Abortus i kontracepcija”, *Žena u borbi* br. 1 (1956): 12.

¹²⁶⁰ A. Milojković, G. Žarković, M. Džumhur, *Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji* (1973), *AJ*, 142/II-417.

Легализација абортуса у послератном периоду је, према појединим ауторкама и ауторима, допринела настанку „абортусне културе” у Србији средином 20. века.¹²⁶¹ Међутим, први корак који се тичао правне регулативе у вези са абортусом тек је давао слабе наговештаје овог процеса. Нов *Кривични законик* из 1951. године предвиђао је тромесечну казну затвора за лице које изврши побачај над женом која је на овај чин сама пристала, односно строгим осмогодишњим затвором¹²⁶² уколико жена на прекид трудноће није пристала. У случају да жена премине након ове интервенције, учинилац се кажњава казном затвора у трајању од шест месеци до пет година ако је жена претходно пристала својеволјно на абортус, односно строгим затвором од најмање две године уколико је абортус извршен насилно.¹²⁶³ Ако се присетимо паралелних одредби *Кривичног законика* из периода Краљевине, евидентно је да законодавство нове државе није кренуло путем кажњавања жене: док је у Краљевини постојала казна затвора до три године за сваку „трудну жену која сама свој плод побаци или другом допусти да јој то учини”, сада је постојало санкционисање лица које абортус извршава. Као и у периоду монархије, остала је могућност прекида трудноће у сврху „отклањања опасности за живот или здравље бремените жене”, као и у „другим оправданим случајевима”.¹²⁶⁴ Управо се на овом месту огледа почетак процеса либерализације абортуса: законодавац се обавезао да ће посебним прописима дефинисати који су случајеви „оправдани”.

Уредба о поступку за вршење допуштеног побачаја донета је годину дана касније, 1952. године.¹²⁶⁵ Прекид трудноће је допуштен у случајевима ако су (1) угрожени живот или здравље жене, (2) када се очекује рођење детета са већим душевним или телесним недостатком, (3) када је до зачећа дошло кривичним делом силовања, обљубом над немоћним или малолетним лицем или обљубљом на основу злоупотребе положаја, завођења или родоскрнављења. *Уредба* је посебно предвиђала побачај приликом процене

¹²⁶¹ Mirjana Rašević, Katarina Sedlecki, „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji”, *Stanovništvo* vol. 49 (2011): 1– 17; Tomas Frejka, “Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe”, *Population and Development Review* Vol. 9 (1983): 494–520.

¹²⁶² Према *Кривичном законик*у (1951) учиниоцима кривичних дела могле су се изрећи три врсте казни: смртна казна, строги затвор и затвор. Смртна казна вршила се стрељањем или вешањем и на њу није могла бити осуђена једино трудна жена. Казна строгог затвора није могла бити краћа од шест месеци нити дужа од двадесет година, док казна затвора није могла бити краћа од три дана нити дужа од пет година. Видети: *Кривични законик*, пар. 24, 27-30.

¹²⁶³ *Кривични законик*, пар. 140.

¹²⁶⁴ *Исто*.

¹²⁶⁵ „Уредба о поступку за вршење допуштеног побачаја”, *Службени лист ФНРЈ*, 4/1952, 50.

да би рађање детета довело до нарушавања здравља жене „због њених посебно тешких материјалних, личних, породичних прилика”. Абортус је могао бити извршен најкасније до трећег месеца трудноће (укључујући и њега), осим уколико се трудноћа прекида због угрожености живота и здравља жене када није постојало временско ограничење.¹²⁶⁶ У оваквим ситуацијама прекид трудноће могао/ла је да затражи лекар/ка док је у другим случајевима то право припало искључиво жени. О захтеву за прекид трудноће одлучивала је првостепена комисија од три лекара/лекарке, од којих је један/једна морао/ла бити специјалиста/сткиња у области гинекологије. Ова комисија била је дужна да „савесно и брижљиво” испита да ли се може допустити прекид трудноће. За прекид трудноће до које је дошло извршењем кривичног дела било је потребно обезбедити потврду да је кривични поступак покренут пред надлежним органима, не и правоснажна пресуда. Мањкавост у дефинисању рада комисије огледала се у томе што је она била овлашћена да прибавља „потребне доказе”, с тим да је остало нејасно да ли је требало да ти докази иду у сврху прекида или одржавања трудноће, односно да ли је требало прибавити обе врсте доказа.¹²⁶⁷ Уколико првостепена комисија не одобри прекид трудноће, жена је захтев могла послати другостепеној (републичкој) комисији истог састава.¹²⁶⁸ У обе комисије одлучивало се већином гласова, с тим да је одлука другостепене комисије била коначна. Такође, гинекологу који је члан комисије остављала се могућност да, поред негативног гласања, одбије да изврши захват.

Уколико је жена желела да прекине трудноћу она, на основу овакве *Уредбе*, то није могла једноставно учинити. Овај документ није предвиђао ни једну социјалну индикацију за прекид трудноће. Ипак, прилично широка и неодређена формулација по којој се трудноћа може прекинути због потенцијалног нарушавања здравља жене услед *тешких материјалних, личних или породичних прилика*, пружала је могућност да се трудноћа прекине када је дете било нежељено. Важно је и напоменути да *Уредба* није предвидела сагласност родитеља/старатеља уколико прекид трудноће врши малолетница, односно пословно неспособна жена. Ово је исправљено накнадном *Уредбом о условима и поступку*

¹²⁶⁶ Исто, пар. 3.

¹²⁶⁷ S. Konstantinović Vilić i N. Petrušić, *nav. delo*, 120.

¹²⁶⁸ Другостепена комисија могла је одлучивати само на захтев жене, односно не на захтев лекара/лекарке која би предложила прекид трудноће, за разлику од првостепене комисије. Видети: *Уредба о поступку за вршење допуштеног побачаја*, пар. 9.

за прекид трудноће из 1960. године, којом су први пут уведене социјалне индикације у вези са абортусом.¹²⁶⁹

Југословенски конгрес гинеколога и опстетричара усвојио је *Резолуцију* 1953. године којом се експлицитно изјаснио против донете *Уредбе*. Испоставило се да се конзервативна струја међу лекарима залагала за укидање назнака о социјалним индикацијама за побачај као и увођењу кажњавања жена које изврше абортус. У одбрану *Уредбе* су стале углавном лекарке, попут Ангелине Мојић, Босиљке Милошевић и Руже Сегедин, премда је свакако било и мушких колега који су их подржали, попут Јоже Потрча.¹²⁷⁰ Указујући на последице криминализације абортуса, ова група лекарки и лекара залагала се за његову потпуну легализацију. Важно је напоменути да је и око питања контрацепције долазило до размимоилажења: део струке сматрао је депопулацијском мером, али је временом преовладао став да се контрацептивна средства морају омогућити свакој жени.¹²⁷¹

Питање реаговања женских организација, односно најзначајније и кровне, АФЖ-а, прилично је тешко реконструисати, понајвише услед недостатака архивске грађе. Због значаја текста, као и чињенице да је у њему сажето представљен однос АФЖ-а према проблематици прекида трудноће, неопходно је осврнути се на текст Виде Томшич, тадашње председнице ове организације. Томшич је критички писала о поменутом Конгресу гинеколога и опстетричара, који су се, према ауторки, изједначили са ставовима (конзервативних) црквених представника. Апелујући на здравствене раднике да се искључиво ограниче на своју струку, Томшич износи став да се друштвена питања морају оставити друштву – у конкретном случају, женама. Као поборница даље либерализације абортуса, оцењивала је да увођење социјалних индикација „омогућава једну гипкију праксу самих комисија”, али да ипак нису у потпуности отворена врата потпуној легализацији побачаја. Међутим, да ли као гласноговорница власти или као особа која једноставно износи свој став како у самом тексту наводи, Томшич је истакла да жена мора имати право на абортус, али само у ситуацији када он постаје једино решење.¹²⁷² Готово

¹²⁶⁹ *Службени лист ФНРЈ*, 9/60.

¹²⁷⁰ I. Simić, *nav. delo*, 83.

¹²⁷¹ F. Novak, L. Andolšek, M. Kuštrin, I. Veter, *Prikaz razvoja odnosa do celokupne problematike planiranja porodice u medicinskim krugovima. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji* (1973), *AJ*, 142/II-417.

¹²⁷² Vida Tomšič, „Dalja legalizacija abortusa prihvatljivo rešenje?”, *Borba*, 17. 1. 1954.

идентичан став нешто касније изнеће и Савез женских друштава Југославије, залажући се за популаризацију контрацепције јер је побачај поново дефинисан као крајњи излаз.¹²⁷³

Вредно је помена и неслагање председнице АФЖ-а са извесном лекарком, др Гикић, која се у јавности залагала да се „неудатост девојке” прихвати као довољан разлог за извршење абортуса. Овакав став докторке вероватно је проистекао из свесности о патријархално-конзервативним срединама у којима су девојке углавном живеле те их је владајући морал практично силио да прекину трудноћу, било легално или илегално. Помало фрапирана оваквим предлогом, Томшич га изричито одбија, предлажући да се уместо тога омладина мора информисати и подучавати у вези са сексуалним односима, репродукцијом и контрацепцијом.¹²⁷⁴ Овај пример указује на далеко већу сензитивност која је несумњиво постојала у медицинским круговима по овом питању (као што је постојала и конзервативна струја) у односу на представнице власти, што је Вида Томшич свакако била. Пракса је неретко бележила примере у којима су девојке, без подршке породице и партнера, преклињале, некада вршиле притисак и претиле самоубиством, уколико им комисија не дозволи побачај.¹²⁷⁵ Комисије су се трудиле да ублаже проблем понајвише малолетних трудница одобравањем абортуса, али су и оне биле понекад немоћне, будући да су се јављале девојке у шестом, седмом па и у осмом месецу трудноће.¹²⁷⁶ Остало је да држава у наредним годинама ради на повећању доступности контрацептивних средстава, едукацији у виду отварања саветовалишта и јача кампању у циљу подизања свести код жена о важности превентивних мера у вези са спречавањем непланиране трудноће. На жалост, истраживања су показала да ни у наредним годинама ове мере нису дале жељене резултате те се чинило као да „мимоилазе највећи део југословенске популације у регенеративном добу”.¹²⁷⁷

¹²⁷³ В. Kovačević, „O planiranoj trudnoći”, *Žena danas* br. 128-129 (1955): 14-15.

¹²⁷⁴ Vida Tomšić, „Dalja legalizacija abortusa prihvatljivo rešenje?”, *Borba*, 17. 1. 1954.

¹²⁷⁵ *Savetovanje o problemima trudnoće i kontracepcije* [Beograd, novembra 1963.], (Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, 1972), 164–165.

¹²⁷⁶ Milorad Kovačev, „Rad komisija za veštački prekid trudnoće AP Vojvodine”, u *Peti kongres ginekologa i opstetričara Jugoslavije* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964), 124.

¹²⁷⁷ Ивана Добривојевић Томић, „Између небриге и незнања. Жене, сексуалност и репродуктивно здравље у социјалистичкој Југославији”, *Гласник Етнографског института САНУ* вол. 67, бр. 2 (2019): 317.

14. ЗАКЉУЧАК

Слабији интензитет обрађивања тема које припадају области родне историје условио је празнину у познавању специфичности положаја жена у различитим областима друштвеног живота. Питање еманципације жена на југословенском простору прве половине 20. века представљало је још један у низу прилично нерасветљених сегмената историје нашег друштва. Истраживање, осим што је тежило да што веродостојније прикаже етос епохе у оквиру које се проучава феномен женске еманципације, настојало је да укаже на бројне парадоксе те исте епохе, услед којих се многи догађаји нису могли једноставно објаснити. Поред изражене дискрепанције која карактерише југословенску еманципацију жена, будући да је за период Краљевине СХС/Југославије приметна политичка и идеолошка расутост, односно снажна и прецизна политичност са успоставом комунистичког режима по окончању Другог светског рата, било је јасно да ће још једну значајну карактеристику представљати одуство линеарности. Историјски извори рушили су управо овај концепт својом комплексношћу, будући да су неретко *бацали другачије светло* на досадашње интерпретације и разумевања прошлости.

Како је Адриана Захаријевић изнела у својој докторској дисертацији, завршни део текста не мора нужно бити закључак у строго формалном смислу, већ и „подстицај на замишљање другачијег света у којем ће изостати пристанак на имплицитно или експлицитно хијерархизовање људскости”.¹²⁷⁸ Следећи идеју Захаријевић, овај део текста доноси приче о одређеним женама, стварним и замишљеним, уместо што пружа сумарни преглед резултата до којих се дошло кроз целокупно истраживање. Важно је нагласити да одабране женске фигуре хронолошки припадају првој целини, периоду Краљевине, док се промишљање о замишљеним женама односи и на период педесетих година прошлог века. Разлог за овакав потез лежи у чињеници да ово истраживање није сезало хронолошки дубље у период југословенског социјализма да би обухватило сва лица и наличја процеса еманципације жена у овом раздобљу. Због тога смо се определили да кроз судбине три жене још једном исцртамо не само стварност у којој се борба за еманципацију водила, већ

¹²⁷⁸ Adriana Zaharijević, „Osvajanje prava glasa u Engleskoj: postajanje građaninom u sistemu privatnog i javnog” (doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Beograd 2013), 258.

и она коју су жене у периоду Краљевине живеле. Њихови животи некада су били у парадоксалном односу према нормативним поставкама времена и друштва коме су припадале, али су се у одређеним сегментима савршено уклапале у стварност чији су биле нераскидиви део.

Прва жена је Десанка Илић,¹²⁷⁹ учитељица из Ковина, која на сцену ступа 1929. године, у тренутку у коме убија свог мужа. Штампана је преплављена насловима по којима је „у наступу љубоморе” једна жена извршила овако тежак злочин, али се одмах назирала и мисао да је у питању „историја једног разореног брака”.¹²⁸⁰ Наиме, као свршена гимназијалка, Десанка Илић је школовање наставила у Будимпешти и Уметничкој школи у Београду, где се убрзо и запослила. Године 1922. упознала је Боривоја Илића, сина индустријалца Арсе Илића. Младић је одмах показао симпатије према њој те су се исте године и венчали, иако је младожењин отац био изричито против брака. Међутим, идилични односи у браку нису трајали дуго: Илић је својој супрузи забранио да ради (дала је отказ у Обреновачкој гимназији), наследство у износу од 20 000 динара јој је присвојио и потрошио, а притом је имао проблем са алкохолом као и бројне љубавнице. Проблеми су кулминирали након седам година брака, у тренутку када је њихов син Миодраг имао шест година. Тридесетогодишњи Боривоје Илић у том тренутку имао је аферу са извесном певачицом и играчицом Анком Ђурасек, која је наступала у кафани Облаково, прекопута Аутокоманде. Пошто неколико дана није долазио кући, Десанка Илић је почела да тражи мужа, те је тако сазнала место становања Ђурасек. Шеснаестог априла око девет часова ујутру она је напустила кућу, поздравила се са сином који је неутешно плакао и упутила ка Младонагоричанској улици број 10. На адреси је пронашла мужа, који јој је равнодушно одговорио да се налази код своје познанице, па ју је чак позвао да уђе унутра. Огорчена и бесна, Десанка Илић је вербално напала мужа, који је, у немогућности да утиша супругу, кренуо низ улицу. У расправи која се наставила, ова жена извадила је револвер из ташне и пуцала право у супруга. Метак је прошао тик поред срца и на месту га усмртио.

¹²⁷⁹ Прича о Десанки Илић реконструисана је на основу текстова из штампе: „У наступу љубоморе једна наставница убила је свога мужа”, *Политика*, 17. 4. 1929, 7-8; „У наступу љубоморе жена убија мужа пред кућом љубавнице”, *Време*, 17. 4. 1929, 5; „Претрес Десанки Илић, која је недавно, на Ђерму, метком из револвера убила свог мужа”, *Време*, 18. 5. 1929, 7; „Десанки Илић, која је почетком лета на Ђерму убила мужа, Апелација снижава казну на годину дана затвора”, *Време*, 6. 9. 1929, 7; Даница Марковић, „Случај Десанке Илић”, *Време*, 9. 11. 1929, 1.

¹²⁸⁰ „У наступу љубоморе једна наставница убила је свога мужа”, *Политика*, 17. 4. 1929, 7-8; „У наступу љубоморе жена убија мужа пред кућом љубавнице”, *Време*, 17. 4. 1929, 5.

Истрага је показала сву трагедију положаја у коме се налазила ова жена пре него што је усмртила свог мужа. Комшије су сведочиле да је Боривоје Илић често мучки тукао своју супругу, све док не би изгубила свест, као и да је више пута изјављивао да ће је пребијати постепено док не умре те да неће робити. Као сведокиња се појавила и Наталија Јовановић, код које је Десанка Илић изнајмљивала собу три године пре удаје. Она је изјавила да је имала редовне контакте са брачним паром, те да се није могло не приметити да Илић има проблем са алкохолом. Када год би „много пио”, он би тукао своју супругу: Јовановић је сведочила да је била у прилици да присуствује сцени у којој је Илић супругу замотао у чаршав и потом ударао, углавном у пределу главе. О срећном браку једино је сведочио кафеџија, код кога је Боривоје Илић редовно свраћао. Са друге стране, оптужена је изјавила да је покушала да ступи у контакт са „певачицом Анком” неколико дана раније, али да, након што је ушла у кафану, није имала снаге да јој се обрати. Попивши чашу воде, напустила је објекат и дуго плакала због несреће која ју је задесила. Изричита је била у тврдњи да није ни желела ни планирала да убије супруга, већ да је отишла само да „припрети” мужевљевој љубавници.

Главни претрес изазвао је велику пажњу, али не само медија. *Политика* је извештавала да је „нарочито запажен велики број отменог женског света, који се ретко појављује у суду”. Преседан у југословенској јавности је представљала и чињеница да је Десанка Илић добила писмену подршку обреновачке гимназије у којој је радила, као и тридесет тројице угледних грађана који су желели да „одбране углед” који је оптужена имала у грађанству. Иако је суђење сасвим сигурно одражавало патријархални дух времена у коме се живело, реакција институција далеко је значајнија за причу о овој жени. Првостепеном пресудом Илић је осуђена казном затвора у трајању од две године, с тим да је након одслужене казне могла да брине о свом сину. Публика коју су углавном чиниле жене, клицала је након овакве судске одлуке, али и чекала да испред Суда још једном види ову храбру и достојанствену жену, због чега је Илић спроведена у затвор на споредни излаз. Апелациони суд је, свега пар месеци касније, одлуку преиначио у годину дана затвора.

Књижевница Даница Марковић¹²⁸¹ је написала текст посвећен Десанки Илић, који је *Време* публиковало на насловној страни 9. новембра 1929. године. Његова специфичност али и значај огледају се у чињеници да је Марковић изразила веру у институције након доношења коначне пресуде и смањења казне. Изразивши мисао да је метак који је Илић испалила највише погодио њу саму, ауторка бележи свој утисак да за многе овај чин представља ослобођење једне младе и несрећне жене, док је за Илић он заправо „распеће”. Како Марковић сагледава, „овим бруталним чином она није добила сатисфакције за увреде и понижења којима је била изложена” као што „није остварила ни срећу ни мир”. Иако је „судио по старим законима”, Суд је пресудио „човечно” и у томе лежи значај саме одлуке. Илић је кажњена минималном казном у трајању затворске казне од две године, с тим да су Апелациони и Касациони суд ову казну преполовили.¹²⁸² Десанку Илић срећемо уочи Другог светског рата, када је одлуком Министарства просвете као „учитељица вештина” Прве мешовите грађанске школе у Београду унапређена у осму положајну групу,¹²⁸³ из чега је јасно да је, након одслужене казне, Илић добила посао и да је њен радни ангажман *de facto* био на адекватан начин вреднован.

Друга прича односи се на Марију Звонаревић,¹²⁸⁴ жену која је извршила самоубиство након сумње мужа да је имала љубавну аферу са једним чиновником. Наиме, она се као студенткиња Филозофског факултета у Загребу запослила у Нишу, где је упознала свог будућег супруга, имућног средњег чиновника. Високообразована, углађена, музички надарена (свршила је Конзерваторијум), отмена, пажљива и нежна – тако су познаници описивали Марију Звонаревић. Са супругом и двогодишњом кћерком је живела

¹²⁸¹ Даница Марковић (1879-1932) је била прва књижевница коју је наградила Српска краљевска академија 1928. године. Осим књижевних текстова писала је и о актуелним темама, објављујући у тадашњим дневним новинама и часописима као што су *Политика*, *Време* и *Жена и Свет*.

¹²⁸² *Кривични закон* донет 1929. године је ступио на снагу годину дана касније тако да, иако је инкриминисао кривично дело убиства (чл. 167), по њему се није судило Десанки Илић. Будући да кривично право још увек није формално било унификовано, судило се према грађанско-правним подручјима, те је за овај случај примењен *Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију* из 1860. године. У члану 156 овог Законика стајало је „ко хотично, но без предумишљаја другога убије, да се казни робијом од 20 година”, али је остављена могућност умањења казне уколико би убиство било извршено након „зостављања и великих увреда”, с тим да је минимална казна износила две године затвора. *Казнителни законик за књажевство Србно*, Београд, 1860, 65.

¹²⁸³ „Унапређења”, *Просветни гласник* бр. 3 (1940): 245.

¹²⁸⁴ Прича о Марији Звонаревић реконструисана је на основу текстова из штампе: „Марџа, млада жена г. Адама Звонаревића бацила се под воз у Нишу испред моста на Нишави”, *Политика*, 8. 8. 1936, 10; „У очајању што је морала напустити двогодишњу ћерчицу и мужа који је ухватио у прелјуби са својим пријатељем средњим начелником из Дебра млада супруга капетана Адама Звонаревића из Ниша бацила се под точкове воза”, *Време*, 8. 8. 1936, 5.

у изнајмљеном стану у једној чорбацијској кући, у улици Учитеља Тасе број 5. Односи међу супружницима, према каснијим сведочењима, били су идеални када се у други стан куће доселио срески чиновник Прокопије Васиљевић са супругом Емилијом. Као срески чиновници Васиљевић и Адам Звонаревић су постали блиски, док су њихове супруге постале пријатељице и готово нераздвојне. Неколико месеци касније Васиљевић је добио премештај у Дебар, али се пријатељство наставило: најпре је његова супруга посетила Ниш, а потом је и Звонаревић отишла у Дебар, где је остала дуже од месец дана. По повратку са овог пута почели су брачни проблеми: Марија Звонаревић је саопштила супругу да је у другом стању, али је он сумњао да ли је дете његово. Пошто му се заклела да ни са ким није имала интимне односе, Звонаревић је дао сагласност супрузи да изврши абортус, те је и пошао у болницу са њом. Међутим, пошто је имала сагласност само једне лекарке (недостала су јој два потписа), дежурни лекар је одбио да изврши интервенцију. Односи међу супружницима само су се погоршали а кап у препуној чаши означио је долазак Васиљевића код Звонаревића. Наиме, он је кренуо из Дебра како би се придружио породици која је била на одмору, те је преноћио у стану пријатеља. Ујутру, уочи одласка на железничку станицу, Марија Звонаревић је загрлила и пољубила Васиљевића, али је ово видео њен муж. Након што је Васиљевић отишао, наступила је свађа међу супружницима и чуо се само њен плач уз речи: „Јао, несрећна мала Бранкице, како ће мама тебе да остави?” Према каснијем сведочењу Адама Звонаревића, он је инсистирао да се разиђу (формалан развод није му био битан), хтео је да јој да све, нарочито мираз, али дете никако, иако га је супруга преклињала.

Два дана касније, након што је успавала дете, Марија Звонаревић је напустила стан у коме је живела. Са собом је понела мужевљев револвер. Око девет часова увече, ова несрећна жена бацила се под воз и погинула на лицу места. Код ње је пронађена сагласност за абортус, на чијој полеђини је писало: „Млада сам и срце ме боли што идем у смрт, али овако мора да буде. Ово чиним што ми ниси опростио. Детета ми је најжалије и не могу да га прежалим. Иако ово чиним, ипак те волим.” Да ли је ова жена заиста затруднела са Васиљевићем, никада није расветљено. Остала је мужевљева сумња изречена у полицији, као и њено признање да се „све свршило само на пољупцима и да ничег другог међу њима није било”. Ипак, неоспорна је чињеница да је Марија Звонаревић дефинитивно била жртва патријархалног морала, по коме за жену у оваквим ситуацијама

нема опроштаја. Њен случај је био све само не јединствен: он отвара питање колико је жена пострадало на различите начине - не искључиво суицидом - након што су мужеви одлучили да им више не верују и одвоје их од детета или деце.

Судбина треће жене идејно се надовезује на концепт преиспитивања традиционално-патријархалних норми као и законске регулативе која је у извесној мери била њихов производ. У питању је Цвета Милић,¹²⁸⁵ жена која је дала подршку свом љубавнику, Станку Стефановићу из Великог Мокрог Луга, да убије супругу, како би њих двоје несметано могли да живе заједно. Наиме, Стефановић се оженио са свега шеснаест година девојком у коју је био заљубљен, извесном Милунком. Међутим, исте године је избио Први светски рат, те је младић интерниран на простор Мађарске, где је у логору дочекао крај ратних дејстава. Вративши се кући, убрзо се заљубио у Цвету Милић, која је била разведена и из брака са Драгим Милићем из Малог Мокрог Луга није имала деце. Стефановић је покушао да напусти супругу, али пошто она није пристала на развод као ни његови родитељи, он је напустио породицу и са Цветом Милић се одселио у Београд. Тамо су обоје нашли послове: он је радио као кочијаш, а она као служавка. Међутим, пошто нису могли да се венчају, љубавници су сковали план да усмрте Милунку Стефановић. Убиство је извршио сâм Стефановић октобра 1922. године, док је Милић касније означена као саучесник. Након што је Милунка Стефановић преминула од последица тридесет седам убода ножем, поведена је истрага.

Првостепеном пресудом Станко Стефановић је осуђен на смрт а Цвета Милић на двадесет година робије, под образложењем да је била не само саучесница, већ и да је „дала директног повода за извршење злочина”. Апелациони суд је потврдио ову одлуку, али је Касациони преиначио, те је и Милић осуђена на смрт 23. марта 1923. године.¹²⁸⁶ Када је судски чиновник обавестио ову „малу, сувоњаву женицу” да има право да од краља тражи помиловање, она је одговорила: „Ако Станко није тражио нећу ни ја, а ако је он тражио и

¹²⁸⁵ Прича о Цвети Милић, која се у изворима јавља и као Смиља Милић, односно Цвета Миленковић, реконструисана је на основу архивске грађе и текстова из штампе: „Из суда: јака као смрт”, *Политика*, 7. 3. 1924, 4; „Из суда: најпосле, дошло је помиловање”, *Политика*, 16. 5. 1923, 5; АЈ, ф-64, Ф-5-1-1923 (именични регистар за 1923. годину М-1076 као Милић Д. Цвета).

¹²⁸⁶ Прва жена у Краљевини СХС над којом је извршена смртна казна стрељањем била је Марија Лаудановић, која је секиром убила оца како би осујетила очеву невенчану супругу да га наследи. Осим ње, ову казну је добио и њен зет, Јован Стајковић, као саучесник у злочину. *Политика* је забележила да је она била прва жена стрељања у границама Србије после 1912. године. Стрељање је извршено у Неготину 28. априла 1928. године. Видети: „Прва жена која ће бити стрељана”, *Политика*, 15. 3. 1928, 8; „Јуче је, први пут у Србији стрељана једна жена”, *Политика*, 29. 4. 1928, 6.

ја ћу. Јер ако он буде стрељан шта ћу и ја да живим. Ми смо се волели и волимо се и треба да имамо исту судбину. (...) А ако нас стрељају, нек [sic] нас стрељају. Боље опет заједно.” Међутим, осуђеници су се ипак определили за тражење помиловања: *Указом 24881* од 7. маја 1923. године Стефановић и Милић су добили умањење казне јер су били некажњавани, те „има наде у [њихов] поправак”. Осуђени на по двадесет година затвора, Стефановић је послат у Пожаревачки, а Милић у Топчидерски затвор. Тако је на робију отишла двадесетседмогодишња жена, спремна да жртвује не само слободу, већ и живот за човека кога је волела. Иако је највећа жртва ове приче неоспорно била Милунка Стефановић којој је живот трагично одузет, поставља се готово нерешиво питање колико је велику жртву поднела и Цвета Милић, која као разведена жена у својој средини није могла да пронађе други пут остварења сопствене среће сем физичком елиминацијом друге жене. Истраживање фемцида у периоду Краљевине тиме остаје отворена истраживачка тема, јер архивска грађа уз извештаје штампе пружа јасан наговештај да случајеви у којима жена није убијена искључиво руком мушкарца, већ друге жене нису нимало били ретки.

Процес еманципације жена југословенског простора добио је нагли заокрет са победом Партизанског покрета и успоставом комунистичке власти на крају Другог светског рата. Највишим правним актом једне државе жена је изједначена са мушкарцем у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота. Сетови закона који су донети у наредним годинама требало је да учврсте еманципацију жена, односно радикално побољшају њихов положај на свим нивоима. Уколико замислимо пунолетну женску особу крајем четрдесетих година прошлог века, јасније се може уочити значај промена, односно права које је она стекла у оквирима новог државно-друштвеног уређења. Осим што је елиминисана црквена форма брака, те више није морала бринути о верском опредељењу свог партнера, жена није морала третирати супруга као „главу и старешину куће” нити „ићи (за мужем) и где он за добро нађе, с њим онде живети”, како је то прокламовао *Српски грађански законик*. Насупрот томе, она је постала равноправна чланица брачне заједнице: све институције из предратног периода које су биле у супротности са концептом равноправности и које су угрожавале женин статус су елиминисане, попут мираза и мужевљеве/очинске власти. Приликом удаје, жена је раније нужно морала узети супругово презиме (евентуално наглашавати своје девојачко са *рођена*), док је сада имала могућност избора. Да се та *замисљена жена* удала, примера

ради, 1939. године, она би у браку, за мужевљевог живота, изгубила пословну способност, чиме би била изједначена са малолетницима, распикућама, пропалицама, презадуженицима и умом лишенима. Међутим, да се удала свега деценију касније, не само што би имала једнака права у погледу располагања заједничком имовином, већ би имала право да самостално управља и располаже имовином коју је стекла и/или наследила пре закључења брака. Разводљивост брака била је радикална промена не само у законодавној сфери, већ и за свест људи који *до јуче* нису могли споразумно да се разведу. *Браколомство* као фактор који је угрозио многе бракове више није био наклоњен према мушкарцу: подсетимо да, према српском обичајном праву, муж овим чином није могао повредити своју жену, већ је тиме наносио увреду искључиво мужу *обљубљене* жене. У новом друштвеном поретку оба супружника имала су право да развод затраже због преваре коју је починио било који од партнера. Иако се из савремених позиција не третира као идеалан, *Основни закон о браку* дао је жени могућност да се разведе и због злостављања, које не мора бити нужно физичке природе. Тешке увреде, односно психичко злостављање, третирали су се као јак бракоразводни узрок.

У погледу родитељских права жена је изједначена са својим супругом. Да је *замишљена жена* децу родила касних тридесетих или раних четрдесетих година прошлог века, њена једина дужност али и обавеза била би да помаже мужу при вршењу његове очинске власти. Рађање деце десетак година касније значило би њену потпуну равноправност у свим елементима који су се тicali старања над децом. Док је раније, примера ради, обавезу издржавања деце имао примарно отац (мајка је ову обавезу стицала по смрти очевој или ако отац није био у стању да издржава децу), сада је издржавање третирано као заједничка дужност родитеља, која се врши сразмерно њиховим материјалним могућностима. Ово је био нарочито важан моменат уколико би дошло до прекида брачне заједнице: родитељско право припало би родитељу коме суд повери децу на чување и васпитање, али је други родитељ (најчешће отац) имао обавезу учествовања у издржавању деце. Чињеница да суд одређује место боравка деце након развода родитеља узимајући у обзир околности услед којих долази до прекида брачне заједнице, за жену је свакако био важан, ако не и неретко пресудан моменат. Дотадашња пракса *Српског грађанског законика* да дечаки до навршене четврте, а девојчице до навршене седме

године бораве код мајке (уколико мајка за то уопште има услове) тиме је престала да постоји.

Посебно дискриминаторан однос према жени у правној регулативи огледао се по питању наследног права. Право мушких потомака умрлог на првенство приликом наслеђивања искључивањем женских сродника (женска деца су, примера ради, наслеђивала имовину само ако није било мушких потомака) је трајно елиминисано након 1945. године. Док, примера ради, женин удео у стицању имовине за време трајања брака није био препознат за време трајања Краљевине, сва имовина стечена у брачној заједници третира се као заједничка, те је, у складу са тим, њена подела након развода брака вршена деобом на једнаке делове, премда је суд узимао у посебан обзир интересе малолетне деце.

Устав ФНРЈ је признао правна дејства искључиво брачној заједници, те је држава овим чином одлучно стала на страну брака. Уколико би се *замишљена жена* определила за живот у ванбрачној заједници, њен положај би у многим елементима био исти без обзира на временски тренутак у коме живи, а које ово истраживање обрађује. Међутим, иако законодавство након 1945. године није било нарочито хумано према ванбрачној жени, положај детета рођеног у оваквој заједници био је далеко бољи: прокламовано је начело потпуне равноправности ванбрачне деце са брачном у односу на родитеље. Важан моменат који је сигурно утицао на жену поводом њене одлуке да (не) рађа ванбрачно дете био је нов *Кривични законик* из 1951. године. Да је *замишљена жена* абортус извршила својевољно почетком тридесетих година, могла би рачунати на казну затвора у трајању до три године; да се на исти чин определила двадесетак година касније, не би трпела правне санкције (премда су постојале репресије за (не)стручно лице које абортус изврши). Чињеница да социјалне индикације све до 1960. године нису укључене у правну регулативу абортуса сведочи о томе да је легализација прекида трудноће ипак представљала недовршен процес. Иако су комисије за одобрење абортуса имале своје мањкавости у раду, пракса је показала да су се оне трудиле да ублаже проблем, понајвише малолетних девојака које су зачеле ван брака.

Ови сумарни закључци из области породичног права, односно њихово најосновније поређење, требало би да нас подстакну на промишљање о другачијем свету – свету који Марија Звонаревић и Цвета Милић нису дочекале, а у који је Десанка Илић ушла са

кривичним досијеом у коме је стајало, ни мање ни више, него *убица*. Да ли би се Марија Звонаревић, жена у својим двадесетим годинама, бацила под воз да је могла рачунати на бракоразводни поступак након кога би двогодишња кћерка ипак могла остати са њом? Да ли би Цвета Милић и Станко Стефановић извршили онако тежак злочин да је постојала могућност за развод брака на захтев једног партнера? Да ли би дани Десанке Илић били испуњени страхом, физичким насиљем и осећајем одбачености, који су кулминацију доживели у моменту када је повукла ороз да је, као у случају Звонаревић, постојала шанса за хуманије услове живота једне жене и мајке након развода брака? Да су се родиле само двадесетак година касније, да ли би их задесила иста судбина или би, оснажене правном регулативом, повукле сасвим другачије потезе? Иако је на ова питања немогуће одговорити, можда бисмо могли да се усудимо да претпоставимо да би бар једна од њих живела другачију стварност. Премда се измењена правна регулатива не може третирати као *чаробни штапић* који преко ноћи мења свакодневницу жена и, што је најважније, њихову свест о сопственим правима и (не)ограничењима, постојање саме могућности избора неретко трасира сасвим другачије путеве.

Међутим, на овом месту треба поменути мишљење Жаране Папић, која сматра да су жене биле „затечене и неспремне” овим „драматичним” променама, као и да им је „држава 'еманципацијом' дала права, уместо да су се за њих избориле”.¹²⁸⁷ У овом контексту се треба присетити реторике Митре Митровић и истакнутијих комунисткиња које су се ангажовале у раду АФЖ-а, будући да су оне тврдиле да жене нису ступиле у Народноослободилачку борбу са жељом да постану равноправне, већ да је равноправност последица њихове заједничке борбе у оквиру КПЈ, аргуменујући исказ уверењем да се на основу борбе за равноправност са мушкарцима жене нису могле окупити и покренути у значајнијем броју. Уколико жене, макар декларативно, нису биле мотивисане освајањем равноправног положаја са мушкарцима, онда је Папић исправно закључила да се, самим тим, нису ни избориле за своја права, већ да су им она *дата*. Ово прилично туробно тумачење отвара ново питање: у каквој стварности живе партизанке и жене које нису приступиле покрету у првим послератним годинама?

¹²⁸⁷ Žarana Papić, „Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi”, u *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*, priredile Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček (Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom, 2012), 197.

Иако су поднеле велике жртве у борби за ослобођење земље, ратна победа није поништила постојеће предрасуде о неморалу партизанки. Уколико замислимо партизанку која је ослобођење дочекала у својим двадесетим годинама, лако се могло догодити да у средини у којој живи буде обележена као жена лаког морала јер је „друговала с ратницима”.¹²⁸⁸ Њен статус су, парадоксално, отежавали управо *другови-саборци*, који су се неретко хвалили својим љубавним подвизима током рата. Међутим, они су код жена (да ли само не-партизанки или и партизанки – остаје дилема) само учврстили статус пожељних прилика, док је са партизанкама неретко била апсолутно супротна ситуација.¹²⁸⁹ Уколико је *замишљена* партизанка имала среће да њена емотивна веза преживи борбе на фронту, по ослобођењу би највероватније дошло до склапања брака између припадница и припадника партизанских одреда. Са друге стране, уколико се својим залагањем прилично истакла у борбама а није имала емотивног партнера, Партија би најчешће сугерисала мушким члановима да је она *добра прилика*, чиме би се евентуално нашла у формалном браку, лишеном емоцијама.¹²⁹⁰ У сваком случају, партизанке је дочекао „шок повратка у цивилизацију”, нераскидиво повезан са „хладним тушем дефеминизације”.¹²⁹¹ Међутим, уколико би партизанка и пре рата била чланица Партије, велики су изгледи били да ће бити позвана да пружи свој допринос санирању последица рата и опоравку земље. Показало се да је и рад у АФЖ-у постао проблематичан. Наиме, када су ову организацију напустиле предратне левичарке и некомпромитоване фигуре јавног живота Краљевине попут Катарине Богдановић,¹²⁹² све су гласније постале предрасуде према чланству АФЖ-а, нарочито на селу.¹²⁹³ Премда је у пракси требало да представљају нову друштвену елиту,¹²⁹⁴ јасно се назире да је стварност *замишљене* партизанке имала више лица и наличја.¹²⁹⁵

¹²⁸⁸ М. Теравас, *nav. delo*, 132.

¹²⁸⁹ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 415.

¹²⁹⁰ *Исто*, 414.

¹²⁹¹ Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX veka* (Zemun: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2001), 209.

¹²⁹² Катарина Богдановић је била прва председница АФЖ-а у Крагујевцу, али се на основу архивске грађе не може прецизније утврдити када је иступила из ове организације.

¹²⁹³ „Бити АФЕЖЕЈКА, у селу се сматрало бити најгора међу најгорим”, видети: Милка Баковић Радосављевић, *Мемоари једне равнгорке* (Крагујевац: Нови погледи, Чачак: Легенда, 2001), 283.

¹²⁹⁴ Александар Ранковић, *Дневничке забелешке* (Београд: Југословенска књига, 2001), 153.

¹²⁹⁵ На ово је указала Ивана Пантелић својом серијом интервјуа које је водила са етаблираним партизанкама, објављеним у поменутој публикацији *Партизанке као грађанке*.

Са друге стране, још је комплексније говорити о *замисљеној* жени, која се није прикључила Партизанском покрету. Она је могла постати „идеолошки и класни непријатељ” по успостављању комунистичке власти, те животом платити своје политичко опредељење. Примера ради, када је *Политика* новембра 1944. године објавила списак на смрт осуђених и стрељаних лица, на њему се нашла Зорица Јовановић,¹²⁹⁶ осуђена за колаборацију. На идентичан начин живот су изгубиле Иванка Вукчевић и Марија Глигоријевић¹²⁹⁷ као „народни непријатељи”, с тим да је број осуђених жена за колаборацију био нешто већи. Истраживачи који су се бавили овом темом утврдили су да у списковима

стрељаних поред имена жена најчешће нема значајнијих података, односно да су дате квалификације попут *штијунка, јатак, проститутка*.¹²⁹⁸ Историчар Момчило Митровић проценио је да је на стотину мушкараца оптужених пред *Комисијом за ратне злочине* долазила једна жена, те да су најчешће оптужбе против њих садржале квалификације попут *денунцијација, потказивање, малтретирање рањеника, мучења и зостављања заробљеника, издаја народа* и слично.¹²⁹⁹ О праву на правично суђење у овом контексту излишно је говорити. Примера ради, иако је *Уредба о војним судовима* прописивала право на адвоката (бранитеља), подаци о пресудама војних судова на простору Хрватске показали су да, од приближно 5 200 осуђених лица, ниједна особа није остварила то право као и да није било ни једне једине ослобађајуће пресуде.¹³⁰⁰ Важно је напоменути да, уколико није била осуђена на смрт, жена којој је пресуђено за одређена кривична дела могла је изгубити бирачко право у времену док траје дејство пресуде али и трајно, на основу савезног закона.¹³⁰¹

Карактеристику послератне слике Србије чинио је и велики број удовица. Према попису из 1948. године, на територији НР Србије је живело 6 527 966 становника, од чега 3

¹²⁹⁶ „Саопштење Војног суда Првог корпуса Н. О. В. Ј. о осуђеним ратним злочинцима у Београду”, *Политика*, 27. 11. 1944, 1-2.

¹²⁹⁷ *Saopštenje Vojnog suda 13. korpusne oblasti od 19. novembra 1944*, <http://www.smrtinakazna.rs/sr-latn-rs/Osudjenik.aspx?id=7076> (приступљено 14. 01. 2021).

¹²⁹⁸ Срђан Цветковић, „Преглед ухапшених и стрељаних лица од ОЗНЕ на територији Војводине до 20. јуна 1945”, *Историја 20. века* бр. 1 (2011): 190.

¹²⁹⁹ Момчило Митровић, „Žene i represivno zakonodavstvo u Srbiji 1944–1952”, у *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka...*”, 42.

¹³⁰⁰ Josip Jurčević, „Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine”, *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja* Vol. 21 No. 4 (2012): 1007.

¹³⁰¹ *Устав ФНРЈ*, чл. 23.

171 201 мушкараца и 3 356 765 (51,42%) жена. У укупном броју жена налазило се 392 996 (11,7%) удовица. Колико је тежак живот удовице у првим послератним данима био, тешко је и замислити. Ипак, жене су проналазиле нове мотиве за борбу у суровој свакодневници. Упечатљива је изјава Милице Бабовић Бакић, која се може уздићи на општи ниво: „Све што сам услед рата изгубила, нисам зажалила, јер су ми деца жива остала.”¹³⁰²

Уколико је *замишљена жена* била млада особа средњошколског узраста, на њу су *очи Партије* гледале са нарочитим подозрењем. КПЈ је неговала уверење да се у школама налази део омладине који је непријатељски расположен према новој власти (симпатизери су се прикључили Покрету). Као места отпора нарочито су истицане женске гиманзије, за које се веровало да још увек нису превазишле поделе на комунистички и националистички фронт.¹³⁰³ О размерама ситуација које су угрожавале свакодневницу жена, а које су пратиле готово све ратне операције (сексуално малтретирање жена, силовање и слично) можемо само да нагађамо.

Избори за Уставотворну скупштину новембра 1945. године показали су реалну слику женског положаја и држања. Историчарка Љубинка Шкодрић је утврдила да постоје многобројни примери у којима су мужеве претили женама (чак и разводом) у случају да гласају на изборима. Жене су неретко трпеле и подсмех од стране оних жена које нису биле пријатељски расположене према новим властима.¹³⁰⁴ На изборима је учествовало укупно 88,66% становништва које је имало бирачко право, док је проценат жена изашлих на изборе износио 88%. У Србији је забележен значајан отпор изборима: гласало је 76,7% становништва, од чега 12,69% за кутију без листе, што значи да готово једна трећина становништва није дала подршку новим властима.¹³⁰⁵ АФЖ је имао посебан задатак у виду праћења излазности жена на изборе. Подаци су били различити: примера ради, док је на подручју Космаја 97% жена искористило право гласа, у Ваљевоу је то учинило 35%, а у Подрињу свега 15%.¹³⁰⁶

Упркос добијеним правима, у власти су највише биле заступљене бивше партизанке, али су и оне биле далеко од позиција значајније политичке моћи и

¹³⁰² Радина Вучетић Младеновић, „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век. Нови прилози. Из сећања Милице Бабовић Бакић”, *Токови историје* бр. 1-2 (2002): 116.

¹³⁰³ *Centralni komitet Saveza komunističke omladine ...*, knj. VI, 719.

¹³⁰⁴ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 418.

¹³⁰⁵ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu...*, 734.

¹³⁰⁶ Љ. Шкодрић, *нав. дело*, 422.

одлучивања. Од 537 посланичких места у Скупштини ФНРЈ, жене су освојиле 22 (4%), док се у Скупштини НР Србије међу 287 посланика нашло десет жена(3,5%).¹³⁰⁷ У послератној савезној влади није било ниједне жене док ће се у саставу владе Србије у каснијем периоду наћи Спасенија Бабовић и Милка Минић.

Иако је социјализам тек требало да се развија у југословенском друштву а са њим и концепт равноправности полова, чинило се да је и даље владала „нормалност” у којој жена има пасивну и далеко мање друштвено-ангажовану улогу. Процес женске еманципације, који је у Краљевини имао снажну карактеристику борбе за право гласа, 1945. године испунио је свој циљ, али у сасвим другачијем друштвено-политичком уређењу. *Женско питање*, суштински маргинализовано у периоду између два светска рата, у јако кратком временском периоду је дефинисано као *решено*. Јасно је да традиционална конструкција полности није могла нестати преко ноћи: напротив, она је опстајала и показала се истрајнијом у односу на прокламоване политичке моделе, услед чега је било изузетно тешко истински трансформисати и успоставити *демократскији* тип културе. Уз сва наличја комунистичког модела еманципације, неоспорно се мора признати да су жене у Србији постале равноправне чланице друштва управо 1945. године, када су неповратно искорачиле на друштвено-политичку сцену. Држава је прокламовањем једнаких права и могућности за оба пола трајно уздрмала патријархални систем вредности који, премда и данас постоји, након тектонских потреса у области правне регулативе више никада није и неће бити исти.

¹³⁰⁷ I. Pantelić, *nav. delo*, 70.

15. Appendix: Савременице и савременици

Поглавље посвећено како истакнутим феминисткињама тако и мушкарцима који су својим текстовима указивали на тежину друштвено-политичког положаја жене, а који су углавном настајали у јеку крупних историјских збивања и у средини са снажним патријархалним наслеђем, најпре указује на њихово неправедно и неоправдано забрављање и/или маргинализацију. Наша феминистичка критика неретко је кретала од резултата западне критике, мало или нимало се осврћући на узор у сопственој прошлости.¹³⁰⁸ Чињеница је да су многи текстови данас тешко доступни и да су многе ауторке и аутори познатији историографима него што је то случај са истраживачима других наука и научних дисциплина, али њихова актуелност, теме које обрађују и многобројни захтеви које постављају данас се још увек могу сматрати више него актуелним. Са друге стране, подсећање на истакнуте боркиње и борце за права жена и побољшање њиховог положаја као и бављење њиховим текстовима представља и враћање својеврсног дуга целокупном ангажману ових људи. Међутим, *невоља* са њима лежи у чињеници да су ово били људи који су *ломил* историјски контекст, пишући текстове у различитим жанровским облицима и у широком тематском оквиру. Више одступајући од званичних токова према *женском питању* (како државе, тако и многобројних женских организација), одабране ауторке и ауторе је било тешко уврстити у природан ток текста. То су Ксенија Атанасијевић, Јулка Хлапец Ђорђевић, Милица Ђурић Топаловић, Јаша Томић и Драгољуб Јовановић.

Изношење феминистичких захтева и/или тежњи, као и писање о тешком положају жене, сврстало је ове ауторке и ауторе у ред личности који су устали против дискриминаторног односа према жени, али никако се не заустављајући само на томе: они неретко критикују целокупан склоп друштвене хијерархије. По томе они представљају изузетак на тадашњој друштвено-политичкој сцени, никако њен типични део. Својим интелектуалним и књижевним радом несумњиво су вршили утицај на, како је то Ксенија Атанасијевић туробно приметила, „нашу често неподношљиво неправедну и слепу

¹³⁰⁸ Biljana Dojčinović Nešić, „O ženama i književnosti na početku veka”, *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* br. 11/12 (2000): 23-24.

средину”,¹³⁰⁹ те заслужују да се скрене пажња на њихов ангажман. У овом делу текста су представљени биографски подаци ауторки и аутора уз основну анализу њихових виђења феминизма и/или *женског питања* у најширем смислу. Може се учинити да су одређене жене које су се такође истицале било својим феминистичким погледима било друштвеним ангажманом у циљу побољшања положаја жена мимо женских друштвених организација остале неоправдано изостављене. Јасно је да би уврштавање, примера ради, Милене Павловић Барили, Катарине Богдановић или Паулине Лебл Албале додатно употпунило слику еманципације жена на овим просторима. Међутим, разлог уврштавања поменуте три ауторке лежи у чињеници да се њихова феминистичка делатност никако није могла заобићи, односно да се кроз њихове текстове најјасније одражавају ставови и уверења према феминизму и многим актуелним питањима која су се у одређеном друштвеном тренутку тицала жена. Са друге стране, оне, на изванредан начин, представљају и репрезентативне фигуре једне епохе, иако су, нажалост, неправедно биле изостављене из културног памћења женског стваралаштва у српској култури. Важно је, међутим, истаћи да се у концепцији историје феминизма не сме изоставити улога спора међу конкретним женама које својим ставовима и деловањем представљају феминизам одређеног раздобља.¹³¹⁰ На пример, анализа текстова Полексије Димитријевић Стошић¹³¹¹ указала би на једну нову раван, односно прилично другачије виђење феминизма које је такође постојало у периоду Краљевине Југославије. Премда је тумачење феминизма од истакнутих жена Краљевине било прилично шаролико, ово поглавље бави се третирањем, односно критиком традиционалних улога мушкарца и жене изведених на основу

¹³⁰⁹ Ljiljana Vuletić, *Ksenija Atanasijević: etika feminizma* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008), 15.

¹³¹⁰ A. Zaharijević, *Postajanje ženom*, 189.

¹³¹¹ Премда данас мало позната, Полексија Стошић Димитријевић (1903-1973) спада у ред активних књижевница и публицисткиња које својим ангажманом битно допуњују познавање феминистичког мишљења у Југославији између два светска рата. Предавала је у Вишој женској стручној школи, била вршилац дужности директора Ниже и продужене занатске школе (1929/30) и професорица књижевности у неколико београдских гимназија (1930—1940). Активно је писала за *Жену и Свет* током тридесетих година, с тим да је посебну пажњу привукла серијом од три чланка назива *Слободна љубав модерне жене* (1933), на шта је већ указано у тексту. Критиковала је двоструки морал, сматрајући да мушкарци уживају апсолутну слободу у љубави и сексуалним односима док се жени као „тежак грех” узимају чак и „љубазнији и срдачнији поглед”. Међутим, оштро је осуђивала идеју о сексуалној једнакости уз уверење да би ова врста једнакости донела много зла, несрећа и да би најзад упропастила свет. Видети: Полексија Стошић Димитријевић, „Слободна љубав модерне жене”, *Жена и Свет* бр. 4 (1933): 1; *Жена и Свет* бр. 5 (1933): 4. и *Жена и Свет* бр. 6 (1933): 1.

биолошког одређења која се управо и јавља у овом периоду. Тумачење феминизма као идеологије која за циљ има побољшање свих области људских односа, као и прогрес друштва у целини карактеристично је за Атанасијевић, Хлапец Ђорђевић и Ђурић Топаловић, стога оне чине нераскидиви део ове целине. Са друге стране, Јаша Томић и Драгољуб Јовановић су у ово поглавље уврштени не као политичари, већ као аутори који су промишљали о тешком положају жене и неопходности њене еманципације. Јаша Томић је написао, како сам дефинише текст, историјско-друштвену расправу *Шта је жена била и шта ће бити*, која је, симболично или не, публикована 1918. године, у време стварања Краљевине СХС, те се може рећи да са овим аутором започиње дуготрајан процес разматрања положаја жена у југословенском друштву.

1. Ксенија Атанасијевић

1.1. Основни биографски подаци

Ксенија Атанасијевић (1894-1981), упамћена као једна од најшколованијих жена прве половине 20. века и прва жена која је докторирала на Београдском универзитету, представља незаобилазан део сваког истраживања које се бави историјом жена у Југославији, односно Србији.

Рођена у Београду и оставши рано без родитеља, Ксенија Атанасијевић се опредељује за студије филозофије на Београдском универзитету 1912. године. Иако су ратови прекидали њено школовање, успела је да припреми докторску дисертацију о делима Ђордана Бруна (*Бруново учење о најмањем*), коју је и одбранила јануара 1922. године. Већ сама одбрана овог доктората указала је на сву тежину положаја у којој се налазила млада, школована жена на почетку своје каријере. Комисија којом је председавао др Бранислав Петронијевић а чији су чланови били др Милутин Миланковић, др Веселин Чајкановић, др Драгиша Ђурић и др Никола Поповић оценила је докторат највишом оценом, али се одмах поставило питање њеног даљег напредовања. Др Петронијевић предложио је да се Атанасијевић изабере за доцента, али је предлог наишао на велики отпор професора Универзитета. Остало је упамћено да је др Милош Тривунац на једној седници изјавио: „Има крајева у Србији где жене у руку љубе млађе мушкарце, а ви хоћете

да дате катедру доцента једној младој девојци!” Атанасијевић бива распоређена најпре у нишку гимназију, потом Другу београдску, чекајући коначну одлуку о доцентури. Она је донета октобра 1923. године, а Атанасијевић рад на Универзитету отпочиње јануара следеће године. Далековиду поруку овим поводом добила је од чувеног етнолога, Тихомира Ђорђевића: „Честитам Вам, госпођице, ушли сте у пакао!”

За дванаест година рада на Универзитету Ксенија Атанасијевић израдила је више од 250 радова из филозофије, етике, естетике, античке књижевности... Осим у матичној установи, одржала је многобројна предавања на Коларчевом народном универзитету, у различитим женским организацијама, на радију али и иностранству. Њени текстови превођени су на више језика, међу којима се истичу немачки, француски, холандски и чешки. Међутим, у току професионално плодног периода, Атанасијевић се констатно налази на удару групе професора. Ситуација кулминира 1930. године, када је Универзитетско веће није изабрало за редовног професора, под оптужбом др Милоја Васића да је плагира одређене радове. Измучена интригама, Атанасијевић подноси молбу Министарству просвете да је пензионише 1935. године.¹³¹² У жеку овог скандала, тадашњи ректор, Владимир Ђоровић, објавио је под притиском јавности извештај комисије која је оцењивала евентуални плагијат, али се из одговора Ксеније Атанасијевић много више сазнаје о суштини овог сукоба: „Дакле, сада смо начисто. Један члан факултета може бити клеветан, малтретиран, задржаван у свом законском напредовању, према њему се може самовољно искретати дух и текст закона, - али он се не сме жалити, јер факултет не признаје никакву власт над собом, јер је он 'аутономан'. (...) За свој одлазак са Универзитета имам да захвалим подмуклим интригама, прекривеним универзитетском 'аутономијом'.”¹³¹³

Као истакнута пацифисткиња и феминисткиња, одржала је многобројна предавања на којима је указивала на опасности националсоцијализма и антисемитизма. Одбацујући сваку могућност оправдавања рата и насиља, дочекала је скромно, далеко од било каквих

¹³¹² Пацифизам је током тридесетих година представљао врло значајну тему за Женски покрет; о њему је писано у форми извештаја са различитих мировних конференција, а теоријски га је експлицирала, између осталих, Ксенија Атанасијевић у серији текстова. У овом периоду писала је и о праву гласа из угла Женског покрета. Видети: Ксенија Атанасијевић, „Право гласа жена у идеологији „Жен. покрета”, бр. 9 (1932): 122-123.

¹³¹³ „Г-ца Ксенија Атанасијевић одговара Ректорату универзитета у Београду”, *Политика*, 2. 12. 1935, 8.

јавних дешавања, период окупације Југославије. Међутим, одбила је да потпише Недићев *Апел српском народу* августа 1941. године, који је био уперен против комуниста.

Ни успостава новог режима 1945. године Атанасијевић није донела бољитак. Оптужена је да је утицала на одлуку Милана Грола¹³¹⁴ да поднесе оставку као потпредседник Привремене владе ДФЈ августа 1945. године те је извесно време, од априла до маја 1946. године, провела у затвору. Иако је након тога добила посао у Универзитетској библиотеци, хајка на њу је настављена: *Политика* је писала на основу двојице „оптужених народних издајника” да су шпијунирали и иностраном елементу достављали податке на основу информација добијених не од Грола, већ од Ксеније Атанасијевић.¹³¹⁵ Овога пута избегла је хапшење али су комунистичке власти цензурисале њене књиге. Наредних седам година апсолутно забрањена, заправо је нестала са јавне сцене. Њен повратак условно је најавило прештампавање њеног превода Спинозине *Етике*, као и превода Платоновог дијалога *Парменид* 1959. године. Шездесете и седамдесете године ипак је проживела без оспоравања и већих потреса, објављујући стручне радове и држећи предавања широм земље.

Преминула је 1981. године у дубокој старости у Београду. Сахрањена је на Новом гробљу, али је неколико година касније гробница прекопана због неизмирених дуговања, тако да је место почивања Ксеније Атанасијевић данас непознато.

1.2. Разматрања о феминизму

За основни увид у феминизам Ксеније Атанасијевић, односно одговор на питање шта је за њу представљала *феминистичка идеологија*,¹³¹⁶ где су правци њене делатности и шта јој је циљ, као и схватања о улози жени у Србији и њеном положају може послужити неколико ауторских текстова, публикованих у различитим листовима. За предмет овог истраживања посебно су значајни *Етичка подлога феминизма* (1927), *Неколико феминистичких разматрања* (1927), *Разматрања о феминизму* (1932), *О потреби*

¹³¹⁴ Милан Грол био је председник Демократске странке од 1940. године.

¹³¹⁵ *Политика*, 1. 1. 1947. и 2. 1. 1947.

¹³¹⁶ Израз који употребљава сама ауторка при дефинисању појма.

борбености жена у политици (1926) и *О утицају жене на ширење пацифистичке идеје* (1931).

Дефинишући феминизам као тесну целину, „једну јаку везу уједињења и удруживања свих појединачних извојеваних тежња за ослобођење жене”,¹³¹⁷ Атанасијевић скреће пажњу да се при одређивању феминизма користи „врло много излишних и неприличних речи, изговорених и написаних, обично, у жучном или декламаторском тону”.¹³¹⁸ Основну делатност феминизма види оријентисану ка „задобивању неоспорних права жене, и осигуравању неопходних услова за живот не само жене, него, посредно и читавих народа”.¹³¹⁹ За полазну тачку феминизма сматра веровање у неприкосновеност личности, односно апсолутно право личности на слободу и обезбеђење свих потреба за сопствено развијање. Сматрајући да су феминизам изградиле жене, Атанасијевић управо њима одаје признање за све постигнуто у „хуманим и социјалним смеровима”, али и за борбу за задобивање политичких права у земљама у којима их још увек немају.¹³²⁰ Као заједничку карактеристику свих жена које су се окренуле изградњи феминизма, односно побољшању положаја жене у породици, друштву и држави, види одрицање ових жена од личног спокоја, будући да су неретко биле предмет различитих удараца – „чак и у културним европским и америчким државама”.¹³²¹

Ксенија Атанасијевић темпо ширења начела феминизма, односно напредак положаја жена оцењује као недовољно брз, будући да је „потиснут оним, дугим годинама преношеним, изопаченим погледима о човековој интелектуалној надмоћи над женом, погледима који су се скоро скаменили, и постали традиција и навика”. Тако за српску средину она оцењује као кључан утицај турског менталитета, који жену држи у стању дубоке потчињености и запостављености. Снагу овог утицаја Атанасијевић види посебно на психолошком нивоу: овакав став немају само мушкарци који ће га отворено исказати, већ се он, „по инстинкту”, одржава и код мушкараца који су га наизглед несвесни.¹³²² Напредак жене на југословенском простору често прате *вапаји за изгубљеним рајем* јер

¹³¹⁷ Ксенија Атанасијевић, „Етичка подлога феминизма”, *Женски покрет* бр. 3 (1927): 1.

¹³¹⁸ Ксенија Атанасијевић, „Расматрања о феминизму”, *Женски покрет* бр. 1 (1932): 3.

¹³¹⁹ Ксенија Атанасијевић, „Етичка подлога феминизма”, 1.

¹³²⁰ *Исто*.

¹³²¹ Ксенија Атанасијевић, „Неколико феминистичких расматрања”, *Живот и рад*, новембар 1929, 801.

¹³²² *Исто*, 802.

патријархат тежи затварању жене између четири кућна зида, што на почетку 20. века више није било могуће.

Иако сматра да највећа препрека ослобођењу жена „долази од непробуђених жена, од оних које су индиферентне према подизању сопственог духа и положаја”¹³²³, Атанасијевић није блага ни према другој групи жена: оштро осуђује оне које се хвале својим ситним личним достигнућима, верујући да поступају „ништа горе него мушкарци.”¹³²⁴ Кључна реченица за разумевање ауторкиног поимања феминистичког ангажмана жена садржана је у следећој реченици: „Свака жена што предано и исправно ради посао сходан својим снагама, макако ситан и незнатан он изгледао, даје часније свој прилог феминизму него каква 'јавна радница' којој је борба за побољшавање положаја жене згодан повод да се сама боље чује и види.”¹³²⁵

За једину истинску феминистичку организацију у Краљевини Атанасијевић сматра Женски покрет, удружење жена које је, према њеној оцени, „са многих страна мучно и тешко ометано”, али које је ипак успело да изгради феминистичку идеологију у земљи.¹³²⁶ Критикујући политичаре који мисле да ће удовољити феминистичким захевима тако што ће жене укључити у чланство својих партија, Атанасијевић истиче да би жене требало да имају сопствену странку¹³²⁷ и да у политици не смеју бити кротко стрпљиве.¹³²⁸ Међутим, треба скренути пажњу на негативан однос који је Атанасијевић заузела према Женској странци одмах по њеном оснивању.

Већ је указано на ауторкино виђење да као полазну тачку феминизма сматра веровање у неприкосновеност личности, те да је циљ *феминистичке идеологије* „укидање насилно постављених разлика и неједнакости између људских бића”. Атанасијевић феминизам види као изразито оптимистичку идеологију, која верује да је могуће „упитомити саможиву људску природу, и међу људима успоставити услове за живљење у индивидуалној слободи, у симпатији и у миру”.¹³²⁹ Феминисткиње доживљава као фактор који шири мир и слогу у друштву те им додељује посебну васпитну улогу: „Као матере,

¹³²³ Ксенија Атанасијевић, „Етичка подлога феминизма”, 1.

¹³²⁴ Ксенија Атанасијевић, „Расматрања о феминизму”, *Женски покрет* бр. 1 (1932): 3.

¹³²⁵ *Исто*, 4.

¹³²⁶ Ксенија Атанасијевић, „О потреби борбености жена у политици”, *Воља*, 2. 4. 1926, 103.

¹³²⁷ О реакцијама Атанасијевић на оснивање Женске странке и разилажењу на релацији Женска странка – *Женски покрет* више у потпоглаву *Женска странка – (не)пријатељ Женског покрета*.

¹³²⁸ Ксенија Атанасијевић, „О потреби борбености жена у политици”, 105.

¹³²⁹ Ксенија Атанасијевић, „О утицају жене на ширење пацифистичке идеје”, *Правда*, 20. 5. 1931, 2.

феминисткиње ће улили у крв својој деци истину, да људи не постоје на свету зато, да убијају једни друге.”¹³³⁰ Управо из ове перспективе Атанасијевић осуђује целокупан концепт дотадашње историје, односно политике, којом обилују ратови и насиље. Данас се може закључити да разматрања Ксеније Атанасијевић на релацији *феминизам-пацифизам* представљају почетак сазревања концепта феминистичке одговорности на југословенском простору, која је добила нова осведочења деведесетих година.

2. Јулка Хлапец Ђорђевић

2.1. Основни биографски подаци

Јулка Хлапец Ђорђевић (1882-1969), књижевница и феминисткиња, у историју је ушла и као прва жена у Аустро-Угарској монархији која је докторирала филозофију у Бечу 1906. године.

О приватном животу Јулке Хлапец Ђорђевић нема много података. Осим основних информација о школовању, познато је да се удала за чешког официра Здењка Хлапеца, да је имала две ћерке и да је након удаје живела у Чешкој. Нажалост, о њеном животу након Другог светског рата готово да нема података. Након изузетно приметних активности током тридесетих година 20. века, након 1945. године, Јулка Хлапец Ђорђевић престаје да објављује радове, а једини податак који је тренутно познат јесте година њене смрти. Није познато чиме се бавила последње четири деценије свог живота.¹³³¹

Феминистичка мисао Јулке Хлапец Ђорђевић формирала се у првој половини 20. века једним делом са упориштем у европској, а другим у српској култури. Међу првима је теоријски и научно утемељено говорила о темама попут положаја жене у друштву и права на рад, затим о контроли рађања, сексуалности и еротици. Развијајући феминистичку теорију, Хлапец Ђорђевић залазила је у различите друштвене науке и дисциплине: од социологије, преко психологије и филозофије, до различитих грана уметности. За текстове ове ауторке антрополошкиња Светлана Слапшак закључује да представљају

¹³³⁰ Исто.

¹³³¹ Ивана Пантелић, Јелена Милинковић и Љубинка Шкодрић, *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији* (Београд: НИИ, 2013), 8.

„промишљену и величанствену грађевину некога ко је пре свега био аналитичар”, а да је њен феминизам „интердисциплинарни подухват хуманистике”.¹³³²

Објавивши сва своја дела током једне деценије, Хлапец Ђорђевић је посебно вредан подухват начинила прикупљањем сопствених чланака, који су до тада били расути у периодици. Данас се углавном говори о три облика испољавања феминизма Јулке Хлапец Ђорђевић: феминизам у теоријско-есејистичким радовима, феминизам у критици и феминизам у књижевности. Теоријски дискурс доминира у есејима *Судбина жене: Криза сексуалне етике* (1930) и у књизи *Студије и есеји о феминизму* (1935). Феминистичко читање ауторка примењује у чланцима књижевне критике објављеним у књизи *Студије и есеји о феминизму II* (1937). Са друге стране, у већини текстова Јулке Хлапец Ђорђевић налазе се елементи онога што ће касније бити препознато као феминистичка критика.

Према Магдалени Кох, „најангажованија, најодлучнија и најбескомпромиснија мајсторица феминистичког есејистичког мишљења у међуратном периоду била је Јулка Хлапец Ђорђевић”.¹³³³ Разлоге у одлучности и неретке бескомпромисности ауторке, Кох види у њеној позицији „аутсајдерке”, будући да је од 1918. године живела у Чехословачкој, далеко мање зависна од Београда, с тим да је то свакако и један од пресуднијих фактора њене маргинализације која још увек траје.¹³³⁴

2.2. Разматрања о љубави и феминизму

Писана заоставштина Јулке Хлапец Ђорђевић, осим што је веома богата, захтева различите типове ревизије. Није претенциозно тврдити да ревизија, односно анализа публикованих дела ауторке након више од осамдесет година, може представљати посебну истраживачку тему. Међутим, пронашавши стабилну позицију у канону југословенског феминизма и женског писма,¹³³⁵ Јулка Хлапец Ђорђевић незаобилазна је тачка у процесу проучавања развоја феминистичке мисли у периоду међуратне Југославије. За предмет

¹³³² Исто, 9-10.

¹³³³ Магдалена Кох, „Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј у међуратном периоду”, *Књижевна историја* год. 47, бр. 157 (2015): 226.

¹³³⁴ Исто, 228.

¹³³⁵ Савремене теорије културе женске жанрове не дефинишу вредносно већ типолошки, као текстове који преносе и описују женско искуство. Аутори ових текстова углавном јесу жене, главна јунакиња текстова је жена, а и читалачка публика је углавном женска.

овог истраживања пажња је посвећена ауторкином роману *Једно дописивање: фрагменти романа* (1932), краћем тексту назива *Мушкарцу* (1935) као и есеју *О феминизму* (1935).

Роман *Једно дописивање* у историју српске књижевности ушао је као први феминистички роман,¹³³⁶ у којем је ауторка обрадила изузетно табуисану тему женске прељубе. Окарактерисан и као „уџбеник нове еротике” који нуди моделе сексуалног понашања како за жену, тако и за мушкарца, роман је од великог значаја за разумевање сексуалне етике Јулке Хлапец Ђорђевић.¹³³⁷ Колико тема женске прељубе није била пожељна у јавном дискурсу ауторка је могла да се увери на примеру *Плаве госпође* Милице Јанковић,¹³³⁸ коју је критика дочекала на нож. Ни Хлапец Ђорђевић није прошла много боље: публиковани су негативни прикази књиге чак и у часопису *Женски покрет*.

Главна јунакиња романа, Марија Прохаскова, живи у „лепом брачном кавезу”, незадовољна односом са супругом. Она себе оптужује што је попустила друштвеним нормама, односно мајчином притиску у вези с удајом, али не жали (напротив: сматра то личним успехом) што се остварила у улози мајке. Иако живи у наизглед идеалном браку, њој недостају љубав и страст. Главна јунакиња романа чак верује да њен брак опстаје због физичке раздвојености од супруга, будући да он, због природе посла, живи у другом граду те се ретко виђају. Управо то незадовољство као и лична емотивна и интелектуална неиспуњеност постају повод за упуштање Прохаскове у ванбрачну аферу.

Премда у поодмаклим четрдесетим годинама, као мајка две кћерке и сина, она не само што се упушта у ванбрачне сексуалне односе већ свом млађем љубавнику признаје да никада неће ни престати да се заљубљује. Наглашавање година љубавника, односно чињенице да је млађи од главне јунакиње, упориште има у проблематици ликова: док је за њега виђење сопственог тела као и доживљај сексуалности прилично споран, Прохаскова нема никакве дилеме у вези са својим годинама, доживљајем тела и сексуалношћу. Тиме је Хлапец Ђорђевић увела једну нову женску фигуру у тадашњу књижевност: *нову жену*, модерну, самосвесну – *femme fatale*, која се може тумачити и као алтер его саме

¹³³⁶ Svetlana Slapšak, „Julka Hlapec Đorđević, Jedno dopisivanje: seksualna etika između istorizacije i politizacije”, *Treća* vol. XV, br. 1–2 (2013): 58.

¹³³⁷ Исто.

¹³³⁸ Донедавно се сматрало да је роман *Плава госпођа* Милице Јанковић из 1924. године био први роман у српској књижевности који се бавио темом женске прељубе. Међутим, исте године изашао је и текст Вере Иванић у часопису *Musa* под називом *Sotto Voce* који се такође бави овом темом.

ауторке.¹³³⁹ Она се не опредељује за очување лажног мира и „брачне среће”, свесна потенцијалне опасности и цене коју за то може да плати.

Прохаскова и Хлапец Ђорђевић имају заједнички доживљај љубави као и виђење жене у љубавним односима. Као теоретичарка, Хлапец Ђорђевић сматра да понашање жене у љубавним односима јесте веродостојан показатељ о положају жене у одређеној друштвеној средини.¹³⁴⁰ Роман заправо полемиче о љубави, односно новом схватању ове емоције, толико важне за главну јунакињу. За Прохаскову, љубав је саставни део еротике али најпре подразумева могућност потпуног самоосвешћења личности, као и њене комплетне изградње. Важно је уочити да она љубав не везује за институционалне оквире (брак), већ за процес ослобођења и самоспознаје жене: због свих друштвених норми, ограничења а неретко и забрана, жена није у могућности да истински спозна љубавно осећање.

Осим главне јунакиње, остали ликови приказани су релативно бледо, без значајнијих података који би читаоцу омогућили бољи увид у њихове карактере. Међутим, ни ово није случајно, нарочито на примеру изградње лика супруга. Он је у роману готово невидљив и нем: помиње се као успутни посетилац породице и дома и – осим тога да је политичар – о њему и не сазнајемо готово ништа. Са друге стране, Прохаскова живи у Прагу и све време је свесна различитости између средине у којој живи и средине из које је поникла (богате војвођанске породице). У далеко либералнијем чехословачком друштву, њу сусрети са људима из домовине само ужасавају и подсећају на провинцијализам. Хлапец Ђорђевић чак је пажљиво бирала и локацију за радњу романа: састанак двоје љубавника треба да се догоди у Бечу, на имагинарном месту, насловљено именом које у садашњем тренутку не постоји. са именом које више не постоји. Светлана Слапшак ово имагинарно место ван земље доводи у везу са судбином саме Југославије.¹³⁴¹

У краћем тексту публикованом 1935. године помало провокативног назива *Мушкарци*, Хлапец Ђорђевић феминистичким приступом указује на целокупну историјску перспективу којом доминирају мушкарци, али се, кратко и оштро, обрачунава са

¹³³⁹ У роману је приметна сличност са аутобиографским елементима Јулке Хлапец Ђорђевић: порекло из богате бачке породице, удаја за Чеха, живот у Прагу.

¹³⁴⁰ Julka Hlapac Đorđević, *Studije i eseji o feminizmu* (Beograd: Život i rad, 1935), 5–40.

¹³⁴¹ „Југословенски пројект није успео, интелектуални номадизам је у опасности да га потпуно уништи нови колективизам, национални и социјални, а нова сексуална етика остаје утопија.” Видети: S. Slapšak, „Julka Hlapac Đorđević, Jedno dopisivanje...”, 60.

најчешћим примедбама упућеним феминисткињама и уопште женама свог времена. Иако у вредносном смислу звучи пренаглашено („Мрзим те, мрзим очајно”), ауторкино објашњење пред самом собом о узроку ове *мржње* читаоца не може оставити равнодушним: „(...) Увек се само о Теби пева, приповеда и говори, само о Теби. И садашњошћу владаш Ти.” Тражећи смисао постојања женског рода, не само сопственог *ја*, Мушкарцу пребацује што је жену свео на „физичко одржавање људства”, односно саму репродукцију. Лишен спознаје одређених осећања, попут одушевљења, стварања и љубави, женски род се према ауторки коначно буди ка „самосвести свога сопственога *ја*”.

У наставку текста Хлапец Ђорђевић одбија послушност Мушкарцу у виду „дворења” и „ласкања”. Свесна традиционално-конзервативног приступа у којем се од жене очекује извесни степен жртвовања за Мушкараца, односно породицу, ауторка упућује снажну поруку: „Не пружај нам круну мучеништва, његово трње проболо нам је мозак, уништило вид.” Потом се надовезује на најчешћи страх мушкараца свог времена, односно на примедбе које су биле упућиване феминисткињама: „Питаш зачуђено: а шта ће бити са породицом? Потомством? Људством? Светом?” У одговору на ово питање, односно на критику тадашњег става да ће еманципација жене удаљити од улоге мајке и, уопште породице, Хлапец Ђорђевић огорчено и помало резигнирано одговара: „Ако је за његово искупљење потребно жртвовање нашег људског достојанства: Нека пропадне свет.”¹³⁴²

Основни циљ Јулке Хлапец Ђорђевић у есеју *О феминизму* јесте приказивање специфичности феминизма у првим деценијама XX века. Пружајући еволуциону и дијахронијску скицу положаја жене у различитим културама и раздобљима, она указује на историју једне идеје од матријархата у праисторијском добу и великих цивилизација у Старом веку (египатска, грчка и римска), преко раног хришћанства и средњег века, па све до модерног доба. Као преломни тренутак у разумевању положаја жене Хлапец Ђорђевић види Велику француску буржоаску револуцију, која је омогућила јасну формулацију феминистичких идеја у виду прецизно упућених захтева за равноправношћу жена.¹³⁴³ Бројне деветнаестовековне револуције у Европи проткане идејама просветитељства су,

¹³⁴² Julka Chlapac Đorđević, *Osećanja i opažanja* (Beograd: Život i rad, 1935), 2.

¹³⁴³ Велика француска револуција изнедрила је Олимпију де Гуж, ауторку *Повеље о правима жене и грађанке* (1791), која је гилотирана 1793. године зато што је, између осталог, прешла границе свога пола.

према ауторки, само доказале да је „напредак народа немогућ, када једна његова половина чами у ропству и незнању”¹³⁴⁴.

Након пружања дијахронијске скице положаја жене у различитим културама и раздобљима, Хлапец Ђорђевић разматра узроке неконсолидовања феминизма као јединствене идеологије као и најважније препреке развоју феминизма. На прво питање одговор лежи у хетерогености, непрегледности и великој сложености феминистичке проблематике, док главну кочницу у развоју феминизма ауторка види у раскораку између теоријског и практичног, тј. у немогућности феминизма да оствари своје циљеве у практичној делатности: „Феминистичке идеолошке струје и мисаоне пруге биле су најчешће или сувише растргане или недовољно и неубудљиво подвучене и без доказа, везане са реалним животом, да су могле водити и управљати. Та несугласица између теоретских убеђења и практичног рада кочи све више развој феминистичког покрета. Потребна су дела, која би олакшала жени сналажење у развоју и генези феминистичког мишљења и дала јој могућност да се оријентира.”¹³⁴⁵

Свесна сложености проблема феминизма, Јулка Хлапец Ђорђевић истиче његову мултидисциплинарност: „Феминизам није искључиво правно политичко или сексуално етичко ни социјално економско питање већ органски склоп свих тих компоненти, који треба да буду посебно третиран и проучавани строго на научној бази.”¹³⁴⁶ У исто време, ауторка не избегава да пружи сопствену дефиницију: „За нас је феминизам: Борба идеја која је настала модерним схватањима суштине једнакости и неједнакости полова; биолошки и психолошки препород кроз који пролази жена, да после вековног чамљења у мраку, обесхрабрена комплексом подвредности, ступи у људско друштво као самостално, равноправно биће, свесно свога људског достојанства; протест и побуна који одјекују целим нашим друштвом имају корен у неисправном односу полова.”¹³⁴⁷

Евидентно је да се Јулка Хлапец Ђорђевић понајвише ослања на достигнућа социологије, која јој пружа научну базу за развијање феминистичких идеја о (не)равноправности полова и друштвеном положају жена. Такође, битан елемент њене теоријске поставке феминизма лежи и у Адлеровој индивидуалној психологији, која побија

¹³⁴⁴ Julka Chlapец Ђорђевић, *Sudbina žene. Kriza seksualne etike* (Ljubljana: izdavač nepoznat, 1930), 19.

¹³⁴⁵ Исто, 34.

¹³⁴⁶ Исто, 28.

¹³⁴⁷ Исто, 13-14.

до тада владајућу премису да је *libido sexualis* најмоћнији покретач људског живота, тврдећи да постоје индивидуалне особине које се развијају код сваког појединца другачије, а не искључиво под утицајем полова.¹³⁴⁸ Оштро побија тврдњу да је жена потчињена управо због биолошке *differencia specifica* као бића другог реда те се буни против сваке врсте бинарности.¹³⁴⁹

Попут Ксеније Атанасијевић, и код Хлапец Ђорђевић изразито је присутно уверење у индивидуализам и оснаживање карактеристика сваког појединца као кључног елемента феминизма. Она у разматрањима одлази и даље, одбијајући полно, биолошко разликовање мушараца и жена. „Оваквим ставовима она прави искорак ка ономе што ће бити централно питање другог таласа европског феминизма, који ће првим феминисткињама замерати управо настојање да у оквирима већ постојећих подела и друштвених начела, обезбеде бољи услови за женскост. Њено инсистирање на индивидуализму је, такође, приближава ономе што ће неколико деценија касније Симон де Бовоар формулисати као постајање женом и тиме инспирисати низ теорија о (конструисаном) идентитету.”¹³⁵⁰

3. Милица Ђурић Топаловић

3.1. Основни биографски подаци

Милица Ђурић Топаловић (1893-1972) у српској националној историји заузима истакнуто место као прва жена која се истакла својим радом у редовима социјалиста, премда је њено име остало релативно непознато широј јавности због става према југословенским комунистима, нарочито за време и непосредно након Другог светског рата.

Рођена у Београду, где дипломира филозофско-педагошке и биолошке науке, Ђурић Топаловић се усавршавала у Женеви да би се по повратку у Србију посветила просветном раду. Радила је као професорица гимназије у Битољу, затим Друге и Треће женске као и

¹³⁴⁸ Схватања ауторке о Адлеру систематизована су у есеју „Индивидуална психологија Алфреда Адлера и њен значај за феминизам” у *Studije i eseji o feminizmu*, 89-98.

¹³⁴⁹ Јулка Хлапец Ђорђевић пише о прелазним врстама, о маскулиним женама и фемининим мушкарцима, о хермофродитизму, о бисексуализму и проблематици њихових граница.

¹³⁵⁰ Јелена Милинковић, „Феминизам Јулке Хлапец Ђорђевић”, *Савремена проучавања језика и књижевности* год. 3, књ. 2 (2012): 318.

Четврте мушке гимназије у Београду.¹³⁵¹ У овој области прилично се усавршавала те је, примера ради, учествовала у раду Свесловенског педагошког конгреса у Брну 1933. године¹³⁵² а потом преносила своја знања у Краљевини у виду предавања.¹³⁵³

Ђурић Топаловић уређивала је лист *Једнакост* још као гимназијалка, од 1911. па све до 1919. године, са прекидима за време Првог светског рата. Осим овог листа, била је сарадница *Тежака*, *Радничких новина*, *Борбе* као и оснивачица и уредница дечјег листа *Будућност*. Након Првог светског рата, постаје стална чланица редакције *Радничких новина*, да би убрзо била изабрана за секретара Централног секретаријата жена социјалиста. Међутим, после Вуковарског конгреса 1920. године када се поцепало до тада јединствен социјалдемократски фронт, Ђурић Топаловић се определила за *центрумаше* и крајем године потписала *Манифест опозиције Комунистичке партије Југославије*. Због овог чина је заједно са осталим потписницима *Манифеста* искључена из потоње Комунистичке партије Југославије, што је неоспорно утицало на то да од историје касније буде заборављена.

У наредном, међуратном периоду, истакла се као чланица Суда добрих људи¹³⁵⁴ и као вршилац функције секретара Централе за радничко васпитање (1929-1941). Како је изјавио тадашњи председник Централе, др Драгиша Ђурић, оснивањем ове установе постављен је „камен темељац новом радничком дому; дому културе и среће – у коме ће радничка класа наћи не само физички одмор и узгој после напорног рада, *него и дом у коме ће се неговати дух – душа радничке класе*”¹³⁵⁵ (подвукла К. Ј. С.). Централа се бавила и едукацијом, нарочито женске популације и младих, тако да су у њеним просторијама организована многа предавања на теме попут сексуалног образовања младих,¹³⁵⁶ прекида

¹³⁵¹ *Просветни гласник* бр. 1 (1921): 2.

¹³⁵² „Актуелна питања: један бакалин или ђумурџија нашао се да каже: 'Шта ће нама завод за мерење памети?' Реферат Г. Влад. Петровића о Свесловенском педагошком конгресу у Брну”, *Правда*, 30. 11. 1933, 2.

¹³⁵³ „Педагошко друштво: за васпостављање наставника-стажера”, *Правда*, 4. 4. 1934, 4.

¹³⁵⁴ Насупрот грађанским судовима, за које се веровало да су нарушили достојанство обичним људима, широм Краљевине оснивани су судови добрих (и поштених) људи, где је најпре сељаштво требало да заштити своја права. Видети: Suzana Leček, „Stjepan Hefer o sudovima dobrih i poštenih ljudi”, *Scrinia Slavonica* N.8 (2008): 429-439.

¹³⁵⁵ „Свечаност оснивања радничког летовалишта и опоравилишта на Бањици”, *Београдске општинске новине*, 15. 12. 1930, 1370.

¹³⁵⁶ „Београдске вести: Сексуално обавештење деце и младежи”, *Време*, 14. 12. 1930, 10.

трудноће¹³⁵⁷ и слично. У сарадњи са Радничком комором основана су летовалишта за децу радника и/или радница, а међу првим локацијама одабрана је Авала.

Милица Ђурић Топаловић и супруг Живко Топаловић (1886-1972), такође истакнути социјалиста, крај тридесетих година дочекали су прилично дистанцирани од политичке сцене,¹³⁵⁸ док су јавни ангажман сводили на публикување ауторских текстова углавном у *Радничким новинама*. Рану фазу Другог светског рата провели су у Београду, готово без икаквог укључивања у политички живот. Међутим, у пролеће 1943. године дошло је до првог Топаловићевог озбиљнијег контакта са Дражом Михаиловићем и упознавањем са Равногорским покретом.¹³⁵⁹ Управо на позив Михаиловића, Топаловић исте године одлази на Равну Гору, да би му се касније прикључила и супруга. Истакао се у раду Конгреса у селу Ба, 25-28. јануара 1944. године, где је „оповргао наводни 'недемократски' карактер покрета окупљеног око Драже Михаиловића”.¹³⁶⁰ Од тог тренутка Милица Ђурић Топаловић дели судбину свог супруга, како физички, у емиграцији, тако и третманом у југословенској и српској јавности. У јуну 1944. године супружници заједно одлазе у Италију, код савезничке британско-америчке мисије, где је Топаловић требало да представи покрет генерала Михаиловића. У међувремену је склопљен споразум Тито-Шубашић, тако да је Топаловићу постало јасно „да је после Барија и Напуља дошло до напуштања Драже Михаиловића и признања Тита (...)”.¹³⁶¹ Након формалног признања Тита од стране савезника, брачни пар прелази у Швајцарску, али се неприлике настављају. Због писања Живка Топаловића у тамошњим социјалистичким новинама, затражена је његова екстрадиција у Југославију од стране комунистичких власти у Београду. Топаловићу је у помоћ притекао извесни професор

¹³⁵⁷ „Београдске вести: О побачају”, *Време*, 25. 1. 1931, 10.

¹³⁵⁸ Живко Топаловић се из политике повукао након убиства краља Александра Карађорђевића и наставио да се бави адвокатуром.

¹³⁵⁹ У првој половини 1943. године социјалисти су делили мишљење да би требало обновити везе са чланицама предратне Удружене опозиције (у том тренутку је чине Социјалистичка партија Југославије, Самостално-демократске странка, Демократска странка, Земљорадничка странка, Радикална странка, Републиканска странка као и Савез спортских и соколских омладинских друштава), испитати карактер Равногорског покрета и истакнута је идеја о приближавању два покрета отпора у циљу прекида грађанског рата. Топаловићев одлазак на Равну гору у значајној мери био је узрокован приближавањем Удружене опозиције Дражи Михаиловићу. Видети: Драган Суботић, „Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)”, *Српска политичка мисао* год. 16, вол. 25 (3/2009): 288.

¹³⁶⁰ *Исто*, 291.

¹³⁶¹ Marko Milunović, Đorđe Radovanović, *Iz života i rada dr Živka Topalovića: prilozi za biografiju* (Stockholm: Zadužbina dr Živko i Milica Topalović, 1988), 5.

Женевског универзитета, такође социјалдемократа, утврдивши да су оптужбе југословенске владе неосноване. То су исто накнадно утврдили и француски социјалисти.

У емиграцији су супружници најдуже живели у Француској, с тим да су од 1963. године боравили у Бечу. Милица Ђурић Топаловић преминула је пар месеци након супруга, 10. априла 1972. године. Сахрањени су на Бечком гробљу, али су после извесног времена њихове урне пренете те почивају у Паризу. Неоправдана запостављеност и неистраженост лика и дела Милице Ђурић Топаловић сасвим извесно је производ и третмана који је њен супруг имао у Југославији након 1945. године. Примера ради, у чувеној послератној едицији *Синдикални покрет у Србији 1903-1919*,¹³⁶² Топаловић је означен као „истакнути противник револуције и радничког покрета”, за време Другог светског рата етикетиран је као „сарадник окупатора”,¹³⁶³ „контрареволуционар који је побегао из земље”,¹³⁶⁴ неретко се истицало да је „осуђен на 20 година робије у одсуству” јер је „деловао против социјалистичке Југославије”.¹³⁶⁵ Уз чињеницу да је била потписница *Манифеста опозиције КПЈ* као и да се преко супруга приближила четничком покрету, Милица Ђурић Топаловић је од стране комунистичких власти након 1945. године стигматизована и тематски скоро потпуно елиминисана из концепта *еманципације жена*, премда му је несумњиво дала значајан допринос.

3.2. Жена – не намолована лутка, већ озбиљан борац¹³⁶⁶

Премда је питање еманципације жена, посебно однос према женским организацијама и „јединственом фронту жена” представљен раније у тексту, за разумевање односа који Милица Ђурић Топаловић има према феминизму, *женском питању* и специфичностима друштвено-политичког положаја жена у Краљевини Југославији најбоље могу послужити ауторкине публикације *Жена и политика* и *Жена кроз векове*. Док је за *Жену кроз векове* позната година издања (1939), *Жена и политика* је

¹³⁶² *Синдикални покрет у Србији 1903-1919*, приредио Едиб Хасанагић (Београд: Рад), 1958.

¹³⁶³ *Исто*, 614.

¹³⁶⁴ Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књ. 7 (Београд: Рад, 1980), 86.

¹³⁶⁵ *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић (Београд: Народна књига и Институт за савремену историју, 1979), 20.

¹³⁶⁶ За поднаслов узет део цитата: Милица Ђурић Топаловић, *Жена и политика* (Београд: 'Ослобођење', социјалистичка књижара Туцовић, без године издања), 28.

највероватније објављена током тридесетих година. Сходно познавању података из биографије Ђурић Топаловић као и одређених реченица које су наведене у овој публикацији (на пример, „Женски покрет вегетира двадесет година без икаквог утицаја на жене”), највероватније је да је *Жена и политика* хронолошки ситуирана у наведеном периоду, што указује не само на тематску, већ и на хронолошку блискост ових публикација. Иако су скромног обима, важно је напоменути да у *Жени кроз векове* ауторка даје општи преглед положаја жене кроз различите историјске епохе у европском друштву, док у *Жени и политици* Ђурић Топаловић заправо пружа детаљније и прецизније анализе женског питања, са фокусом на југословенско друштво. Управо је ово основни разлог због чега је за проучавање женске еманципације у Краљевини Југославији *Жена у политици* приметно значајнија и кориснија.

Милица Ђурић Топаловић определила се да, према сопственим речима, *женско питање* посматра са прогресивно-динамичког становишта, односно „материјалистичко-еволуционистичко-природно-научне” позиције.¹³⁶⁷ Међу многобројним приступима друштвеној еволуцији који су се развијали у оквирима различитих друштвених наука, управо је за поменути приступ било карактеристично (поновно) повезивање историје и социологије, прекинуто након теоријских оквира Макса Вебера.¹³⁶⁸ *Женско питање*, анализирано са ове позиције, подразумевало је две основне функције сваке жене, „материнство и супружанство”, кроз које је она остајала у пасивној улози, као „ниже биће”.¹³⁶⁹ Промишљањем о положају жене кроз различите историјске периоде, Ђурић Топаловић у капитализму види њихов највиши степен експлоатације те се на овом месту осећа снажан утицај најпре Бебела, али и Кларе Цеткин.

Док се о Првом светском рату до тада најчешће говорило као о прекретници за продирање жена у до тада претежно мушка занимања,¹³⁷⁰ као и све евидентнијем присуству жена на тржишту рада које је утицало и на промене радничког

¹³⁶⁷ Насупрот овоме стоји конзервативно-статичка, односно идеолошко-догматичка позиција. Видети: Милица Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове* (Београд: 'Ослобођење', Социјалистичка књижара Тудовић, 1939), 5.

¹³⁶⁸ Stephen K. Sanderson, “Evolutionary Materialism: A Theoretical Strategy for the Study of Social Evolution”, *Sociological Perspectives* Vol. 37, No. 1 (Spring, 1994): 47-73.

¹³⁶⁹ М. Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове*, 5.

¹³⁷⁰ Susanna Calkins, “Great Britain, Women in Service During World War I”, in *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*, edited by Bernard A. Cook (Santa Barbara: ABC Clio, 2006), 237-241.

законодавства,¹³⁷¹ Ђурић Топаловић у првом сукобу светских размера види „беспримерну експлоатацију на раду” која доводи до бројних штрајкова, као и „сексуално малтретирање на фронту”.¹³⁷² Жена је у овом периоду постала „домаћин, борац и бранич нације”, чиме је извршена њена „дегенерација”: она, дакле, не узлази спонтано и по сопственој вољи у јавну сферу и процес рада, већ принудно, као нужна замена мушке радне снаге.¹³⁷³ Тако растрзана између традиције¹³⁷⁴ са једне и борбе за егзистенцију са друге стране, гледајући како запоставља децу и како породица трпи највећи удар, личност жене постаје „дегенерисана”. Ђурић Топаловић наглашава да је жена постала двоструко оптерећена јер, поред радног времена од осам до дванаест сати, на њеним плећима и даље остају брига о породици, деци, али и кућни послови. Ово је довољан разлог да, иако се залаже за принцип „исте дужности за иста права”,¹³⁷⁵ инсистира на посебној функцији жене која се огледа кроз материнство те затражи посебну „физичку заштиту” жене на раду.¹³⁷⁶

Феминистички покрет се, према Ђурић Топаловић, доводи у директну везу са измењеним друштвено-политичким и економским приликама за време и непосредно након Првог светског рата. Међутим, ове измењене околности саме по себи нису биле довољне да се промени како свест о жени од стране мушкараца, тако и свест жене о себи самој. „Свестан васпитачки и политички рад (...) мање доктринарства а више активизма” били су, према Ђурић Топаловић, главни елементи који су недостајали у процесу еманципације жена. Управо се у овоме крије негативан однос ауторке према феминизму: „Мислили су [феминистички покрети], да је довољно да жена обуче мушко одело, да веже машину, метне крагну, качкет, бере, да ошиша косу, запали цигару, стекне сексуалну слободу, једном речју да се *помушкарчи*, па ће се тиме и њена цела идеологија променити (нагласила ауторка).” Покушавајући да одговори на питање шта се догодило са еманципацијом жена, Ђурић Топаловић криви и послератну генерацију жена, која је на реакцију околине због продора у јавну сферу и обављања „мушких” послова додатно појачала женске особине:

¹³⁷¹ Susan R. Grayzel, *Women and the First World War* (London & New York: Routledge, 2002), 27-51.

¹³⁷² М. Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове*, 16.

¹³⁷³ Подсећања ради, код Туцовића жена такође не излази својом вољом у сферу јавног, већ зато што је на то приморана зарад издржавања породице.

¹³⁷⁴ Ђурић Топаловић овде подразумева женино присуство у кући и традиционалну бригу о породици, посебно деци, уз обављање кућних послова. Видети: М. Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове*, 18.

¹³⁷⁵ Ђурић Топаловић је бурно реаговала на изјаву радикалског посланика Драгића Шелмића, управо инсистирајући на принципу да жене треба да имају приступ свим професијама и да сnose једнаке обавезе за исте.

¹³⁷⁶ М. Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове*, 24.

„фризуру, малано лице, нокте, косу, танку линију, истурање груди, ногу и голотиње”. У овом контексту ауторка уводи појам „квази-еманциповане жене”, која је најпре „мушкобањаста”, потом постаје „монденка” и „разуздана” са искључиво једним идеалом – „бити модерна по журналу”.¹³⁷⁷

Верујући да до потпуне еманципације жена може доћи променом дотадашњих друштвено-политичких и економских прилика,¹³⁷⁸ али у искључиво демократским друштвима,¹³⁷⁹ Ђурић Топаловић, време ће показати, оправдано сматра да ће режими засновани на тоталитарним идеологијама (попут фашизма и нацизма) жену вратити у сферу приватног.¹³⁸⁰ Неретко је истицала и да диктатуре, у односу ка жени, углавном негују „апсолутистичко тројство”, засновано на деци, кухињи и цркви.¹³⁸¹ Еманципација жене, међутим, не зависи искључиво од степена демократије у одређеном друштву, већ и од активности и борбе самих жена: „Колико се она сама буде активно и отворено борила за своје ослобођење, толико ће га и имати.”¹³⁸²

Истичући да је „апсолутна демократија у класном друштву немогућа”, она верује да до потпуне еманципације жена може доћи са што вишим степеном демократије, али да такву демократију гарантује само социјализам.¹³⁸³ Наводећи да је једнакост илузорна, за Ђурић Топаловић искључиво социјализам нуди што ближи идеал апсолутној слободи, једнакости и братству. Управо је ово главни разлог због којих би жена у својој борби за потпуно ослобођење и еманципацију требало да се окрене социјалистичким покретима. Ђурић Топаловић експлицитно наводи смернице, односно кораке који су жени неопходни на путу еманципације: осим што треба да се васпита за „друга, саборца и сарадника” мушкарцу и развије свест да „њој и раднику припада будућност” (кроз социјализам), неопходно је да се одрекне феминизма и свих дотадашњих феминистичких (женских) удружења којима највише замера што упорно одбијају да заузму одређено политичко опредељење.¹³⁸⁴ Милица Ђурић Топаловић на овај начин се сврстава у ред социјалисткиња које су у својим наступима истискивале феминистички дискурс приликом анализе улоге

¹³⁷⁷ Исто, 20-21.

¹³⁷⁸ Исто, 6

¹³⁷⁹ Исто, 24.

¹³⁸⁰ Исто, 25-30.

¹³⁸¹ Милица Ђурић Топаловић, *Жена и политика*, 16.

¹³⁸² Милица Ђурић Топаловић, *Жена кроз векове*, 40.

¹³⁸³ Исто, 48.

¹³⁸⁴ Исто.

жене у јавном животу уопште. Међутим, како се социјалистички фронт у Краљевини буде цепао, тако ће у пракси хибридизација револуционарног и феминистичког дискурса бити све очигледнија.¹³⁸⁵

Својим друштвено-политичким деловањем након Првог светског рата, у време када је *женско питање* окупирало политички и културни живот тадашње Европе, Милица Ђурић Топаловић је на југословенској сцени понудила одговор на питање како мобилисати жене у корист сопствене еманципације. Овим истраживањем изостављено је питање евентуалних интерних потешкоћа у социјалистичким редовима поводом *женског питања*: Ђурић Топаловић о њима не говори те се лако стиче утисак да, за разлику од других земаља,¹³⁸⁶ њих није ни било. Напротив, она свој, можда и најуспешнији, текст *Побачај и његови узроци* посвећује управо својим „политичким учитељима”, Димитрију Туцовићу и Душану Поповићу.

3.3. Побачај и његови узроци

Побачај и његови узроци представља најтемељнији публиковани истраживачки рад Милице Ђурић Топаловић где се ауторка обрачунава са двојним моралом, анализирајући појаве које доводи у тесну везу са њим: сексуалне односе, брак, проституцију и абортус. Објављен 1928. године, овај рад садржи све битне елементе неизоставно важне за разумевање социјалистичког дискурса према *женском питању*.

Отварајући тему промишљањем о жени као „полном бићу”, Ђурић Топаловић критикује дотадашње заблуде утемељене у религијама али и медицини по којима жена пасивно учествује у сексуалном чину: „Кад би то било истина, онда би свакој жени било свеједно са којим ће мушкарцем имати полну везу и обратно. Ово је међутим код жене много мање случај но код мушкарца.”¹³⁸⁷ Полазећи од тврдње да жена у сексуалном чину учествује једнако активно као и мушкарац, Ђурић Топаловић инсистира на „полном

¹³⁸⁵ Станислава Бараћ анализира је биографски портрет Розе Луксембург, ауторке Милице Ђурић Топаловић, са навођењем конкретних примера хибридизације ових дискурса. Видети: Stanislava Barać, *нав. дело*, 78-79.

¹³⁸⁶ Примера ради, Аделхајд Поп имала је приличну опозицију у редовима аустријских социјалдемократа, такозване антифеминисте. Видети: Karen Ofen, *Evropski feminizmi...*, 317.

¹³⁸⁷ Милица Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, Београд: 'Ослобођење', социјалистичка књижара Туцовић, 1928), 22.

ослобођењу жене” које подразумева: слободан избор партнера, ужитак у сексуалном чину и слободу при одлучивању да ли ће родити или абортирати. Третирајући материнство као „извор највећих болова и највећих радости”, ауторка сматра да свака жена мора имати право да самостално одлучује хоће ли се остварити као мајка или не („свесно материнство”).¹³⁸⁸ Важно је напоменути да у *Женском покрету* није било приказа књига Ђурић Топаловић нити било каквих реакција на њих.¹³⁸⁹

Ђурић Топаловић брак посматра као друштвену институцију, чије порекло доводи у директну везу са поделом друштвеног рада, односно приватном својином. Будући да је „стварање приватне својине над материјалним добрима донело и успоставу *својине мушкарца над женом*” (подвукла К. Ј. С.), она се залаже за „слободни брак”. У актуелној форми брака види снажан утицај „црквених и средњовековних [sic] законских стега” те сматра да је неопходно увођење грађанског брака, који би подразумевао слободан избор оба партнера, који равноправно одлучују о започињању заједничког живота. Свесна колико је ово нов концепт за тадашње друштвене прилике у Краљевини, Ђурић Топаловић предлаже постепену реформу брака, која укључује: (1) слободну могућност развода, (2) укидање духовних судова и преношење брачних парница на грађанске судове, (3) правно изједначавање ванбрачне деце са брачном, (4) укидање обавезног закључивања црвеног брака, (5) успостављање саветовалишта при склапању бракова и (6) коедукацију (заједничко сексуално васпитање женске и мушке деце).

У директној вези са проблематиком брака, према ауторки, стоји и проституција. Сходно њеном уверењу да је савремени брак, односно брак с почетка 20. века, моногаман само у теорији а никако не „по својој суштини”,¹³⁹⁰ Ђурић Топаловић поставља питање „двојног морала”: „сваки мушкарац живи полним животом пре брака и може свој полни прохтев задовољавати кад се ожени и ван брака, у проституцији”.¹³⁹¹ Овај принцип се толико дуго неговао у традицији народа југословенског простора да „највећи број жена то зна, *трпи и ћути*” (подвукла К. Ј. С.).¹³⁹² У овом контексту посматрано, економско питање

¹³⁸⁸ Исто, 22-23.

¹³⁸⁹ Милица Ђурић Топаловић ауторка је само једног текста у *Женском покрету*, који је заправо у форми извештаја са састанка Друге балканске конференције. Видети: Милица Ђурић Топаловић, „II балканска конференција”, *Женски покрет* бр. 2 (1932): 27-29.

¹³⁹⁰ М. Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, 27.

¹³⁹¹ Исто, 35.

¹³⁹² Исто.

има значајну улогу: жена без професије и самосталне зараде, у правном дубоко дискриманторном положају, неретко бива принуђена да „трпи и ћути” супругу који користи услуге проституки. На овом месту је Ђурић Топаловић изузетно одбрамбено настројена према женама, критикујући друштво које мушкарца као корисника поменутих услуга не назива „проститутком”, јер је, на крају крајева, „он купац”, већ се искључиво као „продавачица” означава жена.¹³⁹³

Позивајући се на Бебела према коме је проституција нужна социјална институција у буржоаском друштву,¹³⁹⁴ Ђурић Топаловић њене узроке не тражи у људској, већ економској природи. Промишљајући о питању шта жену наведе да се ода проституцији, она наводи: „распадање старих друштвених односа, пролетаризовање широких маса и њихова све већа беда, економска неспособност и огромно незнање и неспособност жене, да се у овим новим приликама нађе (...).”¹³⁹⁵ Кроз њене редове провејава висок степен интимног и дубоко емотивног разумевања за велики број жена које су се одале проституцији. Примера ради, млада девојка то учини „из необазривости, незнања, лаковерности или љубопитства”, јер неретко пада под кобне утицаје шефова, надзорника, друштва у којем се креће и слично. Супруга радника се, са друге стране, на овај потез одлучи „да би нахранила болеснога мужа, стару мајку, гладну децу”. Све ово су, према ауторки, „велике душевне муке” због којих се највећи број жена нађе у ланцу проституције.¹³⁹⁶ Однос државе према овом питању такође је предмет критике Ђурић Топаловић, будући да сматра да је Краљевина својим законским решењима учинила од проститутки „последње изроде људскога друштва”.¹³⁹⁷ Порез за бављење овим *занимањем*, књижице, обавезни прегледи као и лечења (искључиво жена које су оболеле од полних болести), хапшења и неретко суров третман полиције над њима представљају изузетно лоша решења „буржоаске државе”, која овим мерама практично искључује проститутке из друштва. Како би појачала утисак о „буржоаској држави”, Ђурић Топаловић се позива на Бебелове речи: „Проституција је за модерно (буржоаско) друштво једна сфинга, чију

¹³⁹³ Исто.

¹³⁹⁴ A. Bebel, *nav. delo*, 166.

¹³⁹⁵ Ђурић Топаловић скоро у потпуности дели са Бебелом мишљење, с тим да њен узор истиче „неповољне друштвене односе” као главни узрок проституције. Видети: A. Bebel, *nav. delo*, 168.

¹³⁹⁶ М. Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, 33.

¹³⁹⁷ Исто, 37.

загонетку оно не може да реши, а сваким делом се осећа принуђеним да је решава.”¹³⁹⁸ Надовезујући се на ову тезу, Ђурић Топаловић признаје да су се „буржоаске жене” бавиле овим питањем, али има изразито негативан став према њиховом приступу. Наиме, она верује да су се њене сународнице¹³⁹⁹ ухватиле у коштац са овим проблемом из морално-религијских побуда, верујући да је могу искоренити путем „хуманости” и утицањем „на осећања”. Овакав приступ ауторка назива „наивним леком за ублажавање болова”, уверена да се проблем проституције не може решити док се жена не уздигне у економском, социјалном и просветном смислу. На основу мера које предлаже евидентно је да Ђурић Топаловић изузетну пажњу поклања васпитању, односно култури и едукацији. Она инсистира на забрани филмова и литературе порнографског садржаја, који имају „проститутску тенденцију” као и увођењу обавезних гинеколошко/уролошких прегледа једном у две године за пунолетно становништво Краљевине. Даље предлаже и право на бесплатно лечење, али „човечним друштвеним средствима”, чиме недвосмислено указује на неадекватне медицинске третмане који су вршени над проституткама у болницама широм земље. Укидање „зверског вијања” проститутки такође спада у захтеве Ђурић Топаловић, али је несумњиво од кључне важности предлог о апсолутној забрани проституције, чиме би се, сходно њеном уверењу, проститутке окренуле „редовним упослењима”.¹⁴⁰⁰ Важно је напоменути да је текст публикован 1928. године, а да је држава у међувремену направила заокрет са принципа аболиције ка забрани проституције, која је и озакоњена за време владе Николе Узуновића 1934. године.

Последњи део текста посвећен је питању слободног прекида трудноће. Ауторка влада терминологијом која је коришћена у правне сврхе у Краљевини СХС/Југославији тако да практично разрађује питање о *вољним побачајима*.¹⁴⁰¹ Полазећи од становишта да је жена слободна личност, Ђурић Топаловић истиче да је „једино жена позвана да свој лични живот регулише”,¹⁴⁰² те да је неопходно одобрити могућност вољног побачаја.

¹³⁹⁸ Исто; А. Вебел, *nav. delo*, 172.

¹³⁹⁹ Ђурић Топаловић ниједну особу не ословљава, односно не наводи лична имена. Ипак, будући да је оштрица усмерена ка *Женском покрету*, ово је време Алојзије Штеби, Ксеније Атанасијевић као и Јулке Хлапец – Ђорђевић.

¹⁴⁰⁰ М. Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, 38-39.

¹⁴⁰¹ *Кривични законик Краљевине Југославије* познавао је вољни (намерни) побачај, извршен слободним пристанком жене, затим механички побачај (спонтани прекид трудноће) и насилан побачај (прекид трудноће изведен без пристанка жене).

¹⁴⁰² Милица Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, 55.

Попут Васе Кнежевића, ауторка упућује критику законским решењима, односно одредбама *Кривичног законика* које се односе на прекид трудноће (чл. 168-170), сматрајући их „застарелим, штетним и антисоцијалним”, што је уједно и довољан разлог да буду укинута. Међутим, главни разлог за критику поменутих законских одредби лежи у чињеници да се они не осврћу на „социјалну неједнакост међу женама”. Наиме, Ђурић Топаловић сматра да огроман број жена из виших слојева друштва изврши прекид трудноће, али у приватним ординацијама, под строгим надзором лекара, те да се за те случајеве никада и не сазна, што у коначном исходу доводи до тога да за извршење *вољних побачаја* у пракси бивају санкционисане „сиромашне масе жена”, у које убраја сељанке и раднице. Позивајући се на Кауцког, она истиче принцип разумног регулисања рађања, истовремено постављајући читаоцима потресно питање: „Зашто кажњавати на једној страни мајку, која *свесно неће* да створи једно више несрећно и гладно створење (...)” (подвукла ауторка).¹⁴⁰³ У контексту овог приступа треба поменути да Ђурић Топаловић подсећа и на искуство рата, наводећи пример жене која је одлучила да више неће имати деце јер јој је „досадило рађати за земљу”.¹⁴⁰⁴ Са друге стране, она не заборавља ни тежак положај жена које немају право на прекид трудноће а притом су жртве силовања или проституције, затим служавке у богаташким кућама. О овим случајевима ауторка је упозната, како наводи, на основу сведочанстава жена које су тражиле правну помоћ њеног супруга. Више пута понављајући да је жена свесно биће, Ђурић Топаловић инсистира на томе да „најинтимнији део живота” сваке жене, подразумевајући под тим сексуалне односе, жена мора сама да регулише, без утицаја репресивних мера. На крају, она поентира закључком да у оновременој Краљевини „није злочин побачај, већ услови под којима се он (...) обавља.”¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰³ М. Ђурић Топаловић, *Побачај и његови узроци*, 46.

¹⁴⁰⁴ *Исто*, 47.

¹⁴⁰⁵ *Исто*, 56.

4. Јаша Томић

4.1. Основни биографски подаци

Јаша Томић (1856-1922) био је истакнути српски политичар и новинар. Свој политички домет остварио је у Српској народној радикалној странци, чији је био оснивач и идеолог, односно аутор њеног програма, с тим да никада није био и њен председник.¹⁴⁰⁶ У историографији је остао упамћен као политичар који је на Великој народној скупштини одржаној 25. новембра 1918. године у Новом Саду прочитао одлуку којом се Банат, Бачка и Барања прикључују Краљевини Србији.

Након школовања у родном Вршцу, Темишвару и Кечкмету, студирао је медицину и филозофију у Бечу, да би у Прагу наставио студије филозофије, историје и географије. Као младић, за време средњошколског образовања, зближио се са Светозаром Милетићем, али је њихов разлаз био неминован због разлика у политичким ставовима. До њега је дефинитивно дошло 5. априла 1881. године на скупу Народне слободоумне странке у Новом Саду.¹⁴⁰⁷ Томић је том приликом тражио да се Милетићев *Бечкеречки програм* допуни економским програмом, који је лично називао *питањем хлеба*. Светозар Милетић и Михаило Полит-Десанчић сматрали су да се овим питањем увози социјализам па су одлучили да Томића удаље са скупа.

У потоњем периоду Томић је постао сарадник радикалне *Самоуправе*. Оженио се Милицом, ћерком Светозара Милетића, тако да почиње да уређује *Заставу од 1885. године*. Овај лист тако прераста у *Нову омладину*, гласило будућих радикала и око њега ће бити формирана *Српска народна радикална странка 1891. године*.

Анализирајући Томићеве политичке ставове можемо рећи да је био велики противник мађаризације, која се одвијала крајем 19. и почетком 20. века на простору који је припадао угарском делу Монархије, као и окупације и анексије Босне и Херцеговине. Када је, уочи формирања Краљевине, дошло до спорова око начина уласка Баната, Бачке и Барање у заједничку државу, Томић се залагао да се Војводина најпре прикључи Србији па да потом са Србијом уђе у новонасталу државу.

¹⁴⁰⁶ Љубомирка Кркљуш, *Политичка делатност Јаше Томића, Политички списи*, књ.1 (Нови Сад: Прометеј, 2007), 37.

¹⁴⁰⁷ *Исто*, 32.

Био је посланик у Уставотворној скупштини, у којој је гласао за Видовдански устав.¹⁴⁰⁸ Иако посланик и у следеће две скупштине, у бројним чланцима у *Застави* изражавао је забринутост након уједињења.¹⁴⁰⁹ Преминуо је 22. октобра 1922. године у Новом Саду.

4.2. Шта је жена била и шта ће бити

Иако у формалном смислу, као посланик, није учинио пуно на пољу побољшавања женских права, Јаша Томић се уписао у ред оних малобројних мушкараца који су отворено говорили и писали о тешком друштвено-економском положају жене. Публикација Јаше Томића садржи следеће делове: (1) *Највећа жртва светскога рата*, (2) *Значај женског рода у природи*, (3) *Жена у доба када је човек постајао*, (4) *Првенство жене у историји*, (5) *Мушка превласт*, (6) *Разни облици брака*, (7) *Истина о стиду и моралу* и (8) *Почетак изједначења*. Изузев уводног дела који говори о тектонским поремећајима које је Први светски рат донео женама, аутор заправо хронолошким редом говори о положају жене кроз историју, од праисторије и првих заједница па до савременог тренутка. За предмет овог рада од велике су важности четири последња поглавља, у којима Томић говори о патријархату,¹⁴¹⁰ браку, моралу и изједначавању мушкараца и жена.

Томић сматра да је матријархат опстајао све док мушкарац није „припитомио стоку”, односно да је ново економско стање (сточарство) сломило женску превласт. Док је мушкарац припитомљавао животиње, чувао читаве чопоре и стада обављајући тешке физичке послове, жена се због рађања и дојења морала одрећи свих тежих послова. Тако је, поставши господар стада, мушкарац постао господар својине, док је жена бачена у „сићушан и бедан” економски положај. Аутор ову појаву објашњава на следећи начин: „Човек у доба сточарства није требао иоле већу економску помоћ женину. Њен економски рад и њена економска важност биваше све мања. Зато је опадао и пропадао утицај њен, све то јаче и јаче. Мушкарац је високо дигао главу. (...) Није више господарио само над мртвом ствари, коју је он направио, над оружјем. И жива ствар може да буде његова. Стока. Па

¹⁴⁰⁸ *Исто*, 150.

¹⁴⁰⁹ *Исто*, 151.

¹⁴¹⁰ Премда не користи овај израз, јасно је да говори о њему док пише о мушкој превласти током историје различитих заједница.

може да буде његова својина чак и човек. Роб. А што да не би била његова својина и жена.”¹⁴¹¹ На овај начин се мушка превласт дефинитивно ситуира у тренутак када је мушкарац стекао уверење да је жена његова својина и „онда он може с њом шта хоће”.¹⁴¹² Са исте позиције Томић анализира развој „очевог права”, који својину жели да остави мушком детету јер женско дете, у таквом економском стању, скоро да нема никакву вредност.

Специфичност анализе мушке превласти код Томића лежи и у критици хришћанске догме која се, према аутору, огрешила о жену. Томић сматра да стереотип који и данас постоји у облику „жена је свему крива” лежи управо у библијском *изгубљеном рају* (жена је „прамајка греха” јер је натерала мушкарца да згреши). Он критикује и одређене изјаве које се приписују апостолу Павлу и св. Хијерониму, сматрајући да су они заправо омаловажавали жене. Уверен да су последице оваквог догматизма несагледиве, Томић даје пример праксе црквених венчања која су се одвијала у савременом тренутку, а за време којих се у цркви чује „и жена да бојитсја својего мужа” и где жена још увек покрива главу.¹⁴¹³

У делу публикације која се тиче брака, аутор следи свој начин анализе тврдњом да брачне заједнице такође зависе од економских прилика. Аргументацију види у *многоженству* које је дозвољено у Турској: иако обичајно право као и савремени закони дозвољавају ову појаву, економско стање мушкарца је суштински спречава (*где ће свако да их нађе по неколико и како ће да их издржава*).¹⁴¹⁴ Међутим, саму потребу за браком Томић сматра *природном* јер су детету потребна оба родитеља, како за настанак и рађање, тако и за васпитање. Из овога следи занимљива констатација да, што је људско друштво развијеније, тиме је потребнији брак за читав живот.¹⁴¹⁵ У овом контексту сасвим је разумљива Томићева критика „пробних бракова” јер они заправо омаловажавају институцију брака.¹⁴¹⁶

Аутор потом пажњу усмерава на *слободну љубав*. Нажалост, његово промишљање на ову тему је у краћем обиму, али довољном да се стекне генерални утисак. Томић се

¹⁴¹¹ Јаша Томић, *Шта је жена била и шта ће бити* (Нови Сад: Штампариија 'Супек и Јовановић', 1918), 41, 52.

¹⁴¹² *Исто*, 57.

¹⁴¹³ *Исто*, 59-60.

¹⁴¹⁴ *Исто*, 64.

¹⁴¹⁵ *Исто*, 70.

¹⁴¹⁶ *Исто*, 71.

залаже за *слободну љубав* пре брака, односно могућност слободног избора партнера/партнерке. Такође прави јасну дистинкцију од страсти, која је по правилу пролазна, у односу на праву љубав која је стална.¹⁴¹⁷

Наводећи Енгелсов став да је стање пре појаве сточарства било далеко боље, Томић истиче да је идеал сваког човека да створи такве економске прилике, у којима би била гарантована једнакост и слобода међу људима.¹⁴¹⁸ Докле год економско стање у друштву не буде на завидном нивоу у брак ће се мешати „трговина и свакојаки рачуни”. Будући да је са појавом сточарства жена постала својина свог мужа, Томић потом описује њен положај у браку. Купљена или отета, она је браком постајала „први роб” свог мужа.¹⁴¹⁹

Пишући о стида и моралу, Томић категорију стида доводи у тесну везу са честитошћу. Пружањем примера из праксе одређених народа и њиховог доживљаја стида и срамоте (овде су то синоними), аутор се посебно обазире на потребу покривања одређених делова тела. Осећај стида је најчешће стечен, посебно према „голотињи тела”. Тиме износи мисао да „честитост не зависи од тога колико је ко закопчан”.¹⁴²⁰ Међутим, његова дефиниција честитости доста је широка: „Свако оно дело, које је наперено против нашег живота, здравља, напретка, опстанка не може нам се свидети, не можемо сматрати да је честито.”¹⁴²¹ Уздајући се у свест сваке индивидуе понаособ, Томић верује да чињењем добра другоме, заправо чинимо добро целокупној заједници. У овом контексту треба сагледавати његов захтев да ниједна особа у друштву не сме бити спутана – па тако ни жена.¹⁴²²

Томић потом указује на проблем тадашњег друштва који карактерише *стид* мајки да едукују своју децу о одређеним питањима. Уместо тога, девојчице се уче када да „оборе главу” и „поцрвене”. На овом месту Томић даје предност женској деци, сматрајући да оне морају бити едуковане како у данашњем свету не би „залутале”.¹⁴²³

Почетак изједначења, осим што је завршни део Томићеве расправе, представља прави раритет за време у којем је настао. Аутор, иако радикал, по својим схватањима доста

¹⁴¹⁷ Исто, 71.

¹⁴¹⁸ Исто, 50.

¹⁴¹⁹ Исто, 73.

¹⁴²⁰ Исто, 77-79.

¹⁴²¹ Исто, 87.

¹⁴²² Исто, 89.

¹⁴²³ Исто, 80.

је близак социјалистима, с тим да одређене сличности можемо пронаћи и са комунистима. Међутим, своју специфичност он доказује кроз маестрално приказивање „отварања забрављених врата” којима је жена коначно (поново) крочила у свет. Та врата јој није отворио ни отац, ни муж, ни анђео божји, већ нове економске прилике – капитализам.¹⁴²⁴ Од велике је важности нагласити да Томић на релацији капитализам – *женско питање* најпре уочава продор жене у сферу јавног: „Онај горди господар породице није више доносио у кућу довољно хлеба за све, него је морала с њим заједно у надницу и жена, а замало и девојка.”¹⁴²⁵ Дошавши у нов економски положај, њена самосталност је јачала а самим тим и положај у породици, односно заједници. Томић не оспорава чињеницу да су обичном човеку тадашње економске прилике представљале праву *невољу*, али будући да је та *невоља* ослободила жену, он у њој сагледава ипак позитивну страну. У контексту негативних карактеристика треба споменути смањену стопу рађања као и абортус, односно одлагање брака или његово несклапање, сходно томе да се у тешким економским приликама људи теже одлучују на потомство.¹⁴²⁶

Својим текстом писаним по окончању Првог светског рата Томић као да је наслутио климу у друштву Краљевине која ће се тицати *женског питања*:

„Сад се мушкарац поплашио најозбиљније: Ко ће му сладити горке дане живота његова, ако се жена помушкобањи? Ко ће му са онолико нежности и миља наслонити главу на суморне груди? Ко ће му од сад гукати и тепати? [Sic] Јер ако жена оде у занатлије, у докторе, учитеље и професоре, па чак и у адвокате, и ако добије изборно право, па почне на конференцијама и зборовима претресати политичка питања, зар то неће збрисати с ње онај нежни прашак, с којим је до сад била посута душа њена? Хоће ли и тада бити онако нежна, питома, пуна чара и дражи? Зар неће жена занатлија и жена доктор и жена ојачар и жена управитељ банке, стојати према мужу у ноћној тишини као сваки други мушкарац, према мушкарцу? И они пољупци биће хладни, а загрљаји њени неће бити мазни, него сурови.”¹⁴²⁷

¹⁴²⁴ Исто, 91-93.

¹⁴²⁵ Исто, 93.

¹⁴²⁶ Исто, 97-101.

¹⁴²⁷ Исто, 102.

Томић, следећи принцип равноправности полова, негира „браниоце старог реда и морала” тврдњом да, као што „оачарство” и „докторство” није угушило позитивне емоције код мушкараца, исто то неће учинити ни код жена. На крају расправе он као да смирује мушкарце на себи својствен начин:

„Ако се жена изједначи с човеком у правима, ако њен економски положај постане независнији, не бојте се, да ћете остати без љубави. Љубави ће бити докле год буде жене и човека. И та ће љубав бити врелија и чистија, када жена буде самосталнија и осигуранија. Једном речи, љубав ће бити врелија и чистија и искренија онда, када се девојка буде удавала зато, што хоће, а не зато што помало – мора.”¹⁴²⁸

Јаша Томић можда оптимистично затвара своју расправу. Наглашавајући колико је права љубав важна, са жаљењем констатује колико је данас мало присутна међу људима и за то *криви* управо положај жене у друштву, јер права љубав може настати и опстати само између слободних и једнаких људи. У таквој новој заједници људи ће се лакше одлучивати на брак, нарочито жене, које ће бити економски самосталне. Тада ће наступити и „нов брачни морал”, једнак за оба супружника.¹⁴²⁹

За крај, аутор изражава сумњу да можда неће дочекати равноправност мушкараца и жена на нашим просторима али, истовремено као да оставља аманет будућим генерацијама: „Ако волимо себе и оне, који ће доћи за нама и оне, на којима ће да остане свет, треба да радимо у оном правцу, у коме теку закони човекове историје.”¹⁴³⁰

¹⁴²⁸ Исто.

¹⁴²⁹ Исто, 106.

¹⁴³⁰ Исто, 110.

5. Драгољуб Јовановић

5.1. Основни биографски подаци

Драгољуб Јовановић (1895-1977) представља још једну неправедно маргинализовану личност српске и југословенске политичке сцене 20. века, иако се уписао у ред првих Срба који су докторирали на Сорбони. Залагањем за побољшање положаја српског сељаштва и нарочито скретањем пажње на тежак положај сељанке у српском/југословенском друштву, Јовановић ће остати упамћен и као један од првих феминиста овог простора.

Основно и гимназијско образовање је стекао у Пироту, где се упознао и са социјалистичким идејама. Будући да је матурирао у Београду 1914. године, као младић се сусрео са Драгишом Лапчевићем и Димитријем Туцовићем па је своје прве политичке чланке објављивао у *Радничким новинама*. У јеку Првог светског рата, 1916. године, српска влада га шаље на студије у Француску. На Сорбони је завршио студије филозофије, социологије и права и са успехом одбранио двоструку докторску тезу.¹⁴³¹ Међутим, љубав према домовини вратила га је у земљу, те је добио посао на Правном факултету у Београду. У међувремену се ангажује и као политичар: основао је Групу за социјалну и културну акцију у којој су се нашли српски и хрватски интелектуалци у циљу превазилажења међунационалних несугласица. Почетком 1925. године постао је члан Савеза земљорадника и убрзо је покренуо часопис *Рад*. Као уредник, Јовановић је дозвољавао да се у часопису публикују критички текстови тако да не чуди чињеница да су, од 74 бројева *Рада*, 24 била забрањена из политичких разлога. Године од увођења Шестојануарске диктатуре проводио је више у судским процесима и затворима него на слободи. Незадовољан политиком Савеза земљорадника од леве фракције формирао је Народну сељачку странку 1940. године.¹⁴³² За политичку делатност Драгољуба Јовановића важно је рећи да никада није био део власти, односно да је константно био у опозицији.

¹⁴³¹ Дејан А. Милић, *Др Драгољуб Јовановић - Човек који је дисао борбом* (Београд: Демократска странка и Истраживачко-издавачки центар, 2007), 6.

¹⁴³² *Исто*, 7.

Након окупације земље одбио је да потпише *Апел српском народу*. Позвао је чланове Народне сељачке странке да се прикључе НОБ-у.¹⁴³³ Иако неспорно антифашистичке оријентације, Јовановић се разишао и са комунистима. Према сопственом исказу, није био позиван на заседања АВНОЈ-а, већ се од њега очекивало да једноставно прихвати донете одлуке учествовао.¹⁴³⁴ Иако је у послератној Југославији на кратко сарађивао са КПЈ, његов прогон је практично убрзо настављен. Био је први професор кога су због политичког опредељења удаљили са Правног факултета у Београду.¹⁴³⁵ Октобра 1947. године осуђен је због велеиздаје, на девет година затвора са принудним радом, као и на губитак политичких и појединих грађанских права (попут права на пензију и социјално осигурање у трајању од три године по изласку на слободу). Након изласка из затвора у Сремској Митровици 1956. године остао је одбачен и маргинализован. Остатак живота је провео у тешкој материјалној оскудици, са забраном јавног деловања.¹⁴³⁶

5.2. Сељанка – „уклета мученица”¹⁴³⁷

У држави која је била изразито аграрна, односно у којој је око 80% становништва живело од пољопривреде, најбројнију социјалну категорију жена су чиниле управо сељанке. Са процесом распада задруге оне престају да обављају искључиво послове у кући, односно све чешће обављају тешке физичке послове равноправно са мушкарцима. Комплексним положајем сељанке у патријархалном друштву није се бавило доста политичара, за разлику од Драгољуба Јовановића, који се овој проблематици неретко навраћао. За потребе истраживања анализиран је текст *Сељанка и радница*, публикован у *Женском покрету* 1927. године.

У уводном делу текста аутор пажњу посвећује жени као радници из перспективе лоших законских решења који се тичу њене заштите на раду. Јовановић похваљује увођење осмонедељног одсуства са посла након порођаја, али указује да ово није довољна мера и да држава може и мора да учини далеко више (отварање породилишта за

¹⁴³³ Исто, 10.

¹⁴³⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 527.

¹⁴³⁵ Д. А. Милић, *нав. дело*, 10.

¹⁴³⁶ Исто, 11, 65.

¹⁴³⁷ За поднаслов узет израз који се среће код Драгољуба Јовановића.

сиромашне, организовање соба за одојчад у фабрикама и слично). Констатујући да је „цело питање рађања остало отворено”, аутор посебно наглашава неопходност измене законске регулативе која се тиче абортуса. Будући да, према актуелном *Кривичном законнику*, побачај „погађа поглавито мајку”, Јовановић се залаже за легализацију абортуса из једноставног разлога: „Друштво нема право да од сиромашних родитеља тражи децу, за коју оно само неће ништа да учини.”¹⁴³⁸

Иако је положај радница веома тежак, аутор сматра да се сељанке налазе у још незавиднијем стању. „Мајка сељанка је уклетта мученица, за коју имена нема.” Док је за раднице законодавац ипак успео да обезбеди извесне олакшице, проблеми сељанку су још увек били препознати: „Дивимо се жени која дан-два после порођаја меси хлеб – копа на њиви. И нико још јакнуо над тим надчовечанским боловима жене и мајке! То је највећа срамота ове наше такозване цивилизације.” Због високе стопе смртности деце на селу, која најтеже пада мајкама, Јовановић заступа идеју о што ургентнијим социјалним реформама. Важна је примедба аутора да сељанци „нису важни чланци у новинама, које она не чита”, већ да је неопходно да се оне политички оснаже да се побуне: „Устајте! (...) Идите на политичке зборове, кад не можете на биралиште, - и плуните у лице свима посланицима, који су изгласали буџет, у коме нема ни једне паре за сиромашну мајку! Устајте, жене! Последњи је час.”¹⁴³⁹

Драгољуб Јовановић заступао је мишљење да жене у Краљевини већ касне у процесу уласка у политички живот земље. Помало је суморно и пророчки деловала његова реченица: „И кад добију сва политичка права жене ће остати изван стварног живота (...). Гледаће унезверено око себе, и неће знати одакле ветар дува, и где се спремају одлуке које парламенти на брзу руку изгласавају.” Овакво стање он не види као специфичност само Краљевине, већ многих европских држава. Међутим, иако сматра да су жене потребне у свим областима друштвено-политичког живота, аутор ипак сужава улогу жене на социјалну сферу, односно социјалне и културне послове. Важно је напоменути и Јовановићев став према женским организацијама: он сматра да су оне превазиђене, премда су биле корисне у почетку, када је жену требало охрабрити на јавно иступање. Управо је ово један од разлога да Јовановић позове жене да приђу различитим политичким

¹⁴³⁸ Д-р Драгољуб Јовановић, „Сељанка и радница”, *Женски покрет* бр. 8 (1927): 2.

¹⁴³⁹ Исто.

партијама, односно да никако не воде „сепаратне акције”, верујући да само заједничким акцијама може доћи до истинског побољшања положаја жена.¹⁴⁴⁰

¹⁴⁴⁰ „Социјална и културна улога жена”, *Домаћица* бр. 1-4 (1927): 40.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Архив Србије

Председништво Владе Народне Републике Србије – Београд (1945-1953)

Архив Југославије

Антифашистички фронт жена Југославије

Станислав Краков

Главна контрола Краљевине Југославије

Историјски архив Шумадије

Поглаварство града Крагујевца (1941-1944)

Срески равногорски Н. О. срезова орашачког и опленачког 1941-1944

Српски народни календар 1942

Објављени извори

1. *Centralni komitet Saveza komunističke omladine (CK SKOJ): 1941-1945*, knj. 1. (6. IV 1941 - 31. XII 1942). Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1991.
2. *Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ): 1941-1945*, knj. IV (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1991)
3. *Changing Attitudes in Soviet Russia*. Edited by Rudolf Schlesinger. London: Routledge and Kegan Paul, 1949.
4. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. IV. Sarajevo: Državna štamparija, 1940.
5. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, knj. IX. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1988.
6. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, knj. XI. Beograd: Komunist, 1989.
7. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, knj. V. Beograd: Komunist, 1986.

8. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, knj. 10. Beograd: Komunist, 1989.
9. *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija: (1941-1945)*, knj. 13. Beograd: Komunist, 1990.
10. Josip Broz Tito, *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi*. Zaječar: Tehnika Zaječarskog partizanskog odreda Milenko Brković-Crni, 1942.
11. *Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, knj. 5. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1986.
12. *Tito ženama Jugoslavije*. Beograd: Izdanje centralnog odbora AFŽ Jugoslavije, 1953.
13. *Zbornik NOR-a, I-1*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1949.
14. *Zbornik NOR-a, II-2*. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, Beograd 1954.
15. *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, knj. I. Zagreb: Glavni odbor Saveza ženskih društava Hrvatske, 1955.
16. Димитрије Туцовић, *Сабрана дела*, књ. 7. Београд: Рад, 1980.
17. Долматов, Владимир. *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем: Главные документы*. Москва: Комсомольская правда, 2017.
18. *Зборник НОР-а, I-2*. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1952.
19. *Зборник НОР-а, I-3*. Београд: Војно дело, 1953.
20. *Зборник НОР-а, I-5*. Београд: Војноисторијски институт, 1954.
21. *Историјски архив Комунистичке партије Југославије: конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, том II. Београд: Историјско одељење ЦК КПЈ, 1950.
22. *Југословенска војска у отаџбини на територији округа моравског 1943–1944. Документи*. Приредили Добривоје Јовановић и Дејан Танић. Јагодина: Историјски архив, 2006.
23. Коллонтай, Александра М. *Избранные статьи и речи*. Москва: Политиздат, 1972.
24. Љотић, Димитрије В. *Одабрана дела*, књ. 2. Минхен: непознат издавач, 1990.

25. Љотић, Димитрије В. *Сабрана дела 1934-1935-1936*, књ. 2. Београд: Нова искра, 2003.
26. Љотић, Димитрије В. *Сабрана дела 1935–1936*, књ. 11. Београд: Нова искра, 2001.
27. Љотић, Димитрије В. *Сабрана дела 1935–1936*, књ. 3. Београд: Нова искра, 2001.
28. Љотић, Димитрије В. *Сабрана дела 1938–1940*, књ. 5. Београд: Нова искра, 2001.
29. Маркс, Карл, Енгелс, Ф. и В. И. Ленин о женском вопросе, приредио В. Л. Бильшай. Москва: Политиздат, 1978.
30. *Народна скупштина: I претходни састанак: ванредни сазив период 1912-1915. год.: 20. септембра до 30. септембра 1912. године*. Београд: Народна скупштина, 1912.
31. *Полное собрание сочинений*, т. 39. Москва: Политиздат, 1967.
32. *Преписка српских социјалиста у току Првог светског рата*, приредили Властимир Лапчевић и Тома Миленковић. Београд: Народна књига и Институт за савремену историју, 1979.
33. *Рад Народне скупштине сазване у редован сазив за 1909. годину: стенографске белешке*, књ. 4. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1910.
34. *Сабрана дела Димитрија Туцовића*, књ. 2. Београд: Рад, 1975.
35. *Сабрана дела Димитрија Туцовића*, књ. 8. Београд: Рад, 1980.
36. *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII. Београд: Управа државне статистике, 1908.
37. *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Загреб: Тисак Кр. земаљске тискаре, 1922-1923.
38. *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: В. Јанићијевић и М. Недељковић, 1925-1927.
39. *Стенографске белешке Законодавног одбора Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: редован сазив за 1927/28. год*. Београд: Штампарија Владете С. Јанићијевића, 1928.
40. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*. Београд: Графички уметнички завод 'Планета', 1932-1933.

41. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1935-1939.
42. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије: II редован сазив за 1933/1934 годину*, књ. 1-3. Београд: Народна штампарија, 1934.
43. *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Штампарија Саве Раденковића и брата, 1924.
44. *Стенографске белешке Привременог Народног Представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, св. 1-5. Загреб: Тисак Кр. земаљске тискарне, 1921.

Законски акти

1. Аустријски грађански законик (1811)
2. Видовдански устав
3. Закон о држављанству (1928)
4. Закон о заштити државе (1921)
5. Закон о заштити радника (1922)
6. Закон о имовинским односима брачних другова (1950)
7. Закон о личним именима (1929)
8. Закон о личним именина (1947)
9. Закон о личном имену (1965)
10. Закон о осигурању радника (1922)
11. Закон о радњама (1931)
12. Закон о сузбијању полних болести: са правилником за његово извршење, упутством за рад по закону и правилнику (1934)
13. Закона о браку и породичним односима Републике Србије (1980)
14. Кодекс о браке и семје РСФСР (1969)
15. Кривични законик за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (1929)
16. Кривични законик, 1951
17. Криминални (Казнителни) законик за Књажевство Србију (1860)
18. Мађарски Закон о браку (Act No. XXXI 1894)
19. Основни закон о браку (1946)
20. Основни закон о односима родитеља и деце (1947)

21. Основни закон о стамбеним односима (1966)
22. Септембарски устав
23. Српски грађански законик (1844)
24. Уредба о поступку за вршење допуштеног побачаја (1952)
25. Уредба о управљању стамбеним зградама (1954)
26. Устав ФНРЈ (1946)

Мемоарски извори

1. Crvenčanin, Vera. *Ima tako ljudi*. Beograd: Svet knjige, 2012.
2. Đilas, Milovan. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.
3. Djilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc, 1973.
4. Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje*. Beograd: Rad, 1989.
5. Glišić, Venceslav. *Susreti i razgovori. Prilozi za biografiju Petra Stambolića*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
6. Kollontai, Alexandra M. *The Autobiography of a Sexually Emancipated Communist Woman*. New York: Herder and Herder, 1971.
7. Krupskaya, Nadezhda K. *Reminiscences of Lenin*. New York: International Publishers, 1970.
8. Milunović, Marko i Đorđe Radovanović. *Iz života i rada dr Živka Topalovića: prilozi za biografiju*. Stockholm: Zadužbina dr Živko i Milica Topalović, 1988.
9. Tepavac, Mirko. *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*. Zagreb: Razlog, 2012.
10. *Ženski logor na Golom otoku – ispovesti kažnjenica i islednice*. Priredili Dragoslav Simić i Boško Trifunović. Beograd: ABC Product, 1990.
11. Баковић Радосављевић, Милка. *Мемоари једне равногорке*. Крагујевац: Нови погледи, Чачак: Легенда, 2001.
12. Дамњановић-Марковић, Кика. *Ја и моји ратни другови*, књ. I. Београд: Слобода, 1978.
13. Ранковић, Александар. *Дневничке забелешке*. Београд: Југословенска књига, 2001.

14. Ранковић, Драгутин. *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
15. Топаловић, Живко. *На Равној Гори*. Крагујевац: Погледи, 1999.

Штампа и периодика

1. *Borba*
2. *Glas žena*
3. *Коло*
4. *Nova Hrvatska*
5. *Službeni list DFJ*
6. *Službeni list SFRJ*
7. *Vjesnik Narodnooslobodilačke fronte Hrvatske*
8. *Žena u borbi*
9. *Балкан*
10. *Бодљикаво прасе*
11. *Бранич*
12. *Воља*
13. *Време*
14. *Домаћица*
15. *Жена данас*
16. *Жена и Свет*
17. *Женски покрет*
18. *Живот и рад*
19. *Застава*
20. *Једнакост*
21. *Наша борба*
22. *Наша жена*
23. *Ново време*
24. *Обнова*
25. *Општинске новине: службени орган општине града Београда*
26. *Организовани радник*

27. Политика
28. Правда
29. Пролетер
30. Просветни гласник
31. Радник
32. Радничке новине
33. Република
34. Самоуправа
35. Службене новине Краљевине СХС/Југославије
36. Српски народ
37. Тежак

Литература

Монографије

1. Alpern Engel, Barbara. *Women in Russia 1700-2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
2. Ambrožić, Matija i Milivoje Sarvan. *Mortalitet i morbiditet dece u Jugoslaviji: referati sa I jugoslovenskog pedijatrijskog kongresa na Bledu u septembru 1934 godine po prvoj glavnoj temi kongresa*. Beograd: Centralni higijenski zavod, 1936.
3. Badinter, Elisabeth. *Jedno je drugo*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.
4. Bakić, Vojislav. *Porodično pravo: peto, izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Savremena administracija, 1971.
5. Batinić, Jelena. *Women and Partisan Resistance in Yugoslavia during World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
6. Bebel, August. *Žena i socijalizam*. Zagreb: „Naša snaga”, Jugoslavenska socijalistička nakladna zadruga, 1913).
7. Berend, Ivan T. *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe Before World War II*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2001.
8. Berend, Ivan T. *Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Mate, 2011.
9. *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*. Edited by Gisela Bock and S. James (London: Routledge) 1992.

10. Blagojević, Marina. *Položaj žena u zemljama Balkana: komparativni pregled*. Banja Luka: Gender centar Vlade RS; Sarajevo: Gender centar Vlade FBiH, 2004.
11. Bojić, Mirko. *Jugoslavenski narodni pokret „Zbor” 1935–1945: jedan kritički prikaz*. Beograd : Narodna knjiga – Alfa, 1996.
12. Bok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope* (Beograd: Clio, 2005).
13. Borković, Milan. *Milan Nedić*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1985.
14. Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Žene u crnom, 1996.
15. Cazi, Josip. *Nezavisni sindikati (1921-1929)*, knj. III. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.
16. Chlapec Đorđević, Julka. *Osećanja i opažanja*. Beograd: Život i rad, 1935.
17. Chlapec Đorđević, Julka. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike*. Ljubljana: izdavač nepoznat, 1930.
18. Clements, Barbara. *Bolshevik Feminist: The life of Aleksandra Kollontai*. Bloomington: Indiana University Press, 1979.
19. Crater Elwood, Ralph. *Inessa Armand: Revolutionary and Feminist*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
20. Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, knj. 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.
21. Čulinović, Ferdo. *Žena u našem krivičnom pravu*. Beograd: nepoznat izdavač, 1934.
22. Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. II. Rijeka-Zagreb: Liburnija, Mladost, 1981.
23. Dimitrijević, Sergije. *Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine: predavanja održana na Visokoj školi političkih nauka*. Beograd: Visoka škola političkih nauka, 1962.
24. Đokić, Dejan. *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2010.
25. Đorđević, Jovan. *Žensko pitanje: antologija marksističkih tekstova*. Beograd: Radnička štampa, 1975.
26. Draškić, Marija. *Porodično pravo i prava deteta*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2015.
27. Đurić, Dubravka. *Politika poezije*. Beograd: Autonomna ženska inicijativa, 2010.

28. Erlich, Vera St. *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslovenskih sela*. Zagreb: Naprijed, 1964.
29. Evans Clements, Barbara . *Daughters of the Revolution: A History of Women in the U.S.S.R.* Illinois: Harlan Davidson, Inc., 1994.
30. Fire, Fransoa. *Prošlost jedne iluzije: komunizam u dvadesetom veku*. Beograd: Paideia, 1997.
31. Fogel, Nenad. *Pravednici iz Srbije: izložba o dobrim ljudima*. Zemun: Grafostil Kragujevac, 2011.
32. Gavrilović, Vera. *Žene lekari u ratovima 1876-1945 na tlu Jugoslavije*. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1976.
33. Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919 – 1929*. Beograd: Narodna knjiga, 1979.
34. Glišić, Venceslav. *Revolucionari*. Beograd: Službeni glasnik, 2013.
35. Goldman, Wendy Z. *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin's Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
36. Grant De Pauw, Linda. *Battle Cries and Lullabies: Women in War from Prehistory to the Present*. Norman: University of Oklahoma Press, 1998.
37. Grayzel, Susan R. *Women and the First World War*. London & New York: Routledge, 2002.
38. Hareven, Tamara. *Family Time and Industrial Time: the Relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
39. Heilmann, Ann. *New Woman Fiction: Women Writing First-Wave Feminism*. London: Palgrave Macmillan, 2000.
40. Hill, Alexander. *The Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941-45: A Documentary Reader*. London & New York: Routledge, 2009.
41. Hlapec Đorđević, Julka. *Studije i eseji o feminizmu*. Beograd: Život i rad, 1935.
42. Igorevich Firsov, Fridrikh. *Tretii kongress Kominterni: Razvitie kongressom politicheskoi linii kommunisticheskogo dvizheniia, kommunisty i massy*. Moskva: Politizdat, 1975.
43. Isić, Momčilo. *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.

44. Isić, Momčilo. *Seljanka u Srbiji u prvoj polovini 20. veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
45. Isić, Momčilo. *Seljaštvo u Srbiji 1918 - 1941*, knj. I. Beograd:, Institut za noviju istoriju Srbije, 2000.
46. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Priredile Andreja Dugandžić i Tijana Okić. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, 2016.
47. Jancar-Webster, Barbara. *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver, CO: Arden Press, 1990.
48. Jancar-Webster, Barbara. *Women and Revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Denver, Colorado: Arden Press, 1990.
49. *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Priredili Latinka Perović, Drago Roksandić i dr. Beograd: Delfimedia, 2017.
50. *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*. Priredila Latinka Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2008.
51. Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*. Beograd: Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, 1978.
52. Kenneth Galbraith, John. *Veliki slom 1929. Kako nastaju velike svjetske krize*. Zagreb: VBZ, 2010.
53. Kerber, Linda K.. and Jane Sherron De Hart. *Women's America: Refocusing the Past*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
54. King, Greg and Penny Wilson. *The Fate of The Romanovs*. Hoboken, NJ: Wiley, 2003.
55. Konstantinović Vilić, Slobodanka i Nevena Petrušić. *Žene, zakoni i društvena stvarnost*, knj. 2. Niš: SVEN, 2010.
56. Krekić, Bogdan. *Stanbeno pitanje kao oblast javnoga staranja. Referat na 5. kongresu radničkih komora 3. i 4. dec. 1932. godine u Beogradu*. Beograd: Ž. Madžarević, 1933.
57. Kukoleča, Stevan. *Industrija Jugoslavije 1918–1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941.
58. Lagator, Špiro i Milorad Čukić. *Partizanke Prve proleterske*. Beograd: Export Press, 1978.
59. Lapidus, Gail. *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*. Berkeley: University of California Press, 1978.

60. *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, knj. 2. Ljubljana/Beograd: IRO, 1980.
61. Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, 1963.
62. Marković, Peđa. *Beograd i Evropa 1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*. Beograd: IŠP Savremena administracija, 1992.
63. Markwick, Roger D. and Euridice Charon Cardona. *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. London: Palgrave Macmillan, 2012.
64. Mazover, Mark. *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*. Beograd: Arhipelag, 2011.
65. McDonald Way, Megan. *Family Economics and Public Policy, 1800s–Present: How Laws, Incentives, and Social Programs Drive Family Decision-Making and the US Economy*. New York: Palgrave Macmillan, 2018.
66. Mladenović, Stanko. *Spasenija Cana Babović: životni put i revolucionarno delo*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1979.
67. Nešović, Slobodan i Branko Petranović. *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1983.
68. Ofen, Karen. *Evropski feminizmi 1700-1950. Politička istorija*. Beograd: Evoluta, 2015.
69. Offen, Karen. *The Woman Question in France, 1400-1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
70. Paletschek, Sylvia and Bianka Pietrow-Ennker. *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective*. Stanford, California: Stanford University Press, 2004.
71. Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945- 1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju & Evoluta, 2011.
72. Perović, Latinka. *Srpski socijalisti 19. veka: prilog istoriji socijalističke misli*, knj. II. Beograd: Rad, 1985.
73. Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije*, knj. I. Beograd: Nolit, 1988.
74. Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
75. Petrović, Jelena. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: the Politics of Love and Struggle*. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

76. Petrović, Jelena. *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. London: Palgrave Macmillan, 2019.
77. Puljiz, Vlado, Bežovan, Gojko, Matković, Teo, Šućur Zoran i Siniša Zrinščak. *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2008.
78. Radulović, Dragan. *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Filip Višnjić, 1986.
79. Russell, Bertrand. *Marriage and Morals*. New York: Bantom Books, 1959.
80. Sandle, Mark. *A Short History of Soviet Socialism*. Abingdon: Routledge, 1998.
81. *Savetovanje o problemima trudnoće i kontracepcije* [Beograd, novembra 1963.]. Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, 1972.
82. Sentić, Marija i Narcisa Lengel-Krizman. *Revolucionarni Zagreb 1918-1945: kronologija*. Zagreb: Vjesnik, 1979.
83. Skelvicky, Lydia . *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga – Ženska infoteka, 1996.
84. Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Zemun: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2001.
85. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 2: *Položaj žene kao merilo modernizacije*. Priredila Latinka Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
86. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, knj. 4: *Žene i deca*. Priredila Latinka Perović. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006.
87. Štampar, Andrija. *Zdravlje i društvo*. Zagreb: Hrvatska naklada, 1939.
88. Stites, Richard. *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton: Princeton University Press, 1978.
89. Stojaković, Gordana. *Neda, jedna biografija*. Novi Sad: Futura publikacije, 2002.
90. Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
91. Vinski, Ivo. *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*. Zagreb: Ekonomski institut, 1970.
92. Visković, Nikola. *Pojam prava: prilog integralnoj teoriji prava*. Split: Logos, 1981.
93. Vujnovic, Marina. *Forging the Bubikopf Nation: Journalism, Gender and Modernity in Interwar Yugoslavia*. New York: Peter Lang Publishing, 2009.
94. Vuksanović Macura, Zlata. *Život na ivici: stanovanje sirotinje u Beogradu 1919-1941*. Beograd: Orion art, 2018.

95. Vuletić, Ljiljana. *Ksenija Atanasijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
96. Wiesinger, Barbara. *Partisaninnen Widerstand in Jugoslawien (1941-1945)*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau, 2008.
97. Worley, Matthew. *In Search of Revolution: International Communist Parties in the Third Period*. London: I. B. Tauris, 2004.
98. Zaharijević, Adriana. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond, 2010.
99. Zaharijević, Adriana. *Život tela: politička filozofija Džudit Batler*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2020.
100. *Žene Srbije u NOB-u*. Beograd: Nolit, 1975.
101. Žutić, Nikola. *Avio-industrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004.
102. Алексић, Драган. *Држава и привреда у Краљевини СХС*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.
103. Благојевић, Борислав Т. *Основи науке о држављанству*. Београд: Библиотека Југословенског удружења за међународно право, 1938.
104. Борисович Генс, Абрам. *Аборт в РСФСР. Доклад на Всесоюзном съезде по охране материнства и младенчества (1-8 дек. 1925 г.)*. Москва: Политздат, 1926.
105. Борисович Генс, Абрам. *Проблема аборта в СССР*. Москва: Госмедиздат, 1929.
106. Борисовна Лебина, Наталия. *Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю*. Санкт Петербург: Журнал „Нева”, Издательско-торговый дом „Летний Сад”, 1999.
107. Вукосављевић, Сретен. *Писма са села*. Београд: Социолошка библиотека, 1962.
108. Григорьевич Вишнеvский, Анатолий. *Демографическая модернизация России 1900-2000*. Москва: Новое издательство, 2006).
109. Давидовић, Горан и Милош Тимотијевић. *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја*, књ. III. Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004.
110. Димић, Љубодраг. *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 1-3. Београд: Стубови културе, 1996.

111. Ђокић, Небојша и Бранко Надовеза. *Ваздухопловна индустрија Краљевине СХС*. Београд: Метафизика, 2017.
112. Ђурић Топаловић, Милица. *Жена и политика*. Београд: „Ослобођење”, социјалистичка књижара Туцовић, без године издања.
113. Ђурић Топаловић, Милица. *Жена и политика*. Београд: 'Ослобођење', социјалистичка књижара Туцовић, без године издања.
114. Ђурић Топаловић, Милица. *Жена кроз векове*. Београд: 'Ослобођење', Социјалистичка књижара Туцовић, 1939.
115. Ђурић Топаловић, Милица. *Побачај и његови узроци*. Београд: 'Ослобођење', социјалистичка књижара Туцовић, 1928.
116. Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 4. Београд: Просвета, 1989.
117. Јанин Чалић, Мари. *Социјална историја Србије 1815- 1941*. Београд: Клио, 2004.
118. *Жене Србије у НОБ-у*. Београд: Нолит, 1975.
119. Исић, Момчило и Вера Гудац Додић. *Жена је темељ куће: жена и породица у Србији током 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
120. Исић, Момчило. *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1999.
121. Јелић, Илија. *О браколомству с теориског и практичног гледишта*. Београд: Рајковић и Ђуковић, 1928.
122. Јовановић, Жарко. *Селаштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије 1995.
123. Јовановић, Мирослав и Радивој Радић. *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2009.
124. Јовановић, Слободан. *Влада Александра Обреновића (1897-1903)*, књ. 2. Београд: Г. Кон, 1931.
125. Јовичић, Милош М. *Како да се у новом грађанском законнику уреди правни положај ванбрачне деце*. Београд: Привредник, 1937.
126. Јовичић, Милош М. *Правни односи у породици: лични односи међу супрузима, родитељско право*. Београд: Штампарија Раденковић, 1935.

127. *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940*. Београд: Народни покрет Збор, 1940.
128. Константиновић, Богољуб. *Проституција и друштво: социјално-медицинска разматрања са нарочитим обзиром на проблем проституције и њено сузбијање у Југославији*. Београд: Књижарница Фрање Баха, 1930.
129. Кркљуш, Љубомирка. *Политичка делатност Јаше Томића, Политички списи*, књ.1. Нови Сад: Прометеј, 2007.
130. Лапчевић, Драгиша. *Историја социјализма у Србији; Рат и српска социјална демократија; Окупација*. Београд: Слово Љубве, 1979.
131. Лебл-Албала, Паулина. *Десет година рада Удружења универзитетски образованих жена у Југославији (1928-1938)*. Београд: Удружење универзитетски образованих жена у Југославији, 1939.
132. Марковић, Лазар. *Грађанско право: породично право*, књ. 2. Београд: Г.Кон, 1920.
133. Матић, Милан Б. *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*. Београд: Институт за савремену историју, 1995.
134. Медаковић, Дејан. *Ефемерис: хроника једне породице*, књ. 2. Нови Сад: Прометеј, 1998.
135. Милић, Дејан А. *Др Драгољуб Јовановић - Човек који је дисао борбом*. Београд: Демократска странка и Истраживачко-издавачки центар, 2007.
136. Милићевић, Наташа. *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2009.
137. Миловановић, Милован Ђ. *О парламентарној влади*. Београд: Краљевска државна штампарија, 1888.
138. Милосављевић, Петар. *Положај радничке класе Србије 1918-1929*. Београд: Рад, 1972.
139. Митровић, Чедомир. *Црквено право*. Београд: Литографија Косте М. Бојковића, без године издања.
140. Младеновић, Божица. *Жена у Топличком устанку 1917*. Београд: Социјална мисао, 1996.
141. Надовеза, Бранко. *Одбрамбена привреда Краљевине Југославије: војна и ваздухопловна индустрија*. Београд: Метафизика, 2014.

142. Никетић, Гојко. *Грађански судски поступак Краљевине Србије: протумачених одлукама Државног савета, опште седнице и одељења касационог суда*. Београд: Геца Кон, 1922.
143. Николић, Коста. *Историја равногорског покрета (1941-1945)*, књ. I и II. Београд: Српска реч, 1999.
144. Николић, Коста. *Комунисти у Краљевини Југославији: од социјал-демократије до комунизма 1919-1941*. Горњи Милановац, Београд: ЛИО, Центар за савремену историју Југоисточне Европе, 2000.
145. Николић-Брка, Живојин. *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*. Београд: Институт за савремену историју, 1979.
146. Ницовић, Јанко. *Уставни развој Србије 1804-2006*. Београд: Sezam medico, 2007.
147. Обрадовић, Доситеј. *Совјети здраваго разума*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
148. Павловић Барили, Милена. *Неверни анђели*. Београд: Нолит и Пожаревац: Народни музеј, 2009.
149. Пантелић, Ивана, Милинковић, Јелена и Љубинка Шкодрић. *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији*. Београд: НИН, 2013.
150. Перић, Живојин. *Лично брачно право по Српском грађанском закону: предавања на Коларчевом народном универзитету*. Београд: Г. Кон, 1934.
151. Петрановић, Бранко. *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*. Београд: Центар за савремену историју југоисточне Европе 2000.
152. Петровић, Александар. *Ваљевска Тамнава: насеља, порекло становништва, обичаји*. Београд: САНУ, 2011.
153. Петровић, Александар. *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике*, књ. 1. Београд: Централни хигијенски завод, 1935.
154. Петровић, Александар. *Раковица: социјално-здравствене и хигијенске прилике*, књ. 2. Београд: Централни хигијенски завод, 1939.
155. Попов, Чедомир. „Формирање АФЖ-а 1942. Резултат става КПЈ према женском питању и последица политике стварања Народног фронта”. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* бр. 6 (1961):

156. Рафаиловић, Јелена. *Развој индустрије на Балкану: текстилна индустрија у Краљевини СХС и Бугарској 1919-1929*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2018.
157. Ристановић, Раде. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић, 2013.
158. *Синдикални покрет у Србији 1903-1919*. Приредио Едиб Хасанагић. Београд: Рад, 1958.
159. Скерлић, Јован. *Светозар Марковић: његов живот, рад и идеје*. Београд: Нова штампарија 'Давидовић', 1910.
160. Степанович Гиренко, Юрий. „В борбе за интересы трудящихся: К 70-летию Союза коммунистов Югославии”, *Советское славяноведение*, т. 4. Москва: Академия наук СССР, 1989.
161. Стојанчевић, Владимир. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914 - 1918. године*. Лесковац: Народни музеј, 1988.
162. Столић, Ана. *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Еволута, 2015.
163. Томић, Јаша. *Шта је жена била и шта ће бити*. Нови Сад: Штампарија 'Супек и Јовановић', 1918.
164. Ћириновић, Слободан. *Гружа у четницима*, књ. 1. Крагујевац: Нови погледи, 1999.
165. Филиповић, Фрида. *Приче о жени*. Београд: Г. Кон, 1937.
166. Цветковић, Вита. *Освајале су право да се боре*. Београд: Вук Караџић, 1979.
167. Элиот, Патриция и Нэнси Менделл, *Теории феминизма: Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках*. Харьков: Харьковский Центр Гендерных исследований, 1998.

Чланци и расправе

1. Avdeev, Alexandre. “The history of abortion statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991”. *Population: An English Selection* N.7 (1995): 39-66.

2. Balkovec, Bojan. „Izborna zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918.-1941.)”. *Časopis za suvremenu povijest* Vol. 48, No. 1. (2016): 197-216.
3. Barać, Stanislava. „Jednakost – Die Gleichheit – L’Egalité: nasleđe Dimitrija Tucovića u 1920. godini”. U *En Garde 20/21*. Priredili Branislav Dimitrijević, Srđan Veljović, Milan Bogdanović, Maja Matić i Marija Šimoković, 77-85. Beograd: Heinrich Böll Stiftung i Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2016.
4. Boban, Branka. „Stradanje žena u Prvome svjetskom ratu. Zauzimanje Stjepana Radića za pravo glasa žena i njihov ravnopravan položaj u društvu”. *Kruh & ruže* br. 15 (2001): 7-16.
5. Bokovoy, Melissa. “Kosovo Maiden(s): Serbian Women Commemorate the Wars of National Liberation, 1912-1918”. In *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Edited by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur, 157-170. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
6. Bondžić, Dragomir. „Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945-1950: nasleđe, ciljevi, tok, rezultati i nedostaci”. *Andragoške studije* br. 1 (april 2010): 91-110.
7. Brodsky Farnsworth, Beatrice. “Bolshevism, The Woman Question, and Aleksandra Kollontai”. *American Historical Review* Vol. 81, No. 2 (Apr., 1976): 292-316.
8. Bucur, Maria. “An Archipelago of Stories: Gender History in Eastern Europe”. *American Historical Review* Vol. 113, No. 5 (2008): 1375-1389.
9. Calkins, Susanna. “Great Britain, Women in Service During World War I”. In *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present*. Edited by Bernard A. Cook, 246-248. Santa Barbara: ABC Clio, 2006.
10. Ćirić Bogetić, Ljubinka. „Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940-1941”. U *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije: zbornik radova*. Priredili Zlatko Čepo i Ivan Jelić, 75-97. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Školska knjiga, 1972.
11. Dobrivojević, Ivana. „Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”. *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju* god. 36, br. 1 (2018): 119-132.
12. Dojčinović Nešić, Biljana. „O ženama i književnosti na početku veka”. *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* br. 11/12 (2000): 23-33.

13. Emmert, Thomas A. "Ženski Pokret: the Feminist Movement in Serbia in the 20s". In *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Edited by Sabrina P. Ramet, 33-50. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999.
14. Evans, Richard J. "German Women and the Triumph of Hitler". *The Journal of Modern History* No. 1 (1976): 123-175.
15. Frejka, Tomas. "Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe". *Population and Development Review* Vol. 9, No. 3 (1983): 494-520.
16. Funk, Nannete. "A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism". *European Journal of Women's Studies* Vol. 21, No. 4 (2014): 344-360.
17. Gavrilović, Biljana. „Srbijansko-prečanski spor oko dokazivanja svedocima prilikom donošenja jugoslovenskog Zakonika o građanskom parničnom postupku”. *Pravni zapisi* god. IX, br. 1 (2018): 111-126.
18. Gazetić, Adisa. „Patrijarhat nekad i sad: tranzicija i tradicijski obrasci”. *Tranzicija* Vol. 10, No. 21-22 (2008): 49-60.
19. Gnjatović, Dragana. „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme Velike svetske ekonomske krize”. *Megatrend revija* br. 13 (3): 21-44.
20. Gnjatović, Dragana. „O moratorijumu zemljoradničkih dugova – hronologija jednog dugotrajnog provizorijuma”. *Jugoslovensko bankarstvo* br. 7/8 (2011): 10-33.
21. Gnjatović, Dragana. „Politika stabilizacije dinara za vreme Velike svetske ekonomske krize”. *Megatrend revija* br. 4 (1): 31-47.
22. Gupta, Charu. "Politics of Gender: Women in Nazi Germany". *Economic and Political Weekly* Vol. 26, No. 17 (1991): WS40-WS48.
23. Hartmann, Heidi. "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a more Progressive Union". In *Marx Today*. Edited by J. F. Sitton, 201-228. New York: Palgrave Macmillan, 2010
24. Hoffmann, David L. "Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context". *Journal of Social History* Vol. 34, No. 1 (2000): 35-54.
25. Huntington, Samuel P. "The Change to Change: Modernization, Development and Politics". *Comparative politics* Vol. 3, No. 3 (1971): 283-322.

26. Isić, Momčilo. „Pismenost u Srbiji u prvoj polovini XX veka”. *Tokovi istorije* br. 1/2 (1993): 91-103.
27. Jancar-Webster, Barbara. “Women in the Yugoslav National Liberation Movement”. In *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Edited by Sabrina P. Ramet, 67-88. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 1999.
28. Jareb, Mario. „Odjek zločina u Katynskoj šumi u tisku Nezavisne Države Hrvatske od travnja do lipnja 1943. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* god. 30., br. 1 (1998): 117-129.
29. Jorgić Stepanović, Kristina. „Nevidljive žrtve voljnih pobačaja u Kraljevini Jugoslaviji 1930-ih godina XX veka”. *Temida: časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* Vol. 22, br. 3 (2019): 345-358.
30. Jorgić, Kristina. „Pitanje ženske emancipacije između marksizma-lenjinizma i prakse KPJ”. *Genero* n. 22 (2018): 1–20.
31. Jurčević, Josip. „Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine”. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja* Vol. 21 No. 4 (2012): 1007-1026.
32. Kaminsky, Lauren. “Utopian Visions of Family Life in the Stalin-Era Soviet Union”. *Central European History: Human rights, Utopias, and Gender in Twentieth-century Europe* Vol. 44, No. 1 (March 2011): 63-91.
33. Katz, Vera. „O društvenom položaju žena u Bosni i Hercegovini 1942.–1953.”. *Prilozi* n. 40 (2011): 135–155.
34. Koljanin, Milan. „Struktura i delovanje nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944”. *Istorija 20. veka* god. 29, br. 3 (2011): 143-156.
35. Kollontai, Alexandra M. „Avtobiografčeskij očerok”. *Proletarskaja revoljucija* N.3 (1921): 214-275.
36. Kovaček Stanić, Gordana. „Pravni položaj deteta u porodičnom pravu Srbije i Vojvodine pre II svetskog rata”. U *Građanska kodifikacija: zbornik radova*, sv. 1. Priredile Radmila Kovačević Kuštrimović i Vesna Danković, 225-232. Niš: Pravni fakultet, Centar za publikacije, 2002.

37. Kovačev, Milorad. „Rad komisija za veštački prekid trudnoće AP Vojvodine”. U *Peti kongres ginekologa i opstetričara Jugoslavije*, 121-125. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964.
38. Kriminac, Ljubica. „Uslovi, uzroci i posledice prekida trudnoće”. *Sociologija* god. 35, br. 4 (1993): 591-609.
39. Kulczycki, Andrzej. “Abortion Policy in Postcommunist Europe: The Conflict in Poland”. *Population and Development Review* Vol. 21, No. 3 (Sep., 1995): 471-505.
40. Leček, Suzana. „Stjepan Hefer o sudovima dobrih i poštenih ljudi”. *Scrinia Slavonica* N.8 (2008): 429-439.
41. Legrave, Rose-Marie. “A Supervised Emancipation”. In *A History of Women in the West*, Vol. V. Edited by Georges Duby and Michelle Perrot, 453-490. Harvard: Harvard College, 1993.
42. Leinert Novosel, Smiljana. „Promjena društvenog položaja žene u razdoblju tranzicije”. *Politička misao: časopis za politikologiju* Vol. 35, No. 1 (1998): 152-168.
43. Lešnik, Avgust. „Krv i život za slobodu – Jugosloveni interbrigadisti u Španiji”. *Vojno-istorijski glasnik* br. 1-2 (2007): 21-49.
44. Lilly, Carol S. and Melissa Bokovoy, “Serbia, Croatia and Yugoslavia”. In *Women, Gender and Fascism in Europe 1919-45*. Edited by Kavin Passmore, 91-111. Manchester: Manchester University Press, 2003.
45. Lokaneeta, Jinee. “Alexandra Kollontai and Marxist Feminism”. *Economic and Political Weekly* Vol. 36, No. 17 (2001): 1405-1412.
46. Lovrić, Edo. „Rad oko izjednačenja zakona u našoj državi”. *Mjesečnik* br. 1 (1921): 43-45.
47. Malešević, Miroslava. „Ženski pokret – feminističko glasilo između dva svetska rata”. U *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Priredila Miroslava Maalešević, 9-40. Beograd: Srpski genealoški centar, 2007.
48. Mathis, Susan. “Propaganda to Mobilize Women for World War II”. *Social Education* Vol. 58, No. 2 (1994): 94-96.
49. Milić, Anđelka. „Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku”, *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* br. 5/6 (1996): 261-266.

50. Nedeljković, Branislav. „Primena novog građanskog parničkog postupka”. *Arhiv za pravne i društvene nauke* knj. XXX (XLVII), br. 2 (1936): 358-368.
51. Neville Bonner, Thomas. “Rendezvous in Zurich. Seven Who Made a Revolution in Women's Medical Education, 1864-1874”. *Journal of the History of Medicine* No. 44 (January 1989): 7-27.
52. Offen, Karen. “Defining Feminism: A Comparative Historical Approach”. *Journal of Women Culture and Society* Vol. 14, No. 1 (1988): 119-157.
53. Ograjšek Gorenjak, Ida i Marijana Kardum. „Mala ženska antanta (1923-1939): mali savez s velikim ambicijama”. *Historijski zbornik* Vol. 72, No. 1 (2019): 111-138.
54. Papić, Žarana. „Mogućnost socijalističkog feminizma u Istočnoj Evropi”. U *Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002*. Priredile Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, 195-202. Beograd: Centar za studije roda i politike, Rekonstrukcija Ženski fond, Žene u crnom, 2012.
55. Petaković, Jelena. „Prilog proučavanju industrijske konjunktore u Kraljevini Jugoslaviji - proizvodnja uglja od 1920. do 1938. godine”. *Tokovi istorije: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije* br. 2 (2011): 42-61.
56. Peto, Andrea. “Writing Women’s History in Eastern Europe: Toward a 'Terra Cognita'?”. *Journal of Women’s History* Vol. 16, No. 4 (2004): 173-181.
57. Popov, Nebojša. „Populizam Dimitrija Ljotića”. *Filozofija i društvo* br. 4 (1993): 75-108.
58. Rašević, Mirjana i Katarina Sedlecki. „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji”. *Stanovništvo* vol. 49 (2011): 1-13.
59. Šadek, Vladimir. „Prilozi za povijest Koprivnice i okolice u vrijeme »Podravske republike« (7. XI. 1943. — 9. II. 1944.)”. *Podravina* vol. 15, br. 30 (2016): 156-173.
60. Sanderson, Stephen K. “Evolutionary Materialism: A Theoretical Strategy for the Study of Social Evolution”, *Sociological Perspectives* Vol. 37, No. 1 (Spring, 1994): 47-73.
61. Sklevicki, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata”. *Polja: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* No. 308 (1984): 415-417.
62. Sklevicky, Lydia. “Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia”. In *Current Issues in Women's History*. Edited by Arina

- Angerman, Geerte Binnema, Annamieke Keunen, Vefie Poels and Jacqueline Zirkzee, 93– 108. London, New York: Routledge, [1989] 2013.
63. Slapšak, Svetlana. „Julka Hlapec Đorđević, Jedno dopisivanje: seksualna etika između istorizacije i politizacije”. *Treća vol. XV*, br. 1–2 (2013): 53-64.
 64. Stites, Richard. “Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women, 1917-1930”. *Russian History Vol. 3, No. 2* (1976): 174-193.
 65. Stolić, Ana. „Ženska i rodna istorija i feministička teorija: pretpostavke za bavljenje istorijom feminizma u Srbiji (Jugoslaviji) do II svetskog rata”. U *Feministička teorija je za sve: zbornik radova sa konferencije 'Neko je rekao feminizam? Feministička teorija u Srbiji danas*. Priredile Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević, 41-56. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka, 2018.
 66. Studer, Brigitte. “Communism and Feminism”. *Clio. Women, Gender, History* No. 41 (2015): 126-139.
 67. Sundhausen, Holm. “Die verpasste Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanlaendern vor 1945”. In *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Suedosteuropa*. Edited by Roland Schönfeld, 45-60. München: Peter Lang International Academic Publishers, 1990.
 68. Vujadinović, Dragica. „Teorijsko-metodološki okvir za razumevanje rodnih odnosa u savremenosti: slučaj Srbije”. U *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije: zbornik radova*, knj. 6. Priredio Stevan Lilić, 13-32. Beograd: Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2016.
 69. Wiesinger, Barbara N. „Rat partizanki – žene u oružanom otporu u Jugoslaviji 1941-1945.”. *Historijska traganja* No. 4 (2009): 201–226.
 70. Wood, Elizabeth A. „Zhenotdel, the Women’s Section of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union”. In *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*. Edited by Bonnie G. Smith, 465-467. Oxford and New York: Oxford University Press, 2008.
 71. Zaharijević, Adriana. „Fusnota u globalnoj istoriji. Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?”. *Sociologija* Vol. 57, No. 1 (2015): 72-89.
 72. Žebec Šilj, Ivana. „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji”. *Studia lexicographica* god. 12 (2018): 27-45.

73. Алексић, Драган. „Партизански одреди у Западној Србији у зиму 1941–1942. године”. *Токови револуције* бр. 19 (1986): 251-339.
74. Бараћ, Станислава. „Ангажована женска проза”. *Књижевна историја* год. 51, бр. 168 (2019): 221-242.
75. Вучетић Младеновић, Радина. „Слика београдског грађанства на прелазу из 19. у 20. век. Нови прилози. Из сећања Милице Бабовић Бакић”. *Токови историје* бр. 1-2 (2002): 89-117.
76. Геннадьевна Ткаченко, Јулия. „Феминистически дискурс Александры Коллонтај”. *Успехи современной науки* н. 4 (2017): 66-70.
77. Глигоријевић, Бранислав. „Напад Љотићеваца на студенте Техничког факултета у октобру 1940 и растурање Љотићевог Збора”. *Историјски гласник* бр. 2 (1963): 52-81.
78. Глишић, Венцеслав. „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца”. *Војноисторијски гласник* бр. 2 (2009): 175-213.
79. Гудац Додић, Вера. „Жене и праксе наслеђивања на селу у Србији”. *Токови историје* бр. 2 (2018): 199-220.
80. Димитријевић, Бојан. „Женска равногорска организација у Србији 1944. године”. *Годишњак за друштвену историју* год. 6, св. 3 (1999): 221-233.
81. Димић, Љубодраг. „Просвета у Краљевини Југославији”. У *Образовање код Срба кроз векове*. Приредили Радослав Петковић, Петар Крестић и Тибор Живковић, 211-231. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Друштво историчара, 2003.
82. Добривојевић Томић, Ивана. „Између небриге и незнања. Жене, сексуалност и репродуктивно здравље у социјалистичкој Југославији”. *Гласник Етнографског института САНУ* вол. 67, бр. 2 (2019): 309-323.
83. Игоревна Јукина, Ирина. „На путу к марксистском феминизму. Деятельность Александры Коллонтај”. *Социология науки и технологий* н. 2 (2014): 81-91.
84. Исић, Момчило. „Милош Московљевић о вођству Савеза земљорадника 1929–1941. Први део: време шестојануарске диктатуре 1929–1934”. *Токови историје* бр. 2 (2013): 11-57.
85. Јоргић Степановић, Кристина. „Милица Ђурић Топаловић и женско питање у Краљевини Југославији”. *Токови историје* бр. 1 (2021): 85-108.

86. Јоргић Степановић, Кристина. „Ставови Димитрија Љотића према феминизму и улози жене у друштву Краљевине Југославије”. У *Зборник радова са 13. Научно-стручног скупа Студенти у сусрет науци: друштвене науке*. Приредиле Катарина Веселиновић, Јелена Вучић и Сара Вучић, 259-269. Бања Лука: Универзитет у Бања Луци, 2020.
87. Јоргић, Кристина. „Тајне београдске Главњаче 20-их година XX века”. *Култура* бр. 162 (2019): 13-21.
88. Ковачек Станић, Гордана. „Анализа судске праксе у Војводини из области односа родитеља и деце у двадесетим и тридесетим годинама XX века”. *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 125 (2008): 109-119.
89. Ковачек Станић, Гордана. „Породичноправни односи родитеља и деце у Србији (Војводини) кроз историју и данас”. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* год. 47, бр. 2 (2013): 107-129.
90. Кох, Магдалена. „Мајсторице мишљења: српски феминистички есеј у међуратном периоду”. *Књижевна историја* год. 47, бр. 157 (2015): 209-232.
91. Лешник, Август. „'Крв и живот за слободу'- југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939”. *Војноисторијски гласник* бр. 1-2 (2007): 21-49.
92. Львовна Пушкарева, Наталья. „Женский вопрос в теории марксизма (почему брак марксизма с феминизмом оказался несчастливим?)”. *Женщина в российском обществе* н. 1 (2002): 2-13.
93. Marković, Predrag. „Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге istočnoevropske земље”. *Godišnjak za društvenu istoriju* год. I (1994): 11-34.
94. Марковић, Предраг. „Концепт модернизације и/или вестернизације у новијој српској историји: одбацити или преиспитати?”. *Култура полиса* бр. 1 (2004): 39-58.
95. Матић, Богдан. „Неколико питања из области породичног права ФНРЈ”. *Гласник Адвокатске коморе Војводине* бр. 6 (1954): 8-15.
96. Милановић, Јасмина. „Материнско удружење и Српска мајка у борби за здравствену заштиту жена и деце”. У *800 година српске медицине*. Приредио Зоран Вацић, 449-460. Београд: Српско лекарско друштво, 2018.

97. Милинковић, Јелена. „Феминизам Јулке Хлапец Ђорђевић”. *Савремена проучавања језика и књижевности* књ. 2, год. 3, (2012): 313-326.
98. Мицјок, Наталја. „Отказ от материнства как жизненная программа. Об умонастроениях женщин в России на рубеже 19-20 веков”. *Человек* н. 2 (2015): 77-95.
99. Недельковић, Бранислав. „Породица и наследство”. У *Изабрани радови*. Приредио Бранислав Недельковић, 432-433. Подгорица: Правни факултет, 2005.
100. Николаевна Козлова, Наталија. „Женский вопрос в первые годы советской власти: На материалах Тверской губернии”. У *Женщины, история, общество: Сборник научных трудов*. Приредили В. И. Успенская, Н. Н. Козлова и С. В. Рассадин, 71-82. Твер: ТвГУ 1999.
101. Његован, Драго. „Једна библиографија периодике 'Независне државе Хрватске' (1941-1945)”. *Зборник Матице српске за друштвене науке* бр. 124 (2008): 127-137.
102. Павловић, Момчило. „Здравствена служба у Краљевини СХС/Југославији 1919-1941”. У *Зборник радова са XV научног скупа Историја медицине, фармације и народне медицине, одржаног 24-25. маја 2006. године у Зајечару*. Приредили Момчило Павловић и Надежда Педовић, 39-48. Београд: Институт за савремену историју; Зајечар: Историјски архив Тимочка крајина, 2007.
103. Перић, Живојин. „Жена у Српском грађанском законнику”. *Архив за правне и друштвене науке* бр. 16 (1928): 6-31.
104. Петровић Денисов, Борис и Виктория Ивановна Сакевич. „Очерк истории контроля рождаемости в России: блуждающая демографическая политика”. У *Развитие населения и демографическая политика. Сборник Памяти А.Я.Кваши*. Приредили М. Б. Денисенко, В. В. Елизаров, 186-208. Москва: Проспект, 2015.
105. Радовановић, Борисав. „Правни положај ванбрачне жене”. *Гласник Адвокатске коморе Војводине* бр. 6 (1958): 9-14.
106. Ристовић, Милан. „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату”, *Токови историје* бр. 3 (2009): 20-32.

107. Столић, Ана. „Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја”. У *Хуманизација универзитета: тематски зборник радова*. Приредила Бојана Димитријевић, 367-387. Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013.
108. Суботић, Драган. „Српски социјалиста др Живко Топаловић (1886-1972)”. *Српска политичка мисао* год. 16, вол. 25 (3/2009): 271-300.
109. Цветковић, Срђан. „Преглед ухапшених и стрељаних лица од ОЗНЕ на територији Војводине до 20. јуна 1945”. *Историја 20. века* бр. 1 (2011): 189-200.

Необјављене докторске дисертације и магистарски радови

1. Batinić, Jelena. “Gender, Revolution and War. The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan Resistance during World War II”. PhD thesis, Stanford University, 2009.
2. Eubanks Hayden, Carol. “Feminism and Bolshevism The Zhenotdel and the Politics of Women's Emancipation in Russia, 1917-1930”. PhD thesis, University of California at Berkeley, 1979.
3. Jane Patterson, Michelle. “Red 'Teaspoons of Charity': Zhenotdel, Russian Women and the Communist Party, 1919-1930”. PhD Thesis, University of Toronto, 2011.
4. Jelušić, Iva. “Making a Partisan: Founding Narratives on the Participation of Women in the People's Liberation Struggle in Yugoslavia”. Master's thesis, Central European University, 2015.
5. Simić, Ivan. “Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945-1955”. PhD Thesis, University Colledge London, 2016).
6. Zaharijević, Adriana. „Osvajanje prava glasa u Engleskoj: postajanje građaninom u sistemu privatnog i javnog”. Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka Beograd, 2013.
7. Бараћ, Станислава. „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века”. Докторска дисертација, Филолошки факултет, Београд, 2014.
8. Викторовна Алферова, Ирина. „Женский вопрос' в теории и практике большевизма: первое десятилетие Советской власти, 1917– 1927 гг.”. Докторска дисертација, Санкт Петербург, 2011.

9. Војиновић, Ана. „Положај жене у српском и шеријатском праву”. Мастер рад, Правни факултет Београд, 2015.
10. Девић, Немања. „Партизански покрет у Србији 1941-1944”. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2019.
11. Милићевић, Наташа. „Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944”. Докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2016.
12. Мраовић, Маријана. „Пропаганда владе Милана Недића (1941-1944)”. Докторска дисертација, Филозофски Београд, 2015.
13. Шкодрић, Љубинка. „Положај жене у окупираној Србији 1941-1944”. Докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2015.

Радови изложени на конференцији

1. Stirling, Martine. “Politics and the Working Woman in Great-Britain 1928-1939”. Рад представљен на Women, history and the business environment, London, United Kingdom 26. 2. 2004.

Интернет

1. „Ljubav u partizanima: Odlomci iz dnevnika mlade bolničarke Nanice Paroški (Prva proleterska)”. <http://www.yugopapir.com/2020/01/ljubav-u-partizanima-odlomci-iz.html> (приступљено 8. 12. 2020).
2. „Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ 7. decembra 1942”. <https://www.afzarhiv.org/files/original/893d7d215be542cb233148db58e70fc9.pdf> (приступљено 26. 12. 2020).
3. “The Emancipation of Roman Women”. <https://lawexplores.com/the-emancipation-of-roman-women/> (приступљено 22. 2. 2021).
4. Cambridge Dictionary, “Emancipation”. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/emancipation> (приступљено 4. 10. 2018).
5. European Commission, “International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children, concluded at Geneva on 30 September 1921, as amended by the Protocol signed at Lake Success, New York, on 12 November 1947”, https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/1921_international_convention_en_1.pdf (преузето 22. 10. 2019).
6. Fond Antifašistička fronta žena Hrvatske, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_5605 (приступљено 12. 03. 2021).

7. *Kaiserliche Verordnung vom 13. Oktober 1914, über eine Teilnovelle zum allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuche*, R. G. Bl. Jahrgang 1914, CXLIII Stück, Nr. 276, 115, <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19140004&seite=00001115> (преузето 12. 7. 2019).
8. Kollontai, Alexandra. “The Autobiography Of Sexually Emancipated Communist Woman”. Marxist.org. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1926/autobiography.htm> (приступљено: 17. 3. 2021).
9. Kollontai, Alexandra. *The Social Basis of the Woman Question* (1909). <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm> (приступљено 19. 3. 2020).
10. Kollontai, Alexandra M. *The Social Basis of the Woman Question. In Selected Writings of Alexandra Kollontai*. London: Allison & Busby, 1977. <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1909/social-basis.htm> (приступљено 5. 2. 2020).
11. Komunizam i porodica <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1920/communism-family.htm>. (приступљено 15. 2. 2020).
12. *L'Eco de Paris*, 27. 5. 1931. www.historia.net (приступљено 12. 2. 2019).
13. Marks, Karl i Fridrih Engels. *Manifest komunističke partije*. <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1848/manifest-komunisticke-partije/ch02.htm> (преузето 12. 2. 2020).
14. Marks, Karl. *Prilog jevrejskom pitanju* (1844), <https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/marks/1844/prilog-jevrejskom-pitanju/index.htm> (приступљено 28. 1. 2021).
15. Marx, Karl. *Pismo L. Kugelmanu* (1868). <https://www.politforums.net/culture/1429965371.html> (преузето 22. 1. 2018).
16. Merriam Webster Dictionary, “Emancipation”. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/emancipation> (приступљено 4. 10. 2018).
17. Mespoulet, Martine. “Women in Soviet society”. *Cahiers du CEFRES, Le communisme à partir des sociétés - Communism from the viewpoint of societies* N. 30 (2006). https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01160379/file/mespoulet_2006_women_soviet_society.pdf (приступљено 16. 3. 2021).
18. Offen, Karen. “The History of Feminism is Political History”, *Perspectives on History*. www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/may-2011/political-history-today/the-history-of-feminism-is-political-history (приступљено 12. 5. 2016).
19. Perović, Latinka. *O istoriografiji i istoriji levice u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, godina izdanja nepoznata). <https://www.helsinki.org.rs/serbian/edulit.html> (преузето 12. 4. 2020).

20. *Saopštenje Vojnog suda 13. korpusne oblasti od 19. novembra 1944.* <http://www.smrtnakazna.rs/sr-latn-rs/Osudjenik.aspx?id=7076> (приступљено 14. 1. 2021).
21. Vladimir Ilić Lenin. *Lenin Collected Works* (Moscow: Progress Publishers, 1976). www.marxists.org/archive/lenin/works/1915/jan/24.htm (приступљено 18. 6. 2018).
22. Wollstonecraft, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman with Strictures on Political and Moral Subjects*. London: J. Johnson, 1792. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/126/Wollstonecraft_0730_EBk_v6.0.pdf (преузето 14. 5. 2020).
23. Zetkin, Clara. "Organising Working Woman". *International Socialism* No. 96 (March 1977). <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1922/ci/women.htm> (преузето 14. 3. 2020).
24. Zetkin, Clara. "Report of Communist Women's Movement", July 8, 1921. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1921/zetkin06.htm> (преузето 14. 3. 2020).
25. Zetkin, Clara. *Reminiscences of Lenin*. <https://www.marxists.org/archive/zetkin/1924/reminiscences-of-lenin.htm> (преузето 14. 12. 2016).
26. Большая Советская Энциклопедия, *Женский вопрос*. https://bse.slovaronline.com/14180-ZHENSKIY_VOPROS (преузето 18. 2. 2020).
27. Бујаковић, Миња. "Заједно организоване, ми смо несаломиве!: Александра Колонтај и нова жена". *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* бр. 9 (2019). http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zajedno-organizovane-mi-smo-nesalomive-aleksandra-kolontaj-i-nova-zena#_edn2 (приступљено 18. 3. 2021).
28. ГКО Постановление от 25 марта 1942 г: О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО; Постановление. О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами от 13 апреля 1942 г; Распоряжение ГКО СССР N 4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г, <http://www.soldat.ru/doc/gko/gko1942.html> (приступљено 24. 11. 2020).
29. Колонтај, Александра. *Нова жена*. http://gerusija.com/downloads/Alexandra%20Kollontai_Nova%20Zena.pdf (приступљено 28. 2. 2020).
30. Марковић, Светозар. *Србија на Истоку*. (<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/markovic/1872/srbija-na-istoku/5.htm>, преузето 28.05.2020).
31. Об охране здоровья женщин, Статья № 471. http://www.great-country.ru/rubrika_myths/lenin/00021.html (преузето 17. 3. 2020).
32. Пантелић, Ивана. „Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији”. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 1, бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i->

[kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji](#) (приступљено 20. 6. 2019).